A FRANCZIA

IRODALOM TÖRTÉNETE.

A MAGYAR

TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA.

A FRANCZIA

IRODALOM TÖRTÉNETE.

IRTA

NISARD D.

A FRANCZIA AKADÉMIA TAGJA.

BUDAPEST.

1878.

A FRANCZIA
IRODALOM TÖRTÉNETE.

IRTA

NISARD D.
A FRANCZIA AKADÉMIA TAGJA.

AZ ÖTÖDIK KIADÁS UTÁN FORDITOTTA

SZÁSZ KÁROLY.

ELSŐ KÖTET.

BUDAPEST, 1878.
A M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ HIVATALA.
(Az Akadémia épületében.)

100805

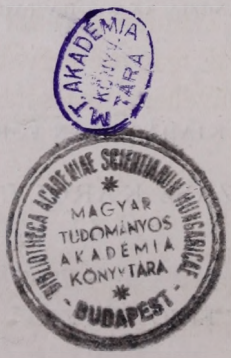
MTA AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
BIBLIOTHECA ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
BUDAPEST

R
1977

M. TUD. AKADÉMIA KÖNYV-TÁRA

A Magyar Tudományos Akadémia föladata lévén a tudományok önálló mívelése és emelése mellett azoknak terjesztésére is hatni, 1872. január 22-én tartott összes ülésében egy bizottságot alakított oly czélból, hogy az részint a külföldi tudományos irodalmak jelesebb termékeinek lefordíttatása, részint a tudományokat mai színvonalukon előadó eredeti magyar művek készíttetése által a tudományos műveltség terjesztése érdekében működjék.

A Magyar Tudományos Akadémia ezen könyvkiadó bizottsága föladatának megfelelni kívánván, mindenek előtt azon hiányokra fordította figyelmét, melyek az egyes tudományszakok körében leginkább érezhetők. Sietett ennélfogva elismert tekintélyű hazai szakférfiakat tudományos kézikönyvek szerkesztésével megbízni; egyúttal gondoskodott arról, hogy a külföldi tudományos irodalmak számos jelesebb művei hazai nyelvünkön mielőbb közrebocsáttassanak.

Ekkép a bizottság eszközlésére, részint a Magyar Tudományos Akadémia, részint egyes vál-

lalkozó könyvkiadó kiadásában, tudományos eredeti műveknek és fordításoknak sorozata fog megjelenni; hivatva a külföld tudományos munkásságának eredményeit a magyar közönségre nézve megközelíthetőkké tenni.

Megjegyzendő azonban, hogy a bizottság, midőn az eredeti munkák szerzői és a fordítók megválasztása által — az utóbbiaktól, hol szükségesnek vélte, mutatványt is kivánva — már eleve is gondoskodni igyekezett a munkálat sikere felől, utólagos birálatát nem terjeszthette ki a beadott munkák soronkénti kijavításáig, s így a szerzőkről vagy fordítókról minden felelősséget a részletekben magára nem vesz.

Budapesten, 1873. február 20-án.

A Magyar Tudományos Akadémia
Könyvkiadó Bizottsága.

A SZERZŐ ELŐBESZÉDE

AZ ELSŐ KIADÁSHOZ.

E mű tiz évi tanítás eredménye az École normale-on. Az ez iskolából kikerült fiatal tanároknak ajánlom, a kik tanítványaim voltak egy kis ideig, s barátaim maradtak. Érettök tanulmányoztam, a franczia szellem remekműveinek dicső összeségében az emberi szellem legteljesebb s legtisztább képét. A mi évek nekem még engedve vannak a gondviselés által, nem nyújthatnak oly boldog órákat többé, mint a milyeneket töltöttem körükben, kedves kötelességek teljesítésében, s meglesve vagy felköltve e minden őszinte szóra fogékony fiatal szivekben azt az összhangzatot az iró és olvasó között, mely a szellem műveit élteti.

Nyilvánítsam-e különben, a „Történet“ nagyralátó czimének mentségeül, hogy nem volt czélom

az e tárgyról előbb megjelent műveket sem kipótolni, sem összefoglalni? Nézetem szerint semmi sem pótolhatná a La Harpe művének azon részeit, ahol e jeles kritikus arról beszél, a mit tud, s nem igyekszik elméletekkel vagy előítéleteit igazolni, vagy eredeti művei hiányait feledtetni. És semmi sem helyettesíthetne nehány, napjainkban megjelent kiváló dolgozatot, irodalmunk egyes pontjait illetőleg, melyek némelyike a bensőbb életrajzi részletek által érdekes, némelyike meg az erkölcsi alkalmazásra fektet nagyobb súlyt. S melyik ily „történet" volna képes valamit levonni ama kitünő tanár, finom izlésű s ékes elméjű iró leczkéinek a becséből, a ki az irodalmi kritikát a történelem rangjára emelte, s a ki az ó-kor szónokainak példájára, kik beszédeiket olvasmányokká átdolgozták, ragyogó rögtönzeteit maradandó becsü iratokká változtatta? *

A mit én mertem, e részben kevésbbé megmunkáltnak vélve a tért s hajlamom által is vezetve, nem más, mint hogy remekműveink történelmi áttekintése által igyekeztem kidomborítni azt az olda-

* A szerző itt vagy Villemain-re, vagy Ste-Beuve-re czéloz. Ford.

lukat, mely a szellem fegyelmezését érdekli s az erkölcsöket szabályozza. Meg levén győződve, hogy az irodalom a személyes tapasztalatok kiegészítése s a családi tűzhely, a vallás és a hazai törvények által adott példákhoz járuló tanfolyam: nagy iróinkban nem annyira a művész ügyességét kerestem, mint a tettek és gondolatok birájának tekintélyét; nem annyira azt, a mi őket kivételes lényekké teszi, kiknek dicsősége kábulatba ejthet, mint inkább azt, a mi őket minden elhatározásaink s egész életünk részeseivé teszi, s mestereinkké a kiket szeretünk. S talán épen az lesz e mű legfőbb fogyatkozása, hogy hitem némileg babonás színben fog feltünni, s hogy lealáztam isteneimet, mikor azt tettem fel rólok, hogy gondjuk van rám. De ha nem sikerült kikerülnöm a túlzást s eltalálnom a helyes mértéket, inkább szeretem, hogy babonaságot vessenek szememre, melybe legalább hálaérzet vegyül, mint közönyt, melyben mindig hiuság van.

1844. novemberben.

AZ ELSŐ KÖTET TARTALMA.

Lap.

Szerző előszava VII

ELSŐ KÖNYV.

ELSŐ FEJEZET.

I. Különbség a szorosabb és szélesebb értelemben vett irodalom-történet között. Hol kezdődik az irodalom-történet? 3

II. Mi a franczia szellem? 10

III. Miben különbözik a franczia szellem az ó-kor szellemétől? 14

IV. Miben különbözik a franczia szellem a többi újkori népek szellemétől? 16

V. A franczia szellem legteljesebb képe maga a franczia nyelv 20

VI. A franczia nyelv és déli s északi Európa egyéb irodalmi nyelvei közötti átalános különbség. . . . 28

VII. Ez irodalom-történet terve 33

MÁSODIK FEJEZET.

I. A nyelv történetének kezdetei. Az első franczia prózai művek átalános jelleme. A krónikások 35

II. Krónikák, melyek tulajdonkép személyes emlékiratok Villehardouin Godofréd 40

III. Joinville. Szent Lajos története 51

IV. A Joinville észjárása és nyelve. Az izlés első ébredése. 59

V. A hivatalos krónikások. Froissart János 63

VI. A franczia próza alakulása a tizennegyedik század végén. Pizai Krisztina. A jó Károly király tetteiről és erényeiről szóló könyv 75

Lap.

VII. A krónikák morálja. A franczia nyelv haladása a régi irók fordítása által 80
VIII. A burgondi ház krónikásai. Chastelain György; nyelve, előadása 85
IX. A Chastelain György ékesen szólása 91
X. De la Marche Olivér Emlékiratai 97
XI. A művészi történetirás első kisérlete. A Comynes Fülöp Emlékiratai 104
XII. Keresztyén erkölcstan a Comynes Emlékirataiban . . 110
XIII. A politika tért foglal a történetirásban. A Froissart és a Comynes nyelve 116

HARMADIK FEJEZET.

I. Az első franczia költők. Arról a nézetről, mely a tizenkettedik és tizenharmadik századot irodalmi nagy századoknak nevezi 121
II. Egyedül a lángész teremthet maradandó nyelvet. Dante, Petrárka 131
III. Részletek a Róland-énekből és a Róka-meséből . . . 137
IV. Mi közelíti kezdetleges költészetünkben legjobban meg az új Franciaország szellemét és nyelvét? . . . 147
V. A Rózsa regéje 151
VI. A Rózsa regéjének birálatai a tizennegyedik századtól a tizenhatodikig 166
VII. Mi czímen érdemel a Rózsa regéje helyet a maradandó költészet történetében? 170
VIII. A tizenötödik század némely fő költői. 179
IX. Orleánsi Károly 180
X. Villon 187

NEGYEDIK FEJEZET.

I. Mi hiányzott a franczia szellemnek és a nyelvnek a tizenkettedik századtól a tizenhatodikig? Mit értünk átalános eszmék alatt? 198
II. Mily mértékben voltak a franczia szellemnek átalános eszméi a középkorban? Bölcsészek és hittudósok. A skolastika 202

Lap.

III. Mi szolgálatot tett különösen a hittan a nyelvnek? Szent Bernát beszédeinek franczia fordítása. Kiadatlan töredék Gerson egy beszédéből 209
IV. Több átalános eszméjök volt-e a tudósoknak, mint a köznyelven íróknak? Miért volt mindeniknek oly kevés? Honnan származnak az ily eszmék? . . . 212

MÁSODIK KÖNYV.

ELSŐ FEJEZET.

I. A Renaissance és a Reformatió, s első befolyásuk a franczia szellemre 221
II. Mely írók érezték meg legelőször a Renaissance és a Reformatió hatását? 227
III. Valois Margit. — A Heptaméron, vagy: A boldog szeretők története 228
IV. Marot Kelemen. 238

MÁSODIK FEJEZET.

I. Életrajzi részletek Rabelais-ről. A Gargantua és Pantagruel története. 251
II. Mi része van a renaissance-nak s a reformatiónak a Rabelais művében s mi a teremtő szellemnek? . 267
III. Mi haladást köszönhet Rabelaisnek az irodalmi nyelv? 277
IV. Mily rangot követelhet magának Rabelais hazánk lángelméi között? 279

HARMADIK FEJEZET.

I. A keresztyén bölcsészet. Mikép fejezte ki annak igazságait, a köznyelven először, Kálvin. 284
II. Életrajzi részletek. Kálvin Genfben egyházat és kormányzatot alapít. 287
III. A Kálvinizmus átalános jellemvonásai. A predestináczió. 291
IV. Küzdelem, Kálvin és a szabadosok pártja között. Kálvin halála. 298

Lap.

V. A Keresztyén Institutio. Szép oldalai a Kálvin szellemének 301
VI. Kálvin rosz oldalai és hibái. Mennyiben szakadás a Kálvinizmus a franczia irodalomban? 310

NEGYEDIK FEJEZET.

I. A franczia költészet állapota a Marot halála után. Mellin de Saint-Gelais. 316
II. Egy új költői iskola nyilatkozványa. A franczia nyelv dicsérete Du Bellay Joákhimtól. 325
III. Ronsard és a Fiastyúk. 334

ÖTÖDIK FEJEZET.

I. Magyarázata a Boileau itéletének Desportesról és Bertaut-ról. A Desportes költeményeinek jelleme. . 356
II. Bertaut. 364
III. Malherbe. Újításának jelleme. 368
IV. Életrajzi részletek. A Malherbe szellemének jelleme és iránya. 371
V. A versirás mesterségében Malherbe által eszközölt változtatások részletezése. . . . . .
VI. Részletes újítások a nyelvben, s a verselés tökélyesbítése. 379
VII. Mily példát adott Malherbe, elmélete támogatására. . 384

HATODIK FEJEZET.

I. Összehasonlítása a költészet és a próza haladásának a tizenhatodik században. 391
II. Az Amyot Plutarch-ja. 393
III. Montaigne Mihály. Mennyiben képezte őt a renaissance? 401
IV. Az Essai-k tárgya 406
V. Az Essai-k átalános jelleme. Miért viseltetik Montaigne különös előszeretettel a latin hanyatlási korszak irói iránt? 412
VI. A Montaigne népszerüségének okai. 416
VII. A Montaigne leveleiről. Egy szó a IV. Henrik levelezéséről. 425

HETEDIK FEJEZET.

Lap.

I. A tizenhatodik század nevezetesebb másodrendü iróiról 431
II. A Menippée szatira 436
III. A franczia szellem haladása a tizenhatodik században; s minő csalódásba esnek e részben némelyek? . 442
IV. A franczia szellem átalános jelleme, a mint a Montaigne jelességeiben s fogyatkozásaiban nyilatkozik: s mi teendőt hagyott még a tizenhatodik század a tizenhetediknek? 445
V. Mit kivántak a tizenhetedik század elején? Charron. Szalézi szent Ferencz A IV. Henrik országlásának a hatása. 454

NEVEZETESEBB SAJTÓ-HIBÁK AZ I. KÖTETBEN.

3.	lap	23.	sor	amazok	h. olv.	amazokat
12.	»	5.	»	az ismeretre	» »	ez ismeretre
36.	»	31.	»	poitevini	» »	poitoui
47.	»	6.	»	tizenkettedik	» »	tizenhetedik
63.	»	29.	»	mondjuk	» »	mondjunk
77.	»	7.	»	1042-ben	» »	1402-ben
113.	»	18.	»	hadi	» »	házi
117.	»	24.	»	téletemet	» »	itéletemet
124.	»	29.	»	mindenfelés	» »	mindenfelé,
125.	»	16.	»	feledésben	» »	feledésbe
133.	»	4	»	*közbeszédet*	» »	*közbeszédét*
151.	»	8.	»	s szerzője	» »	a szerzője
153.	»	2.	»	ágyashoz	» »	ágyához
159.	»	14.	»	udvart	» »	udvari
160.	»	2.	»	névleges	» »	képleges
177.	»	30.	»	század	» »	századon
183.	»	9.	»	es	» »	e
—.	»	13. 14.	»	hanguattainak	» »	hangulatainak
214.	»	22.	»	egykori	» »	egykoru
229.	»	18.	»	két	» »	hét
240.	»	17.	»	Do	» »	De
249.	»	30.	»	győződjük	» »	győződjünk
258.	»	12.	»	munkással	» »	munkásság
268.	»	27.	»	mondotta	» »	mondatta
271.	»	4.	»	komoly tágyakban való kedvtelése	» »	vidámsága a komoly tárgyakban
—.	»	26.	»	ismeretét	» »	ismeret
335.	»	29.	»	I. 12-én. 3—128	» »	I. én. 123 –128
341.	»	8.	»	jutalma	» »	jutalmul
400.	»	2.	»	eszmék,	» »	eszmék
412.	»	20.	»	akkár	» »	akár
413.	»	20.	»	cseledetek	» »	cselekedetek
420.	»	19.	»	gen	» »	igen
427.	»	2.	»	obban	» »	jobban
462.	»	31.	»	o	» »	ő

ELSŐ KÖNYV.

ELSŐ FEJEZET.

I. Különbség a szorosabb és szélesebb értelemben vett irodalom-történet között. Hol kezdődik az irodalom-történet. — II. Mi a franczia szellem. — III. Miben különbözik a franczia szellem az ó-kor szellemétől. — IV. Miben különbözik némely új-kori nemzet szellemétől. — V. A franczia nyelv a franczia szellem legteljesebb képe. — VI. A franczia nyelv és déli s északi Europa egyéb irodalmi nyelvei közötti átalános különbség. — VII. Ez irodalom-történet tárgya és terve.

I.

Különbség a szorosabb és szélesebb értelemben vett irodalom-történet között. — Hol kezdődik az irodalom-történet?

Mielőtt e nagy tárgyba fognék, szükséges meghatároznom az *irodalom* szó jelentését s tisztába jönöm a közvéleménynyel az irodalom-történet tárgya iránt. A legközönségesebb szók is, közelebbről, annyira megfosztattak szokás által szentesített jelentésüktől, vagy annyi más értelemmel is ruháztattak föl a mellett, hogy oly munkában, a melyben (ha hibázunk is vele) tantételeket szándékozunk fejtegetni, szükségesnek látjuk vagy visszatérni az eredeti jelentésekre, vagy igazolni az újakat, melyekkel amazok felváltjuk.

Az »irodalom-történet« szót is két különböző értelemben veszik, melyeket gondosan meg kell különböztetni egymástól.

Szélesebb értelemben véve az irodalom-történet, úgyszólván, magával a nemzettel, a nyelvvel kezdődik, vagy is az irással. S csak akkor szünik meg, ha a nemzet is megszünik létezni s nyelve kihal. Különösen Franciaországot nézve, míg a tudós benczések, irodalomtörténetét ama nyelv első dadogásaig viszik vissza, mely később franczia nyelvvé leendett, mások még annál is jóval előbbre keresik annak kezdeteit, t. i. a latin nyelv szétmállásánál, s az ibér, kelta, germán szók ama vegyülésénél, melyből a franczia nyelv alakulandó vala. Lehetetlen itt egy pontot állapítani meg; s míg csak e vegyületek első csiráira vissza nem mentünk, nincs ok határt vetni a keresésnek. A franczia irodalom története, ha azt a nyelv-történet értelmében veszszük, azzal a nappal kezdődik, a melyen az első franczia szót leirták.

S valamint nincs kezdete s nem is végződik, míg csak a nemzet és nyelve ki nem hal: úgy fel is kell ölelnie mindent, a mi csak iratott, egy nemévé kell válnia a részletes és hű lajstromnak, mindarról a mi napvilágot látott, s a mit olvastak; leiró névsorává mindazoknak, a kik tollat forgattak; az ilynemü lajstrom érdeme abban áll, hogy senkit és semmit ne mellőzzön.

Távol vagyok attól, hogy megvessem vagy kicsinyeljem a történet e nemét. A benczés tudósok, s korunkban Daunou, kutatásaik pontossága s itéleteik alaposság által, oly nemét alapították meg az irodalom-történetnek, melyben része van a bölcsészetnek, az irások e lelkének. S szebb oldaláról nézve a dolgot, az ilynemü gyüjtemények emelik a nemzet büszkeségét, kimutatván irodalma kezdeteinek régiségét s iróinak nagy sokaságát. A folytonosság és a hagyomány szükségérzetének felelnek meg,

a mi pedig nemzeti erény; azon tiszteletet tanusitják, melylyel minden nagy nemzetnek viseltetnie kell saját multja iránt. Azonkivül, gyakorlatilag véve, ez érdekes leltárak hasznosak is a tudósnak, a ki fölvilágositást keres az erkölcsök és a tudományok történetének részletei felől, vagy a ki, — mint a bogarász vagy a botanikus — egyszerüen ismerni akarja az irók fajának valamennyi egyénét. Fájdalom, az egyének sokasága és sokfélesége az irodalom-történetben nem az egyaránt tökélyes formák sokasága, mint a természetrajzban. A természet rendében minden faj és minden egyén tökéletes és saját rendeltetésének megfelelő; úgy, hogy róla szerzett ismeretünk is tökéletes, s oly hasznos mint minden igazság ismerete. Ellenkezőleg, az irók közt, minél mélyebbre hatolunk, annál láthatóbbá lesz a tökélytelenség, mig végre olyanokhoz jutunk, a kik csak emlékezésből éltek s utánzásból irtak; s a kiknek megismerése a jól képzett szellemeknek merőben haszontalan, a képzetleneknek pedig veszélyes csalétekké válhatik.

Egészen máskép, ha szorosabb értelemben veszszük az irodalom-történetet. Annak határozott időpontja van, mikor kezdődik és mikor végződik s tárgya is szabatosan körülirható. Az irodalom ott kezdődik, a hol a müvészet; s a müvészettel együtt szünik meg az irodalom is. De mikor kezdődik a művészet, s mit nevezünk az irásmüvekben, a nyelvben, müvészetnek?

Talán nincs szó, melynek nagyobb szüksége volna, hogy szorosan körül irassék; mert nincs a melyet annyira kivettek volna értelméből, és pedig mindenféle paradoxok és szeszélyek kedvéért. Ha e szó nem volna nélkülözhetetlen a franczia irodalom történetében, szivesen

mellőztem volna, csakhogy kikerüljem a vele járó fogalomzavart, s meneküljek a — talán kikerülhetetlen veszélytől, hogy általam adandó értelmezése nem talál helyeslésre.

Mi is a müvészet, a szó legegyszerűbb értelmében, mi egyéb: mint átalános igazságok tökéletes kifejezése, vagyis az illető nemzet szellemének s az emberi szellemnek megfelelő kifejezése?

És a nyelv az illető nemzet szellemének különösen s átalában az emberi szellemnek megfelelővé mi által lesz? Mi egyéb által, mint azon sajátságai összesége által, melyek világossá s közvetlenül érthetővé teszik saját nemzete minden tagjának s minden nemzet mivelt szellemeinek?

Nem hajtjuk-e túl a meghatározást, ha hozzá teszszük, hogy különösen Francziaországot illetőleg, tökéletes nyelv alatt azt kell értenünk, mely közös elfogadást nyert és mely véglegesnek tekinthető? Ilyen volna, például, nyelvünknek az a része, melyhez immár majdnem négy század óta, valamennyi mivelt szellem Francziaországban, változatlanul ugyanazt az értelmet kötötte.

Ime egyébiránt mily fejlődési lépcsőkön jutott el hazánkban a nyelv müvészete a mai tökély fokára.

E fejlődés történetében három korszakot lehet határozottan megkülönböztetni. Az elsőben még nincs müvészet, csak az ókor müvészetére való homályos és zavaros visszaemlékezés. A csekély fénynél, mely az első lépéseket bevilágitja, a franczia szellem oly lassan halad előre, hogy némelyek szemeiben visszafelé látszik menni. Még csak helyi és részletes fogalmak vannak, melyeknek napról napra változó nyelv kölcsönöz múlékony kifejezéseket. A mi kevés átalános fogalom van, azt a tudós nyelven,

latinúl, tanulta meg s fejezi ki a franczia szellem is. Francziául semmi átalánost és állandót nem tud gondolni, legalább nem azon eszmesorban, mely egyedűl képes az irodalmi nyelvet megteremteni s állandó formákkal felruházni. De lassanként képződik ez a nyelv is, az által is, hogy a köztisztviselők megkisérlik a nép nyelvén értetni meg magokat a tömeggel, s a mi átalános fogalmakat a tudós nyelvből tanultak, közérthetővé tenni, s a születendő müvészet ösztöne nehány iró üres rhetorikájában és durva latinosságában is kezd jelentkezni.

A második korszakban az ó-kor nyelvére való emlékezést hagyományainak tanulmányozása s később megértése is követi. Rendre rendre a franczia szellem is elsajátitja az átalános fogalmakat. Hevében, melylyel azokat felfogni s magáévá tenni igyekszik, szókat és fordulatokat kölcsönöz azon két nagy nyelvből, mely legtöbb ilynemü fogalmat birt kifejezni: a görögből és a latinból.

E kölcsönzések közül a nemzeti nyelv némelyeket átidomit, másokat visszavet. A mit magához idomitott s elsajátitott, az állandó tulajdonává válik. Franciaországnak ettől kezdve saját nyelvmüvészete van; az átalános igazságokat véglegesen megállapodott nyelven fejezi ki.

Végre egy bizonyos időpontban kifejlődik a népben a különleges nemzeti szellem és az egyetemes emberi szellem tökélye. Ez ünnepélyes pillanattól fogva a müvészet minden műfajt felfog s felölel, valamint minden műfaj különleges sajátságait, annak szerkezetét és módszerét, átalában mindazt, a mi valamely müvet egymással összefüggő és a természet rendében levő szerves lényekéhez hasonlóan arányositott részekből álló egészszé teszi.

Ezen az egyforma folyamaton fejlődött a franczia irodalom s némi részletes különbségekkel valamennyi újkori irodalom is.

Azt az időpontot kell megállapitnunk, a melynél ez irodalom-történetet kezdenünk kell; az a második korszak ez, melyben a nyelv müvészete kezdődik, mikor a franczia szellem átalános eszméket megállapitott nyelven kezd kifejezni. Apáink e korszakot *Újjászületésnek* (renaissance) nevezték; hagyjuk meg neki e nevet, ámbár inkább csak a lelkesedés felkiáltása az, mint szabatos meghatározás. A franczia szellem, elvakulva s elbűvölve a régiség szemléletében, újjászületni s mintegy békóiból szabadulni érezte magát: pedig nem született újra, hanem érettségi korába lépett maga is; s csak azért ismert magára az ó-kor szellemében, mert maga is átalános emberi szellemmé vált.

Mindaz a mi ez újjászületési korszakot megelőzi, a *nyelv történetéhez* tartozik, vagyis a majdan átalános eszmék kifejezésére szolgálandó eszköz (közeg) történetéhez. Ezek az értelmi fejlődés eredetei. Más nemzeteket mindez nem érdekelhet;* azok csak érett korunk gyümölcsei iránt érdeklődnek, melyek az egész újkori Európa közkincsei.

Ránk nézve a kezdet tanulmánya is érdemes munka; mert abban ismerjük föl, teljes gyermetegségökben azokat a jellemvonásokat, melyeket a franczia szellem a franczia föld talajából, a helyi erkölcsökből és szokásokból s országunk egy nemzettestté alakulása s megszilár-

* Ez ma már nem áll. Németországon is kitünő tanulmányok irattak a renaissance előtti franczia nyelven irott müvekről.

dulása körülményeiből meritett; abban látjuk azt a sajátlagos alakzatot, melyet az átalános emberi szellem a franczia nemzeti szellemben ölt. Oly franczia irodalomtörténet, melyből a nyelv története ki volna zárva, nélkülözné természetes bevezetését.

Ha a müvészet nem egyéb, mint átalános igazságoknak végleges nyelven való kifejezése, mivel az ily rendü igazságok s a kifejezésökre szolgáló szólamok sem elmúlásnak sem változásnak nincsenek alávetve: ebből következik, hogy bármely irodalom-történet annak a története, a mi, az illető nemzet irodalmi müveiben, nem szünt meg igaz lenni, élni, a szellemekre hatni s a közmüvelődés állandó és lényeges része lenni. S avagy nem épen ez-e a nemzet tőkéje s lelke?

A mit tanulmányozni s szabatosan jellemezni szándékozunk, az épen Francziaország e szellemi tőkéje, a nemzet lelke, a mint fenn levő irott müveiben nyilatkozik. Ez a franczia szellem pedig az újkori világ egyik legnagyobb hatalma.

Szükséges-e egy ily tanulmány hasznosságáról szólani? Ki ne látná át az első pillanatra, mennyire szükségessé teszi az a bizonyos ernyedtség, a melyben talán nem is egészen kárhozatos okokból, élünk: hogy legalább e részben erős hitre tegyünk szert? Annyi kétely közt a mi nyugtalanit, akár a sokáig feltétlen uralmu befolyások tartóssága, akár magának a franczia társadalomnak szervezete iránt, mily roppant becses volna biztosan ismerni azt az egyet, a mitől minden egyéb függ, tudniillik magát nemzetünk szellemének valódi természetét! Azon kivül, hogy azon iratok jelleméből, a melyeket mindig szeretett, mert mindig magára ismert bennök, fel-

ismerhetnők minden korszakban valódi szükségeit, megkülönböztethetnők azt múló szeszélyeitől s igy jövőjének multja utáni szabályozásán öntudatosan dolgozhatnánk.

Ez az, a mit már sok év óta keresek, olykor csüggedő hévvel, de a melyet magából e tanulmányból meritett honszerelmem a tárgy nehézsége daczára is fenntart. Tisztán igyekeztem látni s paradoxonok és üres szóvirágok nélkül meghatározni: mi állandó, lényeges, változhatatlan van a franczia szellemben. Miután magamnak erről határozott képet alkottam, ha csak valami önáltatás nem kerekedett felül itéletemen, azt annál szorosabban igyekeztem magamévá tenni, az által hogy e könyvben leirtam. Boldognak fogom érzeni magamat, ha ily életbe vágó tárgyban saját megnyugtatásomat keresve, sikerül meggyőződést keltenem fiatal olvasóimban is s megkiméltem őket ama kételyektől és bizonytalanságoktól, a melyeken én átmentem, a melyek közt elkallódik az élet s a melyekben, vissza-visszatérve hogy helyrehozzuk tévedéseinket, elveszitjük azt az időt, a mely jól felhasználva is alig elégséges a legszükségesebbre.

II.

Mi a franczia szellem?

Hogy a franczia szellem történetét nyomozhassuk, tudnunk kell miben áll e szellem s mily fogalmat kell alkotnunk róla Francziaországban, több mint három század jeles irói után? Magát ezt a történetet megirni csak úgy lehetséges, ha világos képét birjuk a franczia szellemnek. Csakhogy az izlés szeszélyei, a közelebbi időkben, annyira megváltoztatták azt, hogy szükséges előbb

helyreállitanunk, hogy ismét magunkra ismerhessünk benne.

Ámbár csak az irodalomban nyilatkozó franczia szellemről van szó, de mivel az irodalom mind azt magában foglalja a mi a politikai és társadalmi élethez, a müvészethez, a valláshoz, a bölcsészethez tartozik, mind azt a mi az emberi tevékenység tárgya, a könyvekben nyilatkozó szellemet ismerve, közel vagyunk ahoz, hogy a nemzet egész jellemét ismerjük. Valamint viszont nem állunk távol attól, hogy ne ismerjük hazánkat, vagy teljes tévedésben legyünk iránta, ha az irodalmában nyilatkozó szellemről csak határozatlan vagy pontatlan ismeretünk van. E részbeli tévedésünk súlyos következésü hibává válhatik. Oly korban és oly kormányforma alatt élünk, hogy az irodalmi hirnév, mint a forumon szerzett hirnév a rómaiaknál, az államban minden tisztre jelöltséget s mintegy jogczimet ad. Irodalmi müveink, a közönség kezében, a legmagasabb tisztségre is képes voltunknak foglalójául szolgálnak. Mily fontos tehát, biztosan ismernünk a köz-szellemet, s például azért, hogy valamely mulékony szeszélyének hizelegjünk, nem koczkáztatni azt, hogy állandó jobb tulajdonait zúditsuk egykor magunk ellen. Mekkora előny volna a politikusnak, fölkeresni történelmünk egész folyamában, mi volt hazánk szokása s mintegy természete a politikában, hogy szükség esetében a százados Franciaországra hivatkozhassék a mai Franciaország hajlamai s tévedései ellenében? Meg vagyok győződve, hogy jobban vezethetné ügyeinket, hagyományaink e mély ismerete nyomán, mint a legügyesebb úgynevezett gyakorlati ember a legkülönbözőbb rendszabályokkal.

Az iró annálfogva akkor tesz a leghelyesebben, ha a franczia szellem valamely hazug és elferditett képe helyett, annak igazi képét tartja szem előtt, melyhez a vonásokat történelme egész folyamából szedte össze. De hát csak az irónak van szüksége az ismeretre? Nem érdekel-e mindnyájunkat, különösen a nyilvános életben szereplőket, tudni azt: mit tartott nemzetünk állandóan s mindig igaznak s mulékony megfeledkezések és elidegenülések után mikép tért vissza megszokásához mindig. S hogy idegenek ne legyünk hazánkban, nem szükséges-e tudnunk: miben hasonlitunk hozzá?

A legjobb mód, megtudni, mi az a franczia szellem: az, ha megnézzük mi *nem?* Egészséges állapotát meg kell különböztetni betegségeitől, erőtelje korszakait gyöngesége korszakaitól. Valamely nemzet szelleme, szintugy mint az egyes emberé, múlékony gyöngüléseknek lehet alávetve, szenvedhet ideiglenes változásokat, lehetnek múló szeszélyei, ha azok elmúlnak ismét visszanyeri rendes, egészséges állapotát. S valamint egy egyén jellemét megitélni nem akkor megyünk hozzá, mikor egészsége valami baj zavaró hatása alatt áll: szintúgy nem itéljük meg egy nemzet szellemét sem a mulékony tévedések szerint, melyekből csakhamar ismét rendes állapotára tér vissza.

Nem fogjuk franczia szellemnek nevezni bizonyos korszakok szellemét, a melyekben akár külhóditás, akár a rosz belkormányzat következtében, Franciaország a természetében fekvő hévvel utánozta vagy a meghódított nép-, vagy azon idegen nemzet hibáit, a melynek épen befolyása alatt állott.

Példa az elsőre az olaszországi háborúk korszaka; az a kor, mikor müveletlenebb levén mint az általa meg-

hóditott, annak ruháival czafrangozta fel magát s divatba hozta gyermekes kicsinyeskedését és léha udvariasságát. Ily áron fizettük meg a rosszul szerzett dicsőséget s a káros hóditást.

A másodikra példa a vallásháborúk és a reájok következett korszak. Akkor a fél-Francziaország az idegent hítta segitségül, hogy leverje a másik felét. Országunk felerészben spanyollá lett; szomoru korszak, melyben a rosz politikáért kárpótlásul, a kasztiliai dagály és a gongorai iskola ál-szellemessége iróink egy egész nemzedékét megrontotta.

Azokat a különböző túlhajtásokat sem fogjuk franczia szellemnek nevezni, melyek irodalmunkat, felváltva, regényessé, pásztorivá, vagy annyira elfogulttá tették a régiség iránt, hogy nyelvünkre a klassikus költők versmértékeit is rá akarnák erőszakolni, vagy ismét annyira kényessé a nyelvtisztaságban, hogy még a leghasznosabb és mindenkitől megértett szókat is száműzni akarnák, mihelyt idegen eredetűek voltak. Sőt saját korunk ama dicsvágyában sem fogunk franczia szellemre vallani, mely azt igényli, hogy a kül irodalmak valamennyi jelességét s valamennyi kiváltságát egyesiti magában, s a mellett az érzékenység és képzelődés tekintetében rendkivüli kiváltsággal vél dicsekedhetni, oly országban, hol a lángelméjü emberek épen a legigénytelenebbek.

Mondtuk már, hogy a franczia szellem kiválóan gyakorlati. A franczia irodalom a minden országok- s minden korszakokbeli emberi életnek eszményitett képe; vagy jobban mondva a valóság maga, csak durva és felesleges vonásaitól megfosztva, hogy megismerkedésünk vele szintoly hasznos, mint ártatlan lehessen. A franczia müvé-

szet, a szó legszabatosabb értelmében, azon törekvések összesége, a melyek ez eszménynek állandó formákban kifejezésére sikeresen irányulnak.

Két rendbeliek az igazságok, melyek ez eszményt alkotják: egyszerü, vagy bölcsészeti igazságok, a melyek azt fejezik ki a mi történik, és erkölcsi igazságok, a melyek azt határozzák meg, mit kell tenni. A szenvedélyek tanulmánya, elemzése, a legapróbb részletekig menő leirása, oly czéllal, hogy tisztán álljanak a lelkiismeret előtt, melynek velök küzdenie s őket szabályoznia kell; a bölcsészeti igazságnak az erkölcsi igazság alá rendelése; a kötelességhez vezérlő ismeret: ime a franczia szellem lényege. Csak igen kis része szolgál a puszta kiváncsiságnak, vagy oly szemléleteknek, melyek nem vezetnek valamely alkalmazati igazságra. Francziaországban mind az a mi nem a nagy többséget érdeklő ismeret, vagy nem valamennyi jó akaratu embernek szolgáló életszabály: közel van ahoz, hogy felesleges, vagy épen haszontalan legyen.

III.

Miben különbözik a franczia szellem az ó-kor szellemétől?

De hát mi egyéb a franczia szellem, mint az ó-kor szelleme? Valóban az, avval a különbséggel, — és pedig előnyünkre — hogy a gyakorlati jelleg még kötelezőbb és több dologra kiterjedő benne mint az ókori szellemben.

Igy pl. a régieknél, bár a társadalmi forma, kiválóan nyilvános levén, az irókat a valóság határai közt

tartotta, igen nagy tért engedett a hiu kiváncsiságnak s henye szemlélődésnek, különösen a görögöknél. Jobban kedveznek a szabadságnak, mely veszélyekkel és tévedésekkel jár, mint a fegyelemnek, mely a valódi erőt gyarapitja mindazzal a mit a szeszélyes és cselszövő erőktől elvon. Ellenben a franczia szellem hajlandóbb a fegyelemre mint a szabadságra; termékenyebbnek és gyakorlatibbnak tartja. S nevezetes, hogy oly társadalmi forma mellett, mely több időt enged az egyéni és magános életre, s több táplálékot nyújt a puszta kiváncsiság szemlélődéseinek, az iró kevésbbé van szabadjára hagyva szelleme használatában, mint a régieknél. Mindenkinek közege inkább, mint oly kiváltságos egyén ki mások felett tekintélyt gyakorolna valamely rendkivüli jognál, vagy kizárólagos eszméinél fogva. Franczia országban az a lángész, a ki olyant mond a mit mindenki tud, mindenki érez. Ő csak a tömeg öntudatos visszhangja; s ha nem akarja, hogy siketek, vagy közönyösek legyünk szavára, a helyett, hogy saját különleges nézeteivel lepjen meg, saját belsőnket kell föltárnia, vagy a mint Montaigne mondja, magunkról kell hirt adnia nekünk.

Ime a gyakorlati szellem szorosabb kötelezettsége irodalmunkban mint a régieknél; ime, mennyivel terjedtebb uralma.

Lelki valónk növekedésének e jótéteményét a keresztyénségnek köszönjük. Nemcsak hogy gondolatainkat a gyakorlatiság felé fordította, fölébe helyezvén a fegyelem szellemét, mely az erkölcsöket szabályozza, a szabadság szellemének, mely különösen az eszméket nézi; hanem mintegy kijebb tolta lelkiismeretünk korlátait s

bevilágította mélységeit. A bölcsészeti igazságok rendében, az ó-kor melyik szemlélődője hatolt oly előre, mint a keresztyén moralisták? A mögött a mi nyiltan és világos szándékkal történik, mennyi oly tettet nem fedez föl (a keresztyénség), a mi az általa oly mélyen áthatott lelkiismeret belső rejtekében sőt öntudatlanúl megy végbe? És az erkölcsi igazságok rendében, mily roppant tért nyitott az erkölcstannak! A keresztyénség tette a franczia szellemet az emberi szellem legteljesebb és legtisztább képévé.

IV.

Miben különbözik a franczia szellem a többi újkori népek szellemétől?

A franczia szellem és a többi újkori népek irodalmaiban nyilatkozó szellem közt nagy különbség van.

A franczia szellemet jellemezve, majdnem az emberi józan észt jellemeztem. E gyakorlati érzék, e túlnyomósága a fegyelemnek a szabadság fölött, az a követelmény az iróval szemben, hogy a közgondolat kifejezője legyen, — mind ez mi egyéb, mint épen a józan ész, mely az embereket leginkább egyesíti, midőn feltétlen uralmat gyakorol a képzelet és érzékek fölött, a melyek által leginkább különböznek egymástól. Irodalmunk az ész uralma alatt álló összes szellemi tehetségek élő képe. Az egész ember látható benne: képzelete, érzékei, esze, — mert a hol ezek egyike hiányzik, nincs élet, — mind együtt van, csakhogy az ész kormányozza a többit. Esz-

méket vesz a képzelettől és az érzékektől, mérlegeli értéköket, szabályozza nyilatkozásukat. Függetlenebb levén a testtől mint az érzékiség és a képzelődés, nem tűri meg a természet túlkapását jogaiba. Innen ugyanazon egy emberben a bámulatos jelenség: a földit az égitől magában elkülönző értelmi lény, ki a földit aláveti az éginek s a természetet feláldozza az észnek. E látványt tárják elénk irodalmunk remekei; az uralkodó ész tündöklik bennök, elég erőssé téve az igazság szeretete által, hogy uralkodhassék az érzékeken és a képzelődésen, s hogy ott találja legbámulatosb segélyforrásait, a honnan rendesen a legnagyobb veszélyek fenyegetik.

A többi új irodalmak s különösen az északiak jelleme egészen más. Ezeknél a természet körülbelől feltétlenül uralkodó; s az összes tehetségek amaz egyensúlya, melyet nagy iróinkban annyira csodálok, ott minden pillanatban megzavartatik. Majd a képzelődés, majd az érzékiség kerül felül, kiemelve az egyént az ember, a különöst az egyetemes rovására. Az észnek is meg van a maga sora, mikor uralkodik; de az a baj, hogy csak sora van, nem állandó uralma. Azért az irodalom inkább egyéni, mint egyetemes; természetes, hogy inkább uralkodik benne a szabadság, mint a fegyelem szelleme. Sőt ismeretes-e náluk átalában a fegyelem szelleme? Mindenütt számos elméletet látok a költői szabadság kiterjesztésére, de nem találok sehol, vagy ha igen, csak a mi irodalmunk utánzásaképp, annak korlátozására vagy szabályozására. Az ábrándozás, a mi leggyakrabban nem egyéb mint az érzékenység rendetlensége, vagy oly látásbeli gyöngeség, mely a saját eszméinket elborító felhőkön nem bir áthatolni, korlátlanúl uralkodik amaz irodalmak-

ban. A szőrszálhasogatást, mely nem egyéb, mint rosszúl alkalmazott erő, szilárd és mélyreható pillantásnak magasztalják. E felhőket egyedül a józan ész oszlathatná el, ez erőt egyedül az alkalmazhatná helyesen; de szinte félnek tőle s gyanusan nézik mint a természet szabadságának és változatosságának ellenségét.

Az északi irodalmak egyéniebbek, helyiebbek is. Nagy tért engednek benne a különleges hazaszeretetnek, ellentétbe állítva más népek hazájával; s ez alatt nem értem azt a komoly szenvedélyt, mely a nemzetek életének, erejének forrása, mint a családi szeretet az egyének életének; hanem értem azt a kizárólagos, némileg vad szenvedélyt, mely saját hazáját minden más fölé helyezi, hazájánál pedig jobban szereti szülőhelyét s azt a láthatárt, melyre az iró első pillantása esett egykor!

Mi franczíák nem szeretjük hazánkat a hegylakónak hegyvidéke iránti féltékeny, ösztönszerű, beteges szerelmével; sem csupán azért, mert itt minden a legjobban van kényünk-kedvünkre rendezve. Szeretjük azért, mivel átalában véve a legjobb hazának hiszszük, melynek polgárjogát szivesen megosztanók az egész emberi nemzettel. Szeretjük, mert úgy tetszik nekünk, hogy itt minden észszerűbb, mint másutt. Az égalj hatása-e ez, oly ég alatt, mely soha sem nyomasztó, hol a lélek függetlenebbnek érzi magát a testtől, s nagyobb szabadságot élvez? Legyen oka bármi, érezzük mind azt az ihletet, mi a haza nagy gondolatából meríthető, mihelyt azt a józan ész hazájául tekintjük; s nem az a szűkkeblű hazaszeretet van bennünk, mely testi létünknek a haza földjéhez ragadtságból ered, s mely gondolatainkat ahoz a szűk völgyhez köti, a hol épen születtünk.

Ugyanaz a helyi és egyéni jellem más alakban mutatkozik a déli irodalmakban. Ott is szőrszálhasogatók, mint északon; de a helyett, hogy ábrándoznának, tűzbe jőnek s szenvedélyeskednek. A mit észak fátyolozva s félig lát, azt dél nagyítva látja; mindent túloz és kibővít. Két különböző természeti alkat különböző hatása ez; erősebb mindakettő, mintsem a lélek ellentállhatna nekik. Míg itt összehúzódik, s mintegy magára borúl, amott föllengzővé válik s a képzelődés és érzékek által kiterjeszkedik. A déli irodalmakban majd minden eszme hasonlat, és az érzékek útján nyert képekben keres kifejezést. Bizonyos természetes nagyzolás uralkodik ott, mely nem annyira az izlés megromlásából, mint inkább valami sajátságos nézlet-módból ered, mely olyas lehet, mint a nagy háziállatokról mondják, hogy csak azért engedelmeskednek az embernek, mert szemök sajátságos alkatánál fogva nagyobbnak látják, mint a mekkora valósággal.

A déli irodalmak jelleméről mondott ez itélet alól azonban ki kell venni némely remekmüveket, pl. Don Quichotte-ot, s az olasz irodalmat is csak bizonyos méltányos megszorításokkal kell érteni alatta. Olaszország kiváltságos föld, hősök hazája, *magna parens virum.* Nem volt-e két irodalmi nyelve? s nem ugyanazon anya méhéből eredt-e Virgil és Dante, Tacitus és Machiavelli?

Azt következtessük-e e különbségekből, hogy egyedül mi (francziák) képviseljük az emberi szellemet? Nem. Az emberi szellem mindenütt jelenvaló; észak és dél nagy irodalmaiban egyaránt; még azokban a tájszólamokban is, melyek nem birtak irodalmi nyelvekké vergődni fel; csak hogy kevésbbé tökéletes s hiányosabb alakban

jelentkezik. A mi kiváltságunk, hogy legtöbb lényeges vonását mutathatjuk föl.

De azt is be kell vallanunk: miben ütnek ki hátrányunkra ezek az összehasonlítások? Hijjával vagyunk talán annak a komoly álmadozásnak, mely észak nagy költőinek sajátja; s a képzelet ama gazdagságának, mely dél nagy költőié. Képzelődésünk, alárendeltsége érzetében, néha nagyon is félénk. Van-e okunk sajnálni, hogy nincs neki, mint szomszédainknál, mint hajdan Görögországban, saját urodalma, tele bájos és szellemes ábrándképekkel? Nincsenek-e bizonyos tévedései Platonnak, melyek szintúgy becsületére válnak az emberi szellemnek, mint egy Descartes, vagy egy Pascal józan esze? Ezt jó elismerni, nehogy értékünkön feljül becsüljük magunkat; de sajnálkozni rajta nem szükség s még kevésbbé arra törekedni, hogy mások utánzásával egészitsük ki, a mi bennünk hiányzik. Ha a képzelődés, nálunk, szerepet cserélne s az ész szolgájából úrrá válnék fölötte: elveszítenők a Descartes és Pascal józaneszét, a nélkül hogy a Platon képzeletének báját elsajátithatnók.

V.

A franczia szellem legteljesebb képe maga a franczia nyelv.

Szabatos és egyenes meghatározás hijjában, a franczia szellemet eléggé jellemzi maga a franczia nyelv természete, szerkezete és sajátságai által, melyeknél fogva valamennyi új-kori nyelv közt legalkalmasabb, átalános eszmék kifejezésére.

Ha meggondoljuk, mily feltételek alatt lehet valaki Francziaországban iróvá: meggyőződünk, hogy a franczia nyelv a gondolatok egyenes és teljes közlésének nyelve. Nem is egyéb az iró kezében, mint oly eszmék közlésének eszköze, a melyek mindenkivel közösek s nem csak arra való, hogy maga mulattassa vele szellemét s halkan suttogjon rajta magának. E nyelv, sem az egyénnek, a ki beszél rajta, sem az országnak, a mely ért rajta, nem kizárólagos sajátja. Sem egyéni, sem helyi nyelv.

Először is természetét veszem szemügyre: hogy sem hangsúlybeli sem szórendi különczségek nincsenek benne. Pedig a nemzeti véralkat különös sajátsága, nyelvében, a hangsúly és szórend által nyilvánul; ebben fekszik legsajátosabb helyi jellege. A hangsúly a hangszervek bizonyos alkatától s ez viszont a nép testi természetétől függ; a szórend pedig a nép képzelőtehetségének és észjárásának sajátságos módjától. A mi nyelvünk minden erőltetés és összevonás nélkül foly az ajkról. Az egyes hangokat megnyomó súlyosítások, nem szabály-, csak kivételkép szerepelnek; kihagyások, vagy hangelnyelések pedig, melyek a kiejtés nehézségeinek kikerülésére szolgálnának, merőben ismeretlenek benne. Nyelvünk e tekintetben egyetlen, bármely, akár ó-, akár új-kori nyelvvel hasonlítsuk össze. * Nem akarom ezt kiváltság gyanánt tüntetni fel; de hogy e jellemvonás

* E fejtegetésekben, melyek a szoros igazságnak is alig felelnek meg, lehetetlen rá nem ismerni a franczia elfogúltságára, saját nyelve iránt. A szöveg változtatására azonban nem éreztem magamat feljogositva.

Fordító.

csak egyedül neki sajátja, s ha Európa a tudomány és diplomatia nyelvének három század óta elfogadta a franczia nyelvet, elég érv arra, hogy e tulajdonait hátrányául ne tekintsük.

Hasonlót mondhatunk a szórendről is, mely nem ismer kivételeket, úgynevezett inversiókat. Szeszély és divat hiába igyekeztek nálunk is meghonosítani a szórend e fordulatosságait: kísérleteik mindig sikeretlenek maradtak. Nyelvünk az eszmék logikai rendjét követi; a logika szabálya pedig: az ész követelményei szerint rendezni a dolgokat és a szókat. Tudom jól, hogy az inversiókkal élő nyelvekben is sikerül az észnek, végre is, megértetni magát. Tudom, hogy ügyes iróknál e rendetlenség sem egyéb, mint a szók természetes rendének kiszámított és müvészi felforgatása. De hogy bele találjuk magunkat azokba, két munkát kell végeznie az észnek. Először, szenvedőlegesen, úgy kell vennie a dolgokat és szókat, a mint az iró szeszélye, vagy izlése rendezte, másodszor, már cselekvőleg, az adott rendet a természetes, vagy is logikai renddel kell fölcserélnie. A mi nyelvünk egyetlen lépéssel ér a czélhoz, egyenes úton. Benne a fogalmak mindjárt egyszerre logikai rendbe sorakoznak. A szók, mintegy kézen fogva vezetik egymást s az észnek nincs szüksége még egy külön működésre, a természetes rend helyre állítására, melyet a szófordulat mesterségesen megzavart.

Az inversiók helyén vannak oly nép nyelvében, a melynél a képzelet és érzékek uralkodnak a természetes ész fölött. Egyaránt hizelegnek két ellenkező hajlamnak: a túlságos türelmetlenségnek, mely nem tudja bevárni a logikai rend lassúságát, és a túlságos lassúságnak, mely

röstell egyenesen menni a dolognak, szívesebben jár kerülő úton, melyen minden fordulatnál czélhoz érhetni vél. Ha a francziák nem szeretik az inversiókat, azért van, mert egyenlően távol vannak mind a túlságos türelmetlenségtől mind a túlságos lassúságtól; sem annyira nem sietnek, hogy az útat felfalni akarnák, sem annyira nem lankadtak, hogy azon csak ŏgyelegni szeretnének. Idegenek, vagy nemzetbelieink közül is azok, kik nyelvünk szelleméhez nem alkalmazkodnak, lehet hogy hátrányt látnak ebben. Nem akarok dönteni e fölött; czélomra elég, a mit mindenki tud s elismer, hogy nyelvünk jellemző sajátságainak egyike a természetes szórend s az inversiók hiánya.

Nyelvünk fő tulajdonai — nem mondom, nehogy irigységet ébreszszek, fő előnyei — u. m. a sajátosság, világosság, szabatosság és összefüggés közül melyik szolgál az iró könnyebbségére? E kötelező tulajdonok, melyek nélkül Franciaországban semmi maradandót irni nem lehet, megannyi előnyt nyújtanak az olvasónak; az iróra mind csak nehézségeket s kötelezettségeket szabnak. A ki valaha tollat fogott a kezébe, tudja, mibe kerül, hogy élvezhető, sőt hogy csak tűrhető is legyen a mit ir. Mennyi erőfeszítésbe kerül, hogy világosan, egyszerűen, szabatosan tudjon irni, hogy mindenütt a sajátos kifejezéseket használja, egyszóval, hogy ne legyen silány iró!

Ezért van, hogy mindazok, a kiknek jó izlésök van, oly nehezen tudják magokat az irásra elhatározni. Érzik a nehézséget, visszarettennek a fáradságtól, melyet nem is koronáz mindig siker. Azért elhatározott irókká csak azok lesznek, a kik arra rendkivüli hivatással birnak, vagy a kik nem birnak a nehézségek tudatával.

Egyébiránt a művészet a legtehetségesebbeknek sem könnyü. A mit az adomás történet beszél nagy iróinkról, minden sorban törült s javítgatott kéziratairól, első fogalmazványaikról, melyek csak fáradságos tapogatózásoknak váltak be, — mindez följogosít arra az állításra, hogy a franczia nyelv a mily kellemes az olvasónak, ép oly kegyetlen az iró iránt.

Világosan irni francziául, * azaz eszméinket a mély homályból, melyben fogamzanak, kiragadni s teljes világosságra hozni: mily munka, mennyi fáradság! Ha nem látnók a távolban derengeni szemeink előtt, mint fénycsillagokat, melyek ellenállhatatlanúl vonzanak s elfeledtetik velünk az út hosszát és nehézségeit: ki vállalkoznék ily nehéz munkára? Némely gondolat készen, önkénytelenűl születik: szerencsés csillagzat alatt született kivételek könnyű sikere! De mennyi más csak hálátlan fáradozások késő gyümölcse; újra meg újra meg kell küzdeni vele; egy pillanatra kielégítik, majd ismét visszataszítják az irót s utoljára is csak úgy tünnek fel előtte, mint tökélytelen másolatai a valódinak, soha sem maga az igazi! Szóljak-e az önbizalmatlanságról, melyet az iró szükségkép érez e csalékony félhomályban, mely talán kielégíti őt, de setétségben hagyja az olvasót? A feltaláló csak akkor élvezheti a feltalált igazság gyönyöreit teljesen, mikor mindenki úgy látja azt, mint ő maga: addig talán csak háló, melyben könnyenhivősége megfogódik. Jaj annak, a ki nagyon is könnyen kielégíthető;

* Vagy akármely nyelven; mert mindez nem csak a franczia, hanem bármely nyelvre, irodalomra s iróságra nézve is igaz.
Fordító.

Molière szerint az a középszerűség jele. A művészet gyönyörei ritkák és nehezen hozzáférhetők, mert maga a művészet a legnehezebb mindazon fáradalmas munkák között, melyek az Ádám ivadékának részébe jutottak. Oly iró, ki csak maga gyönyörködik szelleme müveiben, nem érdemel több tiszteletet, mint a henyélő oly társaságban, hol mindenki dolgozik.

Úgyszintén, míg szabatosak tudunk lenni, hányszor vagyunk határozatlanok! Hány kifejezés a mi nem felel meg a tárgynak s csak úgy tolakodik fel a figyelem lankadtsága, a visszaemlékezés, az utánzás következtében! Hány olyan, a mit csak a szokás, vagy inkább a múlékony divat kapott fel, a minek értelme annyi tárgyra ki van terjesztve, hogy végre egyiket sem jelöli határozottan. Mennyi fárasztó és zavaros szólam, a mi előbb jut eszünkbe, mint az igazi, az egyetlen, mely az eszmére saját bélyegét üti rá s életet és mozgást ad neki! Hány kifejezés a mi nem fejezi ki a dolog lényegét s a melylyel mégis oly hajlandók vagyunk megelégedni, akár felfogásunk lazasága, akár restségünk vagy bágyadtságunk miatt. Mit szóljunk azokról a határozatlanságokról, melyek szabatosság utáni törekvéseink közt csúsznak a tollba; önáltatásainkról, mikor árnyalatokat vélünk használni, holott csak üres képeket használunk, melyek eltakarják előlünk a gondolatot magát, nem hogy annak új oldalait tüntetnék föl!

A képek és hasonlatok mind ilynemű tőrök, melyektől szintén nem könnyű őrizkedni. Kinek elméjébe nem tolakodnak be az emlékezet nyitott kapuján, mely oly kész bebocsátani mindent a mi utánzás és divat? Nyelvünk nem tűri ezeket az árnyakat, melyek közénk

és gondolataink közé tolakodnak; az irónak első kötelessége, hogy bizalmatlan legyen irántok, vagy még jobb, űzze vissza bátran, mint Aeneas kardjával szórta szét az árnyakat. E képek legtöbbnyire a vér gőzei, az agyba toluló füst. A képekben leggazdagabb irodalmak eszmékben a legszegényebbek. Némely iró teli van képekkel; minden fénylik, csillog, szikrázik nála; tegyük olvasztótégelybe, nehány arany szemer után mennyi a hamusalak. A kép ne legyen más, mint a meghatározás utolsó foka, vagyis inkább maga a gondolat legtökélyesb kifejezése; de míg egyet találunk, mely megfelel e követelménynek, hányat kell eldobnunk a mi az eszmének csak ködalakja!

Végre mely müvelt szellem ne értene velem egyet abban, mily nehéz nyelvünkben folyamatossá tenni a beszédet, s mindenütt csak a megfelelő kifejezéseket használni. Nem elég csak tehetséggel birni; tudni kell a nyelvet tökéletesen, tanulmányozni a remekirók mintamüveit, megfontolni minden szó jelentését s értékét, a mit magunk részéről használni készülünk. Szükség, hogy a tanulmány minden szót a maga helyére sorozzon az iró emlékében, s az azt megőrizze, mint a félretett kincset, mindaddig, míg az ihlet elővonja rejtekéből, életet ad neki magából, vagy hogy megtartva régi értelmét, sajátjává váljék az új használat által. Két oly tulajdont kell egyesítenie, a melyek egymást kizárni látszanak: tudósnak és ihlettnek kell lennie egyszerre. Ha csak tudós: hidegen és hatás nélkül fogja ismételni azt, a mit mások jobban elmondottak; ha csak ihlett: annak van kitéve, hogy oly nyelven beszéljen, melyet rajta kivül senki sem ért meg.

A mi a folyamatosságot, vagyis az eszmék egymásutánját és összekötését illeti, a minek erejét Horácz, mint oly ember a ki érzi annak nehézségét, oly nagyra becsűlte: mennyi figyelem, mennyi gond fordítandó arra is! Hányszor megcsuklik a szellem ereje, melynek az egyes eszméket a kellő rendben kellene tartania! Mennyi gondba kerűl, természetes sorba rendezni annyi eszmét, a mi egyenként és soron kivűl jelentkezik; felismerni érintkezési pontjaikat, s annyi szétszórt és összekuszált szálból tartós szövetet állítani elő!

Mind e különböző feltételek egyesítése, s az a bizonyos könnyűség, mely az erőlködésnek, a mibe kerűlt, minden nyomát elrejti az olvasó elől: ez kell ahoz, hogy valaki jól, vagyis hogy csak francziául, tudjon irni. Mert nem a lángész titkát akarom felfödözni. Birtokomban van-e e titok? Ki dicsekedhetik azzal, hogy birtokában van? Csak azt jelzem: mit követel a franczia nyelv attól a ki tollat vesz a kezébe, hogy francziául irjon; s ez észrevételek az előadás törvényei fölött nem azokat illetik, a kik birnak az előadás adományával, hanem azokat a kik megszerezhetik azt magoknak a tanulmány által s birtokába juthatnak, fáradság utján, azon eszközöknek, melyek megóvhatják a rosszúl irás nevetségétől. Nevetségétől — elég-e csak ennyit mondani? Nem csak hiúságunkról: létünkről van szó; mert a ki iróvá lett s nem ismeri és nem teljesíti az előadás törvényeit: annak sem választott tárgya sem olvasói nem kegyelmeznek!

VI.

A franczia nyelv és déli s északi Európa egyéb irodalmi nyelvei közötti általános különbség.

Nyelvünk ez alaptulajdonai a többi új-kori nyelvektől sincsenek megtagadva. Azokban is feltalálhatók a jó iróknál s a mivelt szellemek tudják is becsülni azokat ott is. Csakhogy, úgy szólván, a lángész tetszésére vannak bizva; a ki feltételűl akarná szabni, követelőleg, meg sem türnék. A mi Francziaországra nézve a nyelvtanokban és hivatalos szótárakban megirt alkotmány és alaptörvény, a mi itt az annak felállítására és megtartására rendelt irodalmi intézetek védelme alatt áll: az más nemzeteknél csak egyéni sajátság, melyet egyedűl a siker szabályoz. Minden az iró kényére van bizva. Nem hogy korlátoznák szabadságát: a nyelvek magok vannak örökös változásra s végnélküli fejlődésre kárhoztatva. A jó és rosz irókat nem nyelvök szerint lehet megkülönböztetni egymástól; s a kiket legjobbnak tartanak, a nyelv tekintetében nem mindig lehet példányúl választani vagy tekintélyül idézni. Németországban az iró nem köteles inkább a Goethe mint a Jean-Paul Richter irályához alkalmazkodni. A nyelv *criteriumá*-val egyik nem bir inkább mint a másik. Igy van Angliában is. Az Anna királynő korabeli irók ott is meg akarták alapítani a nyelv törvényeit, a francziák példájára; de nem sikerűlt. Az angol nyelv nem szünt meg választást en-

gedni az íróknak; s az Addison szabályai ellen vétni ma sem bűn, holott nálunk, már Voltaire előtt, kimondották hogy a Boileau szabályai ellen senki sem véthet büntetlenül.

E két országban a közönség megnyugszik a nyelv e bizonytalanságában. Angliában azért, mert ott az irodalom az egyetlen dolog a mit nem tekintenek üzletnek; Németországban pedig azért, mert a politikai élet hijjában az irodalom iránti érdeklődés kimeríthetetlen. Amott nem tartják érdemesnek oly valamire nagy fáradságot fordítani, a minek csak a nyelv venné hasznát; emitt a szellem annyi műve s annyi irodalmi újdonság sem elég kimerítni a közérdeklődést, melytől a kormányok megvonják legfőbb táplálékát. Itt és ott, különböző okokból, mindent elnéznek az irónak; Angliában, mert a könyvek szórakoztatnak az üzlettől, Németországban, mert az irodalom úgy szólván az egyetlen közügy. Tartózkodnak túlszigorú követeléseket formálni oly dologban, a mely, amott múlattatásul, emitt egyetlen foglalkozásul, annyira szükséges. Csak épen a jelen, a legközelebbi közönség megértse, ha bár csak félig is: nekik elég. Az utókorral, az európai közönséggel aztán nem gondolnak.

Azzal sem törődnek, sem az angol sem a német írók, világosan irnak-e? Merő hiábavalóságnak tartanák. A közönség kevéssé lenne háládatos érte, kivált Németországban, ahol az olvasó mindig türelmesebb mint a mily homályos bir lenni az iró. Az embereknek annyi idejök van, hogy kedvök telik a rejtélyekben. Hallom, hogy a mit félhomálynak neveznek, jobban tetszik nekik mint a világosság; mert a világossággal az élvezet

hamar elmúlik; a félhomály tartósabbá teszi, mivel nehezebben lehet hozzá jutni. Ők a világosságot, mely egyszerre a dolgok fenekére láttat, a mélység hiányával vádolják; s többre becsülik az oly olvasmánynál, mely közvetlenül hat, az olyant, a mely gondolkodóba ejt.

Ha valaki a szabatosságra, a kifejezések egyenességére, a logikai rendre intene: arra sem hallgatnának jobban. Mind e követeléseket visszautasítanák, mint az iróra vetett bilincseket. A szabatosság megfosztaná kényelmes bőbeszédüségétől. Pedig nem szivesen nélkülöznének egyet is abból a sok határozatlan kifejezésből, melyek közt az olvasó úgy tévedezhet kedvére, mint egy újon felfedezett országban, sem azokból a bizonytalan fordulatokból, melyeket olybá vesz mint az iró egyéni sajátságait. Nem szivesen nélkülöznének egyetlen árnyéklatot is, mert azzal elesnének a találgatás és merengés ama gyönyörétől, mely annyira tetszik a német közönségnek. Oly országban soha sem telnek be a képekkel, ahol még a boncztani müvekben és itélőszéki tárgyalásokban is képeket használnak!

A kifejezések szabatossága csak ott lehet kötelező, ahol a nyelvnek megállapított törvényei vannak; hol minden szó egy billentyű, mely meghatározott hangot ad s annál fogva a nem helyesen választott kifejezés ép oly fülsértő, mint a hamis hang a zenében. De nem egyéb gyülöletes nyügnél az iróra nézve ott, a hol a nyelvnek nincs más törvénye mint az irók izlése s az irók izlése a közönség itéletének is egyedüli törvénye. S végre, mire való volna az eszmék rendezésének fáradságát követelni, oly olvasókkal szembe, a kik szivesen kö-

vetik az irót találomra való kalandozásaiban, sőt ezt a legérdekesb irodalmi élvezetnek tartják?

Jól tudom, hogy a többi újkori irodalmak mind e szabadságainak megvannak a magok előnyei; nem is irok birálatot rólok. Megelégszem, hogy szembe állitsam azokat a mi szabályainkkal s természetes, hogy ezeknek adok elsőséget. Különben illetlen is volna fitymálni az idegeneket azért a módért, a melyen a szellem nemes gyönyörét élvezni szeretik. Valahol az iró bizalmasan közlekedik közönségével, szép látvány tárul az emberi szellem elé. De talán legszebb, a hol a közönség, a helyett, hogy az iró szempontjára helyezkednék, az irót kényszeríti, hogy helyezkedjék az átalános szempontra. Hazánkban igy van. Itt a teljes világosságot többre becsülik a félhomálynál; a tiszta és határozott szineket az elmosódó árnyalatoknál. Itt azt követelik, hogy a szóknak olyan értékök legyen mint a számoknak s mindenkire nézve egyazon értelmet jelöljék. Itt az észt, mely minden ember közt közös kötelék, többre becsülik a képzeletnél, mely az embereket megkülönbözteti s szétválasztja. Itt, ismétlem, minden a gondolatközlésre és átsajátitásra van számítva.

Ebből pedig azt kell következtetnünk, hogy nyelvünknek az országon kivül is, mely azt beszéli, van hivatása s hogy használata nem szoritkozik Franciaországra és iróira. Az előadás egyszerűsége, az a logikai rend s folytonosság, melyet iróinktól követelünk és pedig természetünk ellenére, mely sem oly szigorú, sem oly következetes, sem az ékitményeknek nem annyira ellensége mint nyelvünk, — nem azt tanusitja-e mindez, hogy nyelvünk nem kizárólagos sajátunk, hogy az közös bir-

tok mindenkinek s mi csak letéteményesei vagyunk. Valamennyi újkori nyelv közül nem ez közelíti-e leginkább meg egy algebrai nyelv eszméjét, a minőről hajdan nagy szellemek álmodoztak, hogy általa minden ország mivelt értelmiségeit egyesítsék?

A nyelvek különbségei és sokasága fölött, a mi egyébiránt a teremtés egyik legnagyobb szépsége, mindig kivált egy kiváltságos, uralkodó nyelv, melynek úgyszólván feladatául jutott az emberi szellem közös ügyeit tisztázni s kifejezésre juttatni azokat a nagy eszméket, melyek a társadalmak arczát megváltoztatják. Háromezer évvel ezelőtt a görög volt az a nyelv, kétezer évvel a latin. Bámulatos, mily soká tartott ez utóbbinak az uralma. Egész a középkorig a szellem és a tudomány nyelve maradt; uralkodó és egyetemes nyelv volt; s Dantét méltán dicsőítik azért a nagy bátorságért, hogy meg merte teremteni a tizenharmadik században az olasz nyelvet. Most a franczia nyelven van a sor. Hogy oly szigorú, oly szabályzott: annak a jele, hogy a szellemi ügyekben övé most az uralom; hogy oly világosságra van kötelezve, azért van, hogy minden mivelt és egészséges szellem megérthesse a föld egész kerekségén. Az angol nyelv, ha számon veszszük azokat akik beszélik, kérdésessé látszik tenni a franczián az egyetemességet; de ha használatát nézzük: nem egyéb mint üzleti nyelve a világnak. A miénk az értelmiség nyelve. Területi és politikai egységünk szülötte lévén, míg egyfelől a leghatalmasb kapocsúl szolgál, másfelől az egyetemességnek azt az egyetlen nemét biztosítja számunkra, mely nem függ a fegyverek szerencséjétől s melyet harcz nélkül szoktak elfogadni. Ezért kötelességünk annyira őrködni ép-

sége fölött. Irodalmunk az igéret könyve minden nagyra hivatott nép számára. Nyelvünk a szabadság és polgárisultság nyelve; őrizzük jól e letéteményt, magunk s az egész világ számára!

VII.

Ez irodalom-történet terve.

Ez irodalom-történet tárgya a franczia szellem levén, melyet tehetségünk szerint igyekeztünk körülirni mindazon vonásokkal, melyek benne vannak és a melyek nincsenek, összevetve az ó-kor szellemével, megkülönböztetve más új-kori népek szellemétől, fölmutatva a franczia nyelv szellemében és tulajdonságaiban, — most még azt kell tudnunk, ki lesz vezetőnk s tanítónk e tanulmányunkban? Maga Francziaország. Nem szükséges itt rendszert mesterkélni; csak föl kell vennünk egymásután, időrendben s az egymásra hatás során azokat a neveket, melyek túlélték korukat s fenmaradtak máig s melyek sorozata jelöli utunkat. Számuk korlátolt s névsoruk meg van állapítva. A régiség buvárlati kedve megkísértheti, hogy egy, vagy más nevet, igazságtalan feledtség ürügye alatt, becsúsztasson még; hiába, nem fogják fentartani magokat a sorban.

Francziaország véglegesen megtette már a kiválasztást. Annyi munka és annyi név közül, kihagyta ezeket, megtartotta azokat. S ez nem, mint némelyek tévesen hiszik, kicsinylés, vagy nem gondolás saját dicsőségével; csak igazságszolgáltatás. A nemzetek rendesen hajlandóbbak növeszteni mint apasztani nagy embereik név-

sorát; gondosabban őrzik azok hirnevét, mint az övéket (úgy sem levén rájok bízva) az oly irók, a kiknek méltó okuk van attól tartani, hogy a kihagyandók közé jutnak. Én Francziaország itéletéhez tartom magamat, s elfogadom irodalom-története vezérfonalául az általa megállapított névsort, nem igyekezve visszahelyezni egy nevet sem, melyet ő kitörült, hagyva a holtakat csöndesen pihenni sirjaikban; de midőn gondosan kutatom az okokat, melyek emezeket életben tartották, amazokat veszni hagyták, annál nagyobb tiszteletet tanusítok azok iránt, a kik fennmaradtak.

Miért élnek emezek s miért haltak meg amazok? Csak mert Francziaország emezekben magára ismert, amazokban nem.

Nem volt szükség hosszas birálatra. Egymás után bele tekintett saját szelleme valódi, vagy állítólagos tüköreibe. Némelyikben nem ismert magára; másokban magára ismert, vagy egészen, vagy legalább némely vonásokban. Most a tudomány összeveti e képeket az eredetivel s érveivel erősíti meg azt az itéletet, a melyet Francziaország ösztönszerüleg hozott.

Im ez a jelen mű tárgya, ez terve.

MÁSODIK FEJEZET.

I. A nyelv történetének kezdetei. Az első franczia prózai müvek általános jelleme. A krónikások. — II. Krónikák, melyek tulajdonkép személyes emlékiratok. Villehardouin Godofréd. — III. Joinville: *Szent Lajos története.* — IV. A Joinville észjárása és nyelve. Az izlés első ébredése. — V. A hivatalos krónikások; Froissart János. — VI. A franczia próza alakulása a tizennegyedik század végén. Pizai Krisztina. *A jó Károly király tetteiről és erényeiről szóló könyv.* — VII. A krónikák erkölcstana. A franczia nyelv haladása a régi irók fordítása által. — VIII. A burgondi ház krónikásai. Chastelain György; nyelve, előadása. — IX. Ékesen szólása. — X. De la Marche Olivér *Emlékiratai.* — XI. A *müvészi* történetirás első kisérlete. Comynes Fülöp. — XII. Keresztyén erkölcstan az ő *Emlékirataiban.* — XIII. A politika tért foglal a történelemben. A nyelv, Froissartnál és Comynesnél.

I.

A nyelv történetének kezdetei. — Az első franczia prózai müvek általános jelleme. — A krónikások.

Melyek a legelső iratok, a melyekben a franczia szellem kétségtelen vonásokban ismer magára, a melyekben a maradandó müvek nyelve nyilatkozik? Nézzük a híres nevek névsorát, az nem csal.

Még az első nevek előtt, a melyek megérdemelték, hogy abba fölvétessenek, van már nehány irat, melyekben a szellemet felcsillanni s a nyelvet mintegy születni

látjuk. Bizonyos közokiratok azok, román nyelven, melyen meglátszik a latin nyelv szétbomlása, s a mi nyelvünk kiválása abból. De ezek az okiratok nem eléggé jellemzők arra, hogy adatokul szolgálhassanak a franczia szellem és az irodalmi nyelv történetéhez. Ez, mintegy kiváltságul, azoknak a legrégibb irott emlékeknek jutott, melyekben a köznyelv egy vagy más kiválóbb szellem müveivel gazdagodott.

A tizenkettedik század előttről, a mikor a román nyelv megállapodni s szabályokat nyerni látszik, egyetlen egy ily jellemű emlék sem maradt fönn. De ez a század egész sereg iratot hozott világra, melyek semmiben sem különböznek a köznyelvtől és semmi személyes bélyeget nem viselnek magukon. A mit csak a találékony és türelmes kutatás, sarkalva egy nagy nyelv eredete iránti jogos érdeklődés által, ki tudott ásni s napfényre hozott az újabb időben, mind az csak megerősíti s igazolja Francziaország itéletét, a melylyel történetünk e korszakából épen csak nehány irót választott ki olyanokúl, a kikben magára ismert. Ez eredmény felette nagybecsű, s hálával tartozunk a tudományos kutatásnak, hogy érveket szolgáltat egy nagy nemzetnek, melyekkel irodalma fejlődése felől hozott itéletét indokolhatja.

Addig tehát, míg oly mű találkozik, mely a franczia szellem első képét tükrözze vissza s irodalmi nyelvünk első korszakát jelölje, csak arra kell szorítkoznunk, hogy azt a köznyelvet jellemezzük, mely átalános használatban volt, mielőtt a legelső irodalmi emlékek, melyekben a franczia szellem magára ismer, keletkeztek volna.

A franczia nyelv eredete s annak normandi, burgondi, picardi, poitevini, lotharingi és ile-de-francei nyelv-

járásokra oszlása felől úgy látszik nincs nézetkülönbség. Eredete: a latinból van; nyelvjárásokra oszlását pedig a hűbérség okozta, mely franczia területen, különböző nyelvet beszélő külön nemzeteket alkotott. E különbségek azonban csak is a kiejtés és helyesirás bizonyos sajátságában állottak s többre nem terjedtek. Mind e nyelvjárások az ile-de-france-ihoz, mely arra volt hivatva, hogy franczia nyelvvé legyen, olyas hűbéresi viszonyban állottak, mint az urak a királyhoz. Nyelvünk is osztozott a nemzet sorsában. Először hűbéres volt. Mire a királyság egyedurasággá vált, vagy is mikor a nemzet, tagjainak összeolvadása által egy testté lőn: akkor az ile-de-france-i nyelvjárás is elnyelte mind a többit; akkorra csak egy lett a nyelv is, mint egy a nemzet.

Nyelvünk kezdetének e korszakában, az iratok közönséges jellege a latin nyelv utánzásában állt, de nem az irodalmi, hanem a közbeszédbeli latinnak.

Ez utánzást két jel árulja el: egyik a fordított szórend (inversio) gyakori használata, másik az elrontott latin szók nagy száma, melyek az eredeti szókhoz inkább hasonlítnak a leirásban, mint a kiejtésben, mely őket rendre rendre egészen átalakítja.

Nyelvünk egyébiránt nem csak ezt az egy szabadságot vette magának szemben egy oly hatalmas nyelvvel, mely hatalmát a hódításból és a vallásból merítette. A latinból eltanúlt fordított szórendbe már sok egyenes kifejezés vegyül. Sőt inversiókat is leginkább az olyanokat válogatja, a melyek leginkább közelítenek a köznyelvhez. A fordulat oly rövid s közvetlen bennök, hogy a legkisebb fordítással egyszerre vissza lehet állítani a természetes rendet; érezhető már, hogy a fordított szórend használata

mielőbb el fog tűnni. Így, még a mikor használta is nyelvünk, már tudta alkalmazni a világosság és természetesség ama követelményéhez, mely a franczia szellem legjellemzőbb vonása.

Egyébiránt a nyelv ez első vázlatában minden csupa ideg. A beszéd jóformán két főrészre: a névre és igére szorítkozik. Még nincsenek szavai az árnyalatok kifejezésére, a mi nem csak a szellemek akorbeli viszonylagos egyszerűségéből foly, hanem az ösztönszerű idegenkedésből is mind attól, a mi nem általános és szabatos kifejezése vagy valamely tárgynak és ténynek, vagy valamely érzésnek és cselekvésnek.

A világosság követelménye nyelvünkben már e korszakra vihető vissza. Ha a tizenkettedik századi irókat olvassuk, az olvasás nehézségét nem annyira a világosság hiánya, mint a latin szó okozza, melyre alig birunk ráismerni a bizonytalan s habozó helyesirás általi elferdülésében. Sőt, ha ily zsenge korban lehet hibákat keresni, a világos és tiszta szellemek hibáját, bizonyos ridegséget találok, mint az egészséges, ép, de még fejletlen szellem első alakját.

Ekép, majd négy századdal előbb, mint e még fejletlen nyelv az újkor legnagyobb nyelvévé válik, egy része már érett, megállapodott, maradandólag. Ilyenek a benszülött, vagy az olyan latin szók, melyeket a franczia szellemhez való titkos rokonságuk egyszerre megfranczíásított. Ilyenek továbbá bizonyos szólamok, melyekben a franczia szellem legtermészetesebb fordulatait találta föl, melyeket közvetlenül kapott hazája földjétől s a természeti és erkölcsi világ minden sajátságainak szerzőjétől, istentől. Nevezetes egyébiránt, hogy a fordu-

latok, melyek a nyelv honos részét teszik, korábban állapodnak s érnek meg, mint a szók, melyeket máshonnan kölcsönöz. A szók változnak, alakúlnak, növekednek, a franczia szellem további fejlődése szerint, s a tevékenységét igénybe veendő eszméknek megfelelőleg. De a fordulatok, szólamok, kifejezésmódok keveset változnak, mert ezek fejezik ki a mi a nyelvben a legeredetibb és legsajátabb; bennök van a nyelv jelleme, szokása, arczulata; ez az alak, mely alatt az emberi szellem a franczia nyelvben nyilatkozik. A mi a szólamokat illeti: nyelvünk már bölcsejében kifejlett s megállapodott; alig veszett el azokból valami s csak igen kevés avúlt el.

Nyelvünknek ez úgyszólván szerves sajátságai egyelőre csak az elbeszélésekben jelentkeznek. A mily élénk, világos a nyelv, a mily gyors és nyilt az előadás azokban, oly bágyadtak és homályosak az erkölcsi és hittani munkálatokban a kifejezések, oly laposak és vontatottak a szólamok. A szemlélet és elmélkedés nyelve még egészen csak születendőben van. Századoknak kell eltelni még, míg világosságot tudunk önteni az elmélkedés tárgyaiba s az elbeszélés világosságával az okoskodás tisztán szellemi világosságát is birjuk egyesíteni, úgy tudván föltüntetni az eszmék lánczolatát, a mint a krónikás az események egymásutánját föltünteti.

E szerint csak az elbeszélésben kell keresnünk s ellesnünk úgyszólva, a franczia szellem első mozdulatait, nyelve születését. Az első irók, a kik maradandó nevet hagytak a franczia próza történetében, a krónikások: Villehardouin, Joinville, Froissart, Comynes Fülöp.

II.

Krónikák, melyek tulajdonkép személyes emlékiratok. — Villehardouin Godofréd.

Időrendi sorban Villehardouin az első. Champagneban, a legújabb adatok szerint 1150 és 1164 közt született és Foulques, neuillyi lelkész ösztönzésére, aki a nagy III. Incze pápa nevében prédikálta a keresztes háborút, ő is fölvette a keresztet s a szent földre indult. Emlékiratai e rendkivüli vállalat elbeszélését tartalmazzák, melynek kitűzött czélja a szentföld fölszabadítása volt, eredménye pedig Konstantinápoly elfoglalása s keleten egy franczia császárság felállítása lőn.

E keresztes hadjáratnak Villehardouin volt valódi előmozdítója. Először Velenczébe küldetvén öt lovaggal, hogy hajókat kérjen a köztársaságtól, ő vitte a szót a doge előtt a Szent-Márk-templomban s hozta létre a keresztesek és Velencze közötti szerződést. Champagneba visszaérkeztekor értesült, hogy ura Thibault, ki a keresztes had vezéreül volt kiszemelve, meghalt. A hadjárat, vezér hiányában, már-már dugába dőlt. Villehardouin Montferrat marquist állította előtérbe, elfogadtatta őt vezérül a keresztesek által s rábirta Lajos blois-i grófot, a kereszteshad egyik leghatalmasb lovagját, aki más úton akart Palesztinába jutni, hogy útját Velencze felé vegye.

A keresztesek első terve az volt, hogy Velenczéből egyenesen menjenek a szent földre. Egy sajátságos esemény megmásította utjok irányát s Konstantinápolyba vezette őket. A fiatal Alexis, fia annak az Izsák császárnak, kinek szemeit öcscse kiszúratta s trónját bitorolta,

épen Velenczében volt akkor; Alexis, kit előbb apjával együtt fogtak el, megszökött börtönéből s egy hajón Anconába menekült. Találkozván a Velenczébe menő keresztesekkel: »Ime, itt kész hadsereget találunk« mondák kisérői, »miért ne vennéd őket igénybe, hogy visszafoglald segélyökkel atyád trónját?« Alexis követeket küldött a keresztesek főnökeihez, a kik épen akkor Zára előtt állottak, ostrom alá fogván azt Velencze javára. Hosszasb alkudozás után, mivel egyik rész, élén a pápai követtel, azon volt hogy egyenest Syriába evezzenek, a másik és pedig a többség, kalandos hajlamuak inkább mint engedelmes keresztyének, hogy siessenek Konstantinápoly alá, végre a korfui kikötőbe hajtottak, 1203 május 24-kén, épen pünkösd szombatján.

E viszálykodások elbeszélése valóban megkapó. A történetiró lovag nehány vonással ügyesen festi a jellemeket és a szokásokat, kort és embereket. Korfuban időzése alatt a had nagyon megfogyatkozva már is több előkelő lovag és csapataik megszökése által, egy perczig azon a ponton volt, hogy teljesen feloszoljék. A kik »ez dologban jelesködtek« — Villehardouin megnevezi őket — részint nyiltan, részint hátmögül támogatva azt »mivel elől mutatni magokat szégyellötték«, azt hajtották, hogy a tervezett vállalat felette nehéz és veszélyes s ők el vannak határozva: a szigeten maradni s menni hagyni a hadat, ha akar, Konstantinápoly ellen.

»Hogy ezt Montferrat marquis meghallotta és a flandriai Balduin gróf és Lajos gróf és Saint-Pol gróf és a velök tartó többi bárók, megzavarodtak és mondák:

»Urak, ez csunyaság. Ha ezek az emberek tőlünk elszakadnak, azok után a kik már előbb elszakadtak

nehány ízben, egész hadunk tönkre megy és nem leszünk képesek semmi foglalásra. De menjünk hozzájok, essünk lábaikhoz és kérjünk kegyelmet; hogy az istenért szánakozzanak rajtunk és önmagukon, ne becstelenítsék meg magokat s ne tegyék lehetetlenné a tengeren túlí hódításainkat.

»Ebben meg is állapodtak. S mindegyütt oda mentek a völgybe, hol amazok összegyűlekezve tanácskozának, magokkal vivén a konstantinápolyi császár fiát és valamennyi püspököt és apáturat a seregből. S mikor odaértek leszállának lovaikról. Hogy amazok meglátták, ők is leszálltak lovaikról s elejökbe indulának. A bárók pedig lábaikhoz esének és erősen sirnak vala; és azt mondák, hogy meg sem mozdulnak addig, míg amazok meg nem ígérik, hogy nem fognak elszakadni tőlök.

»Mikor azok ezeket láták, felettébb megindulának és erősen sirtak, látván uraikat, rokonaikat és barátaikat lábaikhoz borulni. És azt mondák, hogy megbeszélik a dolgot; és azzal félrevonulának s tanácsot tartának magok közt. És tanácskozásuknak az lőn a vége, hogy még együtt maradnak velök Szent-Mihály-napig, oly feltétel alatt, hogy esküdjenek meg nekik a szentek ereklyéire, minden egyenességgel, hogy attól kezdve, bármely órában fogják kivánni, két hét alatt becsülettel és minden kifogás nélkül módba teszik őket, hogy Syriába mehessenek.«

»Ebben megegyeztek és hitet tettek rá, és nagy lett az öröm az egész seregben.« *

* *Villehardouin*: *La Conquéte de Constantinople, Ch. XXIV.* Igyekeztem az idézetet némileg ódon történelmi vagy krónikai irálylyal adni. A szerző a XIII. századi mű saját szavaival adja,

Megindúltak tehát Korfuból, együtt valamennyi hadihajó és gálya, kisérve még számos kereskedő-hajótól is, melyek velök együtt menének.

»S szép és tiszta nap vala, a szél szelid és kedvező; és szélnek ereszték a vitorlákat.

»És bizonyság Godofréd, a champagnei marshall, a ki ezt a munkát tollba mondta, (a ki tudva egy szót sem hazudott, mint oly ember, a ki minden tanácskozásban is részt vett) — hogy ennél szebb hadat soha senki sem látott. És úgy látszott, hogy ez a hajóhad sok földet fog hódítani; mert a meddig a szem ellátott, egyebet sem lehete látni, mint hajók és gályák vitorláit, hogy az ember szíve csak úgy dagadt és örvendezett rajta«!*

Villehardouin a nélkül beszéli el az egész utazást e történelmi tengeren, hogy az ó-kor egyetlen emlékét is fölidézné; a mi, a vele és korával köz egyéb körülmények mellett, szintén azt bizonyítja, hogy nem ismerte a classikai irodalmat. Emlékirata tisztán a franczia szellem gyümölcse, mely lassan s zaj nélkül fejlődött, egészen kivül az eszmék ama forgatagán, melyben a champeaux-i Vilmosok és Abelárdok mozogtak, valamint kivül a beauvois-i Vinczék tudományos törekvésein is.

Nem feladatom elbeszélni ez épopéa részleteit, Angelosz Izsák visszahelyezését trónjára, a keresztesek viszá-

jegyzetben vetve alá a mai franczia nyelven a fordítást. Érdekes összehasonlítás a XIII. és a XIX. századi nyelv közt, láttatva annak fejlődését e nagy idő alatt. E részben az eredetit nincs módomban pótolni, ha csak, magyar fordításom alá, jegyzetben ide nem vetném mind a két franczia szöveget; a mi, bármily érdekes volna is a franczián értőre s olvasóra nézve, alig lenne igazolható a *magyar olvasó* előtt. *Fordító.*

* U. o. Chap. XXV.

lyait a fiatal Alexissel, a Murzuphlus trónbitorlását és levettetését, Konstantinápoly elfoglalását és zsákmányolását 1203-ban, Balduin császárrá emeltetését, a görögök és bolgárok támadásai elleni harczait, egész a drinápolyi csatáig, melyben foglyul esett; öcscsének, Henriknek kormányzóságát s uralkodása két első esztendejét, egészen a Montferrat marquis haláláig, 1207-ben.

Ez épopeának tulajdonképen maga Villehardouin a legderekabb hőse; az egész az ő kitartó szilárdságának a műve s ő abban, minden elhatározó fordulatnál, felváltva mint alkudozó és mint harczos szerepel, a nélkül, hogy sikereivel dicsekednék, mint a Homér hősei. Az ügyes és eszes követ, a ki a Velenczével való alkudozást vezette, nem sokára részt vett abban a követségben, a mely Angelosz Izsáktól a fia által tett igéretek beváltását követelte s e fiatal herczeget, a kit a szerencse hálátlanná tett, szava megtartására kényszerítette. Ő volt az, a ki a keleti hadsereg főnökeinek viszálykodásai közt, a hadsereg érdekei védelmében, kibékítette Balduint a konstantinápolyi császárt, Montferrat marquisval, Thessalonika és a hozzátartozó tartományok fejedelmével; ő volt az, a ki a marquis leánya Ágnes —, és a Balduin utóda Henrik császár közötti házasságot létrehozta. Mint harczos, nem is szólva azokról az ütközetekről, a melyekben Konstantinápoly ostroma alatt s bevétele után részt vett, mi lehet hősiesebb, mint szép visszavonulása a bulgárok előtt, s az a csata, melyet négyszáz franczia lovaggal, negyvenezernyi lovassággal s azt támogató gyalogsággal szemben elfogadott! Hatszáz év multán is Francziaország e fényes fegyvertényben ép úgy magára ismer, mint a történetiró egyszerű, őszinte előadásában.

A Villehardouin emlékirata a Montferrat marquis halálával végződik. Ez eseményt egész meghatottsággal beszéli el. A marquis rá engedte vétetni magát a görögök által, hogy Mellinápoly* környékén a hegyek közé lovagoljon. »S mikor jó messzire behatolt és már vissza akart fordulni, a bolgárok körülvették minden oldalról. Látván, hogy a marquis csekély kisérettel van, hátulról megtámadták. Mihelyt a marquis meghallotta a kiáltozást, lóra pattant, egészen fegyvertelenül csak egy szál karddal a kezében; s oda érve, a hol a támadók összecsaptak kiséretével, reájok rohant s űzőbe vette őket. De akkor nyíl érte a karja vastagán, válla alatt, s oly halálosan megsebezte, hogy vére nagy bőségesen kezdett ömleni. Ezt látván emberei, nagyon megrémültek, egészen összezavarodtak s futni kezdettek. A kik épen a marquis közelében voltak, felfogták a lehanyatlót, de annyi vért veszített, hogy nem sokára el is ájult. Mikor emberei látták, hogy lehetetlen már segíteni rajta, magok is megfutamodtak s ott hagyták őt. Így esett veszedelmök e szerencsétlen összeütközésben; nehányan, a kik mégis mellette maradtak, szintén megölettek.

»Akkor Montferrat Bonifácz marquisnak a fejét vették a bolgárok. És a fejet a parasztok Jánosnak, Oláh- és Bolgárország királyának küldötték, a ki annak úgy megörült, mint még életében soha semminek. Hajh, mi gyászos veszteség volt ez Henrik császárnak és a románföldi összes latinoknak, hogy ily kalandon kelle ily jeles embert elveszíteniök, a legvitézebb főurak, a legjobb és legnemesebb lovagok egyikét, a minő csak volt az egész

* Mosynopolis, Thráczia városa, közel a lágoszi öbölhöz.

világon! Ez a szerencsétlenség Urunk születésének ezer és kétszáz hetedik esztendejében történt.« *

Ez erőteljes nyelvből csak a régi helyesirás veszett ki. Az előadás természetessége, a tények sora és a szórend, mind olyan, hogy alig lehet változtatni rajta, ha csak rontani nem akarunk; s a marquis kísérőinek jellemzése, a kik »magok is megfutamodtak s ott hagyták őt, mikor látták, hogy lehetetlen már segíteni rajta« — egyike azon közönséges igazságoknak, a melyek a legkezdetlegesebb nyelvben is megtalálják legtökéletesebb kifejezésöket, melyek változatlan maradnak mindig.

Hasonló vonások, ha bár nem nagy számmal, másutt is fordulnak elő ez Emlékiratban. Nyelvünk legszebb korában sem lehetett volna nagyobb szabatossággal s kevesebb szóval fejezni ki a görögök gyáva visszatérését trónjára visszahelyezett urokhoz, mint im a következőkben: »s mind azok« mondja Villehardouin, »a kik előtte való nap még ellene voltak, ez naptól fogva engedelmeskedtek neki.« **

Egyébiránt ne keressük Villehardouinnál se az eszmék mélységét se az előadás müvészetét. Bár gyakran bizatott meg kényes küldetésekkel, oly egyénekhez, a kik nem mindig birtak lovagias egyenességgel, éleslátása úgy látszik nem haladta meg a hősi korszakok ösztönét, mely inkább első benyomások után mint számításból cselekszik mindent, s a mikor nem szükség kitalálni a

* La Conquête de Constantinople, Chap. CXVI.

** »Et toz ceux, qui avoient esté le jor devant contre lui, estoient en ce jor toz à sa volonté.« Javitsuk ki a helyesirást, teszi ez idézet után Nisard; s örökös igazság áll előttünk, kifejezve egy végleg megállapodott nyelven.

magokat eláruló szenvedélyeket. Nem sokat foglalkozik az események okaival és következményeivel; és sejteni sem látszik, hogy a keresztesek tulajdonkép csak Velencze tengeri hatalmának növelésén fáradoztak. Ebből a hadjáratból valóban egyedül Velencze húzott hasznot, s egész a tizenkettedik századig meg is tartotta a tizenkettedikben történt hódítás némi maradványait.

A Homér hősei sem merülnek történelmi fejtegetésekbe, Görögország ázsiai hódításainak okai és következményei fölött. Az olyan ügyvivőtől, a ki karddal a kezében alkudozik, nem is kívánhatjuk a modern diplomaták éleselmüségét.

A Villehardouin lovagjai a Homér hőseit juttatták eszembe. De nem szabad túlozni, annál kevésbbé hasonlíthatjuk, a miben a középkori franczia irodalom rajongó bámulói kedvöket lelik, a homéri költemények felséges szépségeihez krónikáink naiv báját. De kellő határok közt maradunk, ha annyit mondunk, hogy az Iliász és az Odüsszéja másodrangu hősei közt nincs egy is érdekesebb, sem a kin a hősi nagyság jellege jobban ki volna nyomva, mint a velenczei agg doge, Dandolo Henrik, mikor vak és beteg létére, fölveszi a keresztet, hogy küzdeni álljon a keresztesek soraiba.

Velenczében vagyunk, egy vasárnap, a Szent-Márk egyházában.

»Akkoron egybegyülekezének egy vasárnap a Szent-Márk egyházában. Felette nagy ünnep vala; és az egész ország népe ott vala, és a leventék és zarándokok nagy sokasága.

»Minek előtte a nagy mise megkezdődnék, a Velenczei Doge, a kinek neve Dandolo Henrik vala, fölméne

a szószékbe, hogy szólana a néphez s így szóla: »Urak, nagy uraim, ti a világon legjobb néppel szövetkeztetek és a legmagasztosabb ügyben a milyen csak volt valaha. Én öreg és gyönge ember vagyok, és már nyugalomra volna szükségem és beteg vagyok testben; de érzem, hogy senki nem lehetne jobb vezéretek és kormányzótok mint én, a ki fejedelmetek vagyok. Ha megengeditek nekem, hogy fölvegyem a kereszt jelét, hogy titeket vezesselek s oltalmazzalak és addig a fiam maradjon itt helyettem az ország kormányán, kész vagyok veletek elmenni s együtt élni, vagy halni veletek és a többi zarándokokkal.«

»S mikor ezt hallák, mindnyájan egy hangon kiáltának: »Kérünk téged az isten nevében, állj reá és tedd meg azt, hogy jőj velünk!«

»Nagy leve erre a föld népének és a zarándokoknak a megindulása, és sokan könyeket hullatának, mivel hogy ez aggastyánnak oly nagy oka lett volna honn maradni, mert már igen öreg ember vala, és szemei ámbár szép tiszták valának semmit sem látott velök, mert szemei világát egy fején kapott seb miatt elveszíté volt. Szive azonban nagy és bátor vala. Oh mily kevéssé hasonlítottak hozzá azok, a kik megszaladtak, hogy kikerülhessék a veszélyt!

»Ekkor leszállott a szószékről s az oltár elé méne, és ott letérdelt, sokáig sirván. Akkor fölvarrták neki a keresztet nagy gyapju kalapjának az elejére, hogy mindenki láthassa. És a velenczeiek közül igen sokan kezdék fölvenni a keresztet. Zarándokaink pedig felettébb igen örültek és nagy tisztelettel nézték az általa fölvett

keresztet, mivel hogy oly nemes érzés, és oly nagy hősiesség volt e derék emberben.« *

Nem sokkal ezután Zára ostrománál találkozunk vele. A város, rövid ellenállás után, kegyelemre megadta magát. A doge a bevett várost egyenlően megosztotta a velenczeiek és francziák között. Harmadnapra kiütött a győzők közt a viszály. Az utczákon kaptak össze egymással. A doge a bárók segélyével helyreállitotta a békét. (1202. novemberben.)

A következő évben a szövetséges sereggel Konstantinápoly előtt állott. 1203. julius 17-kén megkezdődött az ostrom. Dandolo, a velenczei hajóhad élén, annyira közeledett a parthoz, hogy a falakról dobott kövek és záporként lőtt nyilak elérhették. A parton erős csata folyt. Kardok, lándzsák összecsattantak. »Az összeütközés oly nagy volt, mintha föld és tenger csapódtak volna egybe«, mondja Villehardouin.

»De halljatok egy nagy és ritka hősiséget; mert a velenczei doge, aki már öreg volt és mitsem látott, teljesen felfegyverkezve állott a hajója ormán, a szent Márk zászlóját (gonfalon) tartották előtte; és kiáltá az övéinek, hogy tegyék ki őt a szárazra, különben mindet halálra vetteti. És ők engedelmeskedtek; a gálya a parthoz ért, ők kiugrottak és magokkal vitték a doget és előtte a szent Márk zászlóját.

»Mikor a velenczeiek a szent Márk zászlóját a szárazon látták és fejedelmök hajóját a part mellett és őt magát is a szárazra szállva, akkor mind megszégyenlették magokat s mind szárazra szállottak; a katonák is

* U. o. Chap. XIV.

mind a partra ugráltak s mind sietett megelőzni a másikat. Akkor láthattatok volna nagy és csodálatos ostromot! És Villehardouin Godfréd, champagnei marshall bizonyítja, aki ezt a munkát szerzette, hogy többen negyvennél mondották neki, a kik mind a szemeikkel látták a szent Márk zászlóját az egyik tornyon lobogni, de nem tudták megmondani, ki tűzte oda.

»De most halljatok különös csodát: a kik belül voltak megfutamodnak és odahagyják a falakat; amazok meg benyomulnak, ki ahogy tud, egymást megelőzni sietve, és a bástyákból huszonötöt elfoglalnak és a magok emberével rakják meg. És a doge hajót rendel ki és követeket küld a táborban levő urakhoz, tudatni velök, hogy huszonöt bástyát bevettek, s az az övék és fogadják, hogy senki tőlök vissza nem veszi.« *

A tizenkettedik század szelleme: a harcz és a vallás. E kor hőse: a keresztyén lovag. Villehardouin ilyen. De hiányzik belőle az akkori lovagok eszményi tökélykeresése; ő nem lovagregények után képezte magát. Keresztyén, de hittudomány nélkül, egyszerű őszinte hittel, aki különbséget tesz az emberek és dolgok között s ámbár teljes hittel van a pápa iránt, ellent mer mondani ügynökeinek, ha a keresztesek terveit ellenzik.

A lovag őszintesége és a keresztyén együgyüsége; ez a Villehardouin elbeszélésének két fő jellemvonása. Őszinte elbeszélő, nem beszél másról csak amit maga látott, vagy ha hallomás után beszél megnevezi és számon adja a tanukat. Erkölcstana: isten akarata, a ki balsorssal sújtja a bűnösöket és megsegíti azokat a ki-

* U. o. Chap. XXXVI.

ket szeret. * Gyakorlati szellem levén, mely egyenest megy a czélnak, Villehardouin, ha nem bir is a szempontok azon mélységével, melyet egy előrehaladottabb kor történetirójától méltán megkivánunk, de nem is rabja saját kora tévedéseinek.

Innen a nyelv amaz őszintesége, az előadás ama természetes folyama; innen az az egyenlő tisztaságu és folyamatos elbeszélés, a melyben minden kifejezés egyszerre kitaláltatja a szók valódi értelmét.

Ha ez Emlékirat nem is legrégibb emléke a franczia prózának, mindenesetre a legelső franczia mű, mely bír azokkal a tulajdonokkal, melyek a könyveknek állandó életet biztosítanak. Szelleme és nyelve annyira megfelel nemzetünk szellemének, hogy a nyelvünk szótárában és szórendében azóta beállott változások daczára, maig aránylag könnyű olvasmánynak mondható.

III.

Joinville. Szent Lajos története.

Közel egy század folyt le a Villehardouin és a Joinville Emlékiratai közt. E századot nagy események

* Mikor elősorolja a hadosztályokat, melyek a keresztes hadakkal Zára alatt szemben álltak, (XXII. fej.) igy szól: »Elhihetitek, hogy ha az Isten nem szerette volna e sereget, nem állhatott volna meg, mikor oly sok erő volt ellene.«

A Konstantinápoly bevételénél nyert zsákmány felosztásánál a keresztesek fogadást és esküt tettek, hogy — kiközösítés büntetés-terhe alatt, — mindenki közre adja a maga prédáját. »De — mondja Villehardouin — némelyek kapzsiságból el kezdék titkolni a magok zsákmányát; és a mi Urunk Krisztus kezde elfordulni tőlök (őket kevésbbé szeretni).«

töltik be. Egy nagy király és egy nagy pápa, IX. Lajos és III. Incze, egyik a papságtól több tudományt és világosságot követelve, a másik, támogatva a tudósokat s megalapítva első irodalmi intézeteinket, mindaketten nevezetes haladást eszközöltek a franczia szellemben. A keresztes háborúk, érintkezésbe hozván a nyugati népeket, először egymás közt, azután a görögökkel, az arabokkal, Ázsiával és Afrikával, mind általánosabbá és gyorsabbá tették az ismeretek forgalmát. A kis udvarok, a provence-i udvar példájára, felvirágoztatták azt a költészetet, mely a troubadourok kihaló költészetének hagyományait örökölte. Fejedelmek és herczegek állnak annak a kétszáz költő névsorának az élén, kiket a benczések történelme tudós folytatóinak türelme e századból összeszedett s a kik minden hangon szólottak s minden műnemben próbálkoztak.

Joinville 1224 körül születvén s a provinsi és troyesi udvarban növekedvén, mely gyülőhelye volt akkoriban a világi tudomány (gaie science) mestereinek, éreznie kellett e különböző befolyások hatását. Az események és az emberek nagysága, az erkölcsök viszonylagos finomsága, sajátlagos jelleget nyomott lelkére. Villehardouin a franczia szellem bizonyos sajátságait képviseli, Joinville ismét másokat. Ők ketten nyelvünk két különböző korszakát jelölik.

Joinville életéről mit sem tudunk, egész addig a mikor Szent Lajost ennek első keresztes hadjáratában kisérte. 1240 táján lépett apja helyébe mint champagnei helytartó (sénéchal). IX. Lajos nagy udvart tartott Saumurban s ő ott a *felmetélő* (asztalnok) tisztét viselte, ura, a champagnei Thibaut, navarrai király mellett.

A franczia király fölhivására Joinville eladta mindenét, tiz lovagot szerelt föl, a kik közül hárman zászlót tartottak, a mi nem csekély áldozat volt, de nem is épen önzetlen. Konstantinápoly bevételével valamennyi lovag herczegi rangra számított. A hithez, mely ez urakat kelet felé vonzotta, az az ábrándos remény is járult, hogy lovagi czímeröket fejedelmivel váltandják föl. Joinville sem maradt ment e nagyravágyástól.

Elindulása előtt nehány nappal fia született. Pünkösd hétfőjétől péntekig folytonos ünnepély volt a joinvillei kastélyban az újszülött tiszteletére. Joinville csak pénteken kezdette emlegetni az indulást. Azt mondá a jelenlevőknek, hogy mivel egy fillér igaztalan jószágot sem akar elvinni, ha valakinek valamely kárért panasza van ellene, kész azt kárpótolni. Nehány nappal utóbb meggyónt, zarándok-botot és csuklyát vett s gyalog járta be a környék templomait; és a mikor a joinvillei kastély előtt kelle, visszatérőben, elmennie, a hol nejét és gyermekeit hagyta: »nem akartam« mondja »szememet még egyszer Joinville felé fordítani, nehogy szívem ellágyúljon a szép kastély s két gyermekem láttára, kiket ott hagyék.« *

Ez az apai gyöngédség, e sohaj a szép kastély után, inkább békés emberhez mint harczoshoz illők; ily gyöngéd érzelmeket hiában keresnénk a Villehardouin Emlékiratában s vaspánczéla alatt. Nem is csodálhatjuk, hogy oly ember, a ki elfordítja szemeit kastélyától s gyermekeitől, nehogy azok láttára elérzékenyedjék, lelkesedés nélkül is száll hajóra, s arról is megemlékszik,

* Histoire de Saint Louis. Chap. XXVII.

hogy tengeri betegségben szenvedett az utazás alatt. Azon sem ütközöm meg, hogy Joinvillet, elindulásakor más érzelmek is foglalkoztatják, mint a champagnei senechal őszinte s mély öröme ama pompás hajóhad láttára, mely arra látszott hivatva lenni, hogy az egész világot meghódítsa. Joinville többet gondol arra az országra, melytől megválik, mint arra, a melyet meghódítani indúl. — »És rövid időn a szél föltámadt és elröpített és megfosztott a szárazföld látásától, hogy csak eget és vizet láttunk; és minden nap távolabb vitt a szél attól a földtől, a hol születtünk. Bizonyítgassam-e ily körülmények közt, milyen bolond vakmerőség magát ily veszedelemnek tenni ki a más javaival és saját halálos bűnével; mert este úgy alszunk el valahol, hogy nem tudjuk nem a tenger fenekén találjuk-e magunkat reggelre?« Nagyon kétséges, hogy ez utóbbi részlet a Horácz »Illi robur et aes triplex«-ére való reminiscentia volna; ámbár Joinville, úgy látszik, birt némi klassikai ismerettel, többi közt IX. Lajost Titushoz hasonlítja. Annál nagyobb érdem, hogy a Horácz költői gondolatát a leiró elemnél jóval magasabb rendű keresztyén érzelemmel egészítette ki.

Így gazdagítja az irodalom szellemét minden egyes iró sajátlagos szelleme. A Villehardouin mély és komoly lelkesültsége, a messzeható remény, melyet a hajóhad leirásában tüntet elő, az a megfeledkezés mindenről a mit hátrahagy, szemben azzal, a mi után törekszik: mind ez ép oly jól illik a franczia szellemhez, mint a Joinville higgadt kedélye, melylyel a veszélylyel szembe néz, s midőn remegni látszik az oly emberért, a ki rosz lelkiismerettel száll tengerre, azzal bizonyságot tesz a maga nyugodt lelkiismeretéről.

Öt évi tartózkodás keleten, mindennemű átélt szenvedések, pestis, éhség és szomjúság, betegség, sebek és fogság, annyi elpazarolt bátorság, a keresztes vitéznek, közepes lelkesedése daczára, hű önfeláldozással betöltött kötelességei, mind ez alaposan kigyógyította Joinvillet abból a vágyból, hogy még egyszer elől kezdje a keresztes hadjáratot. Hiában is igyekezett őt IX. Lajos még egyszer keletre vonni. Joinville nem kivánt részt venni az új hadjáratban, melyet Francziaországra nézve végzetesnek tartott. S egy álom még megerősítette őt feltételében. Abban a korszakban nem egyszer történt, hogy a legnagyobb elhatározásokat ily okok szülték vagy erősítették meg; mivel pedig az álmok a szellemek hangulatához alkalmazkodnak, IX. Lajost ugyanakkor sarkalta álma a kereszt fölvételére, mikor Joinvillet a magáé arra hogy ne hagyja el többé házi tűzhelyét. Álmában a királyt oltár előtt látta térdelni, körüle több főpapot, a kik egy vörös tarsolyt akasztottak a nyakába. Káplánja, Vilmos, megmagyarázta neki ez álmot. A tarsoly azt jelenti, hogy a keresztes hadjáratnak csekély lesz a zsákmánya. Vilmos e magyarázatában, magában az álomban a franczia józan ész nyilatkozik, mely kezdette hitét veszteni a keresztes háborúkban. IX. Lajos ezt az utolsót Francziaország nélkül hajtotta végre.

E király halála után Joinville még kettőnek az uralkodását érte meg s a harmadikénak a kezdetét. Nagyra becsülve Merész Fülöp által, nyilt lázadásban Szép Fülöp ellen, a kit pénzügyi rendszabályai gyűlöletessé tettek a nemesség előtt, újra közeledett Veszekedő Lajoshoz, s ennek neje, a királyné, kérésére mondta

tollba Szent Lajos történetét, több mint kilenczvenéves korában. 1317-ben halt meg.

Joinvillenek Villehardouinnel közös tulajdonai: a keresztyén lovag jelleme, a bátorság, egyenesség, a lovagkor erényei annak ábrándjai nélkül, őszinte hit, szabad szellem a papsággal szemben, minden theologiai szőrszálhasogatás nélkül. De az az előnye van Villehardouin fölött, hogy benső viszonyban élt egy magasabb rendű emberrel s szellemét a vele való érintkezésben élesítette. Szent Lajossal folytatott beszélgetései jóval magasb légkörbe emelnek, mint a minőben Villehardouin élt. A király értekezései istenről; erkölcsi leczkéi a lovagnak, a ki őszintén bevallotta, hogy inkább szeretne harminczszor halálos bűnbe, mint egyszer bélpoklosságba esni; a Sorbonne alapítójával folytatott vitatkozások, IX. Lajos jelenlétében, a ki sénéchalja és udvari papja között számtalanszor döntötte el a vitát; szóval a király komoly vagy bizalmas beszélgetései Joinville-el, mennyivel több anyagot adnak a gondolkozásra, mint a Villehardouin korának hősi kalandjai, melyek közt oly ritkán van nyoma az ember magába szállásának s a gondolat csak tökélyesb ösztön alakjában jelenik meg!

Joinville szabadabb, élénkebb, gondolkodóbb szellem, mint Villehardouin. Elbeszéléseibe itéleteket vegyít. Különbözőleg elődétől, a ki megy, a hova az események viszik s egy perczig sem áll meg, hogy azokat megjósolja vagy megbírálja, Joinville olykor kérdéseket tesz magának a dolgok és emberek felől. Példáúl Egyiptomban tudakozódik a természetről, égaljról, a Nilus sajátságairól; s ámbár gyermeteg hite a földi paradicsomból hozza le e folyam eredetét, a rövid és megkapó leirás,

melyet róla ad, a mit az országban vett hallomás után annak rejtélyes forrásairól elbeszél, mind a szemlélőre vall, a ki tud látni s a tanulékony emberre, a ki okulni szeret. »E folyam« — úgymond — »különbözik minden más folyótól; mert más folyók minél lejebb szállanak völgyeikbe, annál több apró patak és kis folyó ömlik beléjök, ebbe a folyamba pedig nem ömlik egy sem, hanem egyetlen mederben foly az le egész Egyiptomig, és ott hét ágra szakad, a melyek kiterjeszkednek az egész Egyiptomra. És a mikor szent Rémy napja elérkezik, mind a hét ág földagad és elönti az egész országban a lapályokat; mikor pedig a vizek visszatérnek, előjönek a munkások, hogy megmiveljék a földeket, kerecketlen ekékkel, melyek után búzát, árpát, köményt és rizst vetnek a földbe, és oly jól jönek ki vele, hogy kivánni sem lehetne jobban és senki sem tudja honnan jő a nagy bőség, hanem csak isten akaratából .... A folyam vize oly természetű, hogy ha fehér agyag fazekokba öntve, a minőket az országban készítenek, a házak ablakába kiakasztják, a nap melegén olyan hűvös lesz, mint a forrásvíz.

»Beszélik az országban, hogy a babyloni szultán több izben próbálta kutatni, honnan jő e folyam és küldött embereket, a kik kétszer sült kenyereket vittek magokkal és abból éltek az úton, mignem visszatértek a szultánhoz, és hirül hozták, hogy fölfelé haladva a folyó mentén, meredek szikla-falhoz érkeztek, a melyre senki fel nem mászhatott; erről a szikla-falról zuhant le a folyó, s nekik úgy látszott, hogy ott a hegy magasán nagy szálas erdő van; és azt beszélték, hogy csoda mennyi különböző vadállatot láttak ott, oroszlányokat, kigyókat,

elefántokat, a melyek a viz felső folyásától nézték őket, ha vajjon felmásznak-e oda?« *

További elbeszélésében Joinville a beduinokról is szól s a tanu ugyanazon hűségével és a szemlélő ugyanazon érdeklődésével irja le erkölcseiket és szokásaikat, melyek ma is olyanok mint ezelőtt hatszáz évvel.

»A beduinok nem laknak falukban, sem városokban, sem kastélyokban, hanem mindig a mezőkön tanyáznak; családjaik (nejeik és gyermekeik) éjszakára, vagy nappal is, ha rossz idő van, valamilyes sátorokba helyezkednek el, melyeket karókhoz kötött szárnyék-formára kereken állítanak föl, felyül pedig juhbőrökkel fednek be, miket timsóval cserzenek ki és damaszki bőröknek neveznek.... Hitök azt tartja, hogy senki sem halhat meg, mig napja el nem jő, s azért nem is öltenek pánczélt; és ha gyermekeiket meg akarják átkozni, ezt mondják nekik: »légy oly átkozott mint a frank, ki a haláltól való féltében pánczélba öltözik«. A csatában sem viselnek mást csak kardot és szablyát. Majd mind hosszú felöltőben járnak, mint a papok, fejök pedig vászon kendőkkel van betekerve, mely állukon alúl csüng le; rájok nézve mind csúnyák és irtózatosak, mert hajok és szakáluk mind nagyon fekete.«

Mikor a szaraczénok első izben dobtak görög tüzet a keresztyének táborába, a sereg legbátrabbjai, — és Joinville, ámbár nem dicsekszik vele, ezek közé tartozott, — először behúnyták szemöket, és egyik vezérök tanácsára »térdeikre és könyökeikre bocsátkozva« könyörögtek istennek, óvja őket a veszedelemtől. Joinville is kö-

* U. o. Chap. XL.

vette a többiek példáját, de kiváncsisága erősb levén a félelménél, végre fölegyenesedett s nyitott szemmel nézte a tüzérség működését, melyet, miután hozzá szokott, azzal a kifejező szabatossággal ir le, mely őt mindenben jellemzi.

»A görögtüz szokása az, hogy akkora tömegben közeledik, mint egy boros átalag; a tüz farka pedig, mely utána huzódik, akkora mint egy nagy pallos. Jöttében oly zajjal robog, mintha menykő tüze volna; vagy a levegőben repülő sárkány.«

IV.

A Joinville észjárása és nyelve. Az izlés első ébredése.

E rajzok oly iróra vallanak, ki legkésőbb vénségeig megőrizte a képzelet élénkségét; s megtartotta, élete szebb korából, a fogékonyságot és jó kedélyt is.

Mosolyogva beszéli el, hogy »egyszer a szent király hangosan megnevettette«. Könyvében számos finom vonásra találunk. A pusztító ragály, mely a keresztyének táborát tizedelte, őt is érintvén, ágyban kelle hallgatnia a misét, a melyet papja a sátorban énekelt előtte. Egyszerre a szegény pap, szintazon betegségtől érve, elszédült. »Mikor láttam« beszéli Joinville, »hogy el akar esni, félig öltözve, a mint valék, kiugrottam ágyamból, átöleltem őt s mondám neki, hogy csak végezze bátran az áldozást, én el nem eresztem, míg egészen el nem végzi. Erre magához jött s szépen elvégezte és végig énekelte a misét. *De soha nem énekelt többet.*«*

* U. o. Chap. LX.

Ugyanaz időben, ki tudja, talán épen abban az évben, mikor Joinville e megható szavakat tollba mondá, sugallta Danténak is lángesze ama népszerűvé vált sorát:

»Quel giorno piú non vi legemmo avante.«*

A legszomorúbb dolgot mondani el, gyászos szavak nélkül, megindulást idézni elő iszony nélkül, talán a legritkább az irodalmi szépségek között. Az ihlet erre egyidőben s ugyanazon érzésből jött a franczia krónikásnak és a nagy olasz költőnek.

Nagylelkűség vegyül a gyöngédséggel Joinville ama helyében, a hol, elbeszélve, hogy egy csatában »sok tolltarajas lovagot látott futni«, hozzáteszi: hogy meg is nevezhetné őket, de nem teszi »mert meghaltak már«. Nem egy vonást jelölnek felségesnek, ami nem múlja ezt felül.

Azon jelességek dicsőségét, melyek örök életet biztosítanak a szellem műveinek, sokkal inkább fenn akarom tartani az irodalom nagy korszakaira, mintsem az »izlés« szót akarnám alkalmazni egy a tizennegyedik század elején irt krónikára. Maga az izlés fogalma elválhatatlannak látszik valamely nemzet irodalmi fejlettségének legmagasabb fokától s nyelve érettségétől. De az izlésnek is, mint mindennek, megvan első kezdete, s kiváltkép Francziaországban, a hol, valamennyi újkori nemzet köz elismerése szerint, az izlés a fajnak sajátja. Legrégibb iróink közül egyiknél sem látszanak az izlés első nyomai határozottabban, mint Joinvillenél s nem is tünnek föl valami újság gyanánt. Egy franczia izlése

* »Azon napon tovább nem olvasánk.« A pokol V. énekében.

látszik benne, értem a javából valóé, úgy is mint ember úgy is mint iró, a ki mérsékelt mindenben; harczos míg a harcznak értelme van s kilátást nyújt a sikerre; rettenthetetlen a veszélyben, de nem keresi azt; keresztyén, a ki közelebb áll a világhoz, mint a kolostorhoz, a ki nem fél, hogy megbotránkoztatja Szent Lajost, ha megvallja előtte, hogy biz ő nem mossa meg a koldusok lábát nagy csütörtökön s inkább szeretne harminczszor esni halálos bűnbe, mint egyszer bélpoklosságba; oly ember, végre, a ki mindenben követte azt a jó tanácsot, a mit a szent király az öltözködésre nézve adott, a miben úgy kell tartani magunkat, mondá, »hogy a korunkbeli öregek ne mondják, hogy igen sokat adunk rá, se a fiatalok, hogy igen keveset.« Ime *az ízlés*, a mint azt az Etablissements* szerzője bámulatosan körvonalozza: az elavult és a divatos között a középút.

Engem nem lep meg, hogy e francziának oly franczia a nyelve. Csak annyiban vénült meg, a mennyiben az állandó életű dolgok is megvénülnek: sok évet érnek, de el nem avulnak. Legtöbbnyire elég volna helyesirását a maihoz alkalmazni, hogy minden mai olvasó könnyen s folyvást olvashassa. A Joinville franczia nyelve ma is ugyanaz a nyelv, melyet szülőföldén beszélnek s melyet az erkölcsök és viszonyok egyszerűsége megóvott a nyelv forradalmainak hatásától.** Nincs benne semmi

* A Szent Lajos Institutióinak történelmi neve.

** »Négy mértföldnyire születtem Joinvilletől« — irja egy tudós barátom — »ezt a nyelvet beszéltem gyermekkoromban: s ez annyira a Joinville nyelve, hogy most is könnyebben birom őt olvasni, mint Froissart-t, a ki egy századdal később irt.«

mesterkéltség; az a mód, melylyel Joinville a dolgokat látja és felfogja, ma is a legjobb, s nyelve ma is elég, gondolatai kifejezésére.

V.

A hivatalos krónikások. Froissart János.

Csaknem egy század telik el a Joinville Emlékirata és Jehan Froissart Krónikája között (1333—1419). Nagy és mély különbségek választják el egymástól a kettőt; s e különbségek ismét új vonásai a franczia szellemnek, új haladási lépcsők a nyelvben.

Szándékosan nevezem a Villehardouin és Joinville iratait »Emlékiratok«-ak, a Froissart munkáját pedig »Krónikа«-nak. Az Emlékiratok oly ember személyes emlékezései, a ki részt vett azokban az eseményekben, a melyeket elbeszél; a Krónika pedig oly irástudó műve is lehet, aki a mások emlékeit szedi össze és beszéli el.

Valóban így is áll a dolog legnagyobb részben a Froissart krónikájával. Villehardouin és Joinville előkelő emberek, a kik tollba mondják emlékeiket. Froissart bizonyos normandi troubadourokhoz hasonlít, a többi közt Wace Róberthez a normandi herczegek verses krónikairójához, de a kinek, szerencsére, sem szárazságát sem gyakori kitéréseit s hosszadalmasságát nem utánozza. Más ember viselt dolgait irja le, hivatalos krónikás. Különben már Joinville is példát adott oly események elbeszélésére, a melyekben maga nem vett részt; de azok részleteit oly emberektől vette, a kikkel mindennapi érintkezésben állott, s a kik közül a legfőbbet, IX. La-

jost, annyira ismerte, hogy elbeszélésének e része ép úgy személyes emlékezésnek mondható, mint a többi. Prózai irodalmunk történetében az első, aki azzal a czéllal irt, hogy iró legyen, csakugyan Froissart.

Froissart birt némi tudományos képzettséggel; latinul is tanúlt. Költeményei egyikében elmondja mi áron fizette meg azt a keveset, amit latinúl tudott.

»Latinra is ráfogtak ám,
S ha felmondáskor nem tudám
Leczkémet: elpáholtak érte . . .«*

De azért, hogy oly kemény iskolában tanulta, nem kevesebb hasznát vette Froissart e latinnak. Különben ő nem azt a latin nyelvet utánozta, a mit akkor beszéltek, mint Villehardouin és Joinville, hanem a hivatalos, az irásbeli latint. Bizonyos keresettség, az egyik nyelvből a másikba átvett szók bizonyos választékossága finomabb szellemre vallanak s bizonyos izléssel alkalmazott nagyobb tanultságra.

A legszembeötlőbb különbség Froissart és elődei közt az, hogy míg ezek szorosan tartják magokat ahhoz, a mit igaznak hisznek, Froissart merészen átcsap a valószinűbe is. Ez akkor nagy és igen termékeny újitás volt. Nem is tudom, vajjon ott a hol az igazság kisiklik kezeink közül, nincs-e épen annyi súlya a valószinűségnek s nem szolgálhat-e ép oly biztos itélet alapjául? nem is említve, hogy az igazságnak is, hogy elhigyjük, szüksége van rá, hogy valószinű legyen. Hiszen a valószinűség nem egyéb, mint a tények megegyezése a józan észszel, mely egyedűl képesít, hogy itéletet mondjuk arról, a

* Poésies de Froissart: *Espinette amoureuse.*

mit a történetirók elbeszélnek s feltétlenül megkülönböztessük az igazat a hamistól. A valószinűség maga a történelem szövétneke; és Froissartnak dicsőségére szolgál, hogy oly valószínűekké tudta tenni némely elbeszéléseit, hogy a később kiderült igazság nem bir felülkerekedni s a tudomány nem szoríthatta háttérbe a krónikás legendáit.

Igaz, hogy a Froissart tekintete nem bir túlhatolni, a legköznapibb indulatokon és körülményeken, s nem lép ki az egyszerű elbeszélés vagy leirás köréből. Kitölti a tanúk által hagyott hézagokat; kiegészíti az oly leirást, melynek fő vonásai meg voltak adva; vázlatot kapott, képet ad belőle. De nem terjeszti ki a valószinűséget az események titkos okaira, sem az emberek cselekvésének mélyebb rugói méltatására; ezek a szempontok túlhaladják képességét s ily haladásra még a kor sem volt megérve, a melyben élt és irt.

A Froissart korában még a hűbéri viszonyok és erkölcsök uralkodtak. Francziaország olyan volt, mint egy nagy zárt tér, felváltva véres csaták s fényes harczjátékok mezeje. A harczokat ünnepélyek, az ünnepélyeket harczok követték. S a magasan álló egyének közül, a kik e keveredésben részt vesznek, egyik sem látszik annak öntudatával birni; bár mind e harczok rugója a hatalom és terjeszkedés komoly dicsvágya, az öntudatos akaratnál hatalmasabb megszokás a fejedelmeket inkább a harczjáték díjáért versenyző lovagokhoz, mint nemzetöket szervezni törekvő államférfiakhoz tette hasonlókká. Maga Francziaország, míg a harczok csapásai alatt vérzik, vagy az ünnepélyeken mulat, nem lát tovább a jövőbe, mint a fölötte és uralma fölött versengő fejedel-

mek. A nemzet-egység lassú és észrevétlen munkája, melynek haladását még a tizennegyedik század zavarai közt is észrevehetjük, mintha csak szünetelne.

Minden gondolat csak a jelenen függ; vagy inkább nincs is gondolat, csak élénk és soknemű benyomások, melyek a lelkeknek sem időt sem képességet nem engednek a gondolkodásra. A történetirónak, vagy jobban mondva a krónikásnak, mert a neveket a korszakokhoz kell alkalmazni, nem volt más teendője, mint elbeszélni és festeni. Honnan vette volna Froissart a belátást a kor harczias erkölcsei által nem kevésbbé, mint az érdekek által támasztott háborúk titkába? Miért kutatta volna e torna-, vagy csatatéri vetélytársak titkos indokait, a kik kóbor történetiróikat csak hatalmas kardcsapásokkal foglalkoztatták? Froissartnak képzete sem volt a társadalom jobb formájáról, mint a hűbérség; születése, izlése, szellem-iránya megkedveltették vele azt a kort, melyet rajzolnia kelle. Froissart a hűbérségnek a mily őszinte történetirója, ép oly meggyőződésből védője is.

Flandria határán, Valencienne-ben született, a tizennegyedik század egyik legnagyobb csataterén; apja czímer-festő volt. Első benyomásai harczias benyomások voltak; első pillantásai a hűbéri társadalom jelvényeire estek. Kis korától kezdve megszerette mind azt, a mi a nemességre emlékeztetett.

»Csak tizenkét éves valék,
S ifju szivem már vágygyal ég
Vig tánczot látni s ünnepélyt,
Hallgatni dalnok énekét;

Természetem ahoz vona
Hol zaj, vadászat, lakoma ;
S szeretni mindenek felett
Ki sólymot és kutyát szeret.« *

Maga is (ki hinné, ha maga nem mondaná ?) ép oly harczias kedvű volt, mint kora. Abban az iskolában, a hol verést kapott, ha felmondáskor nem tudá latin leczkéjét, ő is meg-megverte tanuló társait, a kik szintén nem maradtak neki adósai

»Én vertem őket s engem ők ;« **

s ha haza ment, sokszor elszaggatott ruhában, ott ismét apai intésekben részesült

»Apám mindennap megszidott,
Gyakran megvert . . . .«***

a mi azonban nem gátolta, hogy, ha pajtásait az utczán megpillantotta, utánok ne szaladjon s egymaga többeket meg ne támadjon. Akaratát e részben, a mint mondja, egyedül saját ereje korlátozta. De gyakran történt

»Hogy akarat és hatalom
Nem áll arányban, fájdalom !« †

Erkölcse egyéb vonásai közösek az akkori főranguakéval. Játékos, pazarló, jószivű, vig czimbora volt, ki a pénzt inkább szerette költeni mint szerezni.

»Egyszerre fosztottak ki mind,
Kártyán, koczkán avagy ostáblán,
S a többi ördög-motolláján.

* Poésies de Froissart: *Espinette amoureuse.*
** Espinette amoureuse.
*** U. o.
† U. o.

Nekem a pénz, bár annyi volna,
Csak olybá volt, akár a polyva,
Mire az ember rá se' néz.
Igaz, hogy nem is állt a pénz,
Úgy folyt kezemből mint a viz.
Sokat veszték kölcsönön is.
Bolond, ki zálog nélkül ad!
. . . . .
Barátim is sokszor csodálták:
Hová olvadt oly hirtelen . . .
. . . . .
Eltünt, magam se t'om hogyan:
Alig kapám, már oda van.
Mint vad — szalad; mint a pohár,
Oly gyorsan kézről kézre jár;
S nem volna baj, ha mint futár
Szaladna gyorsan házról házra,
Csak visszatérni voln' szokása.
De abból ugyan semmi sincsen,
Ha egyszer elment, tudja isten
Ha tőlem egyszer elgurúla:
Mintha csak kútba esett volna.*

Egy csinos, lángeszű szó egészen jellemzi őt:

»Vig szivvel, könnyü kedvvel
Töltök jövőt s jelent el,
Gond nekem nem kell!« **

Namuri Robert, Montfort ura, megkedvelte szellemét; szolgálatába vette Froissart-t, s rávette, hogy irja le mind

* Le Dic dou Florin (A forint felelete). E költeményben Froissart az utolsó forintot szólitja meg, melyet erszénye sarkában elbújva talált. Sok elmés vonás emlékeztet Rabelaisre-re. Két lelkész, mind a kettő szeret vigan élni, s a lestrini tiszteletes is (Froissart) épen oly elveket vall a pénz körül, a milyeneket a meudoni (Rabelais) ad a Panurge szájába.

** »A Prendés le blanc, prendés le noir« czímü körénekből.

a mit látott és hallott. Megvolt benne a hűbérség történetirójában megkivántató három tulajdon: a tudni vágy, hogy mindenfelé utazzék s tudomást szerezzen magának mindenről, a történelmi okmányok akkoriban nem levén a levéltárakba elzárva, csak az emberek emlékezeteibe, a kiket e végből úton-útfélen kellett fölkeresni; aztán a jó emlékező tehetség, megtartani mind azt, a mit hallott; végre az eleven képzelet, mely életet és szint adjon a hallottaknak.

Ifjusága regényes volt. Ámbár csak diák és pap volt, egy nemes házból származott fiatal kisasszonyba szeretett. Először könyveket kölcsönöztek egymásnak. Froissart a helyett, hogy leveleket irt volna, melyek idegen kézbe juthatnának, versecskéket csúsztatott a könyvekbe. A kisasszony csak szellemi érintkezést akart engedni imádójának; »szintoly nyájas volt« mondja Froissart, »másokhoz mint hozzám.« Férjhez is ment. Froissart komolyan bele betegedett. Ha versei nem hazudnak, ezúttal nem vette a dolgot »vig szivvel, könnyü kedvvel.« Egészsége visszatértével, hogy kedélye is meggyógyuljon, Angliába szándékozott utazni. A III. Eduárd neje, a hennegaui Filippine, pártfogása alá vette. Froissart nem volt hálátlan iránta. Mikor e fejedelemnő haláláról szól, így kiált föl:

»Oh adjatok sebemre irt!
Mert mindig rá gondolva, hajh,
Feltör keblemből a sohaj . . .
Utána oly nagy bánatom.*

Miután egy' darabig időzött Angliában, a királyné gazdag ajándékokkal bocsátotta el, de nem gyógyúlva

* Poés de Froissart: Buisson de Jonece.

meg, amaz idők szokása szerint, mely a szerelem sebeit nem engedte behegedni holtig. Hölgye előtt *Malebouche* (Rossz szájú) rágalmazta, e typikus személy, kivel nem sokára a Rózsa regéjében is fogunk találkozni, s ki annyi rossz szolgálatot tett a szerelmeseknek. Azért ismét visszatért az angol udvarhoz, a hol királyi pártfogónéja házába vette s iródiákjául alkalmazta. Mikor s hogyan gyógyúlt ki szenvedélyéből — nem mondja Froissart.

Vajon e kisasszony nemcsak gondolataiban élő személy-e, mint a Dante Beatrixa, a Petrarka Laurája; a kik nem gátolták Dantét, hogy megnősüljön s Petrarkát, hogy más asszonytól számos gyermek apjává legyen, valamint a Froissart *kisasszonya* sem gátolta, hogy szívét úton útfélen el-elhagyogassa? Hajlandó volnék ezt hinni, számos hasonló vonásból, melyekben az a költemény, honnan e részleteket merítem, a *Rózsa regéjére* emlékeztet. Ez is, mint a rege, a tavasz leirásával kezdődik. Madarak dala hangzik benne. Itt is van egy rózsató; s rózsát nyújt a kisasszonynak, ki azt nem fogadja el. Froissart dalokat ir a rózsató alatt. Végre első visszatértekor Angliából, *Malebouche*, ki őt hölgye előtt rágalmazza, s a hű barát, a ki egyenesen a *Rózsa regéjebeli* jó barát után van másolva, mind azt hiteti el velem, hogy ha a történet alapjában van is valóság, a költő a divatos költészet utánzatából nem keveset toldott ahhoz.

Froissart öt évig maradt az angol királyné körében, kit »szép irásaival« és »szerelmes történetekkel« mulattatott. Azután egyik udvartól a másikhoz vándorolt, olvasva mindenütt költeményét *Meliadus*-t s gyűjtve adatokat és elbeszéléseket krónikájához. »Többet látott

kétszáz magas fejedelmi személynél«, a kik majd mind szerepeltek a tizennegyedik század harczaiban, vagy legalább hallomásból ismerték az azokban elkövetett bámulatos hőstetteket. »Gyalog és lóháton utazgatott, ujságokra vadászva úton útfélen«, meghíva gyakran egyikmásik herczegtől, bárótól, a kik be akartak jutni a Krónikájába; hőstetteiket majdnem úgy irta le, a mint magok mondták tollába, a mi által nagyon is kitette magát a túlzás veszélyének, mert alig hinném, hogy a középkori lovagok szerényebben beszéltek volna saját tetteikről, mint a mai vitézek.

A békében nem érezte jól magát; nem talált foglalkozást. »Meggondoltam«, mondja egy helyen, — »hogy semmi kilátás nincs valami jeles fegyverténvre s odahagytam Picardiát és Flandriát, mivel ott béke volt.« Henyélni nem akarván s magát »testben lélekben egészségesnek érezvén«, Gastont a foix- és béarni grófot kereste föl, hogy »bizonyos hírt halljon tőle e távoli vidék dolgairól.« Útjában egy lovaggal találkozik, a ki elbeszéli neki ez országrész történeteit. Egészen neki örült, mióta oly soká volt már tétlenül. Minden korcsmában, a hol megálltak, papirra tette, a mit úti társától útközben hallott. Így gyűjtögette könyve anyagát, részint az udvaroknál, részint az országúton. S mikor szülővárosába Valenciennes-be visszatért, akkor összeszedte. Gyermeteg őszinteségű vallomása a békéről, a mely nem ad neki semmi dolgot, nem származik sem kegyetlen érzéketlenségből, sem annak jeléül nem vehető, mintha Froissart valamely ihlett sejtelemből becsülte volna többre a harczot, mely Francziaország egységének munkáját készítette elő, a békénél, mely csak a hűbérséget szilárdította

s állandósította volna. Froissartnak unalmas a béke, mivel nem ad anyagot az elbeszélésre és leirásra. Egyébiránt, mi volt a béke ebben a korban? Csak fegyvernyugvás, mialatt a küzdő felek új erőt gyűjtöttek. Mikor a hűbérség nyugszik: hőstörténetirója alszik vagy unatkozik.

Froissart nem szereti a békét; a hazával sem igen gondol; szívesen szorította volna azt Valenciennes-re, vagy a namuri Robert birtokaira. A haza eszméje nem születhetett meg, mielőtt a haza maga. Nem neheztelek azért Froissart-ra, hogy nem hazafi, s főleg hogy nem franczia, mikor még nem is volt Francziaország.

Azokért a módosításokért sem neheztelek, a melyeket, mint mondják, vendégszerető gazdái kedveért tett elbeszélésein; sem azért, mert azt hitte, hogy a kik őt legszívesebben látták, mindig azok voltak a legvitézebbek a tornákon. Mellőzött-e, tudva, nevezetes és közönségesen ismert tényeket? Vereségeket győzelmekké, győzelmeket vereségekké változtatott-e át? Legszigorúbb birálói sem állítják. Mindössze nehány lándzsa-döféssel több vagy kevesebb, a mit egyik lovag adott vagy kapott, a miről szó lehet. S ki vádolhatja Froissart-t, hogy nem szerette az igazságot annyira, hogy miatta összeveszszen jó embereivel? Hiszen alig ismerhette teljes bizonyossággal. Mily rosszúl illenek az ily nagy szók: hamisítás, árulás, — oly történetiróra, a ki inkább csak kóbor dalnok, s oly könyvre, mely minden igény nélkül lép föl!

A negyedik könyv bevezetésében olvasható a következő hely, a mely lefegyverezhette volna a kritikát: »Újra *felébredtem* s visszatértem kovács-műhelyembe.«

S alább: »*Felébredésem* mai napjáig . . .« Mit jelent ez ismételten előforduló szó? Részemről nemcsak a *Rózsa regéjének* világos utánzását látom benne, s azt a közhelylyé vált álmot, mely a kor valamennyi irójának köpenyegül szolgál; hanem annak a bizonyságául tekintem, hogy Froissart regényes hajlammal irta a történelmet. Miért csodálnók hát, hogy krónikája sokhelytt, csak egy álom hitelességével bir, s hogy bizonyos részleteket csak úgy kovácsolt, hogy velök némely harczos szájaskodásának hízelegjen, vagy némely fejedelem kegyeit meghálálja?

Ne itéljük úgy e Krónikát, mint a hogy egy történelmi müvet itélnénk meg. Nincs helye a kritikának ott, a hol nem oly történetiróval állunk szembe, a ki igazságra s valószinűségre törekszik egyszersmind; a ki nem csak elbeszéli a történteket, hanem magyarázza is; a ki behat az okokba s megjósolja a következményeket; a ki elmélkedik a népek érdekei, a jellemek és az erkölcsök felett; a ki különbséget tesz a jó és rosz közt, egyiket helyesli, a másikat kárhoztatja; a ki, egy szóval, mint férfi érez, mint bölcsész vizsgál s mint biró itél. Megjegyezték már, hogy Olaszországban egy kortársa Froissartnak, a történetiró Villani, műve némely lapján e feladat teljes magaslatáig emelkedett. De Olaszország akkor már irodalma nagy századának küszöbén állott s Villaninak nagy és dicső hazája volt, Florencz, mely a polgári és politikai viszonyok minden esélyeit kimerítette. Aztán ő olvasta Dantét; s Sallustból, kit épen kortársai egyike fordított le, megtanulhatta a történetiró kötelességeit s művészetét.

Froissart sem abban a hatalmas nevelésben nem részesült, a melyet egy szabad nép mozgalmainak látványa nyújt, sem a nyelvben nem volt oly mestere mint Dante. Ámbár iró-deák, ha nem is volt egészen tudatlan a régiség ismeretében, kevéssé volt jártas benne. Olvasmánya a korabeli regények s költemények voltak, nem említve a magáéit, melyek gyűjteményét udvarról udvarra hordozta magával, olvasva azokat mindenütt, cserében az ott hallott történetekért. Mindenekelőtt festő és pedig czimerfestő levén, mint apja, nem mellőz el semmit a mi szembetűnő: zászlókat, czimereket, díszruhákat, ünnepélyeket, tornákat, csatatéreket; hallgat ellenben mindenről a miről nem lehet leirást adni, hanem itéletet kell mondani. Nincs érzéke az átalános zavar iránt, a melynek közepette él; hogy indulna meg a háború romlásain, mikor azoktól senki, sem nép, sem nemes, sem király nem volt ment? A mi érzékenységünket felkölti, a jó és rosz ellentéte s az abból származó egyenetlen sors: de a tizennegyedik században kinek volt zavartalan jó dolga s kinek nem jutott ki a maga része a roszból? Froissart azért nem is indúl meg soha; de megindít. Őseink életének e zordonsága idegeinkre hat; hogy oly könnyen halnak meg: sérti az élethez ragaszkodó érzelmünket; s e krónikás, a ki soha sem sirt, oly érdeket tud költeni bennünk saját kora balsorsa iránt, mintha oly veszélyeket festene, melyektől alig menekültünk ....

Élete vége felé oly arányban gyöngült képzelődése, a mint értelme erősbödött; itt ott hajlamot árul el: itéletet mondani azokról, a miket elbeszél. Megjegyzéseket vegyít Rikhárd angol király, a fekete herczeg fia, bukásának és halálának elbeszélésébe. Eszébe jut, hogy épen

Bordeauxban volt az nap, mikor e király született s Ponchardon Richard mester, Aquitania marshallja, ezt az izenetet hozta neki a Fekete herczegtől: »Froissart, jegyezd föl s tartsd emlékedben, hogy herczegné asszonyom egy szép kis fiut hozott a világra.« — E visszaemlékezés megható elmélkedésre nyújt neki alkalmat a legszebb remények mulandó volta felől.

Vajjon az életkor és a tapasztalás, megunatván vele azokat a látványokat, melyekben fiatal és férfi korában annyi örömét találta, arra is adtak-e kedvet neki, hogy mélyebben hatoljon a dolgok okaiba s tanulságokat vonjon az eseményekből? Krónikája kezdetén magát, egész gyermekes őszinteséggel, történetirónak nevezte; vajjon, mikor a végére jutott, átérezte-e mit tartalmaz e czim s volt-e dicsvágya, hogy azt meg is érdemelje? Nem hiszem. Rá nézve igen késő, Francziaországra nézve meg igen kora lett volna.

Froissartnak különös érdeme, az a vonás, a melyben a franczia szellem magára ismert benne: az, hogy a legigazabb, vagy is az egyedül igaz szinekkel festette a franczia társadalom egy korszakát. *Krónikája* oly hű képe annak, s müvészete annyira megfelel tárgyának, hogy a krónikát ő csaknem külön, magában tökéletes műfajjá tette, mely a tulajdonképeni irodalmat megelőzte.

Elbeszélését, lényeges vonásaiban, senki sem multa felül; s a müvészet e neme, mely oly igen nehéz a mai történetirónak, a kitől azt követeljük, hogy itéletet is mondjon a fölött, a mit elbeszél, ez Froissartnak természetes, s mintegy vele született sajátsága. Közel ötszáz éve, mióta *Krónikáját* irta, a franczia szellem mindig magára ismert az ő szabatosságában, előadása természetes

folyamatában, s azokban az ügyes kéz által vegyített és mérsékelt változatos szinekben, melyek egyike sem kápráztat. Hogy a Froissart irálya nem velős, hogy nem fordulnak elő nála azok a lángészsugallta kifejezések, melyek a fejlődő nyelv útját a tökély felé nyomról nyomra jelölik: onnan van, mert kifejezéseinek egyedüli forrása egy mivelt ember józanesze, mely megtalálja az általános igazságokat, s érzését és képzeletét csak arra használja, hogy állandó képeket adjon rólok. A nyelvet a haladás amaz útján vezetni: a történetirás müvészete képes csak s ne feledjük, azon divatos előszeretet mellett is, melyben régi nyelvünk emlékei ma részesülnek, hogy a Froissart *Krónikája* még nem történetirás.

VI.

A franczia próza alakulása a tizennegyedik század végén. Pizai Krisztina. A jó Károly király tetteiről és erényeiről szóló könyv.

Az a dicsőség, hogy a történetirás valódi jellemét először fogta fel, egy nőt illet, a ki nagyon hirneves volt a tizenötödik században,* ma teljesen el van feledve, Pizai Krisztinát.

A lángész nélküli irók megérdemlik, hogy elfeledtessenek. Krisztinának nagyobb volt a dicsvágya, mint a tehetsége. A hittudománytól kezdve a hadi mesterségig mindenhez akart érteni s hozzá mert szólani ahoz is, a mihez csak középszerűen érthetett. Az ember el-

* Született 1363-ban.

mosolyodik, látva, mikép magyarázza Frontint és Vegeciust, mikép értekezik a hadi mesterségről, hogy tanítsa azt (maga mondja) azoknak a kik nem tudják, s felújítsa emlékökben azoknak a kik tudják; s mikép mentegeti ebbeli merészségét »egy bölcs görög asszony, a Minerva, példájával, a ki feltalálta a mesterséget, mikép kell vasból és aczélból fegyvereket készíteni s az egész készletet előállítani, a mit a háborúban viselni szokás.« * A mentség nem jobb azzal, hogy oly gyermetegül van mondva. Krisztina erejét felyül múló dologba kezdett; nem is sikerült neki.

Nem szándékszom hirnevét helyre állítni; de említeni nem annyi, mint hiressé tenni; s tán nem kevésbbé volna igazságtalan, egészen mellőzni Pizai Krisztinát, a franczia irodalom történetében, mint a mily tarthatatlan volna őt a maradandó irók közé számítani. Ha nem is volt egyéb benne, mint dicsvágy, de vannak korszakok, mikor a dicsvágy legmegbecsülhetetlenebb tulajdon, oly irókban, a kiktől isten a lángészt megtagadta.

Krisztina Tamás olasz csillagjós leánya volt, a kiti V. Károly**, mondják, nagyon is sokszor megkérdezett. Az udvarnál nevekedett, ama békés kormányzat alatt, mely Franczia országot kissé lélegzethez hagyta jutni két irtó há-

* Le livre des fais et bonnes meurs du bon roy Charles-II-ik Rész. XXI. fejez.

** »Nagyon jártas és tudós volt a csillagjóslásban (astrologia)« — irja róla Pizai Krisztina — »ez igaz dologban, ha ki minden pontját világosan érti — és úgy becsülte e tudományt, mint kiválót és különös értéküt.« — (Mondani sem kell, hogy V. Károly franczia királyról s nem a XVI. századi német császárról van szó. *Ford.*)

ború között, melyeket Anglia intézett ellene. Pizai Tamás (Thomas Pisanus) az ismeretek minden nemére oktattatá leányát. Jobban tudott latinul mint a korabeli férfiak; sőt azt mondják, görögül is megtanult. Fiatalon, alig tizennégy éves korában ment férjhez »egy fiatal tudorhoz, ki picardai nemes szülőktől származott s kinek erényei felyül multák gazdagságát;« 1042-ben azonban elveszté férjét s három gyermekkel özvegyen maradt. V. Károly király halála már 1380-ban megfosztá őt családja pártfogójától. Arra szorult, hogy magát s családját tudománya által tartsa fenn. Megtanúlt mindent, a mit akkoriban tanúltak, »mint a gyermek, a kit először az abc-re fognak, kezdve az ó-kor történetén.« Verseket is irt s »szerelemhangjai« oly hiresekké lettek, hogy a külföldről is fényes pártfogást ajánlottak neki nem egy oldalról. Ő azonban szivesebben maradt hazájában; s 1399-ben, harminczhat éves korában, egész sorát kezdte meg a prózai müveknek, melyek 1399-től 1405-ig már »tizenöt vaskos kötetre« szaporodtak.

Nyomtatásban egyetlen egy jelent meg: »*A jó Károly király tetteiről és erényeiről szóló könyv.*« E művét az V. Károly testvéröcscse, Merész Fülöp burgundi herczeg »kegyes parancsára« irta, a ki 1404-ben halt meg, a nélkül hogy olvashatta volna a könyvet, melynek megirására ő ösztönözte Pizai Krisztinát. E könyv, melyben a magasztalás ment a hizelgéstől s a szerző arra a szemrehányásra, hogy a királynak csak jótetteiről szól, hibáit pedig elhallgatja, finomul azt válaszolta, hogy hőse bűneiről beszélni nem volt szándéka — »de az erény dicsérete egyszersmind a bűn kárhoztatása« — e könyv, mondom, nem annyira történet, mint némi elmélkedés a

bölcs király élete fölött. Az okoskodások s a régi irókból való idézetek nagyobb tért foglalnak el benne, mint a tények. Müvészet nincs benne, még csak árnyéka sincs a müvészetnek. S mind a mellett, — ha nem csalódom — a történelem szelleme érzik e müven. Mikor a Froissart elbeszéléseit, több élvezettel mint tanulsággal, végig olvastuk s megválunk e könnyelmü krónikástól, kinek egyetlen könyje sincs balsorsunkon, a felkapott paraszttól, a ki a nagyurat játszsza, — mily kellemes meglepetés: oly történetirót találni végre, a kinek szivére hat a jó és rossz, a ki előtt nem közönyös a győzelem vagy vereség, a ki a békét dicsőíti, melyben Froissart nem lát mást, mint az elbeszélni való hiányát, s a ki a polgárháborút, egy lovagban megszemélyesítve, így szólitja meg: »Oh te, lovag, a ki ebből a csatából jösz, mondd meg nekem, kérlek téged, mi dicsőséget hozol onnan magaddal? Vajjon az irások, rólad szólván, dicsőségedül fogják-e betudni, hogy ama napon a győzők részén voltál? E veszély, bár szerencsésen menekültél belőle, le fog számíttatni egyéb hőstetteid érdeméből, mert a gyalázat napját dicsőség nem illeti.« *

Pizai Krisztinánál az elbeszélés, bár kevésbbé sima és könnyed mint Froissartnál, helylyel közzel megható szelid komolysággal bir. Az a szív, melyből az épen idézett nemes felgerjedés fakadt, ihlette Krisztinának azon lapjait is, a melyeken V. Károlynak a halálát beszéli el. Igaz, hogy a mi e lapokat oly meghatókká teszi, főkép maga a haldokló király, egyszerü bátorságával s

* Victor De Clerc, *Discours* sur l'état des letres au quatorzième siècle. II. partie.

nyugodt hitével; de akár beszélte a történetiró csak azt el, a mit szavabevehető tanuktól hallott, akár tett valamit a magáéból hozzá, ez a részlet valóban ékesen szóló s becsületére válik irójának:

»Ezek után«, mondja Krisztina »kivánatára a párisi érsek odahozta hozzá Urunk tövis koronáját; úgy szintén a saint-dénis-i apát a királyi szent koronát. A tövis koronát nagy áhitattal, könyekkel és tisztelettel fogadta, s magasra tétette, szeme elé; a királyi koronát pedig lábai alá tétette. Azután így kezde beszélni a Krisztus koronájához: »Oh drága korona, üdvösségünk diadaljele, mely édes és drágalátos megelégedés, melyet te nyújtasz a mi megváltásunknak tebenned nyilvánságra jött titka által; úgy szolgáljon javamra nekem a vér, mely téged öntözött, a mily igazán az én lelkem örömét találja a te üdvös jelenlétedben és látogatásodban!« És még hoszasan beszélt nagy áhitatossággal.

»Azután fordítá beszédét a királyi szent koronához és mondá: »Oh Francziaország koronája, mely drága és drágaságodban mily hitvány vagy, drága a tebenned rejlő és hatalmasan megőrzött jog titkát tekintve; de hitvány és mindeneknél hitványabb, tekintve a sok bajt, fáradságot, gondot, kint és szivbeli gyötrelmet, testi és lelki veszélyt, a mit adsz azoknak, kik téged vállaikon hordanak; s a ki mindezeket előre látná, inkább a sárban hagyna fekünni, mintsem fölvegyen és fejére tegyen tégedet!« Aztán még sok nevezetes beszédeket szóla a király, tele oly nagy hittel, áhitattal és isten iránti háladatossággal, hogy mind a kik csak hallották, mély részvétre és könyekre indulának rajta.«

Az elbeszélés hasonló egyszerű és értelmes hangon foly tovább is. A király azt kívánja, hogy énekeljenek misét neki »hangos dalolással és orgonával«. Gyóntatója kérésére, a kinek meghagyta volt, hogy »ne várja be a végső szükséget, hogy őt az utolsó szentségekkel ellássa« — felveszi az utolsó kenetet, s gyöngeségétől telhetőleg maga is segít az olajozásban. Azután, gyönge karjait fölemeltetve, összetett kezekkel kér bocsánatot, először istentől, megszámlálhatatlan bűneiért, aztán a körülállóktól és szolgáitól, a kik iránt »jóságosnak, nem pedig hű szolgálataikért hálátlannak« kellett volna lennie. Ezeket bevégezvén, kéri barátait hagyják el »hadd végezze békében utolsó munkáját« — és másik oldalára fordulva, mialatt a Krisztus kinszenvedését olvasták előtte, »elkezdé az utolsó vonaglást szenvedni«. Kevéssel azután, kevés sóhaj és nyögés után, meghala kamarása de la Rivière úr karjaiban, a kit nagyon szeretett vala.«

VII.

A krónikák morálja. — A franczia nyelv haladása a régi irók fordítása által.

A Pizai Krisztina könyvének jellemző vonása, hogy benne a morált, mely eddig a hittani könyvekbe *, vagy tantételek alakjában a költeményekbe zárkozott, a történelembe látjuk átvíve. Ha itt kissé nagyon is túlságos helyet foglal el, úgy hogy néha kiszorítja magokat a

* E könyv negyedik fejezetében megjelölöm e morál jellemét és határait.

M. T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

tényeket az elbeszélésből, nem neheztelhetünk rá, hogy saját fontossága érzetét egész az önáltatásig viszi. De a hol mérséklettel van alkalmazva, a hol csak illő helyét foglalja el, valódi haladást mutat a történelmi előadásban. A Pizai Krisztina prózája, midőn megkisérli az erkölcsi elmélkedést, az első lépést teszi abban a nemben, mely nálunk később a legfőbb tökélyre emelkedett; nagy moralistáink munkája kezdődik.

Károly király ifjuságáról s arról beszélve, mily jól használta fel azt, elmélkedni kezd »az ifjuságról és viszonyairól«. Nem kevesebbet, mint három fejezetet szentel erre. Kissé hosszú kitérés. De eszméi közt, melyeket nem mindig bir világos kifejezésre juttatni, nem egy igaz és finom vonás mutatja már, hogy mit képes kifejezni nyelvünk egy ügyes iró tolla alatt, s mire lesz még képes, lángeszű irók kezében!

A nő és a bölcsész egyaránt nyilatkozik a fiatalság e rajzában, — »mikor a nedvek gyorsan nyomulnak felfelé a zsenge növény hajtásában, vagy is mikor a nedvesség és hőség nagy az ifjuban. Senki sem birja megérteni a testében nyilatkozó különböző mozzanatokat, mikor rendetlen kivánságok hevében, mintegy természeti hajlamból, nem ismeri még az ész szabályzó és korlátozó ráspolyát«. S mikor e korlátokat mutatják nekik, — »úgy nézik azt, mint igazságtalan erőszakot, s türelmetlenül fogadják, ellenben határtalan gyönyör tölti balga szivöket, ha kényök-kedvökre csatangolhatnak a henyeség útain. Pedig ezen az úton az eltévedés számtalan ösvénye nyilik előttök.«

»Némelyek, csupa nyugtalanságból, összezördülnek legjobb barátaikkal; mig halálos elleneiket szeretik s

azokat ölelik, a kik romlásukat okozzák; és végetlen bolondságokba bonyolódnak, a melyekből nem könnyű a kibonyolodás; gondolataikat legszivesebben hajtják a rosz tanácsra; s önkényes véleményekhez segődnek, a józan ész ellenére; bolond költekezést és haszontalanságokat, melyek megvetésre volnának méltók, a nemesség és előkelőség jelének tartanak s ily bolondságokkal elfecsérlik, a mit szülőik keservesen szereztek s szükölködő öregséget készítnek azzal magoknak.«

A Pizai Krisztina erkölcsi mondásai közt nem egy van, a mi csak régi iróktól kölcsönzött elvek ismétlése vagy fejtegetése. A régi gondolat tisztasága nem mindig bir érvényesülni a bővebb fejtegetésben, a tartalom sokszor felülmulja a nyelv kifejezési képességét. Vannak olyanok is, melyek egyszerűen fordítások. Ezekben kézzel foghatóbb a nyelv haladása; általok néha új fordulatokkal gazdagodik. Pl. ebben: »Az emberi bátorság valódi ereje abban áll, hogy nem törik meg a balsorsban, nem bizakodik el a szerencsében, nem lankad el a küzdelemben, szembe száll a veszélylyel.«* S e másikban: »A fejedelmi kegy nem határozódik csupán ajándékozásban, hanem kiterjed a szives bocsánatadásra, az ügyesbajosok könnyebbítésére, a szegények meghallgatására, s mind arra, a miben a szeretet munkája érvényesülhet.« **

Az erőhez és szabatossághoz, mely e két helyet annyira megkülönbözteti, a következőben még a kifejezés bősége és gazdagsága járul: »Valamint azok, a kik tengeren utaznak és nem ismerik a tenger szorosait és veszélyeit, térképeken festetik le azokat magoknak, hogy

* Szent Ambrus »De Officiis«-éből.
** »Boëtius »De Consolatione«-jéből.

elkerülhessék: úgy kell cselekednie a kapitánynak és hadvezérnek is; ismernie kell az útakat és ösvényeket, hegyeket, folyókat, patakokat, a szorosokat és más helyeket, a melyeken át kell mennie; és ha nem ismeri: vezetőket és kalauzokat kell fogadnia; a vezetőket pedig jól szemmel kell tartani, hogy reményök ne lehessen a megszökésre, ha talán valami gonoszt tennének; és nagy ajándékot kell nekik igérni, ha becsülettel és hűséggel szolgálnak, és fenyegetni őket ha ellenkezőleg; és a kapitány a fegyverviselésben jártas lovagokat vegyen maga mellé tanácsba, tapasztaltakat és bölcseket és ne bízzék egyedül a maga gondolatában.« *

Lángeszű irók hiányában a franczia próza csak úgy fejlődhetett, hogy a fordítás által igyekezett alkalmazkodni az ókor eszméihez. A fordítás e korszak föladata s hasznos munkája. »Franczia szók hiányában« — mondja 1364-ben egy lothringeni zsoltárfordító — »kénytelenek vagyunk latin szókkal pótolni a román kifejezést«. Ezt átlátta a bölcs Károly király is, a ki egyébiránt »jól értett latinúl« — mikor »minden tudományban és művészetben jártas, tisztes mesterek által latinból francziára fordíttatá a legnevezetesebb munkákat« s maga legszorgalmasb olvasója az általa összegyüjtött könyvtárnak, megérdemelte azt a dicséretet, a mit róla egy korabeli iró mond, »hogy a könyvekből a végre meríttette a bölcseség áldott vizét, hogy azt a tanácsok és itéletek csatornáján öntse szét, az isten által kormányzására bizott nép javára.«**

* Aristotelesből.

** Lásd ez idézetet, valamint az előbbieket is Le Clerc Vic-

Ebben a korban jöttek az irodalmi latin nyelv szavai tömegesen át a francziába; egyrészök ugyan csak azért, hogy ismét kiküszöböltessék, de nagyrészök, hogy megmaradjon benne és franczia szavakká váljék. A nyelvnek is megvan ugyan az a dicsvágya, mint az iróknak; de e dicsvágy csak biztos ösztöne jövendő sorsának; s valódi hazafias érdekkel szemléljük, hogy a franczia próza majd tántorogva s tapogatózva, majd merész és biztos léptekkel halad ez első kisérleteken át, hogy az átalános eszméket kifejezze s a franczia szellemet az emberi szellem nyelvén szólaltassa meg.

E próza még túl van terhelve jelzőkkel és hasonértelmű szókkal. A gyönyör, hogy mindent lefordítson s tolla alatt a latin szók méltóságával versenyző szép szavakat lásson születni, gyakran tévútra viszi az irót s nem engedi fölismernie a nemzeti nyelv szellemét. De nekem e halmozottság, e gazdagság, ha bár izléstelen és kevert is még, tetszik a Froissart nyelvének korlátolt tökélye után. Szeretem ez Aristoteles, Cicero, Ovidius vagy Seneca után hibásan irt szókat és neveket, a mint először lépnek föl a franczia prózában s nyernek polgárjogot. A tanitvány még gyönge mestereihez, csak bámulja őket s sokszor nem érti meg; utánozza a miben utánozhatatlanok is; de mily haladás már az is, hogy fölismerte végre mestereit s hozzájok csatlakozott, hogy el se váljék tőlök többé soha!

tor fentebb is idézett *Discours*-jában. (Az eredeti ez idézeteket az akkori nyelv és helyesirás szerint adja. *Ford.*)

VIII.

A burgondi ház krónikásai. — Chastelain György; nyelve, előadása.

Egyes árnyalatokkal ez közös jellege egy egész krónikás-iskolának, kik mindnyájan ép úgy el vannak már feledve, mint Pizai Krisztina s kik a tizenötödik század két első harmadában, a burgondi herczegek udvarában virágoztak, a hol a franczia irodalom, a franczia királyi ház fényének elhomályosulása idején, V. Károlytól XI. Lajosig, menhelyet talált. E krónikások közt Chastelain György volt a leghiresebb.* Flandriai nemes családból származott. Gyorsan befejezvén tanulmányait, utazásra adta magát. Több udvart meglátogatott, több csatában részt vett, hatalmas embereknél több rendbeli követséget végzett, behatott az ügyek és az emberek ismeretébe, azután asztalmestere, majd belső tanácsosa lett Jó Fülöpnek, végre történetirója, harminczhat garas (sous) napidijjal, flandriai pénzben s azzal a kötelezettséggel, »hogy irásba tegye az új és tanulságos dolgokat, a miben jártas és értelmes; és a mellett krónika-formában jegyezzen föl oly nevezetes eseményeket, melyek emlékezetre méltók, és ezelőtti időkben történtek, de sokszor újra előfordulhatnak.«

Kevés iró volt, a kit életében jobban bámultak s holta után gyorsabban feledtek volna el.

* Született Alostában vagy Gentben, 1415 és 1420 között.

Némely, dicséretére irt nyilatkozatokból megitélhetjük, mily tekintélyben állt Chastelain György a maga idejében. Ime, mit mond róla »egy rimes levélben« Robertet János mester, a Bourbon herczeg titkára:

»Munkáid szinmézén szemem legel,
Gyönyörbe ringat szép beszéded el.
Mind a mit irsz, legyen vers vagy próza,
Bájosabb nekem mint májusi rózsa.
Leontin Gorgiast föléred épen,
Liviust megelőzöd szép beszédben,
Sallust Jugurtát nem irta oly szépen.
Had-leirásban Juliust föléred,
Nincs iró a ki versenyezne véled,
Lactanc-, Homér-, a jókkal állsz egy sorba',
Téged is az ő anyjok méhe horda . . .«

Gyarló versek de sajátságos tanúi az akkori irók tudományának s annak, hogy mennyit kelle haladni még, hogy tanulmányuk izléssel egyesüljön, a mi egyedül teszi termékenynyé a tudást.

Népszerűsége tetőpontján, tanítványoktól környezve, halt meg Chastelain György, Valenciennesben, 1474. márczius 20-ikán. Úgy látszott most nyilik meg előtte az utókor. De alig halt meg, másnap már feledni kezdették. A nyomtatás, akkoriban találva föl, oly müveket köröztet neve alatt, melyek nem tőle valók, ellenben megfeledkezik valódi irásairól, melyek nem sokára elveszelődnek, végkép feledésbe mennek. Magának ugyan az lett sorsa, a mi kéziratainak.

Honnan e gyors feledés oly roppant népszerüségre?

Chastelain irodalmi szerencséje a burgondi ház politikai szerencséjével kezdődött és végződött. Mind a kettő valami túlzott és felfújt szerencse volt, melynek előre

meg lehetett jósolni a hamar bukást. Vakmerő Károlylyal a burgondi herczegeknek még a czíme is kiveszett. Miután ő meghalt, kinek lett volna gondja rá, hogy közrebocsássa a család évkönyveit? Leánya, Burgundi Mária nem ért rá, mivel Miksa osztrák herczeghez menve nőül, négy évi házasság után meghalt s rövid együtt élésök alatt sem beszélhetettt férjével háza mult dicsőségéről, miután Miksa nem értett francziául, Mária pedig nem beszélt németül. De a fiatal főherczeg sem, mert folytonosan harczban állván Francziaországgal, vagy Flandriával, sokkal inkább el volt foglalva a saját emelkedésével, hogysem egy az övébe már úgy is bele olvadt-ház történetével sokat gondolhatott volna.

Gondolhattak-e arra Francziaországban, hogy nyomtatás útján terjeszszék a Chastelain krónikáit? A burgondi herczegek történetirója nagyon rossz hirben állt ott a nemesség körében és a királynál, egy verses munkája kiadása óta, melyet a VII. Károly és Jó Fülöp közti viszályok idejében irt, s a melyben Francziaország nem igen szép szerepet játszik. »Egy könyvecskét irtam, úgymond, az egészséges józan ész okulására . . . A franczíák ezt zokon vették s kegyetlen rossz akaróimmá váltak, még testi bántalmakkal is fenyegettek, ha kezök ügyébe jutottam volna«.* A franczíáknak volt is némi joguk »ezt zokon venni«, mikor a többi között ilyeneket olvastak abban a könyvecskében:

»Tudjuk mi jól, hogy büszke trónotok
Hivalg az ős dicsőség fényiben,
Hogy fejeteken korona ragyog,
Kézben királyi pálczát tartotok,

* Az *Exposicion sur vérité mal prise* előbeszédében.

S a század fénye rajtatok pihen —
De a hivság erőt vesz a sziven,
Gőgjével elvadítja és a földi
Dicsőség italával tele tölti.
Mi szörnyű gőg! Tartástok mily kevély,
Szivetek milyen felfuvalkodott!
Szegény kunyhónk e nagy gőgnek csekély,
Melyen büntetlen tiporhatni vél,
Ha isten föl nem tartja lábotok'.
De minekünk ez már elég nagy ok:
Hogy felkiáltsunk, szemetekbe vágva
E vádat! S isten adja, ne hiába!«

Azt ugyan nem merték volna állítani, hogy a versek rosszak, de még sem volt ínyökre a leczke, melyet a Jó Fülöp moralistája* predikáczió alakjában adott Francziaországnak, hetven versszakban; s kicsi hijja volt, hogy torkára nem forrott. Később megkísérlette igazolni »könyvecskéjét«, prózában, párbeszéd alakjában, melyben »Képzelet Franciska asszonyság« (Dame Françoise Imagination) megtámadja a költeményt, »Értelmes ur« (Sire Entendement) pedig védelmezi. De nem igen látszik, hogy Értelmes urnak sikerült volna a kedélyeket kiengesztelni Chastelain iránt; ámbár kijelentette, hogy »a munka kitűzött czélja épen a nemes franczia királyság szilárdsága és állandósága, isteni oltalom alatt; az ok pedig, melyből iratott, hogy mindenkinek szemébe mondassék miben van igaza, miben nincs, egyszersmind igazolva legyen az (t. i. a szerző), a ki hű és alázatos mind isten mind ember iránt, kötelessége szerint.«

VII. Károly utóda XI. Lajos királynak is kijutott ezekből a »szembe mondásokból«. Hogy csak egy példát

* Egyike Chastelain hivatalos czímeinek.

idézzünk, a miből az irót és a történet-irót egyaránt meg lehet itélni. Chastelain úgy adja elő,* hogy kifáradva egy nehéz alkudozás elbeszélésében (leirásában) — »lefeküdt, hogy természetes nyugalmat találjon az álomban«. Egyszerre, altában, visszanyeri öntudatát »szellemi látomány alakjában«. Azt álmodja, hogy ő a király háló szobája melletti szomszéd szobában fekszik. Egy »nemes tartású, nagy pompával öltözött hölgy« jő és zörget a király ajtaján. Nem nyitják ki neki. Türelmét veszítve, »köpenye alól súlyos nagy kalapácsot húz elő«, melylyel a zárt ajtóra üt s leveri a závárt«. Akkor megszólítván a királyt, elébe rakja tettei egész hosszú sorát, élesen birálva s így fejezi be beszédét, mely jobban hasonlít dorgáló predikációhoz, mint politikai intelemhez:

»Szünj meg, Lajos, szünj meg, kérlek! Térj magadhoz s királyi természetedhez, s ha könnyelmüség és baltanácsok letérítettek a jó útról, a szenvedély gyarlóságainál fogva — térj magadhoz s mérsékeld bűnös túlzásaidat, melyek csak gyalázatot és sebeket szereznek neked s végre lelkednek kárhozatát.«

Így beszél a hölgy; és feddéseit Chastelain oly méltóknak találja, hogy »elhatározta (úgymond) elbeszélni és irásba tenni azokat, történetének világosabbá tételére.«

A burgondi krónikás e szigora Franciaország iránt magában is eléggé megmagyarázná a feledést, mely hazánkban oly hirtelen elfödte Chastelain nevét és munkáit. De én más okát is látom annak, a mi még tanulságosabb lehet egy franczia irodalom-történetben: és ez, az iró szellemi irányában s nyelve minéműségében van. Két-

* Krónikája IV. könyvének bekezdésében.

kedem, hogy Chastelain Froissartnak lett volna tanítványa. Ha az volt is, azok közül a tanítványok közül való, a kik hamar elfelejtik a mesteröktől kapott leczkét. Lehetetlen nagyobb különbséget képzelni, mint a valenciennes-i krónikás egyszerű bája —, és a Chastelain György elbeszéléseinek szószaporító szónoki hangja között van. Inkább vélném a Pizai Krisztina tanítványának, vagy még előbbre menve vissza: a *Rózsa regéje* iskolájából valónak. Valóban költő is volt, előbb mint krónikássá lett s oly korban, a mikor minden költő ezen a példányon lelkesült. Hogy krónikássá lett, a nélkül, hogy költő lenni megszünt volna, tovább is csak utánozta hiven annak allegoriáit, és az előbbi példa is mutatja, hogy a tizenötödik század valamennyi irójának, Froissart-t is bele értve, példájára, az álom köznapi fogását is átvette abból.*

A Chastelain bőbeszédüsége s szóvirágai nem soká elégíthették ki Francziaország izlését, még a tizenötödik században sem.

Nyelve sem a legjobb akkori nyelv. Az is olyan mint a burgondi nemzetiség; különböző szójárások keveréke, melyet flamand, vallon és franczia népségek beszéltek, a melyekből t. i. ez a zavaros és kevert nemzetiség állott. Összehasonlítva azzal a nyelvvel, a mit Párisban beszéltek, a Chastelain nyelve nagyon is tájbeszédnek tünik föl. Akkoriban az igazi franczia nyelv az volt, a melyen a *Cent Nouvelles nouvelles* (száz új elbeszélés)* szerzője vagy szerzői irtak; ugyanezt sajátí-

* Lásd a következő (Harmadik) fejezetben, V.

* Lásd a Második Könyv, első fejezet, III

totta el Chastelain egy kortársa, Comynes Fülöp, a ki maga is burgond földön született, de 1472-ben odahagyva szülőföldét, hűsége s tehetségei szolgálatát oda vitte, a hol a lángeszéhez legjobban illő nyelvet is találta.

A hol Froissart elbeszél, ott Chastelain szót szaporít; a hol Comynes gondolkodik, ott Chastelain szónokol. Nyelve, túlterhelt és terjengő mivoltával, nem szolgál átmenetül a XI. Lajos történetirójának józan és egyszerű nyelvéhez. Azért meg is érdemelte, hogy oly hamar elfeledjék. S mindamellett, a történetirás első felléptét, az itélet mondás, jellemrajz s erkölcsi tanulság alakjában, melyet már Pizai Krisztinában üdvözöltem, örömmel látom viszont Chastelainben, a ki ugyan bőbeszédübb és dagályosabb, de merészebb és élénkebb is.

IX.

A Chastelain György ékesen szólása.

Néhol valódi ékesen szólás lép a szónokiasság helyébe. A következő lap, a melyen Chastelain VII. Károly jelleme s uralkodása fölött mond itéletet, méltó egy történetiróhoz.

Értesülve levén mindenről s figyelme kiterjedvén mindenre, erényekre úgy mint bűnökre, »a körülte való létel annyira veszélyessé vált, hogy senki, még a legnagyobbak sem igen tudhatták, hányadán vannak vele s mindenki szorosan tartotta magát az elébe irt úthoz, attól félve, nehogy első félrelépésekor rúgást kapjon . . .« »Megfeddette a gonoszokat, megbecsülte a jókat; mindig

sajnálta az ember-vért s csak nehezen határozta magát halálos itéletre; határozott órákat tartott az isteni tiszteletre és azt, akármi jött közbe, sem mulasztotta el; napokat tűzött ki, és órákat, a különböző állásu emberekkel való dolgaira, s egyenként és személyesen végzett mindenkivel; egyik órában hivatalnokokkal, másban nemesekkel, meg másban idegenekkel, másban kézmüvesekkel, fegyverkovácsokkal, ágyumesterekkel s hasonlókkal; eszében tartotta mindeniknek a dolgát és kitűzött napját, egyik sem merészelt volna előbb jönni.

»Bámulatos szorgalmú volt, élénk és fris emlékező tehetségü; nagy jártassága volt a történelemben, szépen tudott valamit elbeszélni, kitünő latin volt és bölcs a tanácsban. Mindenben rendet tartott és figyelemben tartott mindent; ismerte egész udvartartását; otthonos volt a pénzügyekben és a kormányzatban; országát keményen fogta, embereit szűken tartotta: többet nézett a hivatal érdekére, mint az emberre, s mielőtt valakinek hivatalt adott, először végére járt, mi lakik benne.«

A Jó Fülöpről adott jellemzésben, mely inkább hajlik a magasztalás felé, a sok szószaporítás közt egy valódi festő ecsetvonásaira akadunk.

»Jó Fülöpnek külsője belsője összhangzásban volt; egyik a másikat nem hazudtolta meg, sem arcza a bátorságát, sem bátorsága a képét; nem is szólt soha, nem is tett semmit, kellő ok nélkül; nem is volt haszontalan vagy üres a beszédében; csöndes hangon beszélt s azt szenvedélyből sem emelte magasra; mindenkihez egyforma volt, nyájas a feleletben; késedelmes megigérni valamit; még késedelmesb a haragra, de fellobbanva egyszer: kész ellenség. Időt s mérséket tartott mindenben;

soha, azt hiszem, hazugság nem jött ki a száján; a szája volt a pecsétje, szava irott levél; alázatos volt az alázatosokhoz, de kemény és kegyetlen a kevélyekhez; ajándékban gazdag és bőkezű, az ember értékéhez képest.

»S végre, hogy ne látszassam hizelgőnek: voltak hibák is benne; saját dolgaira nézve hanyag és gondtalan volt, a mi nagy kárára és romlására vált országának és alattvalóinak.« *

Meg más, magasb rendű helyein, a herczeg »szónoka«, talán épen azt keresve, a mit bámulói a »legfelségesb szónoklat«-nak neveznek, — eltalálta a valódi ékesszólás hangját.

Például a mikor V. Henrik és VI. Károly bevonulását beszéli el Párisba, 1420 deczember 1-én, az után a háború után, mely e várost az angol király kezébe adta, s a troyesi béke után, mely őt VI. Károly örökösévé tette, elbeszéli: hogy újjongott a nép a két király elé s kiáltozá: »Karácson!« (Ur születése). Aztán, megmagyarázni törekedve az örömet, mely nekünk, e »nyavalyás nép« utódainak szivünket szorítja, — »ezt, úgymond, azoknak a keserves és borzalmas dolgoknak az emléke szülte, melyek még oly élénken álltak szemeik előtt, s karácsont kiáltának ellenségök az angol király elé, mivel remélték, hogy barátjok lett, vagy azzá leend, királyuk és természetes urok befolyása által, a ki őket bizonyára szereti.« **

* Declaration de tous les hauts faits du duc Philip de Bourgogne.

** Krónika: I. Könyv, LXIV. fej.

Másnap ismét egy új ünnepély, nem kevésbbé baljóslatú, a két királyné bevonulása, újítja meg e szomorú örömet. Chastelain ezt is kimenti: »Mindenki tudhatja, úgymond, meggondolva, hogy hosszas és megöröködött átokból és nyomorúságból egy nép sem térhet magához sem ki nem lábolhat, s nem találhat nyugalmat és enyhületet, mint ez a szegény párisi is, a nélkül, hogy folyvást nagy zajjal ne nyilvánítsa örömét és különb-különbféle alakban ne ünnepelje menekülését, mint a ki a halálból támadt fel, vagy börtönből szabadult.« *

Ha Chastelain burgondi, mikor a burgondi és a franczia fejedelmi házak közötti viszályok felett kell ítéletet mondania, igazi franczia szíve van, ha Francziaország megaláztatását kell éreznie, mikor az angol király úgy bánik vele, mint meghódított országgal. »Még visszatérek, úgymond egész büszkén, az angol királyra, a ki Károly királylyal Párisban maradt, nagy kevélységgel és elbízakodva, hogy magát mint hatalmas uralkodót látá a nemes és magas franczia trónon, kellő közepében annak az országnak, melyhez elődei közül a legszerencsésebbek sem juthattak; ebben a Páris városában, a franczia királyi felség ősi székhelyén, mely most mintha csak nevet és helyet cserélt volna, mivel ez a király és az ő hatalmas angol népe második Londont csinált belőle, úgy nyelvére nézve, mint kevély és kemény magokviseletével s járások-kelésökkel fel s alá az egész városban, melyet egészen elfoglaltak és uralmok alá hajtottak. Emelt fejjel jártak keltek benne, mint a szarvas, tekintgetve magok körül s előre hátra, csak magokat dicsőítve, a francziák

* I. K. LXV. fej.

szégyenére és szomorúságára, a kiknek vérét bőven ontották Azincourtnál és másutt, és örökségük nagy részét zsarnokilag elfoglalták.« *

Megható fájdalom érzete, melynek igaz kifejezését semmi szónoki szóvirág nem zavarja, sugallta azt a képet is a szegény Károly király karácsonyi ebédjéről, a hol, az őt szolgálni szokott herczegek és főurak helyett »csak szegény öreg, járatlan szolgákat lehetett látni, a kik a magas királyi tisztek szolgálatát végezték, mivel azok nem is mutatták magokat.« Nehány előbbkelő polgár jelent meg csak, urok látására, »a kik midőn látnák, hogy a királynak oly szegényes a kiszolgálata, s udvari személyzete oly csekély és tisztére alkalmatlan, ahhoz képest a mint hajdanában látták és ismerték vala, szivök bizonyára keményen összeszorúlt s egy sem volt köztök, a kinek szeme könybe ne lábadt volna, s a ki ily keserves állapot láttára elérzékenyedve ne távozott volna, panaszkodva és sóhajtozva egymás között az elmúlt jobb idők fölött, melyek rájok nézve is oly dicsők és szerencsések valának a mostanihoz képest, mely csak szégyent és bánatot hozott maradékaikra.« **

Az iró, ki e képet rajzolta, maga is érezte a fájdalmat, melyet elbeszél s ékesen szólása igazi franczia szívből fakad.

Chastelain valóban franczia, nemcsak az angol királylyal szemben, de még a mikor Francziaországot korholja, vagy dorgálja is. Két hazája van: a burgundi herczegség és Francziaország; de amaz a kisebb, ez a na-

* I. K. LXVII. fej.
** U. o.

gyobb. Korának politikai hitvallása él benne. Ugyan az a kötelék, mely a hűbérest urához, a burgundi herczeget a franczia királyhoz, köti a burgundi herczeg személyes szolgáját is Francziaországhoz. Chastelain épen olyan francziának tartja magát, mint a burgundi herczeg vagy a franczia király; s hitelt adok neki, mikor azt mondja magáról: »Én pedig, a ki nem vagyok angol, hanem franczia, nem vagyok sem spanyol sem olasz, hanem franczia, megirtam a két francziának, a királynak és a herczegnek, dolgait és viszályait, s a mi dicsőséget és kegyelmet nekik isten adott a magok idejében.« S ha valamelyiknek elsőségét kell megállapítni, megmondja hogy melyiknek a híve: »Egy keresztyén országot sem szeretek úgy mint Francziaországot, sem egy fejedelmi ház iránt, legyen bármily hatalmas, nem érzek oly tiszteletet, mint ehhez, mely valamennyi fölött áll; mert ez az egy, mely ősidőtől fogva ragyog és fénylik.« *

Mind ebben nincs semmi, a miért Chastelaint — mint tették — a tizenötödik század nagy történetirójának kellene mondani; de van igen is, a miért őt e kor emberei és eseményei egyik legértelmesebb és legmélyebben áthatott tanúi egyikének nevezhetjük. Valóban is az maradván, a mi névvel is volt, t. i. krónikás, Krónikája a legjobb források egyike, melyekből a történelem bízvást meríthet.

* A VI. könyv Bevezetése.

X.

De la Marche Olivér Emlékiratai.

A ki Chastelain Györgyöt a »legnagyobb ékesenszólónak« nevezte el, s a ki őt, Emlékiratai egy helyén »atyjának a hitben, mesterének a tudományban, s kora és hazája valamennyi történetirója gyöngyének és csillagának« nevezi: a La-marchei Olivér. Szintén burgondi eredetű. Születése helye azonban ismeretlen.* Nyolcz éves korában, a »jó kis városka« Pontarlier iskolájába járva, tanúja volt Bourbon Jakab nápolyi király** sajátságos bevonulásának, ki Besançonba menőben, a hol egy cordeliers-kolostorba volt belépendő, ama városkán ment át. A mint Pontarlier-n átutazott, az iskolamester kivitte elébe valamennyi tanitványát »a kik között« — mondja Olivier de la Marche — »valék én is, s jól emlékszem, hogy a király szolgákkal vitette magát egy épen olyan kosárszékben, a milyenben rendesen a szemetet és gazt szokták hordani; s a király félig fekve ült benne s egy nyomorúlt és összegyürt tollas vánkosra támaszkodott. Összes öltözéke egy nagyon olcsó és közönséges szürke hosszú zubbonyból állott, a derekán megbogozott kötéllel körülkötve, mint a kolduló barátoknak.« *** Idézem e

* Született 1425-ben vagy 1426-ba; meghalt 1502-ben.

** II. Johanna nápolyi királyné férje. Neje őt a nápolyi bástya-erődök egyikébe záratta; de sikerült megszöknie onnan s miután egyideig Olaszországban tartózkodott, de neje országának határain kivül, szent Ferencz rendének ruháját ölté fel. Története, mely valószinűleg regényes részletekkel van keverve, Olivier de la Marche Emlékirataiban olvasható.

*** *Memoires*, III. Rész, 1. fejezet.

helyet, mert egyszerre elég világos fogalmat nyújt az Olivier de la Marche irányáról és nyelvéről. Mintha csak ismét a Froissart egyszerű, könnyed és festői modorával találkoznánk nála. Olivier de la Marche dicsekedésének tartotta, hogy ő a Chastelain György tanitványa; pedig tulajdonképen a nagy czimerfestő iskolájából való. Emlékirataiban mindegyre a Froissart kifejezéseivel találkozunk. »Elég szép nap volt« — »a mit sokkal szebb volt látni — « stb. Olivier de la Marche, mint Froissart, sokkal többet foglalkozik a külső látványságokkal, mint a történelem lényegével.

Először Jó Fülöp herczeg apródja, aztán a Charolais gróf fő tálmestere, fiatal urát a monthery-i csatába (1465) kisérte, »Szólhatok arról, mondja, mert az nap lettem lovaggá.« Azt akarja elhitetni, mellékesen megjegyezve, hogy e csatát Charolais gróf nyerte meg, »a franczia történetiró urak engedelmével.«

Ettől fogva szakadatlanúl ugyan e gróf, a későbbi Vakmerő Károly, hű szolgálatában találjuk őt, majd alkudozásokban, majd hadjáratokban szolgálva a herczeget. Betegsége akadályozta a gransoni csatában jelen lennie; de ott harczolt Moratnál, s e második vereség után parancsolta meg neki »fejvesztés terhe alatt« a herczeg, hogy rabolja el a savoyai herczegnőt és fiait s vigye őket hozzá, — »a mit, úgymond, meg is tettem, kénytelenségből s kedvem ellen, csakhogy fejemet megmentsem.« Néhány hónappal utóbb a herczeg elesett Nancy falai alatt, Olivier de la Marche fogságba került, később kiváltatott s a burgundi herczeg egyedüli örökösének, Miksa főherczeg nejének lépett szolgálatába. Élete utolsó éveit fiok Szép Fülöp (később Ötödik Károly apja) nevelésére szentelte.

Olivier de la Marche emlékiratai a Jó Fülöp és a Vakmerő Károly uralkodásának csak főeseményeire terjeszkednek ki. Azok közül is legtöbbnyire csak ahhoz tartja magát, a mit ő személyesen látott és tapasztalt, és, hogy saját szavait idézzük: »a mit maga látott, tudott és megélt«. Több tért szentel az ünnepélyeknek és mulatságoknak, harczjátékoknak és párviadaloknak, fejedelmek fegyverversenyének, nász és lakoma leirásoknak s a mysteriumoknak, melyeket ily alkalmakon játszottak, mint a politikának és hadviselésnek. A Vakmerő Károly lakodalma a yorki herczegnővel, többet elfoglal az uralkodásáról szóló krónika egyharmadrészénél, igaz, hogy a lakodalom tiz napig tartott egy végben. Igen rövidke fejezetet szentel annak a két csatának, a gransoni és moratinak, melyekben a burgundi ház először kapta a halálos döfést. Az elsőről azt mondja Olivier de la Marche: »Tudnotok kell, hogy a herczeg nagyon szomorú és igen levert volt, hogy ezt a napot elvesztette, mikor még drágaságai és ékszerei is zsákmányul estek s hadereje megtöretett«. A moratiról pedig ezt: »A herczeg itt másodízben veretett meg.« A politika, vagy a korabeli diplomatia titkait ne keressük nála; de a mi az erkölcsök történetét illeti, e részben nem csak pontos elbeszélő, hanem olykor valóban történetirói vonásokkal s a festő színeivel rendelkezik.

Előnyeül tudhatjuk be, hogy nem oly hű követője Chastelain Györgynek, mint maga hitte. Nagyon rajta volt, hogy hasonlítson hozzá egy kissé, s Emlékirataiban bizonyára arról tartott a legkevesebbet, a miben nem utánozta »mesterének finom előadását«. Nem egyszer jő kisértetbe, hogy nyomdokain indúljon a szónokias virá-

gok útján; például így ir Emlékiratai kezdetén: »Élete útjának, úgymond, közepén vagy valamivel előbbre« (megjegyzendő, hogy negyvenötéves korában irja) »nyugvóhelyet s enyhületet keres az ismeret fája alatt, s legelész és élődik elmúlt ideje virányán.« Alább megint: »keserű érzelmei közt enyhületet és bámulatos erejű vigaszt talál egy növényben, melynek neve emlékezet.« Néha, mint Chastelain Györgynek, neki is kedve jő predikálni: »Oh ti fejedelmek, magas és nemes személyek, tekintsetek mint egy tükörbe a bölcs Coimbres herczeg esetébe, a kinek apja, fivére, öcscse, királyok voltak. Ne kisértsétek istent, sem az ő végrehajtóját a szerencsét. Ne bizzatok a lovagiság erejében, se a népekben és hadseregekben, mikor a szerencse így mutogatja a maga hatalmas erejét, a melylyel egy rohanó nyílvesszőt úgy tud irányozni, egyenesen és biztosan, hogy azzal ily nemes fejedelmet, lovagjai közepette öl meg!« * De még a mikor Chastelaint utánozza is, Olivier de la Marchet saját természetes ízlése mérsékli, s eltérőleg az utánzók közös jellemétől, mérsékli inkább mint sem túlozza mestere modorát. S mihelyt arról egészen megfeledkezik, s az öreg lovag, a ki magát szerényen »műkedvelőnek (laikusnak) és nem tudósnak vallja, a kinek kevés tudománya s durva nyelve van,« azonnal leszáll a »felsőbb szónoklat« magasságából, visszanyeri természetes hangját, élénk,

* A spanyol félsziget egyik leghiresebb fejedelmi sarjának, Don Pedro coimbre-i herczegnek, V. Alfonz király nagybátyjának s a portugall királyság helytartójának a haláláról van szó, a ki 1449-ben, unokaöcscsével a királylyal vívott tornán egy mellébe kapott láncsa-szúrásban veszett el; mely eset okai és körülményei meglehetősen homályban maradtak.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

egyszerű, könnyed lesz, s nyelvben és irályban sokkal közelebb áll Comyneshez, a kit ismernie kellett, mivel ugyanazokban az eseményekben forgott, mint Chastelainhez, a kinek, attól fél a maga együgyűségében, hogy nagyon is méltatlan tanitványa.

Ime, a Vakmerő Károly egyik leghiábavalóbb hadi tényéről, egy valóban történelmi lap:

A herczeg Neust* ostromolja, egy rajnaparti erődöt, mely az egész kölni tartománynyal együtt, lázadásban volt a herczeg-érsek ellen.

»Ostromzárban tartotta a nevezett várost egy teljes esztendeig. Hogy a lakókat víz nélkül hagyja, a forrásokat elvezette udvaraikból. Elrekesztette gáttal a Rajna egy ágát; ezzel egy szigetet nyert, melybe a gáton száraz lábbal juthatott. . . Nagy csaták vivattak itt kezdetben, erős ostromok és rohamok; még lóháton is megpróbálták megúszni a folyót, csipőnek szegett láncsával, csakhogy elfoglalhassák a mondott szigetet. De ha Nuz városát fenséged nagyapja** vitézül támadta, ostromolta és foglalta el, nem kevésbbé vitézül oltalmazták azt a németek; még lovaikat is megették. Ekép fenséged két nagy-apja itt halálos harczon állt szemben egymással, Nuz városának birtoka fölött versengve; és annyira közelítettek egymáshoz, hogy sátorából láthatta mindenik a másiknak sátorát is táborát is; és gondolni sem lehet, hogy annyi jóravaló ember mind a két részről, s ily közel szemben egymással, csak vesztegette volna az időt;

* Neusz porosz város a düsseldorfi kormányzóságban.

** Szavait a fiatal Szép Fülöphöz intézi, a ki unokája volt Vakmerő Károlynak is, és Miksa császárnak is, ki a kölniek segítségére jött.

úgyannyira nem, hogy hat nap leforgása alatt, mikor már ennyire közel jutott egymáshoz a két tábor, számos összecsapás és ütközet történt köztök, a mi mind valódi iskolája volt a becsületnek, a melyben meg lehetett tanulni a háború mesterségét.«* Mikor Olivier de la Marche ezt a lapot irta, már betöltötte volt a hatvan évet. Nem mondaná senki, hogy hatvanas ember kezével van irva.

S mi adott okot erre a háborúra a burgundi herczeg és a német császár között? Azt ne kérdezzük Olivier de la Marche-tól; ő nem tekint annyira a dolgok mélyébe. Azt majd Comynestől fogjuk megtudni.

Krónikásunk nem egy hasonló erejű vonással festi embereit. Majd Jó Fülöp az, a ki »nehezen volt haragra birható, s nem könnyebben a kibékülésre; de ha egyszer egy sérelmet megbocsátott, azt ki is vetette emlékezetéből.« Majd ismét XI. Lajos, a ki hogy összeveszítse Jó Fülöpöt a fiával, »versengést támasztott a herczeg és a Charolais urfi szolgái közt;« s alább »a ki folyvást fente a fogát a burgundi herczegre«. E fejedelem arczképe, vagy inkább a róla több izben odavetett vázlat egészen megfelel annak a fogalomnak, melyet róla magunknak alkottunk. »Kardját« — mondja Olivier de la Marche — »folyvást markába szorítva tartotta, valamennyi szomszédja ellen készen, s a mit nem nyerhetett meg tőlök jó indulatból, kivívta félelem által. . . Szivesen adott, de megnézte hová és kinek? . . . Hatalmas volt termetre, és barátai által; pompaszerető a ruházatban s szerette a nagy kiséretet. . . . Mindenek fölött szerette a vadászatot, kiváltképen vadkanra, meg is ölt sokat. Szeretett

* Bevezetés, V. fejezet.

sólymot röpíteni. Szerette a zenét; ámbár magának nagyon rosz hangja volt, mindazáltal értett a művészethez, és sok dalt ügyesen és pontosan tett hangjelekre .... Olyan ember volt, a ki megkivánta, hogy teljesítsék, a mit parancsolt, fejvesztés terhe alatt« ....

A bevezetés, melyből ez idézetek véve vannak, fiatal növendékéhez van intézve. A következő mondással végződik: »Itt végződik a jelen irat, melyet alázattal ajánl Önnek, ajánlva magát is Fenséged magas kegyeibe...« S félre, egy sorban, mintha valami jelmondat akarna lenni, apró betükkel:

»Ennyit szenvedett la Marche!«

Miért az agg lovag e fájdalmas felsóhajtása? A hű szolga keserve-e, a ki ötven évig volt hű szolgája egy dicsőséges fejedelmi háznak s most annak romlását látja és meg kell érnie, hogy fejedelmeinek még címe is megsemmisül! Vagy sanyarú és súlyos szolgálatának emléke-e, fejedelmei közül az utolsó mellett? Semmi kétség, mind a két fájdalmat együtt érezte; de ha mélyen fájlalja a burgundi ház bukását, legalább táplálja a jó reménységet, hogy a Károly herczeg unokája ismét lábra fogja azt állítani. Az e fejedelem melletti szolgálatából nem tartott meg egyebet, mint az iszonyt, hogy egy dühöngőnek van a hatalmában, a ki eszeveszett dolgokat parancsolt szolgáinak, és fejvesztés terhe alatt követelte tőlök, hogy engedelmeskedjenek.

De lett légyen oka bármi, ez a méla hangulat* igen érdekes vonása az Olivier de la Marche jellemének.

* Húsz évvel azelőtt ezt irta: »Több örömet találok abban, hogy oly útat járjak, melyet még nem ismerek, a mindenható

Több hittel olvassuk egy oly ember krónikáját, a ki oly élénken látszik érezni az élet sebeit. S még van egy sajátsága, a miben Chastelain Györgytől különbözik s a mi szintén nem kevéssé emeli hitelét. Nem fújja fel gondolatait s csak annyit akar mondani, a mennyit megbir. Öntudatlanúl is mesterét jellemezte, mikor »oly vállalatokról beszél, melyek nem kedvünk szerint ütnek ki és sehogy sem akarnak sikerülni a vállalkozóknak.« *Az ő* vállalata sikerült, mert olyanba kezdett a mit végre is tudott hajtani. Ha nem dicsekedhetett is a Chastelain György zajos szerencséjével, nem is érte meg annak hirtelen fordulatát. Mindketten a Burgund-ház alattvalói voltak; de Chastelain György Burgundiának flamand részéből való volt, Olivier de la Marche pedig a franczia részből.

XI.

A művészi történetirás első kisérlete. A Comynes Fülöp Emlékiratai.

A Comynes Fülöp Emlékirataiban a történelem nyilatkozik. Ő nem az az udvarias krónikás, a ki együgyűségében az igazsággal fizetteti meg az őt szivesen látó fejedelmek vendégszeretetének az árát, sem a hivatalos kikiáltó, a ki dicsbeszédet csinál az elbeszélésből. Benne államférfival van dolgunk, a ki itéletet mond dolgok és

istenbe vetett reménységgel és bizodalommal; mint lelnék abban (ha lehetne is!) hogy az egyszer megjárt úton visszatérjek.« (Emlékiratai Előbeszédében).

emberek fölött s nem időtöltésül használja tárgyát, mint Froissart, sem el nem ferdíti azt mint Pizai Krisztina és a burgundi krónikások.

Comynes Fülöpnek az Emlékiratai: nyilvános életének, a burgundi herczegek udvarában való szereplésének, majd a XI. Lajos udvarához átszökésének a története, melyet korának erkölcsei megmagyaráznak, de korunk erkölcstana elitél. Elbeszéli e fejedelem tanácsosa s megbizottja minőségében tett nyilvános és titkos szolgálatait, kegyvesztését VIII. Károly alatt, fogságát Loches-ban, a XI-dik Lajos által kigondolt vas-kaliczkák egyikében, melyeket *a király lánykái*-nak neveztek; ismét kegybe jutását, részvételét az olaszországi hadjáratban s élete utolsó éveit XII. Lajos uralkodása alatt.

Ha összehasonlítjuk Comynest és De la Marche Olivért, a mint ugyanazt az eseményt beszélik el mind a ketten, mindjárt kézzel foghatóvá lesznek Comynes ama sajátságai, melyek által a franczia szellem gazdagodott s az a haladás, melyet a történetirás müvészete s a franczia próza az ő Emlékirataival tett.

Az olvasó nem feledte el még mily élénk és festői vonásokkal rajzolta Olivier de la Marche Neus ostromát* »a hol azok a nagy veszteségek kezdődtek, melyek még három vagy négy csatában folytatódtak, egész a burgundi herczeg haláláig.« Akár a ház szolgájának tartózkodása, akár kevésbbé kiváncsi volta az elrejtett, mint a nyilván való dolgok iránt okozza, elég az hozzá, hogy a herczeg ez esztelen hadjárata Németországba, az Olivier de la Marche szemeiben egyszerű fegyvertény, nem

* Lásd fentebb 101 lapon.

egyéb. A burgundi herczeg segíteni akart rokonának, a kölni érseknek, a ki harczban állt káptalanával; s nem kivánt egyebet mint »tartást és foglalkozást hadseregének«. Krónikásunk szerint ez a két indoka van a Nuys ostromának. Szerinte »ez ostrom a becsület iskolája volt. ... A legszebb ostrom s a legjobban ellátott tábor volt, a mit csak valaha látott ez a vidék. Ugy voltak ott, mint a legjobb városban, voltak ott vendéglők, lapda- és teke-pályák, borivók és laczi-konyhák, mindenféle kelmék, gyógyszerek, egyszóval minden, a mit csak kivánni lehet.« * S miután az ostromlott falak alatt egy évet elvesztegettek, a burgundi herczeg viszatért »országába«. s a császár »a magáéba«. Mi idézte elő ez eredményt s a herczeg megalázó visszavonulását? Olivier azt nem keresi, vagy nem meri megmondani.

Comynes-nél megtaláljuk az egész esemény titkát.** Szerinte a herczeg nem azért jött a Rajnára, hogy a kölni érseket segítse káptalanja ellen s ha nem kiván mást, mint hadseregét foglalkoztatni, ezt egészen más czélból teszi. Egy szerencsés hadjárat épen akkor tette őt Geldern tartomány urává. »Visszatért, — mondja Comynes — a maga országába, s szive egészen tele volt ezzel a herczegséggel, melyet koronájához csatolt; s kedve jött a németországi hóditáshoz, minthogy a császárt oly kis szivünek látta, a ki mindent eltűr inkább, csak költekezni ne kelljen.« A mit Vakmerő Károly akar, nem más: mint »elfoglalni a Rajnát s magáévá tenni egész Hollandiáig, a hol végződik«. Csak ürügyet keresett,

* Olivier de la Marche *Emlékiratai* II. rész, III. fej.
** Comynes *Emlékiratai* IV. K. I. fejez.

hogy bemehessen Németországba; ezt megadta a kölniek viszálya érsekökkel.

Hogy Francziaország felől szabad keze legyen, XI. Lajossal a kettejök közt a mult évben kötött fegyverszünet meghosszabbitása iránt kezdett alkudozni. Comynestől megtudjuk, hogy e tárgyban két ellenkező nézet uralkodott a XI. Lajos tanácsában. Egy rész azt akarta, hogy utasítsák vissza a fegyverszünet megújitását, »hogy ne adjanak szarvat a herczegnek.« A másik rész, ha ugyan nem Comynes egymaga, azt tanácsolták, hogy »meg kell azt adni neki, s hagyni a herczeget, hogy törje be a fejét Németországon, melynek nagysága- és hatalmával szemben lehetetlen, hogy föl ne emészsze magát s mindenestől bele ne veszszen«. E második nézet győzött s a fegyverszünet meghosszabbittatott.

E fegyverszünet alatt, a Comynes csipős kifejezése szerint, »bámulatos fogások« mentek végbe. Ügyes politikával, melynek kétségkivül épen ő volt a sugallója, XI. Lajos meghosszabbította a fegyverszünetet a burgundi herczeggel, hogy az angolok, a kik a herczegnek szövetségesei voltak Francziaország ellen, ne küldjenek ide sereget; jól fogadta a német császár követeit és segély igéréssel biztatta, hogy szálljon táborba a herczeg ellen; titokban pártjokat fogva a lothringiaknak és a schweicziaknak a herczeggel való vitájokban s őket pénzzel is segítette; végre, mihelyt a fegyverszünet lejárt, megindította a háborút, a maga módja szerint, t. i. nem a Rajnánál támadva meg ellenségét, a hol Károlynak úgy is elég baja volt, hanem egyszerűen »fölégetve három szép kis városát Picardiában, s az artois-i és ponthieu-i alföld egy jó részét«.

Végre is a herczeg »birokban Németországgal, melyet a császár talpra állított ellene, nyomva a (franczia) király által ellene folytatott háborútól, nyomva és fenyegetve szövetségesétől Angliától, a kinek semmi kedve sem volt őt a Rajnánál segíteni s a ki csak azért akart átjőni a tengeren, hogy Francziaországot megtámadhassa: kénytelen volt abba hagyni e hely ostromát, melynek két hét alatt már, akár kötelet vethetett volna a nyakába, kiéheztetés által« — és sietett saját országában védni magát.

Comynes részletesen elbeszéli nekünk mind e »fogásokat«. Az ürügyek mögött mindenütt látjuk a valódi indokokat, a bevallott czélok mellett a titkosokat. Ez eseménynél, melybe a burgundi ház, Német- és Francziaország s Anglia vannak keveredve, Comynes ismeri mindenik érdekelt fél czéljait, tisztában van mindeniknek a politikájával. Mint jól kigondolt szinműben, elbeszélésében egy személy sem lép föl, hogy ne tudnók miért jő. Tudni vágya ennyivel sem éri be. A fejedelmek mögött még arra is néz, mit csinálnak a népeik; kutatja szokásaikat és intézményeiket. Az angoloknak hadikészületeikben való lassuságáról szólva, »ott nehézkesen megy a dolog, — mondja; mert a király nem foghat ilyesmibe, míg össze nem hívja a parliamentjét (a mi annyit tesz, mint mind a három rendet), a mi nagyon helyes és istenes dolog; s ez jobban növeli a királyok erejét és a nép hűségét, mint bármi egyéb, mert önkéntes levén az elhatározás, nem szolgál rövidségre«. E szerint nem Montesquieu az első franczia, a ki az angol alkotmányt magasztalta. Már a XI. Lajos korában is volt, a ki annak előnyét fel tudta fogni.

A Comynes részrehajlatlansága inkább szellemi felsőség, mint közönyösség gyümölcse. Mérséklettel tudja kimondani az igazat, mikor Vakmerő Károlynak, a kinek szolgálatában állt egykor, hibáiról beszél s elmondja háza bukásának okait. Ha XI. Lajost nagyon dicséri, ezt oly tetteiért teszi rendesen, melyek megérdemlik a dicséretet. A mi VIII. Károlyt illeti, ámbár ez kezdetben rosszúl bánt vele, s teljes mértékben soha sem is birta kegyét, elnézéssel itéli meg e fiatal uralkodót s »nem rója fel neki iránta való keménységét«, — mondja egy helyen, »tudván, hogy az fiatal korában történt s nem is magától származott.«

E három uralkodó közül legtöbbet XI. Lajossal foglalkozik. A történetiró éleslátása nem marad mögötte hőse kétszinüségének. Comynes ismerte ez uralkodót, a ki egész életében mindenki előtt titkolózott, a kinek, mint mondták róla, fejében volt a tanácsa, s a ki az eseményekre bízta, hogy czéljait felfedezzék. Az újabb történetirók müvészete nem bírta felülmulni azt a találó vázlatot, melyet Comynes ad róla. Maga a csodálat és félelem, a hajlam és bizalmatlanság vegyülete, melyet benne XI. Lajos költ, a legtisztább fogalmat adhatja e különös egyéniségről, a ki oly nagy dolgokat vitt véghez s oly kevés dicsőséget aratott, a ki annyi szolgálatot tett nemzetünknek, a nélkül, hogy háláját kiérdemelte volna.

Egyebekben a Comynes itéletei nem emelkednek felül korának morálján* s nem is látszik tudni, hogy

* Az e korbeli történelmi nevek eléggé megmondják, mi volt ez a morál. Angliában: III. Richárd; Franczia országban XI. Lajos; Florenczben a Mediciek és az államtitkár, Machiavelli; Rómában VI. Sándor és a Borgiák.

léteznek politikai bűnök is. Szereti az ügyességet, az eszélyt, a mit XI. Lajosban bölcsességnek nevez, a mi nem áll egyébben, mint előnyt vívni ki mindenütt, minden áron s bármily eszközökkel. Ha többre becsüli mégis a jó eszközöket, nem azért teszi, mert azok szentesítik s igazolják a sikert, hanem mert könnyebbé s biztosabbá teszik. Azt hiszem, kevésbbé botránkoznék meg egy gonosztetten, mint egy eszélytelenségen.

XII.

Keresztyén erkölcstan a Comynes Emlékirataiban.

Oly nagy szükségét érzik mégis a nemesebb lelkek, még a legromlottabb időkben is, a jó és a rosz törvényének, hogy átalános erkölcstan hiányában, mely vele némely sikerben is éreztette volna a roszat, Comynes legalább a balfordulatokban meglátja azt, a miket a fejedelmek tudatlanságának és hitetlenségének tulajdonít. Isten kezére ismer a burgundi-ház gyors bukásában, a szenvedélyekben, e bukás előfutáraiban, melyektől sodortatni engedi magát Vakmerő Károly, ez utolsó ama hatalmas hűbéresek sorában, a kik egy század óta tartják vala sakkban hűbér-urokat. Elmélkedése a tizenötödik század e legjelentékenyebb eseménye fölött, a mily komoly ép oly ékesenszóló.

»Láttam őt«, mondja Vakmerő Károlyról, »mint nagy és tiszteletreméltó fejedelmet, a kit szomszédjai egy időben annyira becsültek és kerestek, mint senki mást a keresztyénségben, jobban legalább nem. Nem is láttam

semmi okot, a mi által inkább magára vonta volna az isten haragját, mint azt, hogy minden szerencséjét és dicsőségét a mit e világ szerint nyert, úgy tekintette, mint saját esze és erénye gyümölcsét, a helyett, hogy istennek tulajdonítaná, mint kellett volna: mert különben igazán jó és erényes tulajdonok is voltak benne.... Nagyon szomjazta a dicsőséget, s ez vitte őt bele hadviseléseibe, inkább mint bármi egyéb; és nagyon óhajtott hasonlítani régi fejedelmeinkhez, a kikről annyit beszéltek halálok után; s oly merész volt, mint a korabeli uralkodók bármelyike.

»De mind ennek már vége van s mindez az ő kisebbségére és gyalázatára fordult; mert mindig csak a nyerőknek van becsületök. Nem is tudnám megmondani, Urunk melyikkel éreztette jobban haragját: vele-e, a ki hirtelen és hosszas betegség nélkül halt meg, vagy alattvalóival, kik többé nyugalmat nem élvezhettek?... Azt merném mondani, hogy az isten a szerint alakítja a fejedelmet, a mint az alattvalókat feddni vagy büntetni akarja, és viszont a fejedelemnek az alattvalókat és azoknak iránta való indulatát, a mint azt fölemelni vagy sújtani akarja.« *

Újabb haladás a nyelvben s az ember azt hinné, ama lapok egyikét olvassa, melyeken Bossuet mutogatja az isten újját a birodalmak bukásában s a népek elenyésztében s az emberi bölcseséget alkotásai törékenységével döbbenti meg.

Nem tudom, bár mely lángeszű történetiró, a nyelv legszebb fénykorában beszélve el IX. Lajos halálát, az

* Emlékiratai. V. K. IX. fej.

érzés és kifejezés minő szépségeivel múlhatta volna felül Comynest, művének amaz eredetiséggel teljes lapjain, melyeken ez uralkodó végét mondja el, mikor orvosa és borbélya »a kiket hirtelen és minden érdem nélkül emelt magasra« — »rövid és durva szóval jelentették neki«, hogy bajának nincs orvossága s ideje már lelkéről gondoskodnia.

Ez elbeszélés talán a legjobb darabja a franczia prózának, a mit a tizenötödik század utolsó éveiben irtak. * A XI. Lajos rémülete, azé az emberé, a ki »mindeneknél jobban félt a haláltól s mindenre kész lett volna, hogy attól meneküljön« ; a saját gyermekeitől való félelem, a kiktől szinte jobban tartott mint a haláltól s cselédeiket megmotoztatta, »hogy nem rejtegetnek-e ruhájok alatt valami gyilkot« ; orvosának durvasága, a kitől pénzen véli megvásárolhatni élete meghosszabbítását s a ki őt azzal fenyegeti, hogy ha őt elküldi »egy hetet sem él« ; s végre, mikor a végóra megérkezik, mikor a hit felülkerekedik a félelmen, a haldokló csöndes nyugalma, a temetéséről való rendelkezései, s halála »teljes öntudattal és eszmélettel«, mindez oly ékesszólással, s annál hatásosabban van elbeszélve, mert Comynes, e bámulatraméltó lapokat irva, őszintén hiszi magáról a mit mond, hogy »oly ember, a kinek nincs rendkivüli esze s tudománya, de van némi tapasztalása.«

Az a gondolat, hogy összehasonlítja »azokat a fájdalmakat és kínokat, melyeket Lajos király szenvedett«, azokkal a melyeket ő okozott másoknak, s úgy tekinti

* Comynes 1484—1492 közt irta Emlékiratai első részét ; a másodikat pedig 1497-től 1501-ig, vagy tovább.

amazokat mint rámért büntetést, melyet azért kellett a földön kiállania, hogy a más világon annál kevesebb jusson részébe; ez a leggyermetegebb hit és a legemelkedettebb lélek sugallata. A XI. Lajos által másokra leggyakrabban alkalmazott büntetés a mesterséges kegyetlenségekkel súlyosbitott börtön volt, például vas vagy fa-kaliczkák. Comynes Plessis les-Toursban* »olyan és nagyobb félelmek és rettegések között« mutatja fel nekünk a »szigorított börtönök feltalálóját, mint a milyent ő okozott rabjainak.«

»Plessis kapuja, irja, nem nyilt meg reggeli nyolcz óra előtt, sem a felhúzó híd a mondott óra előtt le nem eresztetett, a mikor az őrség tisztjei beléptek és a kapitányok kiállították a rendes kapu-őröket, aztán kirendelték az ijászokat, úgy a kapukra mint az udvarba, mint valamely jól őrzött végvárban; és senki oda be nem léphetett, csak a kis ajtón és csak a király tudtával, kivéve a hadi cselédséget s olyas embereket, a kik nem a királyhoz mentek. Lehetne-e egy királyt, csupán hűséges őrizet okáért, szorosabb börtönben tartani, mint ő itt magát tartotta? Azok a kalitkák, melyekben ő másokat fogva tartott, mintegy nyolcz lábnyiak voltak, négyszögben; s ő, a ki oly hatalmas király volt, bizony nagyon szűk kis udvarra volt szorítva sétáival; sőt oda sem igen ment le, csak a tornáczon tartózkodott, s alig lépett ki onnan, kivéve ha a szobákon át a mise hallgatására ment, a nélkül, hogy a mondott udvaron átment volna. Mondhatja-e

* Tours városa melletti kastély-erőd, a hol XI. Lajos élete végén rendesen tartózkodott s 1483. august. 30-án meg is halt. A nagy forradalomban földig lerontották, mint a zsarnokság egyik legsetétebb emlékét; ma romjai is alig láthatók. *Ford.*

valaki, hogy ez a király nem épen annyit szenvedett mint bárki más, a ki magát így bezáratta és őriztette, a ki annyira félt saját gyermekeitől s legközelebbi rokonaitól, a ki mindennap változtatta szolgáit s asztaltársait, a ki senkiben sem bizott önmagán kivül, s önmagát e miatt ily súlyos lánczokkal és závárokkal vette körül? Ha börtöne nagyobbacska volt is a közönséges börtönöknél, de maga is nagyobb volt a közönséges raboknál!«

A Comynes *Emlékiratait* olvasva, az irodalom-történet legnagyobb nevei jutnak eszünkbe. Az imént, az angol parliamentről tett észrevételeinél Montesquieut említettem. A Vakmerő Károly és XI. Lajos haláláról adott szép leirásai Bossuet-t juttattá k eszembe. A mindjárt következő részletben a Tacitus szemléletének mélységét vélem föltalálni, oly valami gyermeteg őszinteséggel párosulva, mely kizárja a túlzás gyanuját. A burgundi herczeg vereséget szenvedett Nancynál; XI. Lajos Plessis les Toursban veszi erről a hirt. Hivatja főbb tisztjeit s más előkelő urakat, közli velök a herczeg megveretéséről szóló tudósításokat, de a melyekben a herczeg haláláról szó sincs. Comynes behatol ez urak érzelmeibe s lefesti magok tartását: »Mindnyájan, úgy mond, nagy örömet mutattak; de a ki a dolgot közelebbről nézte, annak úgy tetszhetett, hogy elegen vannak, a kik csak erőltették magokat, s mozdulataik és arczkifejezéseik daczára jobban szerették volna, ha a herczeg dolga másképen ütött volna ki. Ennek az lehetett az oka, mert nagyon féltek a királytól s attól tartottak, hogy ha magát minden ellenségtől mentnek és biztosnak érzendi, sokban változást fog előidézni, jelesen udvartartásában és tisztjeiben is; mert sokan voltak a kik a »Közjó« dol-

gába, vagy a Guienne herczeg,* a király öcscse ügyébe be voltak avatva. Miután még egy ideig beszélgetett velök, misét hallgatott, azután asztalt teríttetett a maga szobájában s mindnyájokat ott marasztotta ebédre; ott volt a kanczellárja is, s többen a tanácsurak közül. Ebéd alatt is mind e dolgokról beszélt s tudni való, hogy én s többen is figyelemmel kisértük, hogyan s mily étvággyal esznek a kik az asztalnál ültek, de annyi igaz, hogy egy is, — öröm vagy szomoruság miatt-e — nem evett félannyit sem mint szokott máskor.«**

Comynes, vagy Montaigne irta-e a következő csipős és ékesen szóló észrevételeket a nagyok tudatlanságáról:

»Meg nem állhatom, hogy a tudatlan főranguakat meg ne rójam. Valamennyi nagy ur körül több iró diák és hosszu ruhás férfiu tartózkodik, a mi rendén is van ha jóra valók, de ugyancsak veszedelmes ha nem azok. Minden alkalomra van a szájokban valami szabály, vagy történet készen; de a képzelhető legjobbat is lehet roszul alkalmazni. De a bölcs és olvasott embert nem lehet félrevezetni, azok sem volnának oly vakmerők, hogy hazudni merjenek uroknak, mert higyjétek meg, hogy az isten nem azért rendelte a királyok és más fejedelmek tisztét, hogy azt bárgyúk gyakorolják, vagy olyanok, a kik így szóljanak hiu dicsekedéssel: én nem vagyok tudós, hagyom a dolgot tanácsosaimra és megbizom bennök; és aztán mivel sem törődve, mennek mulatságaik

* E herczeg fölhasználta a király távollétét, hogy megszökjék Poitiersből s Bretagneba menve ott a király ellen összeskü̈dt urakhoz csatlakozzék a »Közjó« név alatt létre jött ligába (1464).

** *Emlékiratai* V. K. X. fejez.

után. Ha ifjuságokban jól nevelték volna, máskép gondolkodnának s abban keresnék dicsőségüket, hogy személyökért és erényeikért tiszteltessenek.« *

XIII.

A politika tért foglal a történetirásban. A Froissart és a Comynes nyelve.

Egy szóba össze lehet foglalni s jellemezni mind azt a haladást, a mivel a történetirást a Comynes tolla gazdagította. Vele foglalt tért a politika a történelemben. Nem mintha előtte s ura XI. Lajos előtt nem lett volna politika tényleg s ne foglalt volna helyet a fejedelmek tanácsában. V. Károly is politikus király volt, ki mig Anglia királya III. Eduárd ellen háborut folytatott, szövetséget kötött Skóciával, öcscsét Merész Fülöpöt a flamánd tartományok örökösnőjével házasította össze, hogy az örökség egy angol herczeg kezére ne jusson, Kasztiliában megbuktatta Anglia védenczét Kegyetlen Pétert s megérdemelte, hogy Eduárd azt mondja róla: »Soha sem volt franczia király a ki kevesebbet fegyverkezett s még is egy király sem adott nekem annyi dolgot«. De vagy hogy a kettő igazán nem hasonlít egymáshoz, vagy a korabeli királyok közt a legkevésbbé harcziasnak s a nemes emberek közt a legkevésbbé lovagiasnak, XI. Lajosnak jellem-mélysége engem téve-

* Emlékiratai II. K. VI. fejez.

désbe ejt, de nekem úgy tetszik, hogy az V. Károly és az ő politikája közt az a különbség van, a mi szükség által előidézett észszerű elhatározások és egy hosszasan érlelt tervszerű eljárás között, a mi az ösztön és müvészet között. V. Károly az események nyomán jár, XI. Lajos megelőzi azokat. XI. Lajossal hát valami új elem lép föl a modern Franzciaországban, s ha nem vele kezdődik is a politika, de tetemes előhaladást tett általa. Hasonlókép valami új elem lép föl a történetirásban az ő tanuja és bizalmas embere Comynes által, a ki hasonló szellemiránynyal birt vele s a kiről, a szolgát urához hasonlitva, el lehet mondani, hogy politikus történetiró.

Comynesnél látom az okokat és következményeket; s a szenvedélyeket, s hogy mi és mennyi hibát követtetnek el; a titkos rúgókat a nyilvános látszat alatt. Kevesebb jelmezt, mint Froissartnál, de több embert. Látom a kor politikai mozgató erőit, melyek minden koréihoz hasonlók; látom az okot, miért sikerül némely kezdemény, miért nem a másik; s hogy bizonyos ügyekben mi lett volna hasznosabb: a bátorság-e vagy az eszély? Nem vagyok tanúja, mint Froissartnál, üres látománynak többé, melynek értelmét és tanulságát nem ragadhatom meg; téletemet erősbödni érzem egy magasabb értelmiségü ember itéletén, a ki a maga kora által magyarázza meg nekem az enyémet.

Froissart: dráma, melyből hiányzik az alapeszme, mely azt megértetné; Comynes: a teljes dráma, melyből csak némely hiában való látványosság hiányzik. Rámutatni az események okaira s a cselekvések rugóira; az okok közt megkülönböztetni a valódiakat a látszólago-

saktól, a rugók közt különbséget tenni, ha elhatározólag folytak be a cselekvésre, vagy csak ürügyül használtattak; leszállani az ember mélyébe s feltalálni a titkos gondolatot a szerep alatt, végre, bámulatos mérséklettel, mikor az események nagyobbak, vagy rohamosabbak voltak, mintsem emberi indokokból lennének magyarázhatók, isten újját látni bennök: mind ebben elég szép első vázlatát látom a történetirásnak; s ha még ez nem is a tökéletes történelem, csak azért nem az, mert hiányzik az állandó kifejezésekre megérett nyelv.

Bámuljuk mindazáltal, minő haladást tett a nyelv Froissart óta. Most már sokkal kevesebb idegen szót találunk benne, kevesebb szászt, kevesebb gallt és kevesebb latinságot; a szólamok is változatosabbak. És a mi legfőbb különbség, a Froissart nyelve túlnyomólag leiró; megállapodik a dolgok külsejének rajzánál és szineinél. Még ha szenvedélyeket fest is, azoknak is csak külső jeleit s úgyszólván arczjátékát irja le. Mint a korabeli együgyü polgárok, a kik egy mysterium előadása után haza menve inkább igyekeztek elbeszélni, mint megmagyarázni a mit láttak, Froissart sem érdeklődik az okok iránt; csak az eredmény foglalkoztatja s az ki is elégíti.

Comynesnek egészen más nemű az érdeklődése. Ő leginkább a nemláthatókhoz, a szándékokhoz és gondolatokhoz tapad. Természetes hajlam vonja ez irányba. Alkudozásra és tanácsra született, s világi helyzete is mindenekelőtt oda vitte, a hol e hajlama gyakorlatára legtöbb alkalmat talált. Két oly fejedelemnek levén a tanácsosa, a kik nem kevesebb gondolkodási anyagot nyújtottak neki szinlésök mint bizalmok által, kamarás levén oly korban, mikor a kamarás gyakran ebédelt az

uralkodóval s hált vele egy szobában, ha nem egy ágyban,* a szivek tanulmánya volt fő foglalkozása, előmenetelének eszköze s veszély esetében védelme. Ámbár jártas volt a kardforgatásban is, mint minden előkelőbb ember, s épen nem hiu dicsekvés, a mit a montlhéry-i csatában mutatott rendületlen bátorságáról mond, »a hol, úgymond, kevesebbé félt, mint akárhol és akármikor életében« — mind a mellett szivesebben szerepelt a tanács-asztalnál, mint a csatatéren, s otthonosabb volt az alkudozásokban, mint a kardvágásokban. ** Ellenkezőleg Froissart-ral, a ki csupa szem és csupa fül a »szinmü előadásánál«: Comynes arra gondol mindig: hogy készült s mi jő ki belőle.

Innen nyelvében a leirás élénk szinei helyett az elmélkedés finom árnyalatai. Ő is fest, de a cselekvés helyett a szándékokat, az eredmények helyett az okokat. A franczia próza előbbre — s biztosabb lépéssel — látszik haladni az erkölcsi világban. Növekedni s gazdagodni látjuk, perczről perczre, vagy azzal, a mit az éles elméjű tanácsos uraknak mély s erőszakos szellemében fedezett föl, vagy azzal, a mint saját érzelmeit elemezi, azon a sikamlós úton, melyen az uralkodók bizalmas emberének kell járnia, a kegy között, mely inkább szeszélyből s megszokásból mint becsülésből ered, és a kegy-

* »Párisban fél évet töltött Lajos királylyal a nélkül, hogy megmozdúlt volna mellőle, Tournelles-ben lakva s rendesen együtt étkezve és hálva vele.«

** »A nevezett D'Argenton urat, mondák a velenczeiek (1494-ben) olyan ügyes és éles elméjű embernek ismerjük, a milyent csak képzelni lehet.«

vesztés között, melybe gyakrabban esik erényei mint hibái miatt.

Nem is csodálkozhatunk azért, hogy Montaigne oly nagy becsben tartotta Comynest. Emlékiratainak egy példányába ím ezt irta: »E könyvben édes és kellemes s gyermeteg egyszerüségű nyelvet találni; az elbeszélés tiszta, s benne a szerző jó hiszemüsége világosan kilátszik, hivalkodás nélkül ha magáról, szeretettel s ragaszkodással ha másokról beszél. Beszédeit s intelmeit több igazság és jó akarat vezérli mint keresettség s elbizakodás; s mindenütt oly komolyság és fontosság, mely a maga helyén levő és a nagy dolgok magaslatán álló ember sajátja.« *

Abban a nevelési (oktatási) tervezetben, melyet Melanchton a stettini és pomeráni herczeg János-Frigyes számára készített, találok egy pontot, mely bizonyságául szolgál, mily nagy tekintélyben állottak a tizenhatodik századi Németországban a Comynes Fülöp *Emlékiratai.* E tervben azt javasolja Melanchton, hogy a délután egy része vagy Sallustius, vagy Julius Caesar, *vagy Comynes* olvasására fordítandó. **

* *Essais*, II. K. 10. fej.
** *Lettres*, I. K. LX. levél.

HARMADIK FEJEZET.

I. Az első franczia költők. Arról a nézetről, mely a tizenkettedik és tizenharmadik századot irodalmi nagy századoknak nevezi — II. Egyedül a lángész teremthet maradandó nyelvet. Dante, Petrárka. — III. Részletek a *Róland-énekből* és a *Róka-meséből*. — IV. Mi közelíti, kezdetleges költészetünkben, leginkább meg az újkori Francziaország szellemét és nyelvét? — V. A *Rózsa regéje*. A Guillaume de Lorris, és a Jean de Meun része e költeményben. — VI. A *Rózsa regéjének* birálatai a tizennegyedik századtól a tizenhatodikig. — VII. Mi czimen érdemel a *Rózsa regéje* helyet a maradandó költészet történetében. — VIII. A tizenötödik század főbb költői. — IX. Orleansi Károly. — X. Villon.

I.

Az első franczia költők. — Arról a nézetről, mely a tizenkettedik és tizenharmadik századot irodalmi nagy századoknak nevezi.

A tizenkettedik és tizenharmadik század egész sereg költőt láta virágzani. Mindjárt a tizenkettediknek elején az *igriczek* (jongleurs, joculatores) kastélyról kastélyra járva szavalták legnépszerűbb müveiket. Egy laoni püspök, ki egyik kortársára neheztelt, 1112-ben, elnevezte azt *Ysengrin*-nek. Ámde *Ysengrin*, a *Róka* után

első személye az ily czimű mesének. Ysengrin: a farkas; s e farkas alatt a durva paraszt, a nagy-faló, a kijátszott férj, és az ügyetlen udvaroncz értetik. Ha tehát 1112-ben az emberek egymást a *Róka-mese* személyeinek neveivel szidalmazhatták, ez azt bizonyítja, hogy a könyv akkor már közkézen forgott, s már jó idő óta, talán a tizenegyedik század vége óta.

Méltán büszkélkedhetnénk e két századbeli költőink hosszú sorával, ha a szám egyenértékű volna a minőséggel. Engem azonban maga a névsor hosszúsága is megijeszt. A kik abban kedvöket lelik, az ifjabb Pliniust juttatják eszembe, a ki szerencsés esemény gyanánt jegyzi föl egy évről, hogy termékeny volt költőkben, mintha dinnyében vagy gabonában lett volna az.* Abból a sok költőből, a kiknek a virágzásán annyira örvendezett: hány maradt meg? A költők sokasága csak a tudatlanságnak vagy a müvészet hanyatlásának a bizonyitéka.

Egy értékes okmány képesít itéletet mondanunk a tizenkettedik és tizenharmadik századbeli, nagyobb részt kiadatlan, költői irodalmunk viszonylagos gazdagságáról. Ez az V. Károly könyvtárának czímjegyzéke. E könyvtár a Louvre számos tornyai egyikében, az úgynevezett »könyvtár-toronyban« volt elhelyezve s az a dísz, melylyel ékítve volt, tanusítja mily becsben tartotta e bölcs fejedelem a szellemi termékeket s mily nagyra volt költőivel az akkori Francziaország. A szekrények izlandi fából voltak, miket a hainaut-i (hennegaui) helytartó ajándékozott V. Károlynak; a terem falai pedig kupresz-

* »Magnum proventum poëtarum hic annus tulit.«

fával voltak burkolva, azzal a fával, melybe Nagy Sándor a Homér költeményeit zárta. Vas rostélyzat s rézsodrony-hálózat zárta el a festett üveg ablakokat. Harmincz gyertyatartót s egy ezüst függő lámpát gyújtottak meg esténként, hogy az éj bármely órájában dolgozni lehessen.

A czímjegyzékben közel ezerkétszáz kötet van följegyezve, melyek közül sok, az akkori szokás szerint több művet is foglal egybe. Ha ezek közül kiveszszük a hittani iratokat, melyeket Szent Lajos nagy gonddal gyűjtött egybe, s úgy látszik igen tekintélyes számmal; nehány latin iró fordítását; nehány terjedelmes regényt s a prózában irt főbb krónikákat: a könyvtár többi része mind azokat a költeményeket foglalta magába, melyek két századig gyönyörködtették egész Európa olvasó közönségét. Itt voltak a Nagy Károlyról és daliáiról, Rólandról, Olivierről, Turpin érsekről s a többiről szóló énekek; a Kerek-asztalról szóló költemények, melynek hősei, élükön Arthur királylyal, ezer csodálatos kaland között járják be a világot, keresve a szent kehelyt, melyből az Üdvözítő ivott; továbbá az ó-kori történetekről, Trójáról, Eneásról, Narczissról, Thébe bevételéről, és más hasonlókról szóló énekek; a vallásos hagyományokat tartalmazó költemények, a kalandos regények, az új-kori vagy épen egykorú eseményeket, mint a keresztes háborúkat vagy a normandi hódítás történetét tárgyaló rímes krónikák, mesékkel vegyítve a történetet és pedig gyakran a regényekből vett mesékkel; végre az énekek, beszélyek, történetkék, melyeknek tárgyai a kor erkölcseiből voltak véve és sokszor személyek elleni megtámadások eszközeül alkalmazva; a mesék, melyeknek szer-

zői I. Aesopka-, II. Aesopkának nevezik magokat, jelölve ezzel hogy kit utánoznak s mit érnek; tanköltemények, melyek mindenfélére kiterjednek elkezdve attól, hogyan kell a hölgyeknek tetszeni, egész addig, hogyan kell a vadász-sólymokat nevelni s betanítni.

A mi e kéziratokból ránk maradt, bizonyítja mily gond volt fordítva fentartásukra. Másolók, könyvkötők, festők versenyeztek a minél ékesb kiállításban; ez a három mesterség akkoriban alig volt kisebb, mint maga a könyvirás mestersége. Úgy képzelem, hogy az V. Károly könyvtárában a másolatok és a kötések párisi mesterek művei voltak, kik akkor a legügyesebbek voltak egész Európában, amazok a betük szépségére s a szöveg szabatosságára, — emezek a munka tartósságára s a diszítés szépségére nézve. A mi a kezdőbetüket s egyéb képeket illeti, azok is valószinűleg párisi kezek művei voltak. A művészet ez ága oly vonzó volt, hogy nagy családok fiai tönkretették magokat, csakhogy kéziratait arany- és festett betükkel ékittethessék. Igaz, hogy ugyanők minden szombatra új czipőt csináltattak magoknak, úgy hogy méltán kétkedhetünk, vajjon könyveiket is használatra vagy csak annak mutogatására tartották, hogy könyvtáruk van s nem csak a tönkrejuttató fényűzés egy neme volt-e ez is? De legalább a legtisztességesebb a többi közt.

E költők közül a legnépszerűbbeket nem csak eredetiben olvasták, hanem Londonban, Bécsben, Stockholmban, Athenében, Barcelonában, Rómában készült fordításokban is. Az ifjuság révén jutottak el mindenfelé, a kik minden országból jöttek a párisi egyetemre, a hol. megtanulták e könyveket olvasni, érteni, talán másolni is.

Érdekes tartalmuk múlattatta a felületes szellemeket, gondolkodásra hívta fel a lángelmüeket. Dante is kedvét lelte troubadourainkban. Olvasta a *Tói Lancelot*-t s megemlékezett róla, mikor Divina Comediáját irta; a Lancelot szerelmeinek regénye volt az a végzetes könyv, melyben Francesca da Rimini és kedvese egy nap »nem olvashattak tovább«.*

Mai napság, Anglia, Németország, új Görögország, Spanyolország, a Skandináv országok, becsületökre váló elfogulatlansággal engednek helyet irodalmuk eredő korában a mi kezdetleges költészetünk befolyásának. S ez nem közönséges jogczím. De elégséges-e, hogy megszerezze a tizenkettedik és tizenharmadik századnak az irodalmi »nagy századok« nevét, s hogy az e név birtokában levő századoknak szemére vessük miattok, hogy feledésben hagyták esni azokat a nem kevésbbé eredeti müveket, habár, el kell ismerni, kevésbbé tökéletesek is a szellem, izlés és nyelv tekintetében, mely azóta némileg elavult már?

Oly kérdés, melynek eldöntésére ma már sem itélőszék sem közönség nincs. Hogy eldönthető legyen, ez egész költészetet a feledség s kéziratok homályából a nyomtatás nyilvánosságára kellene hozni. S még akkor is csak nehezen s kevesen találkoznának illetékes birák. A legnagyobb figyelem, belátás, türelem s akadémiai tudományosság és az izlés ösztöne kivántatnék hozzá. S miután nincs olvasó közönség, melynek tanuságára lehetne hivatkozni, az a nézet, mely a tizenkettedik és tizenharmadik századot oly nagyra becsüli, oly érvekhez

* »Quel giorno piú non vi legemmo avante.« Inferno V. 138.

folyamodik, melyek értéke nagyon is csak hozzávetésen alapul.

Első: e költemények európai népszerűsége. De a népszerűség tartósság nélkül, csak olyan mint a termékenység, lelemény (inventio) nélkül. Nem kell messzire mennünk viszsza irodalom-történetünkben, hogy idegen müvek példáira akadjunk, melyeket egy kis ideig inkább olvastak Francziaországban mint a franczia termékeket, de a melyek azért nem nyertek itt polgárjogot. Csak divat hozta be őket, másik divat ismét viszszavitte oda a honnan eredtek. Könnyű és muló életű termékek, melyek forgalomba jőnek a népek közt, s egy ideig felszinen úsznak, úgyszólva, a szellemek árjában. Azok a spanyol és olasz könyvek, melyek egy századig közkézen forogtak Francziaországban is, különösen a világias gondolkodásu körökben, — vajjon a Divina Comoedia s Don Quichotte voltak-e? Nem! A mit közülök a divat felkapott: *cultos*-iskolabeli spanyol költők voltak és az olaszok közül Marini, népszerűebbek mint Dante és Cervantes. *

Második bizonyítékául, tizenkettedik és tizenharmadik századi költőink kitünőségének, hivatkozni szoktak a góth építészet tökélyére ugyanabban a korszakban. Hogyan hihetnők, mondják, hogy oly korban mikor az egyházi építészet, a szabatosság, arányosság és formák tekintetében klasszikai szépségre emelkedik, a költészet még fejletlen csecsemő korban maradhasson? Hogyan hihetnők, hogy

* Lásd erről a Második kötet (Harmadik Könyv) Boileauról szóló (VI.) fejezetében »az olasz s spanyol irodalmak befolyásáról« mondottakat. — *(Cultos*, körülbelől annyi, mint purista vagy nemzeti irodalom. *Ford.)*

ugyanaz az izlés, mely a Sainte-Chapelle nemes alaprajzát tervezte, fenkölt oszlopait emelte, diszítményeit faragta, ablakait festette, s azt mondatta egy kortárssal »hogy oda belépve, azt képzeljük, égbe ragadtatunk s a paradicsom legszebb termei egyike nyilik meg előttünk«:* ne ihlette volna költőinket is, kik azt, 1242-től 1247-ig, mint egy varázslat által látták emelkedni szemeik előtt?« ** Pedig semmi sem igazabb s megmagyarázhatóbb. Építészet dolgában a közszükséglet a szabályozó; a legjobb épület az, mely legjobban alkalmazkodik az épen mutatkozó igényekhez. A hol őszinte, gyermeteg, rajongó vallásos érzetből ered a szükség: az a müvészet lesz tökéletes, mely ezt kielégíti. Ilyen volt a góth müvészet a tizenharmadik században. A keresztyén hitet fejezi ki, oly korban, mikor az nem csak teljes volt, hanem maga alkotta az egész embert. Megpróbáltatások híjjával azonban még sem volt; s látva a theologusokat pártokra szaggató vitákat, azt hinnők, hogy a hit is megrendült; pedig csak tisztult általok. Az ellenmondások e bámulatos zavarából csak annál szabadabban kél ki s emelkedik föl, mint az általa ihletett építészetben a templom-hajó a vastag falakból s a pillérek az oszlopaljakból. A hit e tökélye azonban nem tart soká; mindjárt a következő korszakban a viták helyébe, melyek megedzették, a kétely jött, mely megingatta, a müvész szintúgy alá volt vetve annak mint a hivők; ugyanaz a

* Páris dicsérete, Jean de Jandun-től.

** Mily gyorsasággal rakták épületeiket a tizenharmadik századbeli épitő mesterek, elmondja s helyesen megmagyarázza Viollet le Duc »Dictionnaire raisonné de l'architecture francaise, du onziéme au seiziéme siècle« czímü müve *Chapelle* tétele alatt.

zavar, mely a lelkeket megtántorítja, megakasztja a művészetet is. Kevesebb mint egy százada után a nagyságnak, megkezdődik a hanyatlás, s az ékítményes styl lép a góth styl helyébe.

Az irodalomban egészen más a dolgok sorrendje. A mi a tizenkettedik és tizenharmadik századbeli franczia szellemből megmaradt, miután a hit kivette belőle a jobb részt, vagy megosztozott azon a skolasztikával: az a világias szellem, mely, tudtomra, nem érte el a tökély pontját, ezt nem is meri állítani senki. Miben áll hát az? Mi az a szellem, mely az akkori költőket ihlette s oly népszerűekké tette? Ha elveszszük belőle az új-kori józan ész kezdetleges kifejezését, mely víg gúnyolódással próbálkozik a kételyben vagy kritikában, marad bizonyos gyermekes képzelődés, vagy, ha jobban tetszik, oly képzelődés, mely ép azon csodákban leli kedvét, mint a gyermekek s az ő mozgékonyságukkal is bir. Ily változékony s ily kevéssé mély valami nem is juthat tökélyes kifejezésre; sőt inkább a maga örökös változékonyságát közli a nyelvvel is. Innen van, hogy a tudós, az e korbeli valódi szövegeket keresve, oly nehezen tudja azok korát biztosan meghatározni. Alig van egyetlen iró, a kiről biztosak lehetnénk, hogy az eredeti szövegben birjuk. Oly nyelvet találunk mindenikben, melyben néhány évvel megöregedve maga az iró sem ismert volna magára; egy percz beszéd-módja inkább, mint egy korszak nyelve.

Még Szent Lajos alatt is, s még az élet és kormányzat egyöntetűségére általa adott példa mellett is, óráról órára változnak az eszmék, mint a divatok. A megállapodottság hiánya ugyanabban a könyvben is folyvást változtatja a nyelvet, a helyesirást, még a betűk külalakját is.

Egy iró a tizenharmadik század végén, egy zsoltárkönyvnek a nép nyelvére fordítója, így nyilatkozik e tárgyról »Mivel a maga beszédében senki sem tart sem bizonyos szabályt, sem mértéket vagy észszerűséget, annál fogva úgy is megromlott a román nyelv, hogy senki sem érti a másikát, s alig találkozik mai napság valaki, a ki egy módon (következetesen) tudjon irni, beszélni (a szót kiejteni) vagy énekelni, hanem ir, beszél és énekel egyik egy, másik másképen.« * E tanuvallomás igazsága nem vonható kétségbe; az ő maga helyesirása is, mely az ő egyéni sajátjának látszik, bizonyítja, hogy maga sem őrizkedett attól a szabadosságtól, melyet másokban megró.

Az előadott két, nagyon is megtámadható, bizonyítékhoz még más szintén megbirálandó állítások járulnak. Magasztalják az akkori költők eredetiségét, mintha lehetne eredetiség teremtés nélkül s teremtés tartósság nélkül. Beszélnek »nagy elbeszélő költeményeink egyszerű fenségéről, elbeszéléseik megragadó rövidségéről; a kedélyekre gyakorolt befolyásról, melyet troubadouraink mindjárt egyszerre megnyertek s századokon át megtartottak.« Munkáikat a homéri költeményekhez hasonlítják s kicsibe múlik, hogy azok becsét emelni akarván, az Iliásét nem szállítják hozzájokig le. Egyébiránt értem s világért sem kárhoztatom ez elfogultságot. Az ember önkénytelenül arra a zajra, talán arra a jóra, gondol, a mit ez a lovagias költészet okozott a maga idejében; nem akarnók, hogy apáink silány müvekben gyönyörködtek légyen, ámbár látjuk, hogy nem kell mindig láng-

* Lásd Le Clerc Victor tudós és szép munkáját »a tizennegyedik századi irodalomról«, »L'Histoire littéraire de la France« XXIV. kötetében.

ész arra, hogy fiaik elragadtatva legyenek. Ez első önáltatáshoz a hazafiság sem késik csatolni a magáét. Nem tűrhetjük, hogy költészetünk első zsengéi középszerűek legyenek. A rómaiak isteneket követeltek nemzetök őseiül; mi Homérokat követelünk költészetünk őseiül. Nem is említem a munka és fáradság önáltatását azoknál, kik egy kiadatlan irodalom szent ereklyéinek kiásásán közreműködtek, ámbár ez az önáltatás is messze megy, s a legügyesebbek szivesen mérik kiadói fáradságukhoz a kiásott mű érdemét.

Igaz, hogy máskor ismét, s szerencsére a leggyakrabban, a jó jzlésű irodalmár készségesen módosítja a fölfedezésébe túlságosan beleszeretett tudós véleményét, s ugyanaz az ember nyiltan bevallja az általa bámult mű hibáit. Megjegyzik irálya egyenetlenségét, olykori hosszadalmasságát, a müvészet követelményeiben való tájékozatlanságát, a styl hanyagságát s póriasságait, a hatás eszközeinek szolgai utánzását, azokat a kikerülhetetlen jeleneteket, melyeket egyik költő a másiknak ad át, pl. a fiatal lovag előléptetését, a lovagias tornát, a király szine előtti versenygést, a hadizenetet hozó hirnök elfogadását, a haditanácsot, pompás ünnepélyt, lakomát, melynek végén a dalnok vagy troubadour múlhatatlanúl megjelenik énekeivel, nehány nagy ütközetet stb. S még ez sem elég: megrójják e költőket, hogy nem fordítanak elég gondot nyelvök szabatosságára s szabályosságára; hogy hiányzik bennök a türelem, mely addig keresi míg csak meg nem találja az igazi, a világos és jellemző kifejezést; hogy a különböző nyelvek zavaros és fegyelmezetlen keverékét tálalják előnkbe, a helyett hogy a magunk nyelvét szabályoznák és gazdagítnák; végre, utolsó

vádul, hogy többre becsülik a tetszés-zajt, mint a dicsőséget. Ennyi vád csakugyan kielégítheti az irodalmi tökély tekintetében legkényesebb izlésűeket s a művészet hierarchiájának rangfokozatai kérdésében legaggályosabbakat is.

Részemről azt tartom, hogy első költőinkről igen is sok jót s igen is sok rosszat mondanak. Ugy itélik meg ezeket a gyermek költőket, mintha szándékosan lázongtak volna kihirdetett és ismeretes müvészeti törvények ellen. Zokon veszik nekik, hogy nincs elég izlésök, mintha bizony az izlés nem a nemzetek érettségének a gyümölcse volna. Szemökre vetik, hogy nem szerették volna a dicsőséget, mintha bizony a dicsőség szerelme nem épen megszerezhetése feltételeinek ismeretéből támadna! Troubadouraink nem érdemelnek ennyi hibáztatást; csak azzal nem birtak, a mit nem volt hatalmokban megszerezni magoknak: nem volt lángeszök!

II.

Egyedül a lángész teremthet maradandó nyelvet. — Dante, Petrárka.

Maradandó nyelvek szülője csak a lángész lehet. Mert a lángész sajátsága, hogy csak oly igazságokkal elégíthető ki, melyek az állandóság jellegét viselik magukon. Troubadouraink csak a tetszést keresték, mert tekintetök nem látott tovább saját koruknál; a lángész a végtelenbe néz s maradandóságában találja a dicsőséget. Ha a nyelv, melyet körülötte beszélnek, nem elégséges esz-

méi kifejezésére, vagy átidomítja azt, s a mint a szavakat használja, azzal örökre megállapítja értelmöket; vagy bővíti s örök-igaz eszméi számára nyelvet teremt, mely egyszerre tökéletesen születik meg.

A tizennegyedik század kezdetén egy lángszű florenczi mutatta meg Olaszországnak, mikép születnek a maradandó nyelvek. Mielőtt bele kezdett volna a Divina Comoedia irásába, mikor hatalmas agya tele volt már jövendő müve eszméivel s képeivel, Dante a kezéhez alkalmas műszert kereső művész nyugtalanságával s a szavakat mérlegelő nyelvész vizsgaságával tekintett maga körül: minő segélyforrásokat nyújtanak neki hazája nyelvei. A tizenharmadik század végén Olaszországban nem kevesebb nyelvjárás volt, mint Francziaországban. Szicziliában másképp beszéltek mint Nápolyban, ismét másképp mint Rómában, Rómában megint másképp mint Spalatóban, Toskanában másképp mint a Romagnában, Lombardiában másképp mint Trevisoban vagy Velenczében.*

Dante megvizsgálta s összehasonlította mind e különböző nyelvjárásokat. Maga beszéli el és lefesti egyszersmind eljárását. Mindenütt kitépi a gyomokat az olasz nyelv mezejéről; rostára veti a különböző nyelvjárásokat, a konkoly és ocsú kihull, a jó szem megmarad. Mindenik nyelvjárásban van valami jó, egy sincs, melyben minden jó lenne. Az aquilai s istriai beszéd, mondja, olyan mintha köpködnék a szavakat. A római szerinte nem is nyelvjárás, csak tájbeszéd (*tristiloquium*,

* Maga Dante mondja ezt *De vulgari eloquentia* czimü munkájában.

jargon). Dante ghibellin volt; haragudt a római nyelvre, mivel azt egy guelf város beszélte.

Kiválogatva minden nyelvjárásból a jót, úgy alkotta meg a maga *köz-beszédet* (lingva, vagy eloquentia vulgaris); melyet *ékesszólónak* (illustris), *sarkalatosnak* (cardinalis), *udvarinak* (aulica) és *kormányzónak* (curialis) nevez.» Ékesszóló, mivel világosít és meggyőz, vagy az ékesszóló emberek hatalmának hasonlatosságára, oda hajtja az emberek szivét a hová akarja, hogy akarják a mit nem akartak s ne akarják a mit akartak; sarkalatos (*cardo*, sarok), mert valamint minden ajtó a sarkán fordúl, úgy a tájbeszédek valamennyie e köznyelven; udvari, (*aula*, udvar) mert ha udvara volna Olaszországnak, az e nyelven beszélne; végre kormányzó (*curia*, kormányszék, törvényszék) mert az ítélőszékek és törvényhozások természete, hogy döntvényeik változhatatlanul szabályozók.*

Csodálom, hogy egy igen éles látású tudós, a ki könyvet irt Dantéról** a köznyelv e meghatározását nem találja sem világosnak, sem kielégítőnek. Lehet, hogy a szavak tudákosan modorosak benne; ez a kor sajátsága; de a gondolat a lángészé. A maradandó nyelv teljes elmélete van benne; világos, mert magyaráznia s meggyőznie kell; egységes, a különböző nyelvjárásoknak egy közös nyelvbe olvadása által; választékos mint illik az udvar és mivelt körök nyelvéhez; szabatos és határozott, mint egy törvényszéki itélet. Megragadó képe egyúttal

* *Dante*: De vulgari eloquentia.

** *Fauriel*: Dante et les origines de la langue et de la littérature italiennes.

annak a munkának, melyet az olasz költészet alapitója végzett. A gyermeteg és lelkesült Bäif Antal, a Ronsard barátja nem ismerte azt félre. A nyelv szellemes munkása maga is, Dante tanulmányának egy kiadása elébe a következő verseket irta, melyeknek prózai hangját s verselési gyarlóságát szivesen megbocsátjuk az értelemmel teljes bámulat érzelmeért, a mely sugallta:

Dante, a nagy toscan, kit az olasz nemzet
Köznyelve atyjának oly méltán nevezhet;
Ki honát szeretve nyelvét felkarolta
S megnyitá az ösvényt min járnak azolta;
Bizonyos szabályt és törvényt adva néki,
Egész Olaszország és minden vidéki
A mihez szabhassák az ékes beszédet,
S mit elfogadjanak aztán minden népek.*

De a maradandó nyelvet teremteni talán még a Dante lángesze sem lett volna elég, ha az ó világ nyelvei nem tanították volna meg annak föltételeire. Lelke egészen tele volt példányaival. A latin irókat mint nyelvész olvassa. Mikor a szórendről beszél, vagy a mint ő nevezi: a beszéd szabatos szerkezetéről:** »Talán, úgymond, hogy ahhoz szoktassuk magunkat, a szabatos költőkkel kelle társalkodnunk, például Virgillel, Oviddal *Átváltozásai*-ban, Statiussal és Lucanussal; s rajtok kivül azokkal, a kik a prózában érték el a tökélyt: Titus Liviussal, Pliniussal, Frontinussal, Paulus Orosiussal és sok másokkal, kikkel való társalgásra az óhajtott magány ösztönöz.« Az első e névsorban Virgil; első, a ki eszébe jut mindig, leggyakoribb vendége magányának. Később

* Dantis Aligeri *De vulgari eloquio*. Paris, 1577.
** »Regulatam compaginem dictionum.«

»mesterének, tanítójának nevezi, az egyetlennek, a kitől a szépen irás müvészetét tanulta;« s őt választja kalauzának az alvilág körein át, mint azt a szivet, melybe legszivesebben önti ki a magáét s mint tanitó mesterét, a kinek szemei alatt ir.

Az olasz költészet második alapítója, Petrárka fejezi be a Dante munkáját, az ő nyomdokain járva. Ő is mint Dante a nyelv tudományára adja magát, a szólamok alkotására, a szók válogatására, melyek közül a legjobbak is csak módosításokkal nyernek maradandóságot. Gúnyolódik a francziák irásbeli könnyűségével. »Mit!« irja egy franczia bibornok barátjának, Bernat rhodez-i püspöknek — »háromszázhetven latin verset irt ön egy óra alatt! Hányat irna így egy nap, egy hónap, egy egész év alatt? A mi engem illet, én sok időt szoktam kevésnek a megirására fordítani. Minden lapot tizszer is elolvasok!«* A péntek, a bőjt és vezeklés napja, egyszersmind dolgozatai javitásának a napja is volt nála. Egy pénteken irja a többi közt: »Nem birván elalunni, fölkeltem és átdolgoztam ezt a régi sonettemet, mely már huszonöt éves.« Ez sok; és ebben látom annak a negédes irmodornak az eredetét, melyet Malherbe két századdal utóbb, a *petrarchismus* neve alatt üzött. Részünkről a Petrárka példájáról, az irályra fordított gondot és ráspolyt illetőleg, azt tartjuk, szabályúl veendő, de nem kell visszaélni vele.

Mint Dante, Petrárka is a régieket vette példányaiúl, s hozzájok még Dantét. Mily lángoló, mily korai szenvedélylyel fordult müveikhez! Már gyermekkorában,

* Carminum Liber II. epist. 4.

mikor a vele egy ívásuak még Aesoppal s a szent Prosper erkölcsi mondásaival vesződtek, ő már Cicerot bújta.* Később, a legszükségesebbet is megvonja magától, hogy kéziratokat vásárolhasson. Apja, ki a jogi pályára szánta de ellenszegülésre talált nála, egyizben fia tanuló szobájába ment s kedves Ciceróját és Virgiljét tüzbe dobta. Az ifju sirt fájdalmában. Apja, meglágyulva könyein, kiragadja a tüzből a kéziratokat, félig égve visszaadja neki azokat, s hagyja menni azontúl, a merre izlése vonja, vagy is inkább a dolgok szükségképeni rendje, mely valamennyi eredeti szellemet az ókor felé hajtott s az újdon lángészt a régivel való érintkezés által hozta létre.

Ime az irodalmi fejlődés útja Olaszországban. Először is két lángeszű költő, a kik maradandó nyelvet keresnek maradandó eszméiknek, s a régiség tanulmánya által találják meg az útat ahhoz. A kik legféltékenyebbek is az újkori irodalmak eredetiségére, tanulhatnak e példából. Mindenik új irodalom kezdetén e két tény ismétlődik. A népdalnokok (troubadourok stb.) után, a kiknél a lángész is, a régiség ismerete is hiányzik, jőnek a nagy költők, vezetve e kettős fény világától.

A mi első költőink nem javítgaták verseiket, még péntekenként sem, jegyzi meg szellemesen Le Clerc Victor. Meghiszem. A javítgatás szükségének érzete csak a maradandóság eszméjével támad az iró lelkében, ez pedig a lángész és a tanulmány közös gyümölcse. Első költőink e kettőn kivül mindennel birtak, bőv és töké-

* »A pueritia . . . . Ciceroni incubui.«

letes mértékben, pedig az nem kevés, minthogy az egész középkori Europa olvasta őket s a mai Europában hirnévre lehet szert tenni azzal is, ha valaki rólok beszél!

III.

Részletek a Róland-énekből és a Róka-meséből.

De talán az a fáradozás, mely e költőket ismét napvilágra hozza, hasznosabb szolgálatot tenne a műértő közönségnek, ha a helyett, hogy óriási terjedelmű költemények tömegével áraszsza el, melyek azzal a könnyüséggel irvák, a mely Petrárkát megdöbbentette volt, inkább válogatott részletekben ismertetné meg első költőinket s azokban is tisztába hozott és megállapított szövegeket és a nehéz kifejezésekhez magyarázó szótárt adna. Viszonylagos jelességök kérdése ezzel bizonyosan előbb vitetnék s az is, a ki a nagy tömegtől megtagadja csodálatát, bizonyára el volna ragadtatva atyáink lángelméjének egyes válogatott darabjaitól. Nem hiányoznak azok közt sem kedvesek sem nagyszerűek.

Történeti énekeink (Chansons de geste) leghiresebbikében s minden valószinűség szerint a legrégiebbikében is egyszersmind,* a *Róland-énekben* valóban cso-

* Vajjon a *Turoldus* név, mely az utolsó sorban olvasható, az iró vagy csak a másoló neve-e? Ha az iróé: volt egy Turoldus, Hóditó Vilmosnak a tanítója, s egy másik, az előbbinek unokaöcsese, a fécampi apátságban benczés barát. Annyi bizonyos, hogy annak az irónak, a ki a normandi katonákról azt mondja, hogy a világ első katonái, magának is normandinak kellett lennie.

dálatra méltó épikai vázlatokat találunk. A Róland halála megérdemli mind azt a dicséretet, a mit az izlés emberei mondtak róla, s bocsánatot szerez a tudósoknak is mindazért, a mit róla túlságost mondottak. Nagy Károly serege legyőzetett Roncevauxnál. A csatatéren elesve feküsznek a daliák legdaliásabbjai, maig is népszerű nevűek: Olivier, a Róland barátja, élettelen elterűlve, s Turpin érsek, kiomlott beleivel, ketté nyilt koponyájával de még élve. Róland a főpap segélyére siet; lefekteti a zöld pázsitra s köpenyével, melyet foszlányokra szaggat, bekötözi tátongó sebeit. Azután, bejárva a csatatért, a völgytől a hegyekig, egyenként összehordja legvitézebb bajtársai holt testeiket, s sorban oda rakja a Turpin érsek lábai elé. Az érsek fölemeli karjait s megáldja őket. Még az Olivier holtteste hiányzik. Róland újra elindúl, hogy fölkeresse; megtalálja s szorosan magához ölelve az érsekhez viszi s ott, a többivel sorban, egy paizsra fekteti. Az érsek annak is megadja a feloldást. Az elesett pairek s az általa annyira szeretett Olivier holttestének láttára Róland sirni kezd: fájdalma oly rengeteg, hogy nem bír lábán állani s ájultan esik el. Az érsek segíteni akar rajta; egy forrás-patakhoz vonszolja magát, hogy inni hozzon belőle Rólandnak; de alig tesz nehány lépést, ereje elhagyja s arczczal a földre bukik halálos szorongattatásban.

Róland, a mint magához tér, maga akar viszont az érsek segélyére sietni. Késő. A főpap kiadja utolsó lehelletét. Róland keresztbe teszi mellén »szép fehér kezeit«* s kéri az istent »vigye őt a paradicsomba.«

*»..... Les blanches mains, les beles« — (III én. 812 v.

Maga is közel érzi halálát. Nem akarja, hogy kardja a szaraczénok kezébe essék; megpróbálja eltörni vasát a sziklákon; az aczél csattog de nem pattan el. Ujra a kőbe vagdalja; de az aczél sem el nem törik, sem csorbát nem kap. Róland most megszólítja kardját. Durandal (a kard neve) aranyos markolatában szent ereklyék vannak elrejtve: szent Péternek egy foga, szent Dénesnek egy hajfürtje s egy darab a Szűz Mária ruhájából. »Nem igazság — mondja Róland — hogy pogányok bírjanak téged, óh kardom! csak keresztyének szolgálhatnak neked.«

Azonban a hős érzi, hogy a halál már kerülgeti; fejéből szivébe száll már. Akkor lefekszik a fűre, maga alá teszi jó kardját Durandalt, kedves kürtjét Olifante-ot, s arczczal fordulva a szaraczén tábor felé:

»Ugy fekszik Róland gróf egy fenyőfa alján,
Arczczal Spanyolország tájára fordulván.
Sok számtalan dolog juta ott eszébe:
A sok föld, melyet birt, hódíta, megvéde,
S szép Francziaország s minden atyjafia,
S Nagy Károly a császár, ki jó ura vala . . . .
S hogy mindez eszébe jutott a halónak:
Nagyokat sóhajtoz s könnyei omolnak . . .« *

*Ime az eredeti, saját helyesirása szerint:

Li quens Rollans se jut desuz un pin,
Envers Espaigne en ad turnet sun vis;
De plusurs choses à remembrer li prist:
De tantes teres cume li bers cunquist,
De dulce France, les humes du sun lign,
De Carlemagne sun seignor ki l'nurrit,
Ne poet muer n'en plurt e ne suspirt!

De magát sem akarja feledésben hagyni s kéri a »Lázár és Dániel istenét: szabadítsa meg lelkét és ragadja ki életében elkövetett bűnei veszedelméből:

»Jobb keze keztyüjét nyújtá ég felé föl,
Gábor angyal el is vette azt kezéből.
És karjára dőlve úgy várta halálát,
Összefogott kézzel. És ekép találák,
Kiket isten külde: a kherubim-angyal,
A vészről nevezett szent Mihály angyallal,
Velök jött Gábor is — s a hogy ott meglelték,
A paradicsomba vivék a hős lelkét.« *

(Róland-ének, III. én.)

Szó sincs róla, mind ebben epikai nagyság van s a keresztyén legendák gyermeteg hite kölcsönöz hozzá hangot s önti reá báját. De ne mondja azért senki, hogy e részletnek, vagy a költemény bármely más részének sincs egyéb baja, mint az, hogy nem latinúl vagy görögűl iratott. Mert ki kell mondanunk, hogy hiányzik az egész nagy költeménynek az, a mi a szellemi müveknek maradandó életet biztosít: a nyelv. De ne is hasonlítsuk, a troubadour előnyére, naiv époszának egyes vonásait az Ilias vagy Éneis hasonló s megfelelő helyeihez. Szivesen adózom bámulattal a haldokló s különböző emlékeinek végsohajjal áldozó Rólandnak; de ismerjük el, hogy Vir-

* »Sun destre guant á Deu en puroffrit,
Seint Gabriel de sa main l'ad pris.
Desur sun braz teneit le chef enclin,
Juntes ses mains et alet a sa fin.
Deus (i) tramist sun angle cherubin
E seint Michel (qu'on cleimet) del peril,
Ensemble od els seint Gabriel i vint
L'anme de cunte portent en pareis.«

gilnek sem rosszúl sikerült a haldokló Antenor képe, a ki a Mesentius által Aeneásnak szánt dárdától találva:

»Másnak szánt sebben lerogyik, boldogtalan; égre
Vetve szemét s édes hona jut haldok'va eszébe.«

(Sternitur infelix alieno vulnere; coelum
Adspicit et dulces moriens reminiscitur Argos.)

A mi fordításomban e dicső versekből elmosódott, csak annál inkább bizonyítja, hogy a hol a nyelv megtagadja a szolgálatot, a legfőbb hiányzik. Az árnyalatokban van az élet telje; s a még kezdetleges, rideg nyelv úgy áll a kifejlett, árnyalatos nyelvhez, mint a festészetben a szél-rajz a kész festményhez. Megengedem, hogy az »édes Argos«; ugyanaz a szó, ugyanaz az érzés. De Virgilnél a *dulces* jelzőnek, az utána vetett *moriens* adja meg az árnyalatot és nyomatékot. A normandi troubadournál az »édes Francziaország« egészen elvész Róland egyéb visszaemlékezései között. Hódításai, hazája, hűbéresei, császára Nagy Károly, — minden eszébe jut halála perczében; nekem jobban tetszik, a Virgil haldoklójában, az az utolsó tekintet, melyet az égre vet s az egyetlen gondolat, édes hazája emléke.

Szintoly kevéssé tehetünk hasonlítást Homérrel, — ha csak nem a Batrachomyomachia Homérjával — a *Róka-mese** következő, egyébiránt igen elmés jeleneténél:

* E költemény vagy inkább cyclus közel 120.000 versre terjed, melyből több 100,000-nél franczián van irva; a többi latinúl, németűl vagy flamand szójáráson. A franczia részt a tizenkettedik század vége felé kezdték irni, s mindig újabb újabb betoldásokkal, irták az egész tizenharmadik század alatt s csak a

Rókát a Farkas (Ysengrin) vádolja az Oroszlán (Király) itélőszéke előtt. A király megúnta már versengésöket; szeretné kibékíteni őket. Épen kapóra érkezik a Kakas (Harsány), kinek szintén nagy a panasza Róka koma ellen. Ő oroszláni felsége előtt megjelenik, legkedvesebb négy csirkéjétől kisérve, s halottas szekeret húzva, melyen egy megölt csirkéje van kiterítve. Pislen, az életben maradt négy közül az egyik, elbeszéli, hogy a boldogultat, az ő húgát, orv módon fojtotta meg a Róka.

»Az istenért, kegyes vadak,
Kik vagytok, ebek, farkasok,
Segítsetek nagy keservemben!
Átkozott óra, mely szült engem.
Mentő halál, oh merre vagy?
Mert élnem Róka úgy se hagy.
Öt bátyám volt, mind egy apától,
S e tolvaj fölfalá galádúl.
Mily veszteség, mily szörnyű bánat!
Négy húgom is volt; egy anyának
Szűz lányi mind, bájos csibék,
Kövér gömbölyű kicsikék.
Gombert du Fresne (az isten áldja!)
A majoros gazdánk szolgája,

tizennegyedikben fejezték be. A *Róka-mese*, roppant terjedelmű apológ (állatmese) alakjában tulajdonkép a középkornak inkább nevettető mint szenvedélyes szatirája. Fő személyei: az Oroszlán *(Király*, tulajdonkép *Nemes*, Noble), felruházva mindazokkal a gyöngékkel, melyek a királyok sajátjai, s melyeket a szatira kigúnyolhat bennök; a Medve *(Barna)* a király tanácsosa; a Leopárd *(Frappel)*; a Szarvas *(Brichemer)*; a Macska *(Tybert)*; a Kakas *(Harsány*, Chanteclair); a Csiga *(Lassú*, Tardif); stb. A hős, a ki mindent kijátsz, megcsal, jégre visz, a *Róka*. Céltáblája, a kire leginkább foga van s a kin legtöbbet követ el, a Farkas *(Ysengrin.)*

Tojózta mind a tyúkokat,
Szemet is bőven adogat.
Szegény, hiába hizlalá!
A tolvaj róka fölfalá,
Egyet hagyott a négybül élve,
Hármát gonosz torkán nyelé le.
Te is, ki most ravatalon
Fekszel, szép húgom, angyalom,
Mily gyönge húsu, mily kövérke
Valál, most siratott testvér te!
Jaj, bánatomra balzsam hol van?
Hogy égj, gaz róka, a pokolban!
Hányszor, gonosz, sarkunkba' voltál,
Kergetve, űzve, hogy hajszoltál,
Az ól alá, sövény felé . . . .
Tollunkat is megtépdelé.
S ajtóm elé ma, húgomat
Megfojtva dobta s elszaladt.
Gombert nem tudta lova hol,
S gyalog nem érheté utól.
Panaszra mentem volna mindjárt,
De ki hallja meg szivem kinját,
Igazságot ki tesz nekem?
Senkit se' fél a szemtelen! *

Bátran mondhatom, hogy Pislen elég jól beszél, csirke létére s a maga helyzetében: de annyira már nem

* »Por Dieu! fait elle, gentiz bestes,
Et chiens et leus, si com vos estes,
Qar conseilliez cette chaitive.
Molt hé l'eure que je fui vive!
Mort, qar me pren, si me delivre,
Qar Renart ne me lesse vivre.
Cinc freres oi ja de mon pere
Toz les menja Renart li lerre;

megyek, hogy beszédét homérinak állítsam; s még kevésbbé mondom, hogy azért homéri, mert a franczia költő utólérte Homért anélkül, hogy utánozta volna.

A beszéd elérte czélját. Az oroszlán megindúlt; haragja kitör; homéri harag, ha úgy tetszik, ha ez alatt a Jupiter haragkitöréseinek a paródiáját értjük.

Ce fut grant perte et grant dolors.
De ma mere oi quatre serors,
Que virges poules, que meschines,
Moult i avoit beles gelines.
Gonbers de Fresne les paissoit,
Qui de pondre les empressoit.
Le las! mar les engraissa
Qar Renart ne l'en lessa
De tutes quatre qu'une soule.
Tutes passerent par sa goule.
Et vos qui ci gisez en biere,
Ma douce suer, m'amie chiere,
Com vos estiez tendre et grasse!
Que fera or vostre suer lasse,
Qui a grant dolor vos regarde?
— Renart, la male flembe t'arde!
Tantes fois nos avez tolées,
Et chassiées et tribulées.
Et descirées nos pelices
Et embatues jusqu'as lices.
Et hier matin, devant ma porte,
Me jeta il ma seror morte
Puis s'enfoï parmi un val.
Gompers n'ot pas isnel cheval
Ne le pot a pié ataindre.
Je me voloie de lui plaindre;
Me je ne truis qui droit m'en face;
Qar ils ne crient nule menace!«

»Szivéből rá nagyot sohajta
(Mivel azt vissza sem tarthatja)
S föltartott fővel felriad.
S nincs olyan bátor fene-vad,
Vadkan, se medve, mely nem reszket,
Mikor a Főúr nyögni kezdett.
Nyúl úgy megrémült, hogy belé
A hideg is két nap lelé.«

Róka uramat akasztófára itélik. Ki is viszik a vesztőhelyre.

»Sziklás tetőn magas hegyett
Bitót a király tétetett,
Hogy a gaz róka függjön rajta.
No most van még igazi bajba',
Szájt fintorít rá a majom,
S pofon veri, pedig nagyon.
Mérgesen néz a róka hátra,
S észreveszi, hogy még jő hárma:
Egyik üti, a másik tépi,
A harmadik rúgást ad néki.
A gyáva nyúl kővel dobálja,
De messziről csak, félen állva.
E gyáva támadásra Róka
Csak a fejét rázá, morogva.
De attól a nyúl úgy megrettent,
Elfutott, nem is látták többet;
Az erdő széleig szaladt,
S meglapúlt egy bokor alatt;
Ő majd csak onnan nézi végig
(Mondá) a rókát míg kivégzik.«

E két részletben kétségkivül dicséretet érdemlő szépségeire találunk a mese zsengéjének, a párversben való folyamatos elbeszélés mind a kettőben, az állatok jellemzése a másodikban, példázója az emberi jellemek-

nek; a királyi harag hatása, a félelem a mint erőt vesz a legbátrabbakon is: Gyáva (a nyúl, *Couart*) a kit két nap lel belé a hideg; ugyanaz a Gyáva, a mint a fogoly Rókára, annyira neki bátorodik, köveket hajgál, s aztán a Rókának egy feje rázására ismét úgy megréműl, hogy egy bokorba rejtőzik, hogy majd csak onnan nézi végig a kivégzést; a tömeg gyülölete a legyőzöttek iránt, mint később »*a pestisbe esett állatok*«-ban,

»Ez a kopasz, rühes, nyuzott,
Melyből minden rossz származott.«

Ámde Róka nem azért róka, hogy úgy végezze éltét, mint a Lafontaine szamara. Hogy az akasztófától meneküljön, engedelmet kér, hogy a szentföldre zarándokolhasson, bűneiért vezekelni. Megengedik neki — s nem megy el.

Mind a mi később a nagy franczia költészetet alkotandja, benne van, csirájában, ebben a kezdetleges költészetben; mint a mai Francziaország benne van a hűbéri Francziaországban, mint az egész ember benne van a gyermekben. Csak az a túlzás, ha a meglevőt a leendővel akarják azonosítani. Ohajtandó, hogy a tudomány óvakodjék e babonától s tartsa fenn a gyümölcs számára azt a dicséretet, a mit a virágra pazarol. És e virágok közt hány van, mely a gyümölcsfák virágaihoz hasonlít, melyek tavaszszal oly roppant bőségben lepik el a fát, de sok köztök a meddő, a miből soha sem lesz gyümölcs. De mit! Ha a tudóst meg akarjuk fosztani a felfedező édes önáltatásaitól, nem kisebbítjük-e azzal éleslátását s kutatási hevét is egyszersmind? Az ember csak azon az áron birja megszerezni az igazság egy ré-

szét, ha elhiteti magával, hogy a teljes igazságnak jut birtokába. S magam is, ha nem volnék egy kissé elfogult más irodalmi termékek bámulása ellen, birnám-e remekeinket értékök szerint bámulni?

IV.

Mi közelíti kezdetleges költészetünkben legjobban meg az új Francziaország szellemét és nyelvét?

Első költőink között a gúnyorosok nyelve jobban megközelíti a miénket, mint a lovagi nagy alkotások szerzőié. A fordítás, a mi mindeniknél szükséges, mégis kevésbbé szükséges amazokra, mint ez utóbbiakra nézve. Mert az előbbieknél több, a mai francziát megközelítő, sőt a helyesirást kivéve már is franczia szó bir a mait megközelítő vagy már teljesen is franczia értelemmel. A nagyobb költői alkotások inkább a középkori Európa müvei; a gúnyoros költemények inkább sajátlag franczia müvek.

A mai Francziaország azonban nem tagadja meg e nagy müvek, e kaland-regények szerzőit, melyekben atyái oly sok időn át találták gyönyörüket. Becsületére válnak. Magára ismer e történeti költemények (chansons de gestes) hőseinek vitézségében, a gyönge és legyőzött iránti pártfogó nagylelkűségökben, a nők iránti lovagias hódolatukban. De a mellett nem tartózkodik, hogy ne mosolyogjon a Kerek asztal regényeinek csodáin, azokon a kardcsapásokon, melyek rést ütnek a pyrénei sziklák gránitján, ama mesés kalandok és ostromokon, melyek

hizelegtek a középkor hőseinek, mint krónikái annak a mit véghez vinni ők is képeseknek tartották magokat. Azt sem feledi el, hogy sok a mit troubadouraink énekelnek nem egyéb, mint a tudatlanság előitélete vagy az erő visszaélése. Az újkori Francziaország még nem vetkezte le egészen a hűbéri társadalom elleni haragját.

A nagy elbeszélések és a gúnyoros költemények között, — amazokat közönyös tanuk, vagy a középkor erkölcseinek s izlésének kedvező költők irták, emezeket pedig roszmájú tanuk, vagy olyanok, a kik bosszút akartak állani azért, a mit szenvedtek, — az a különbség: a mi az elmúló és jövendő dolgok között, a múlékony divat és az állandó szükséglet —, a visszaélés és annak eltörlése —, a jelen és a jövő között; a mi a tartományokra osztott Francziaország elmosódó s változó képe, és az egy nemzetté egyesült Francziaország első szilárd körvonalai között. Igen természetes, hogy kevesebb érdeket találunk e költeményekben, elmosódott rajzában annak, a mik voltunk, mint annak élő képében a mik vagyunk.

S ezen a részen van a valódi termékenység is. A nagy elbeszéléseké csak látszólagos. Mintha mind e regények egy öntésből valók volnának. A regényes kalandok és tündérzetes mesék, melyeket kimeríthetetlennek szokás tartani, mindig ugyanazok. A meglepetések, melyeket oly könnyűnek látszik változtatni, mindig előreláthatók. Ugyan az a kaland, nem is különböző személyekkel, hanem csak ugyanazokkal, más nevek alatt. E regények bámulatos szaporaságát örökös egyformaságuk magyarázza meg.

Apáink, már ebben a korszakban, kitünő leczkét adnak nekünk. A leleményesség nem egyedül a képzelet

sajátja, ámbár minden tehetségeink közt a képzelet a leggazdagabb és legmerészebb. De látva mily olcsón lehetett kielégíteni apáink képzeletét, hamar rájövünk, hogy a képzelet uralma korlátoltabb, mint első tekintetre látszik, mivel főleg utánzás által lehet fölébreszteni s táplálni, az utánzás pedig nem termékeny. A legtalálékonyabb tehetség az értelem; egyedül ez képes, a szemlélet segélyével, fölfedezni a való lét tárgyait, melyek végetlen sokkal változatosabbak a képzeleti világéinál s azért is egyedüli forrása a kimeríthetetlen irodalmaknak.

Hogy a hosszadalmas és egyforma költeményekben a költői nyelv szegény, ki csodálná? S e szegénység nem csak ahhoz aránylag áll, a mit ma egy nyelv gazdagsága alatt értünk, hanem ahhoz mérve is, a mi akkor lehetett volna nyelvünk, sőt a mi volt is tényleg a nemzet szellemének jobban megfelelő műfajokban.

S azért, ha valami változatosságot s már is kifejező nyelvet akarunk találni, a regény csodáiról le kell szállanunk ama kis költeményekhez, melyek mesék (fabliaux), sirventek (hódolat-énekek), tensonok (alkalmi versek), versenydalok (jeux-partis) s énekek (chansons) nevek alatt, egy-egy sikamlós adomát, a kor erkölcseinek valamely sajátosságát, a visszaélések ostorozását vagy az akkori szokásos szerelmet tárgyazták, s mindezt szabadon, amaz álkimélet nélkül, mely az utánzók sajátja. Ez, a mi nemzeti jellemünknek megfelel, s ebben találom annak a józan észnek állandó bélyegét, mely csak erősbült és terjeszkedett, de meg nem változott. Itt van elemében a franczia szellem, nem kölcsönözve semmit sem a keresztes háborúk rajongásából, sem az arabok lovagias hagyományaiból, sem kelet ama dagályából, mely annyira

ellenkezik nemzetünk géniuszával. E kis költemények változatosak, mert tárgyaik a való élet változatosságából merítvék; s nyelvök aránylag gazdag, mert képes kifejezni mind azt, mit a kor legfüggetlenebb és legszellemesebb emberei gondoltak.

Valamint a prózában a nyelv bizonyos érettséggel birt már az elbeszélésre, úgy szintén a verselés nyelve is elégséges megfelelni ama gúnyoros szellemiránynak, mely nemzetünknek gyöngéje — s erős oldala egyszersmind. Sőt e részben még gazdagabb a nyelv, mint az egykorú prózai iratokban. Több dolgot ölelvén fel vagy érintvén mint az elbeszélések, árnyalatokkal bir a legkülönbözőbb érzelmek számára, a haragtól elkezdve, mely javíthatni hiszi a mit megtámad, egész addig a szeretetreméltó közönyösségig, mely nem kiván javítani semmit, s melynek még a visszaélések is csak oly szükséges rosszak, a melyekkel meg kell alkudni.

A gúnyoros szellemirány a tizenkettedik és tizenharmadik század verses termékeiben mintegy a nemzeti szellem bélyege, melyen a nyomás máig sem mosódott el. Azért is ez elbeszélő s gúnyoros elemekből vegyített költeményekben kell keresnünk a franczia szellem első vonásait s költői nyelvünk legrégibb hagyományait. S miután a *Rózsa regéje* legkinyomottabban viseli magán e jellemet, vagy mivel azt a legtöbben látták s élvezték benne hosszú időkön át, méltányosnak látszik a valódi franczia költészet történetét a *Rózsa regéjén* kezdeni.

V.

A rózsa regéje.

I. Guillaume de Lorris.

A *Rózsa regéje* két kéz műve. A mi Enniusunk, a mint Marot mondja, vagy a mi Homérunk, a mint Lenglet-Dufresnoy mondta akkoriban, mikor Lamotte rövidletet csinált Homérból, Vilmos-e, a gatinais-i * Lorris városának szülötte, a költemény első részének** s szerzője, vagy a Meun-sur-loire-i János, *** a folytatás irója? A nélkül, hogy a lorris-i Vilmos érdeméből valamit levonnék, azt hiszem, hogy a meun-i Jánosnak több joga van »a mi Enniusunk«, ha nem is »a mi Homérunk« nevére. S csak azért vonakodnánk neki e tiszteletet megadni, mert valamicskével jobban értjük a görögöt, mint Lamotte, s az ó-francziát mint Lenglet-Dufresnoy?

Guillaume de Lorris a Szent Lajos korában élt, a tizenharmadik század közepe táján; történetbúvárok szerint alig volt húsz éves, mikor meghalt, 1260 körül, épen a mikor tájt folytatója Jean de Meun született. Hittudor volt-e Jean de Meun? Barát volt-e? Sem *Testament*-ja,

* Gatinais-nak nevezik a Seine-völgy délkeleti negyedének keleti vidékét, Orleanstól északkeletre. *Ford.*

** Ez első rész mintegy 4000 sorra terjed; a második ellenben 18 ezerre. A sorok nyolcz szótaguak.

*** Mellék néven Clopinel (biczegő), mivel valószinűleg sántított.

sem *Codicille*-je, sem *Trèsor*-ja,* melyek nehány gúnyoros részleten kivül, mind csak hosszas hittani elmélkedések, nem tartalmaznak adatokat életéről. Csak annyit tudunk róla a *Testament* egy helyéből, hogy »isten adá Francziaország legfőbb embereit szolgálnia«, s egy Szép Fülöp királyhoz intézett előbeszédéből azt, hogy Vegetius egy könyvét, a Heloise és Abélard leveleit s a Boëtius könyvét a Vigasztalásról lefordította, »melyeket« úgymond a királynak, »számodra fordítottam latinból, holott te is jól értesz latinúl.«

Meuni János körülbelől 1320-ig élt; kortársa volt Danténak.

A *Rózsa regéje* két, élesen megkülönböztethető költeményből áll, melyek utóbbika hatvan évvel iratott az első után.

A keretet Guillaume de Lorris adta meg hozzá. A lovagregényekből kölcsönözte azt. E regények lényege rendesen egy szerető lovag kalandjai körül forog, hölgye elnyerése végett, a minek ezer ellenség és akadály áll útjában, de a kit sok regényes kaland után végre mégis sikerül elnyernie. Itt a szerető utánjárásának a tárgya: egy rózsa; s a kalandok: egy álom keretében vannak elbeszélve. A költő (vagy a szerető) azt álmodja, hogy *Henye* asszonyság (Dame Oyseuse) őt a *Gyönyör* (Deduyt) kastélyába vezeti. Ott találja *Szerelmet,* egész kiséretével: kamarása *Nyájas-Pillantás* (Doux-Regard), továbbá *Gazdagság, Csinosság, Udvariasság, Nyiltság, Ifjuság* s a többivel, kik mind szerelmes párokúl jelennek

* Végrendelet; Pótlék a Végrendelethez; Kincses ház. J. de M. munkáinak czimei. *Ford.*

meg, s a táncz és séta gyönyöreit élvezik. A költő, velök sétálgatva maga is, egy rózsa-ágyashoz ér, melyet sövény vesz körül s oltalmaz, egy szép bimbót pillant meg, utána nyúl, hogy leszakítsa, de Szerelem hirtelen nyílvesszőt pattant rá, melytől találva ájultan s veritékben ázva, rogyik össze. Bevallja, hogy le van győzve, s hódolat-eskűt tesz a Szerelemnek, és szivét hagyja nála hűsége zálogául. *Szerelem* kulcs alá zárja szivét s közli a költővel parancsait: egész értekezés a »Szerelem mesterségéből« (Ars amandi).

A költő, alig marad magára, viszza akar térni a rózsabimbóhoz. *Szives-látás* (Bel-Acceuil) kiséri. De a *Veszély* (Dangier) tüskés bottal fegyverkezve, *Gyalázat, Félelem, Rágalom* (Malebouche) útját állják. *Eszély* (Raison) tanácsolja neki, hagyjon fel szándékával. Megharagszik rá s *Részvét* és *Nyiltság* segélyével sikerül neki lefegyverezni *Veszélyt*. Vénusz megengedi neki, hogy ajkaival érintse e rózsabimbót. De *Rágalom* már elárulta *Féltésnek*. Ez erős várat építtet s *Szives-látást* egy toronyba záratja, melynek kulcsát egy vénasszony, négy fő-bejáratát pedig *Gyalázat, Félelem, Rágalom* és *Veszély* őrzik.

De mire mehet a költő a *Szives-látás* segélye nélkül? Magára hagyatva csak nyög, siránkozik azon, mily drágán kelle a Szerelem első kegyeit megvásárolnia.

Itt végződik a lorrisi Vilmos része. Egy, csak nehány év előtt felfedezett befejezésben* a költő elnyerte a *Rózsát* s a *Szépség* megigéri neki, hogy ha szive ép s hű marad, birtokában nem is fog háboríttatni.

* Később, mint a *Rózsa regéjét* a tudós Méon közrebocsátotta.

E költemény számos helye az Ovid »Szerelem mestersége«-től van ihletve, néhol egyenesen abból fordítva. Az utánzásokat az az ellentét teszi érdekesekké, mely az eredeti minta csiszolt —, és az utánzó még nagyon esetlen nyelve között van. A szerelem utasításaiban az Ovid »Careant rubigine dentes«-e* »tes dents cure«-vel (gondozd fogaidat) van fordítva, s e két sor

»S'en tes ongles a point de noir
Ne l'y laisse pas remanoir«

(Tisztán legyen körmöd hegye,
Ne maradjon benn' fekete)

nem egyéb mint kibővítése az Ovid parancsának

». . . Sint sine sordibus ungves.«

Ez első rész alapeszméje elég világosnak látszik. Nyilván a rózsa a szeretett hölgy; a képleges (allegoriai) személyek, a kik meghódítását előmozdítják vagy hátráltatják, a szerelem különböző esélyeit s azokat a szenvedélyeket jelképezik, melyeket a főszenvedély mozgásba hoz. Nem nehéz e hideg képletek alatt rájok ismerni. *Henye asszonyság*, a henyeség maga, mely vajmi hamar viszi az embert a Gyönyör palotájába. Ama párok, kik a Szerelem kiséretét alkotják, az ifjuság — a szerelem e korszaka — csábító tulajdonait személyesítik. Ki érhetne czélt a szerelemben Szives-látás nélkül? Ki ne találkoznék utána járó utjában Veszélylyel, Gyalázattal, Félelemmel, Rágalommal? Melyik szerető nem üt pártot az Eszély ellen? S melyik hölgynél nem segít sikerhez a Részvét és Nyiltság? Melyik tiltott szerelem nincs

* »A fogakon ne legyen rozsda.«

kitéve oly bajok- és akadályoknak, minő a Féltés erős vára s a Szives-látást zár alatt tartó vénasszony?

A Guillaume de Lorris költeménye hát egész egyszerűen, — s ezt a költő szavára is el kellene hinnünk — egy neme a *Szerelem mesterségé*-nek (Ars amandi). Ha számos tudós búvár egyebet látott benne, ennek oka csak az, mert a költő gondolata nem mindig világos s nem csekély fáradsággal juthatunk megértésére. Marot a rózsában vagy »a bölcseség állapotát«, vagy »a kegyelem állapotát«, vagy »a végtelen legfőbb jót«, vagy végre »a boldogságos szent Szüz Mária életét« látja jelképezve. Talán, mint jó indulatú költő-társ, e kegyes magyarázat által csak védni akarta elődei e müvét a papság és parlament növekedő érzékenysége ellenében? Ez óvatosságra azonban legfölebb csak a Meuni János által irt résznek volt szüksége.

A lorrisi Vilmos része merőben ártatlan. A Sorbonne censorai is nehezen találhattak volna egyetlen vonást benne, a mi a jó erkölcsöt sértené; legfölebb nehány durvább részletet jegyezhettek ki, a melyekért inkább a kort, mint a költőt lehetne hibáztatni. A költő mindig csak a szabados érzületért vonható felelősségre, a mi önkéntes dolog, bármely korban irjon is. A mi illeti az egyházat, mindössze két, vagy három, félénken gúnyoló s mellékes támadás van a barátok ellen intézve, kik öt századig voltak folyvást czéltáblái Francziaország valamennyi tollforgató emberének, irt légyen versben, vagy prózában. Merészebb alig van ezek közt is más mint az egy *Papelardie* (álszenteskedő) arczképe, a Gyönyör palotájának falaira festett alakok egyikeé; abban is oly

szelid és burkolt az irónia, hogy az olvasó szinte kételkedik, volt-e rossz szándék az iróban?

Ime a kis arczkép:

»Kezébe zsoltárt tarta és
Azon buzgólkodék, minél
Több imát, hogy mondjon istennek
És minden férfi- s asszony-szentnek.«

Az arczképek Vilmosnak átalában sikerülnek. Mikor az *Irigységet* rajzolja, a nyájas költő összehúzza szemöldökét:

»Nem nézhet szembe valamit,
Mivel erősen kancsalít,
Meg volt benne a rossz természet,
Hogy egyenest senkit se nézett
Jól szemtől szembe, megvetőleg
Hunyoritott félszemmel; főleg
Boszús méregtől akkor ége
Ha oly valaki tünt szemébe
Ki csinos, szép, vagy daliás,
S bántá: minek dicséri más?«

Gyakran idézik még Guillaume de Lorristól az Idő e költői leirását:

»Megy éjjel nappal az Idő,
Sehol se pihen, mulat Ő,
Siet, alig hogy megjelen,
Búcsuzóban van szüntelen;
S oly észrevétlenül suhan,
Hinnők: megáll most, — s oda van.
Nincs az időnek percznyi nyugta,
Mindig előre, mindig utba,
Mint a viz, mely csak fut tova,
De vissza nem fordúl soha!«

E kellemes versekben a rajz finomsága nagybecsű, kivált ahhoz a korhoz mérve. E finomságból lesz később az előadás bája.

Orizkedjünk mindazáltal megcsalatni magunkat a születő nyelv gyermetegsége által. A legtöbb helyt, a mi bájnak látszik csak a nyelv gyügyögése, s csalódás volna azt hinni valamely gondolatról, hogy oly közvetlenül jő a lélekből, mint a mily közel az azt kifejező szó a forráshoz, a melyből ered. Ugyanezt mondhatom bizonyos részletekről, melyeket a távoli kor, melyben irattak, nem védhet meg a kritika ellen; némely öreg hibáról, némely költői szépségek mellett; az élősdi költészet egy adagjáról, mely, költői irodalmunk bölcsejénél a tárgyához tapadó költészet helyét elfoglalja; végre a leirásokról, melyek fölmentik a költőt a képzelődés fáradságától s egy csomó szóról, a mi csak a rim kedveért van ott.

II. Jean de Meun.

A lorrisi Vilmos a szent Lajos korabeli troubadour volt, finom és szelíd kedélyü, kevéssé tudákos, jártasabb az udvari költészetben mint a latin nyelvben, s a provence-i dalnokok tanítványa. A meuni János ellenben nagy tanultságú, bátor gondolkodó s szó-kimondó, a ki messze túlszárnyalja a provence-i költészetet, s teljes erővel lép a franczia szellem ösvényére. Elődjének költeménye, melyet folytatott, akár a Szép Fülöp kértére, akár mert erre az akkori szokás feljogosította, neki csak népszerű czég, mely alatt encyclopédiai tudományát árulhatja. Az első lapoktól kezdve, a régieket utánzó erkölcsi fejtegetésekkel, a szerelemről, barátságról, ifju-

ságról és öregségről szóló értekezésekkel találkozunk, melyek közé merész czélzásokat sző a kor erkölcsei s visszaélései ellen; majd a szent és a világi történetből vett és csipős modorban előadott elbeszélések mik az erkölcsi oktatásokhoz példákúl vannak idézve. Az apja által átdöfött Virginia, vagy a hűtlen biró Appius halála, mint az emberi itéletek megbizhatatlanságának példái idéztetnek; Agrippina, Néro, Krőzus, Hekuba, gyászos végökkel, vagy szerencsétlenségökkel, a szerencse állhatatlanságáról tesznek tanuságot; Penelope és Lukréczia, ha nem is épen egyedűli, mindenesetre a legritkább példáiúl hozatnak fel a női hűségnek. Herkules és Dejanira, Sámson és Dalila az asszonyok csalfaságáról tesznek bizonyságot. Az ó-kor költői s bölcseinek nevei góth helyesirásukkal tarkítják e különcz elbeszélést. Sokrates, Heraklitus, Diogenes után sorban jőnek Juvenal, Horácz

»Ki csupa szellem, csupa báj« —

a mit a magasztalás igazsága kedveért idézünk, oly korszakból mikor Lucanust jobban kedvelték Virgilnél s Senecát többre tartották mint Cicerót.

A Guillaume de Lorris személyei egészen más arczot váltanak Jean de Meun-nél. Nem ismerek többé a kecses és tiszta képzelet e kissé határozatlanul rajzolt szülötteire; érett és józan alakokká váltak, egy gúnyoros agy szülöttivé. A nevek ugyanazok, a jellemek mások. Az egyetlen családi vonás, mely megmaradt rajtok, abban áll, hogy ugyanazon személyeknek látszanak, csak hogy érett korukban kigúnyolják ifju koruk gyermeteg hitét.

Eszély, kit Lorris egy magas torony-lakásba helyezett, s a ki oly józan intéseket adott volt a szeretőnek,

a meuni Jánosnál sem kevésbbé józan s tanácsai sem rosszabbak; de erkölcsi tanításai oly szabadok, s oly nyers szavakkal él közbe-közbe, hogy egy helytt őt maga a szerető is »eszeveszett rimának« meri nevezni. A *Jóbarát* (l'Ami), Lorrisnál oly szelíd és szerény még, második apja fejében a Diogenes iskolájából való bölcsecsé változott. Maga a szerető is szeszélyesebbé vált s távol van attól, hogy szűziesen szeressen.

Előde személyeihez a meuni János újakat is ad. Itt van *Természet Asszonyság* (Dame Nature) s udvari papja *Génius,* újján a pásztori gyűrűvel, fején a papi süveggel. Az ő szájokkal adja elő Jean de Meun mind azt, a mit a természettanból, az alchymiából és a természetrajzból tud. Egy jelenetben, a hol *Természet* gyónik az udvart papjának, a maga módja szerint magyarázza a világ teremtetését, a planeták alakulását, körforgását és összhangzatát, az emberek bűneit a csillagok járásának tulajdonító balitéletet, az elővégzet (predestinatio) összeférhetőségét az emberi szabad akarattal, a mennydörgést és villámlást, a gyújtó-üveget, a messzelátót, az álmokat és az üstökösöket. A nemesek sem találnak kiméletet nála, kiknek

»Testök egy batkával sem ér
Többet mint egy fuvarosé,
Diáké, vagy udvarosé;«

valamint a nők sem, kik ellen a sánta költőnek lehetett is oka panaszkodni.

Ez allegoriai alakok, bár a Jean de Meun tudós és egyúttal gúnyoros szelleme lelkesíti őket, mind a mellett hidegen hagynak, mert nem eléggé fedik el a költőt

szemeink elől. Nem így az a két, valóban emberi, élő személy, a kiken nincs semmi névleges, csakis a nevök. Úgy jöttek oda, úgy csúsztak be a lovagok közé, a kik a Szerelem istenének zászlója alatt, a *Féltés* várát megostromolni készülnek.* Ez a kettő *Csali-képü* (Faux-Semblant) és barátnéja *Kénytelen-Böjt* (Contrainte-Abstenance, s'amie).

Amor, a szerelem-isten, meglepetve, hogy két idegent lát vitézei sorában, s kiséretökben *Együgyűséget* és *Nyiltságot*, először el akarja őket űzni; de kisérőik közbevetik magokat érettök s az isten beleegyezik, hogy elfogadja *Csali-képü* szolgálatait. Mi lehetne elmésebb, mint e gondolat, hogy Csali-képünek Együgyűség és Nyiltság a szószólói? Nem a becsületes emberek szoktak-e az álszentek érdekében fáradozni? Tartuffe jut eszembe, a ki az Orgon együgyűsége mögé bújik.

Csali-képü a latorkodók királyául van feltüntetve. Mivel kétes erkölcsű személy, a Szerelem-isten, tudni akarván kire számíthat, kérdezi tőle: hol lakik? »Különböző házaim vannak«, feleli Csali-képü, de — teszi hozzá — »nem merem fölfedezni, laktársaim a barátok érdekében.« Az isten mégis sürgeti. »Isten neki, — mondja Csali-képü — az én lakhelyem a világ és a klastrom, de inkább a klastrom, mint a világ, mert ott jobban el vagyok rejtve:

»Barátoknak jó hely a zárda,
Világiak ajtója tárva.«

* Jean de Meun ott fogta fel előde elbeszélését, a hol a Szerető egy toronyba van zárva, mely alatt hű kisérője *Szives-látás* kesereg. A Szerelem istene azért hítta zászlója alá lovagjait, hogy őt onnan kiszabadítsa.

Csali-képü együtt lakik a kevélyekkel, a gaz czimborákkal, a cselszövőkkel,

»A kik világi diszt vadásznak,
Nagy hivatalokat hajhásznak,
Kiknek minden úgy jó ha sok.
Keresik a hatalmasok
Kegyét, kiktől zsákjok telik.
Magok' szegénynek szinlelik,
Titkon a legjobb konyhát tartják,
Nyelvöket drága borba mártják.
A szegénységet hirdetik,
Kincseket halásznak pedig.«

Jaj annak a ki utjában áll Csali-képünek! Képes árulásra, orgyilkolásra is, a nélkül, hogy valaki a kezet látná, mely a csapást osztja,

»— Nem oda üt a hova néz,
Azért rájönni oly nehéz.«

Mély igazságú vonás. Ismét Orgont látom, a ki nem birja elhinni a Tartuffe gonoszságát, s nem búvik ki az asztal alól, az utolsó szükség perczéig; olyan nehéz rájönni annak a szándékára a kiben oly nagy a képmutatás, hogy soha sem oda üt a hova néz. Az együgyűeket az álszenteskedő úgy tartja varázslata alatt, mint a pásztornak öltözött farkas a juhokat. Ha elszaladna tőlök, utána futnának.

Csali-képünek hatalma van kötni és oldani; gyóntat és feloldoz a kit kedve tartja, a rendes papság bosszúságára, a mely tart tőle. Ha valamely vezeklőt a maga rendes papja meginti s gyóntató széke elébe idézi, elég csak panaszt tenni »új gyóntatójánál, a kinek neve, a kalendáriom minden szentei közt szent Farkas, a legtor-

kosabb, ki mindent elnyel.« Templomszolgája: Kapzsiság, Káplánja, Ármánykodás. »Egyébiránt« teszi hozzá Csali-képü — »a szegény hivekkel nem törődöm, hogy őket a papoktól elhalászszam. Nekem a kövér ürük, nekik a sovány juhok; ha nincsenek megelégedve azzal, a mi jut nekik, vigyázzanak, nehogy a keresztet s papi süveget is elveszítsék!«

— Hogyan! Kiált föl a Szerelem, ki megbotránkozik e vallomásokon,

»Ilyesre képes vagy tehát?
Hiszen ha nézzük a ruhád':
Azt hinnők szent remete vagy.

Csali-képü:

Való, a képem azt mutat.

Szerelem:

Azt hirdeted, hogy kapsz a böjtön.

Csali-képü:

Való, de kosaram megtöltöm
Legjobb borokkal, ételekkel,
Az egyház szolgáinak ez kell.

Szerelem:

Predikálsz szegénységet is.

Csali-képü:

Való, de van zsebembe' kincs;
S bár látszom is szegénynek én,
Ellehet tőlem a szegény,
A király kegyét, higyj nekem,
Százszor mohóbban kergetem,

Mint kapjak egy szegény bolondon,
A boldogságos szüzre mondom
Ha látom egy koldús, öreg,
Hogy fázik, reszket, didereg,
Jajong rongyosan, éhesen,
Nem nézek én feléje sem.
Kórházba véle, ha beteg!
Vigasztalni sem sietek;
Én ugyan nem adok neki,
Ha csak nem néz belőle ki
Az én torkomra egy falat!
Nem ér egy rossz száraz halat:
Kinek ha akad egy falatja.
Még újját is megszopogatja!«

Csak a szót vesztegetném, ha e rajz erőteljességére figyelmeztetném az olvasót. Tartuffe, az ötödik felvonásban, nem durvább mint e Csali-képü, s hatalmas nyelve nem erősebb, nem metszőbb, mint ősének erőteljes bár még fejletlen gagyogása.

De hát kinek ajánlja föl papi szolgálatát Csali-képü? Ej, hát a gazdag uzsorásnak. S ha ennek okát kérdik tőle: »Azért, feleli, mert a gazdagnak, a ki többet vétkezik mint a szegény, több szüksége is van segélyemre, végórájában!«

És itt Jean de Meun, Csali-képüt, a ki csak a kolduló barátok rendjének a képviselője, arra használja fel hogy megtámadja benne ezt a szerzetes rendet, melynek viszálya az egyetemmel, oly forrongásba hozta volt a szent Lajos korszakát. Jean de Meun az egyetem pártján állott, ez a szabadon gondolkodók ügye volt. Furcsa gondolata támad: egy kolduló baráttal adat igazat az egyetemnek. Maga Csali-képü vállalkozik, hogy a Guillaume

de Saint-Amour védő lovagja legyen, kinek hosszú védbeszédet szentel rimeiben a kolduló barátok ellen. *

— Mi volt Guillaumenak a vétke? Kérdi a Szerelem-isten.

— Hát azt akarta, feleli Csali-képü, hogy dolgozzam. — Dolgozni, én!

»Jobban szeretnék prédikálni,
S rókaságomat valamely
Szent köpenynyel takarom el.«

Különben ki dolgozik a világon, ki fáradoz egyébben, mint hogy lopjon? Mit csinálnak a tisztviselők, birák, prépostok és egyházfiak, egyebet: mint lopnak? Én megcsalom a csalókat és megcsaltakat, meglopom a lopókat és meglopottakat.

— Akarsz-e nekem hiven szolgálni? Kérdi tőle a Szerelem-isten.

— Sem apádnak, sem nagyapádnak nem volt becsületesebb szolgája nálam.

— Hogyan, hisz a becsületesség nem fér össze a természeteteddel?

— Csak bizzál bennem. Zálogot, ajánló levelet, jót állót nem állítok hűségemről.« Utolsó vonás a képmutató ez erőteljes rajzában, a ki oly régi mint a vallások s oly elpusztíthatlan is.

Most az isten ostromot rendel a vár ellen. Csali-képü s barátnéja Kénytelen-Böjt, saját fegyvereikkel készülnek harczolni. Emez teveszőr csuhát ölt magára, nagy

* Guillaume de Saint-Amour, sorbonne-i tudor és beauvais-i kanonok, az »Utolsó itélet veszedelme« (Périls des derniers temps) czimü a pápa által kárhoztatott merész könyv szerzője.

karimáju apácza kalapot tesz a fejébe, és zsoltárt és olvasót vesz kezébe, Csali-képü kolduló barátnak öltözve, bibliát akaszt a nyakába, s bot helyett mankóra támaszkodik. Csuhája újjába éles aczélu borotvát dug. Igy felkészülve zarándokaink Rágalmat keresik fel, a kastély egyik őrét. Ez jól fogadja őket: a Csali-képü beszéde leveszi a lábáról, s térdre esik előtte, hogy meggyónjék; de míg fejét töredelemmel hajtja meg, Csali-képü torkon ragadja, fojtogatja s a mint nyelvét kiveti, borotvájával kimetszi azt. Ilyen katonához illő hőstett.

Végrendeletében Jean de Meun folytatja a Csali-képü ostorozását; de ezúttal már valódi neve alatt, mint kolduló barátot üldözi metsző gúnyjával. De hogy meg ne gyüljön a baja a hivőkkel, különösen pedig a közönyösökkel, a kik, hogy a képmutatókkal jó békességben maradhassanak, készek lettek volna megégetni a szabad elvüeket, Jean de Meun kénytelen volt tiltakozni: hogy »nem volt ám szándéka

Akárkit is s az isteni
Vallás hiveit sérteni.

Épen így tett Moliére, négyszáz évvel utóbb a Cléante szájával, hogy utat csináljon Tartuffe-nek, a meuni János Csali-képüje e fiának, valamint Csali-képü viszont a lorrisi Vilmos Papelardie-jének a fia.

E három kinyomata ugyanazon jellemnek, világosan jelzi ugyanazon költészet három korszakát. Kezdetben: egyszerű arczkép; az alig szülemlő költészet ennél magasabbra nem bir emelkedni. Hatvan évvel később élő embert csinál ez arczképből; de még oly ügyetlen, a ki

magára vall s elárulja magát. Négy századdal utóbb, a Moliére képmutatója oly jól tud szinlelni, hogy összevétik a valódi szenttel. Hatvan év elég volt arra, hogy Papelardie-ből Faux-Semblant váljék; de nem kevesebb mint négyszáz év kellett arra, hogy Faux-Semblantból Tartuffe nője ki magát. *

VI.

A Rózsa regéjének birálatai a tizennegyedik századtól a tizenhatodikig.

A Rózsa regéjét is az a sors érte, a mi szokott minden könyvet, mely egy lépéssel előbbre viszi az emberi szellemet; élénken megtámadták. A költők, kikkel Jean de Meun, akár irigységből, akár a nők iránti udvariasságból, oly kegyetlenül bánt; a papok, különösen azok, a kik Csali-képü által elárulva hitték magokat, e költemény ellen amazok lovagias kihivásokat emezek átkokat dobáltak. De a Rózsa regéjének legtekintélyesebb és legkevésbbé gyanús ellensége Gerson kanczellár volt. Szószékből predikált a mű szerzője ellen, s allegoriai értekezést irt a mű ellen, mely akkor mindenki kezén forgott.

* A rege befejezése minden inkább, mint szűzies. Guillaume de Lorris csak egy rózsa (a dalnokok lovagias szerelmének jelképe) megnyeréséről álmodott. Jean de Meun kezében, a mint letörte, elhervadt a rózsa.

Ez értekezésben a komoly kanczellár is álmot lát: azt álmodja, hogy a keresztyénség főtanácsába röpül fel. E tanács fő tagjai; a Kánonjog, az Irgalom, az Igazság, a Bátorság, a Szeretet, a Mérséklet — s mások, a kiket mellőzök. A gyülekezet elnökei a Mélybelátás és az Ész; titkárok: a Tudomány és Eszély; államügyész a Hitszónoklat, »szelid és mérsékelt beszédű«, mondja Gerson János, a ki maga is birta az ily beszéd mesterségének a titkát. A közdvádlói szerep a Lelkiismereté, rá van bizva az ügyek összegezése. — »S miután e látományt bámulással szemléltem soká, mondja a kanczellár, egyszerre látom, hogy a Lelkiismeret fölkél és szót kér. Kezében panaszlevelet tartott, melyet a Szüzesség nyújtott be Jean de Meun ellen.«

A Lelkiismeret felolvassa a vád-levelet, melyben a Szüzesség előszámlálja, hét fő pont alatt, minő gyalázatokat ejtett rajta egy »Szeleverdi« a ki magát Szeretőnek nevezi.

A vádlott távollevén, s nem hallgattathatván ki, az elnök kérdést tesz: nincs-e a gyülekezetben valamely hites ügyvéd, a ki a védelmet elvállalná!«

Roppant sokan ugrálnak föl, zajongva, ifjak és öregek, mind a két nemből s minden rangból és állapotból valók, részint a vádlott mentségére, részint a vádakat még tódítani. Amazok kegyelmet kérnek ifjuságának, tanultságának, — mely »oly foku, hogy vele a franczia nyelvben senki sem mérkőzhetik«. Némelyek azt allegálják, hogy czélzatai félre magyaráztattak; hogy a nyelv ez állítólagos szabadossága alatt, mély töredelem lelke rejlik; mások erélyesen pártolják, helyeselve, hogy meg-

mondta az igazat mindenkinek: nemeseknek, papságnak, népnek.

A védelem után következik a vádbeszéd. A Lelkiismeret fölhivására a Hitszónoklat megczáfolja a mentségeket és védelmi okokat. Aztán összefoglalja következtetéseit. »Ki innen, — kiált föl — az ilyen könyvvel! Legyen annak olvasása eltiltva örökre, kiváltkép azoké a részeké, a hol a költő aljas személyeket szerepeltet, a minő az az elkárhozott vénasszony, a ki megérdemelné, hogy bitófára szegeztessék!«

»A Hitszónoklat« teszi hozzá Gerson, a ki ismét maga veszi át a szót, — épen befejezte beszédét, mikor elmémet ismét rendes állapotába éreztem visszatérni; fölkeltem s könyvtáramba siettem« (1402. május 11-kén).

Nehány évvel később a pizai Krisztina támadta meg a Rózsa regéjét, még pedig világiasabb és irodalmibb szempontból. Mint nőhöz, illett hozzá, hogy neme védelmére keljen; s mint költőhöz, hogy a költészet erkölcsi czéljára emlékeztessen. »A bölcs Károly király tetteiről és erényeiről« szóló érdekes könyvében szép értelmezését adta annak: »Az a költészet, mondá, melynek czélja az igazság, eszköze pedig a tanítás, gyönyörködtető ékes szavakba öltöztetve és saját szinekkel ruházva föl.« Az a nő, a kinek a tizenötödik század elején ily helyes és nemes fogalma volt a költészetről, hivatott lehetett a Rózsa regéjének birálatára; egyébiránt elismeréssel is adózott a meuni János tehetségének, a ki »szépen beszél mondá, s igen elmés és nagy tanultságu.«

E kritikák czáfolatára a király tanácsosai és titkárai állottak fel. A meuni János iránti csodálat majdnem államvallás lőn. Úgy beszéltek róla, mint »kitünő és ki-

fogástalan jártasságú mély tudósról a Szent Iratokban, a magasb bölcsészetben, mind a hét szép müvészetben. Pedig mikor ezt irták róla már majd egy század telt el a Rózsa regéjének megjelenése óta. A bámulat tehát nem csak múlékony elragadtatás volt; sőt daczolt az izlés minden változásaival. S Jean de Meun nem kevésbbé volt népszerű Angliában s Olaszországban, mint Franczia-országban. Chaucer angolra fordította a Rózsa regéjét, a III. Eduard angol-franczia udvara számára. Egész a tizenhatodik század kezdetéig mit sem csökkent hirneve, és sem bámulói sem birálói száma nem apadt. Végre az is megtörtént a Rózsa regéjével, a mi minden oly müvel meg szokott történni, mely erősen magán viseli az eredetiség bélyegét: csak azokat az oldalait utánozták, a melyek utánozhatók, tudniillik hibáit, ha ugyan alkalmazható egy kezdő költészetre ez a kifejezés.

Gerson utánozta, hogy megtámadhassa s önkénytelenül érezte irodalmi hatását, míg erkölcsi hatását tönkre tenni igyekezett. Pizai Krisztina, ki a *Rózsa regéje fölötti vita-leveleiben* »utálatos erkölcsökre ösztönző könyvnek« nevezi, tőle kölcsönözte a »Hosszu tanulmány útja« czímű müvéhez a nélkülözhetetlen álmot, az allegoriákat s az encyclopédiai alakot. Kétszáz éven át, nehány igen ritka példáján kivül a függetlenségnek, a költők képzelete mind belőle merítette a csodálatos, ma már oly izetlennek tetsző, elemet, s nem merte megtagadni e képleges Olymp istenségeit. A Rózsa regéje ekép több mint csak költői mű; két század egész szelleme van benne.

VII.

Mi czímen érdemel a Rózsa regéje helyet a maradandó költészet történetében?

E népszerüség egyedüli oka: hogy e költemény a franczia szellemnek felelt meg, történelmünk e korszakában. Ez szerezte meg neki azt a dicsőséget, hogy legelsőnek legyen fölirva a maradandóságra kijelölt verses müvek lajstromában. A tudomány, a közelebbi években, el akarta vitatni tőle ez elsőséget, vagy is inkább méltatlannak mondotta arra. Némelyek nem bocsátották meg neki, hogy elolvasása untatta; mások hátrányára irták azt a gyönyört, melyet némely előbbi keltü, vagy egykoru költemény olvasásában találtak.

Sajnálom, hogy az előbbiek közt, egy oly tekintélyes nevet is találok mint Daunou. Szokott igazságosságával, elismeri a Rózsa regéjének nagy és tartós sikerét. Kijelöli: mely időben terjednek el annak kézirati példányai, s mikor ismét nyomtatott kiadásai. Elmondja mily megtámadásoknak volt kitéve, s ha megfeledkezik a pizai Krisztina támadásáról, fölemlíti a Franc Mártonét, egy tizenötödik századi költőét, a ki a hölgyekért állott boszút, a kiknek lovagjául lépett föl. De úgy tetszik nekem, téved mikor igazat ad a könyv népszerüsége elleni hivatalos kárhoztatásoknak.

Kétségtelen, hogy a hivatalos kárhoztatás nem árt a könyvek keletének; s bölcs elv, hogy ovakodni kell kárhoztatni azt, a mit nem akarunk, hogy kapós legyen.

De sokszor a siker hivja ki a kárhoztatást, s mindenekelőtt a sikert kell kimagyarázni. »A szószékekről« mondja Daunou, »sokáig hangzott a kárhoztatás e regény ellen; az emberek annál inkább olvasták, bár mily unalmas volt is különben.« E nyilatkozatban nem ismerek Daunou rendesen oly biztos érzékére. Meghiszem, hogy a Rózsa regéje unalmas lehet a Boileau kiadójának, a ki egészen el van telve tárgyával, a ki abban, a vers-irás tökélye mellett a franczia szellem oly tiszta képét bámulni megszokta. De atyáinkat a Rózsa regéje nem untatta; Franczia országban bizony nem unatkoznának az emberek két századon át csak azért, hogy a hivatalos kárhoztatókat bosszantsák. A Daunou itéleténél sokkal inkább igazat adok Chenierének is, ámbár nagyon gyengén van indokolva, s ámbár nagyon leszállította a Rózsa regéjének értékét, mikor azt egyedűl mulattató voltába helyezi.

Még egy más szemrehányást is tesznek a meuni János költeményének; azt mondják róla, hogy a hanyatlás müve. E szerint az őt megelőző s kétségkivül remekebb költeményeket megillető rangot bitorolta volna, melyekhez képest hanyatlást jelezne. Mindenek előtt: ezzel nagyon messze van vive a »hanyatlás« szó értelme, melyet eddig csak a nagy századokat követő irodalmi korszakokra volt szokás alkalmazni. Mikor hanyatlást fedeznek föl már a nyelvnek bölcsejénél, ezzel könnyen zavarba hozhatják a szellemeket e szó átalános jelentése iránt. De még ha hozzá teszik is, mérséklőül, a »viszonylagos« jelzőt, s e hanyatlást az aránylag remek irodalomhoz mérve kivánják értetni, melyhez képest a Rózsa regéje visszaesést jelölne; vajjon a Rózsa regéjének költészete a hanyatlás költészete-e akkor is?

A történelmi kritika nagy hódítást tett napjainkban: s ez az a nézet, mely szerint Francziaország egysége, a monarchia kezdete óta, folyvást csak haladott s előbbre ment. Minden azt mozdította elő, még a rossz kormányok, még az angolok ellenében elvesztett ütközetek is, melyek nem a franczia nemzet, hanem a hűbériség vereségei voltak. S honnan meríthetjük politikai történetünk folyamának e mély és fényes felfogását egyébből, mint az egységes és egyöntetű, — a mint mondatott: egy személylyé vált — Francziaország dicső látványából? Még a tizenhetedik századi franczia irodalom képe is a megelőző irodalmi korszakok benyomását kell, hogy tegye ránk. Csak ha egy irodalom tökély pontját s egy nyelv érettségi korszakát fölismertük, határozhatjuk el valamely müről, jelöl-e haladást, vagy nem azon irodalomban, tesz-e előre lépést ama nyelvben? Részemről én, a ki annyi kitünő szellem szavára a tizenhetedik században ismerem föl a franczia nyelv és irodalom tetőpontját, minden müvet önbecsünek és haladásnak tartok, mely a nemzeti szellemet közelebb vitte e ponthoz. Nem akarom a hanyatlás szomorú jelenségét ismerni föl költészetünk amaz első emlékében, melyben a tizenhetedik század nagy müvészetének ösztöne, világos és elmés nyelven kifejezett átalános igazságokban nyilatkozik.

Hanyatlás csak az volna, ha az egész költészet csak azokra a dalokra szorítkozott volna, melyeket henye főurak udvari dalnokaikkal zengedeztettek a magok mulatságára s dicsőitésére, vagy a Nagy Károlyról és Arthurról szóló mesékre, meg a csapodár hölgyekről és torkos barátokról szóló sikamlós elbeszélésekre, vagy azokra a csinos történetkékre, melyek szórakoztatják de egyszersmind meg-

vesztegetik a szellemeket. Csak az átalános eszmék szülnek müvészetet s viszik előbbre a nemzeteket. Tetemes haladás volt annál fogva: felkölteni a szellemek érdeklődését az átalános eszmék iránt. S a *Rózsa regéje* e haladást idézte elő. Tudományos zagyvasága, merész és rosszul fegyelmezett vállalkozása, belevágni az ismeretek minden nemébe, ez együgyű fitogatása a tanultságnak, melyben az emberi szellem egységének érzése nyilatkozik; mindez akkor még csak durva, de becses eleme volt az értelmi müvelődésnek s termékeny csira a jövőre. Zagyvalék bizonyára, de forrongásban levő zagyvalék; az azt megelőző költészet csak álom volt.

A meuni János könyvének tanultsága csinálta meg a szerencséjét. A tudákosság volt ama korszak sajátsága. Költőnk azt mondja a tudósokról, hogy tudományuk nemesebbekké teszi őket a nemeseknél. S ezzel csak a közvéleménynek adott kifejezést. Ámbár a tudomány még nem lángész, vannak idők mikor a lángész tudomány. S ez leginkább áll arra a korszakra nézve, a melyben a meuni János élt. Mig a középszerü szellemek a nemzeti költészethez tapadtak, az erősebb és feltalálóbb szellemek az ó-világ hagyományai felé fordultak. A század határozatlanul érezte, hogy nem elég neki saját készlete. Ama nagy fény emlékezetét őrizte még, mely az ó-kor felett ragyogott, s melytől tudta, hogy könyveibe van bezárva. Tisztelte és bámulta azokat, a kik elővonták rejtekeiből e fényt, hogy szétsugároztassák. Kik azok a buzgólkodó ügyvédek, a kik Gerson bünvádi keresetében, Menni János fölmentetését tudománya nevében követelik? A kor legfölvilágosultabbjai.

A meuni János tudományában nem hiányzik a kritika: költőnk megbirálja s magyarázza, a mit idéz. Emlékszünk szép sorára a Horácz kecses és elmés voltáról. Másutt Virgilt dicséri a női szív mély ismeretéért. Nem kivántatik-e valódi ihlet ahoz, hogy valaki Virgilnek, a tizennegyedik század elején, legszebb adományát s legeredetibb alkotását, a gyöngéd és szenvedélyes Didót ki tudja jelölni? Jean de Meun, kora bizonyos eszméit s viszonyait a régiek bölcsesége által magyarázza ki; saját eszméit azokéval táplálja. Ha hát csak azt nem akarjuk állítani, hogy a renaissance az új korra nézve nem egyéb mint lemondás a nemzeti szellemről, s hogy dicsőbb lett volna, ha minden nemzet, szakítva a múlttal és elzárkózva saját területére, úgyszólván egészen újra kezdje az emberi szellemet: mikép tagadhatnók, hogy az a költemény mely, ha csak nehány durva szállal is össze tudta kötni a franczia szellemet az ó-kor szellemével, jobban megérdemelte, hogy fennmaradjon, mint annyi más, már feledésbe merült mű, habár nem is tehetett többet, mint hogy múlattatta nemzetét.

Azért épen tudományossága, melyből csodálatra méltó fénysugarak lövellenek ki olykor, teszi a *Rózsa regéjét* eredeti költeménynyé, s előttem épen az tünik föl újnak benne, a mit elavultnak tartanak. S vajjon lelemény tekintetében is, annyira alább áll-e amaz egyhangú s véghetetlen regényeknél, melyeket elébe tesznek, s azoknak legjobbika is mutathat-e föl egyetlen helyet, mely fölérne erélyesen rajzolt arczképeivel, ez első vázlataival a nagy drámai alkotásoknak? Miben mutatkozik a lelemény, valamely költeményben? Az események gazdagságában s bonyultságában-e, vagy nem inkább az oly

jellemekben-e, melyek átalánosak s egyéniek egyszersmind, melyek nagy szenvedélyeket személyesítenek, s melyek örökre benyomúlnak az emberek emlékébe? Idézzen nekem valaki, a Rózsa regéjét megelőzőleg, egyetlen személyt, mely átalánosabb és egyéniebb volna mint Csaliképü. Ez egy felsőbb vígjátékba illő jellem. Pedig nem maga van. A vénasszonyban, kiben Gerson annyira megbotránkozik, a Regnier Macette-jére ismerek, mint Csaliképüben a Moliére Tartuffe-jére. Ez oly tisztán s oly kifejezőleg rajzolt alakok, életteljöket és valóságukat átkölcsönzik a születő nyelvnek, s azonnal érett alakok és határozott fordulatok adnak ruhát a soha el nem avulandó igazságu eszméknek.

De a *Rózsa regéjének* legnagyobb újdonsága abban áll, hogy egyetlen verses műben sem nyilatkozott a franczia szellem szabadabban s több oldalulag. Abban a természetes sajátosságában látjuk itt a franczia szellemet, mely tovább fejlődik még, de nem változik meg többé; ellensége az előitéleteknek, de jól összefér velök; a külszin alatt a valóságba behatol, s a ruha alatt megismeri az embert; enged a hatalomnak de nem engedi megcsalatni magát általa; kigúnyol minden osztályt, mely a nép együgyűségét kizsákmányolja; barátja az észszerű javításoknak, a reformnak, de annak sem ellensége, a mi annak csak a látszatát viseli magán; pajkosabb mint gonosz; mindenről »azzal a bizonyos vidor szellemmel itél«, melyet Rabelais említ, s »mely megveti az esetleges dolgokat«. A franczia józanész kiküszöbölte a románosok csodaszerüségeket; s az elbeszéléseket, melyek csak múlattatnak, elmélkedés váltotta fel, mely bizonyos gyakorlati igazságokat állapít meg. Jean de Meun-nél a képzelet a józan

ész szolgálatában áll. A költészet nem akar többé kóbor és piaczi keresetmód lenni, mint a lantosok idejében; arra törekszik, hogy az emberek szükségeinek, szenvedélyeinek és érdekeinek adjon kifejezést. Az iró a troubadour hűbéres helyzetéből a költő függetlenségére emelkedett. Leczkét tart a királyoknak; leczkét a pápának, a papoknak s minden hatalmasságnak; még a jogszerű hatalmat is azokkal a merész kételyekkel ingerli, melyek mérséklik a hatalmat s tiszteltté teszik az engedelmességet.

Szerencsés véletlen, hogy a lorrisi Vilmos és a meuni János a franczia szellem két fő arczát tükrözik vissza; egyfelől azt a szeretetreméltó jó hiszemüséget, melyet gyermetegségnek neveznek, másfelől azt a merész és tényleges bölcsészetet, mely semmin sem ütődik meg s mindent megbirál. Vilmos az őszinte és gyermeteg költő; János az önáltatástól ment költő. De a Vilmos őszintesége alatt a János átható és bölcsészi esze csillámlik át; valamint viszont János sem oly határozott kételkedő és nem oly kiábrándult, hogy ne lennének perczei mikor a Vilmos őszinte gyermetegségével bir. Rég volt, hogy Caesar, őseinket a gallokat mint versenygőket, jármot nem türőket, s a mellett mint kiváncsi és hiszékeny bambákat festette le, a kik városuk piaczán az idegen körül csoportoznak a ki nekik a szomszéd országokból hoz hirt. A bamba gallt a lorrisi Vilmosban, a vitatkozót a meuni Jánosban találom föl.

Tegyünk még a meuni János képéhez egy utolsó, egészen franczia vonást: az egyenes szó iránti előszeretetet. Emlékszünk arra a helyre, a hol az Ész oly nyers kifejezésekben beszél, hogy a Szeretőtől is *rima* nevet

von magára. »Szép barátom« — mondja neki az Ész — »én magok nevén nevezhetem a dolgokat anélkül, hogy azért becstelenné lennék, mert én mit sem szégyellek és nem tartom bűnnek a *nemes dolgokat* is, minden észrevétel és kerülő szó nélkül nevezni meg

»— miket isten-atyám az égben,
Teremte önkezével régen.«

»Mikor a világot teremté és mindent a mi van, azt akarta, hogy a gyönyörömre való dolgoknak neveket találjak, s nevezzem őket magok nevén s közérthetően, hogy ismeretünk öregbedjék.«

Ez a meuni János szabadszájusága tulajdonkép a jó kedvű bölcseség, a pajkos *rima-bölcseség*, a mint a Szerető nevezi; de még is csak bölcseség. Egyébiránt nem kell összezavarni az ész e pajkoskodásait, melyekre azon törekvés által ragadtatik, hogy »ismeretünk öregbedjék«, a képzelődés ama mesterkélt tisztátalanságaival, melyek annyira bemocskolják a középszerű irók undorító müveit. A meuni János szabadossága olyan mint a Montaigne-é, a Lafontain-é, a Molière-é. Nem is említem Rabelais-t, mert nála a képzelődés szeszélyes szabadossága nagyon is gyakran vegyűl a józan észével. Maga Charron, a böles Charron is mutat fel ily foltokat. A lorrisi Vilmos, a ki tartózkodóbb és illedelmesebb mint folytatója, a Racinek és Boileau-k nemes családjából valónak látszik, a kiknél az ész, nemhogy szabadosságra vetemednék, inkább még a túlságos bizalmaskodástól is félni látszik.

A tudósok, bölcsészek, theologusok, alchimisták, természettudósok, még a törvény-irók is, két század

át merítettek a Rózsa regéjéből. Épen a tudósok kedveért tette a meuni János, hogy az ó-kori hagyományok világánál oly messzire merészkedett az átalános eszmék mezejére behatolni. A mi illeti a várurakat, a nőket, a tanulókat, a jelen minden szele után forgó szellemeket, nekik minden kedvelt nemből való példányokkal szolgált, lovag-krónikákkal, tündér-mesékkel, beszélykékkel, versenydalokkal; mert mindezt feltalálni nála. Kedvébe járt minden osztálynak, kielégített minden ízlést, komolyt úgy mint sikamlóst, s oly alakban, mely senkinek nem engedte, hogy csak középszerüleg érdeklődjék müve iránt. Senki sem olvashatott abból száz verset egy végtében a nélkül, hogy vagy egy merész nézetet, vagy egy kételyt, vagy valamely vitás pont magyarázatát, vagy legalább egy, szellemirányának megfelelő gondolatot ne találjon benne. Ez tette e költemény hatását oly átalánossá. Vajjon egy hanyatlást jelző müvel lehet-e oly mélyen hatni az elmékre, lehet-e indítani oly mozgalmat, mely két századon át tartson?

Ne lássunk bár, ha úgy tetszik, egyebet e regényben, mint költészetünk törekvését: beleszólani mind abba, mi akkoriban a gondolkodó főket foglalkoztatja, — maga e törekvés nem elég dicsőséges-e? Nem bámulatos-e, hogy a zavaros és emésztetlen ismeretek e halmazában a franczia szellemre ismerünk, s azt már oly biztosnak, szilárdnak, merésznek és emelkedettnek találjuk, mint a hogy például azok alatt az ékítmények alatt, melyekkel a kőfaragók a székesegyházak külsejét túlterhelték, az építő müvész nagy és egyszerű körvonalait felismerjük? Ez a franczia szellem, mely itt először van összefoglalva s úgy szólván tömegesen bemutatva, nem sokára öntu-

datára jut erejének s utat tör magának. Az ó-kori tudományosság e tömege, mely azt a tizennegyedik században szinte agyonnyomni látszik, minél tovább, annál könnyebbé s elviselhetőbbé válik; s mi úton? Azon az úton, hogy egyenként, minden lényeges részében, áthasonúl vele, hozzá alkalmazkodik s bele olvad. Az útashoz hasonlóan, a ki úti eleségét hordja vállain, s azon mértékben könnyebbül terhe, a mint fogyasztja. Mikorra ez az áthasonulás teljesen végbe megy, akkor fog felvirágzani az új kor legszebb irodalma, vagyis inkább az egyetemes irodalom harmadik alakja. S mivel a »*Rózsa regéjé*«-*ben* ennek érezzük első nyilvánulását: azért örökre méltó e mű, hogy a franczia költészet történetét ez nyissa meg.

VIII.

A tizenötödik század némely fő költői.

A tizenötödik század számos költőt mutat föl. A főbbek közöttök: ugyanaz a pizai Krisztina, kinek nehány kéziratban maradt versét dicsérettel említik; Chastelain György, a kit a maga korában sokkal jobban szerettek hirnévtelen költemenyeiért, mint *krónikájáért*; az auvergnei Martial, szerzője egy »VII. Károly király haláláról« szóló történeti-fajta költeménynek, melyben rossz rimekben vannak kifejezve a nemzet érzelmei a szerencsétlen királyi ház iránt. Az auvergnei Martialt, *kora legszellemesebb költőjének* nevezték. Igy adták »a franczia ékesen szólás atyja« czímét Chartier Alain-nek, a VI. és VII. Károly

házi titkárának, egy szellemtelen költőnek, száraz prózairónak, ámbár nehány lelkes verse is van, az azincourti szerencsétlenségről. * Hasonló magasztalások jutottak részébe a Franc Márton *Hölgyek lovagjá*-nak, Jó Fülöp burgundi herczeg *Balladái*-nak, és a Coquillart lapos költeményeinek. Irodalom-történetünk sajátsága, hogy a nagy magasztalásokkal nem várták be a nagy tehetségeket.

Egyetlen költő jelöl, e században, új korszakot a franczia költészetben, s hagy abban maradandó emléket: e költő az 1431-ben született Villon. Boileau kijelölte neki a helyét:

»Villon kezdé meg e vad század hajdani
Regélőinek zűr-zagyváit irtani.« **

Boileau sommás itéletet mond, de nem könnyelmüen. A tizenhetedik századi kritika igénytelensége feloldozta őt az alól, hogy itéleteit történelmi érvekre alapítsa, a mit különben *költészettanának* jelleme sem engedett volna. De keressük érveit mi; ez hasznosabb s nem is oly káros eljárás, mint ha Boileaut egyszerüen tudatlansággal s szeszélyességgel vádolnók.

IX.

Orleánsi Károly.

Az utóbbi időkben bizonyos vélemény-irányzat meg akarta fosztani Villont a Boileautól számára kijelölt helyétől, hogy a vers-irás müvészetében való haladás di-

* Lásd a *Négy hölgy* (Quatre Dames) czímü költeményét.

** Boileau Tanköltemény a *Költészetről*, (I. én. 117—118. sor.) Ford. Erdélyi János.

csőségét Orleánsi Károlynak, a XII. Lajos atyjának (1391—1464) tulajdoníthassa.

Ez a vélemény még a tizennyolczadik századból származik. Akkor fedezték föl az Orleánsi Károly költeményeit.* A leleten való öröm, egy kis hizelgés az uralkodó ház iránt, bizonyos hajlam: hibán érni Boileaut mindez a mű érdemének nagy túlzását idézte elő. Azt hitték, a költészetnek is nagyobb becsületére válik, ha maradandó költőink névsorában az első egy királyi herczeg, s nem a nép fia, és pedig, ki kell mondanunk, nem a bitófától szabadult. Ugyanaz a hiúság, mely már előbb is megrótta Boileaut, hogy a költészetet nem Thibault champagnei gróftól vagy valamely más herczegi vérből való költőtől, hanem Villontól keltezte, egy »semmiházitól« a mint Pradon nevezte.

Napjainkban egy hirneves mübiráló, a kit nem gyanusíthatunk sem a vak bámulással, a mi nagyon megbocsátható Sallier apátnak, egy oly költő iránt, kit csaknem maga fedezett föl, sem az előkelő Pradon aristokrata előítéleteivel Boileau ellen, t. i. Villemain **, oly súlyt adott ennek a véleménynek, hogy talán vakmerőség is annak ellenmondani. Bátorkodom mindamellett ellenkező nézeten lenni Villemainnel.

Először is Boileau, tudtomra, nem hibás abban, hogy nem ismerte az orleánsi Károly költeményeit. Inkább ezeknek a költeményeknek a hibája, hogy nem birtak útat törni magoknak, vagy a körülményeké, hogy azokat homályba borították. Nem voltak semmi befo-

* Sallier apát bocsátotta közre.

** Leçons de littérature française au moyen âge.

lyással a franczia költészet előbbvitelére. A remekművek százada után fedeztettek föl. Nincs hát semmi igaztalanság abban, hogy kimaradtak költészetünk történetének amaz áttekintéséből, melyben Boileau csak azokat sorolta elő, a kik szolgálatot tettek a művészetnek s előbbre vitték azt.

De ha ismerte volna is e költeményeket Boileau, a dicsőséget, hogy régi elbeszélőinket rendbeszedte, nem tulajdonította volna érettök egy oly költőnek, a ki azokat híven folytatta, de leleményeik körén kivül nem ismert egyebet, mint néhány az olasz költőket utánzó darabot.

Orleánsi Károlynál ugyanazzal a képleges készletével találkozunk a lovagszerelemnek, melyet egyformán alkalmaz valamennyi költő, a *Rózsa regéje* óta. O csak tökélyesítette azt némileg, részint az által, hogy e képleges személyek létszámát kiegészítette, részint hogy észszerűbb rangfokozatot állapított meg köztök. És ezt azért tulajdonítom neki érdeműl, mert minden alak, melyet ő léptet fel először, vagy valamely valódi érzelmet személyesít, mely hiányzik megelőzőinél, vagy egy élesebben észlelt árnyalatot, vagy valamely szabatosabban kivitt fokozatát a jellemnek.

A szerelem birodalma teljes: Ámor és Vénus az uralkodói. Első miniszterök a Szépség; állam-titkáruk az Állhatatosság (Bonne-foi), pecsétőrük a Hűség (Loyauté) Szives-látás (Bel-Accueil) és Kedvesség (Plaisance) palotaőreik. Jó-hir és Igazmondás (Bonne-Nouvelle et Loyal-Rapport) hirnökeik; a Világi-Gyönyörök udvaronczaik. Alattvalóik, különböző erkölcsüek és jellemüek valamennyien: Vágy, Vigasz, Jó-tanács, Árulás, Kétségbeesés, Búbánat, Gond. Ezekkel igázta le Szerelem a

világot. Birodalmában van a Gondolat remetelaka, a Mélázás berke, a Szomorúság erdeje, a hova elvonúlnak azok, a kiket megsebzett. E nagy birodalom orvosa a Remény; a kinek sokszor abban telik kedve, hogy a betegeket szép szavakkal áltatgassa.

Nem hiányzik sem a kormányrendszer, sem a börtönök, sem a parlament, sem a törvényszékek, melyeknek, eljárását Orleánsi Károly mind előadja rimeiben. S végre es birodalomnak megvan a maga vallása, paradicsoma purgatoriuma s vértanúi.

Mindezek a személyesített fogalmak a Rózsa regéjéből vannak utánozva; Orleánsi Károly újakat is tett hozzájok, még hidegebbeket. Mind az ő egyéni hangulattainak s szeszélyének, majd víg, majd szomorú kifejezései, többnyire az olasz költészet és kivált Petrárka után másolva, a kinek sonnetjei divatba hozták a szerelmi szőrszálhasogatást. Az emberek szivesen hódoltak ez iránynak. A kor udvari szokásai s szerelmi erkölcsei divatba hozták s az önszeretet is kedvét lelte benne. Igy Orleánsi Károly a meuni Jánostól kölcsönözte allegoriáit s Petrárkától eszméit; ez az oka, hogy oly ritkán találunk nála egy igaz hangot s egy erőteljes kifejezést. Legfölebb annyit lehet mondani róla, hogy kellemes utánzó, nem levén magának ereje újat gondolni.

De a herczegi költő darabjai közt elég van olyan is, a mi érzelmeinek egyenes és allegoria nélküli kifejezése. Ezek az érzelmek azonban finomak s csinosak inkább, mint meghatók és szenvedélyesek. Az a szív, melyet Orleansi Károly az Emlékezet szekrényében őriz a Jó-indulat kulcsával elzárva, csakis kellemes szellem, melynek csak udvariasságra van gondja. A szerencsét-

lenségek hosszú sora, melyekből élete áll, apjának meggyilkoltatása, bájos anyja, a kit a bú ölt meg, huszonöt évig tartó rabsága Anglia börtöneiben, kilencz év alatt kétszeri özvegysége két egyaránt szeretett nő után, ennyi ok és tárgy a fájdalomra, nem birt lelkéből egy igazán megindító dalt kicsalni. Semmi köz vagy személyes esemény nem volt képes őt az erőteljes hangok és a lángész kifejezéseinek forrásáig magába szállásra indítani. Azt hinné az ember, azért irt verset inkább, hogy meneküljön saját gondolataitól, mint azért, hogy leirva azokat, annál közelebbről lássa.

Hihetünk-e annak az imádott kedvesnek a valódiságában, a kitől a száműzetés elválasztotta, a kinél hagyta szivét, a ki után kesereg, a kit viszont látni remél, s a ki végre váratlanúl meghal? Részemről nem adok több hitelt a tizenötödik század ama rendületlen hölgyeinek, mint a tizenhetedik század páratlan Iriseinek, a kikkel Boileau oly kegyetlenül bánt el. A Dante Beatrixe és a Petrárka Laurája óta nem volt egyetlen franczia költő is, a kinek ne lett volna egy eszményi hölgye, s a ki azt túl ne élte volna. Ha az, a kit Orleánsi Károly sirat:

»Ki vigasza volt s élete,
Kincse, gyönyöre, főjava« —

első vagy második neje lett volna a fejedelmi költőnek, megindítóbbnak tartanám a következő, egyébiránt kevéssé költői panaszt, melyet a halálhoz intéz:

»Ha elraboltad kedvesem',
Hát végy el engem is, hívét;
Mert jobb meghalnom igy egyszerre,
Mint hervadozni bú-keservbe',
S lassan, soká kínlódni még.«

Egyébiránt e képzelt vagy valódi kedves elvesztése után Orleánsi Károly nem akart szeretni többé, újra. A Rózsa regéjebeli szerelmi szokás szerinti fogadalmat tett. Az *Ifjuság* vezette volt be a *Szerelem* birodalmába, a hol zálogúl hagyta szivét. Harmincz év múlva, egy agg, az *Idő* tanácsára, a ki őt az *Ész* nevében korholja, visszakéri szívét Ámortól, ennek parlamentje színe előtt. Az isten, miután jó ideig kérette magát, kiveszi a szívet egy kis szekrényből, s visszaadja neki. A költőt feloldozza fogadalma alól annak rendje szerint kiállított nyugtatványnyal, s bizonyítványt ad neki hűségéről, minden törvényszéki formaságokkal, rá téve még a kelt-et is, a mi az okmánynak hitelességet ad:

»Halottak napja ünnepén,
Ezernégyszáz és harminczhétben
Kegyesség-palotánk termében.«

Mivel 1406-ban, szent-Bálint napján esküdt fel a Szerelem zászlója alá s 1437-ben november 2-dikán kapta ki elbocsátó levelét: szolgálata harminczegy évig tartott.

Orleánsi Károly ezután, mint »kiszolgált szerelmes«, úgy tett, mint a Boileau öregje: korholta a fiatalokban azokat az örömöket, melyeket tőle az öregség megtagadott; gúnyolódott a szerelmesekkel és a szerelemmel,

»Hol Csali-képüek hemzsegnek.«

Aztán az asztal örömeiben keresett vigasztalást,

»Evett-ivott, ha búja volt«

s dicsérte a jó bort és a jó falatokat. Mindamellett végig megtartotta finom izlését, melyet anyjától a milanói Valentine-től örökölt, s azt az inkább könnyű mint élénk

szellemet, mely rímekbe foglaltatta vele élete minden eseményét. — Bloisban néhány költőt gyüjtött maga körül, a kik a »szép szellemek« némi akadémiáját alkották, az olasz irodalmi körök mintájára. Magát Villont is fölvették e körbe; szerencsére nem vált ízetlenné közöttök.

Az agguló királyi költő verseinek korát megelőző csínja még nem elég arra, hogy új korszakát alkossa a franczia szellemnek s haladást jelöljön a nyelvben. Álljon itt mégis néhány sor a *Békéről* irt *Balladájából*, melynek menete síma s hangja nyilt:

»A békességért imádkozzatok
Az örömek forrásaért!
Ti püspökök, szent életű papok,
Apáczák s mind ki imádsághoz ért.
Mester, tudós, növendék és tanár:
A háború minden könyvet bezár.
Te is, a ki vig életet akarsz,
Mert minden erszényt kiürít a harcz,
A békességért imádkozzatok!
S kik szerelem zsoldjában állotok,
Mert szépetektől a harcz elszakít,
Hölgyek szivében lenge nád a hit,
S a míg ti kardot s kantárt tartotok,
Kezetekről mi könnyeden
Elcsapja szépetek' egy idegen,
A békességért imádkozzatok!

Van még sok más, hasonló színezetű darab; nehány ismeretesebb is; köztök a legkedveltebb,

»A nyár előcsapatja itt van!«

a tavasz elég csinos leirása, de keresett bájjal; az egész gyűjteményben a gondolatok bizonyos gyöngédsége, mely nagyon gyakran a kicsinyességbe megy át; világos, de

erőtlen kifejezések; bujálkodó, de útszéli képek s hasonlatok; korát megelőző szótisztaság, oly korban, mikor a nyelvnek még a gazdagodásra volt nagyobb szüksége, mint az idegen szók kiküszöbölésére; elég sok kellemes vers, melyek nagyobb míveltségről mint leleményről tanuskodnak, s melyekben az anyai nevelés jobban meglátszik, mint a nemzeti szellem; mind ez, bár távol vagyok tőle, hogy kicsinyleném, még sem elég jogczím arra, hogy miattok rangjától megfoszszuk Villont egy oly költő javára, a ki utolsó a *Rózsa regéje*, s első az olasz költészet utánzói sorában. A valódi újító: Villon.

X.

Villon.

Villon nem utánozta a *Rózsa regéjét*; szakít e hideg allegoriákkal s ez emésztetlen tudákossággal. Csaknem minden eszméje a saját magáé. A Villon verseit élete, szenvedései, szerelmei, s mondjuk ki, bűnei sugallották neki; a bűnhődések, melyeket magára vont általok, s a halál-veszélyek, a melyekben forgott. Ez már nem szellemes, tanúlt költő, a ki divatos könyvekből táplálkozik; hanem a nép fia, született költő, a ki saját szivében olvas, a ki azokból az erős benyomásokból veszi képeit, melyeket kora tett rá; szerető, a ki nem eped képzelt hölgyek után, a kinek semmi vitája Veszély- és Csaliképü-féle ellenségekkel, s el tudja igazítni a maga dolgát Szives-látás segélye nélkül is. Igaz, hogy szerelmei utczasarki és boltbeli szerelmek; de ez aljas helyeken nyert

ihletéből ő az őszinte vidámság s a bús szomor addig ismeretlen hangjait meríti.

Mint az eszmékben, nem kevésbbé újító Villon a formában is; a kettő együtt jár. E költőnél élénk, találó kifejezésekkel találkozunk; oly irálylyal, mely első olvasásra nehezebben érthetőnek látszik mint az Orleánsi Károlyé, de igazabb, átérzettebb s francziább annál. Orleánsi Károly azon a franczia nyelven irt, melyet az udvaroknál beszéltek, még az V. Henrik angol király udvaránál is, a kinek udvaronczai azt negélyezték, hogy nem is tudnak másképmint francziául beszélni, mivel Franczia ország urainak akartak látszatni. Villon a párizsi nép franczia nyelvén ir; nyelvét egyenesen a nemzet szivéből veszi. Ne ütődjünk meg azon, hogy költészetünk ily alacsony bölcsőben ringott; majd jőnek mások, kik a nép e leányát a tizenhetedik század bájos és szigorú múzsájává nevelendik.

A szegény és hirnévtelen szülőktől származott Villon az utcza-gyerkőczök és csavargók hajlamaival birt. Csavargó, naplopó, zsebtolvaj, botrányhajhász, ablak-beverő, gyanúshelyeket látogató, apró kalmárokat fosztogató, az őrség által űzőbe vett, a háborúnak örvendő — mert akkor a rendőrség kevésbbé éber — ime ilyen volt Villon. »A szabad asztal» (Les repues franches) melynek nem szerzője, hanem hőse, mintegy furcsa Odüsszejája az ő csavargó czigány-életének. Huszonöt éves koráig több ízben be volt csukva a Châtelet-be, pecsenye- és sütemény-lopásért. Még súlyosb vétségek — nem akarom hinni hogy vétkek — miatt, öt bűntársával együtt akasztófára itéltetett. Villon, a kivégzést megelőző éjjel egy balladában kaczag szemébe a halálnak. Lefesti magát zápor-

tól kimosva, napfénytől felszárítva, széltől ide-oda himbálva, s nevet közeli enyészete minde jelein. De nevetése nem a szemérmetlen bűnösé, a ki hurokkal a nyakában, a nézőket gúnyolja. Villon megindító gondolatokat vegyít hahotájába; nézzük közelről, s köny csillog szempillái szélén, s alágördűl nevető arczára. Kéri *embertestvéreit a kik őt túlélik,* legyenek elnézők gyöngéi iránt. Nem mindenkinek van, úgymond, megállapodott esze. Nem gúnyolódik, nem is panaszkodik; nem oly bűnös, hogy gúnyolódjék, s bűnösebb, mint hogy zúgolódnék.

De ha nem kéri szánalmunkat, csak annál biztosabban megnyeri részvétünket: készek vagyunk egészen korára hárítani a felelősséget rendetlen életeért, mely őt a bitófához sodorta.

Mindazáltal megmenekült. Ámbár elszánva a halálra, miután a *játék*, a mint vigan megjegyzi, *még sem volt inyére*, szokás ellenére arra határozta magát, hogy a Châtelet itélete ellen a parlementhez fölebbez. Ez a halálbüntetést számüzetésre változtatta, s Villon a bretagne-i végvidékre vonult. Ujabb tolvajlások, mikért az éhséggel menti magát, *mely erösen ostromolta testét*, ismét az igazságszolgáltatás kezeibe juttatták. Elfogták s a meun-sur-loire-i börtönbe zárták, az orleánsi püspök parancsára. *

* D'Assigny Thibault volt a püspök neve. Villonnak nem igen volt oka dicsekedni a püspök sziveslátásával. Mindössze néhány gúnyverssel boszúlta meg rajta magát. Im egy pár versszaka:

Száraz kenyéren, hideg vízen
Tartott egy nyáron, szüntelen.

A XI. Lajos kegyelmére volt szükség, a *Jó Lajoséra*, a mint Villon nevezi, hogy ne akaszszák föl s ne magára szóljon a borzasztó kép, melyet az akasztott emberről rajzolt. XI. Lajos, rideg és kegyetlen a nagyokhoz és nemesekhez, jó szivü volt a szegény néphez; nem haragudt a csavargók szabad szaváért, a kik őt a hatalmasok rovására magasztalták. Egyébiránt az a király, a ki a könyvnyomtatást Franciaországban meghonosította, helyezhetett is némi becset egy költő életére.

A mi a Villon költeményeit kedvesekké teszi, az a méla vidámság, mely annyira illik egy oly emberhez, a ki sem a tiszta örömre, sem a vegyítetlen fájdalomra

Hogy úgy bánjék vele az isten,
A mikép ő bánt énvelem!

S ha valaki ezért korholna
S azt mondja, minek átkozom?
Hisz egy rossz szót se mondok róla,
S nem átkozom meg, nem bizon.

Hisz én csak annyit mondok rája,
Ha ő irgalmas volt nekem:
Jézus, a mennyország királya,
Hozzá is irgalmas legyen.

Ha ő hozzám kemény, kegyetlen,
(Mint el se mondhatom!) vala:
Legyen hozzá az örök isten,
A számadáskor szint' olyan.
. . . . . .
Könyörgök istennek, vég nélkül,
Ha egy védszentet kaphatok:
Imádkozom, de csak könyv-nélkül,
Mivel olvasni röst vagyok.

(Grand Testament, 2. 3. és 4. nyolczas.)

nem volt teremtve. Balladája a *Hajdankor hölgyeiről* bájoló példány:

»Mondjátok, hova lőn, hova
Flóra, a szép római nő?
Hol Thais s Archipiada,
A nyájas és kedveskedő?
S Echo, a szózatos, midőn
Megrezzen a forrás s a tó —
Az égi báju hova lőn?
— De hol van a völgybül a hó?

Hol az erényes Heloiz?
. . . . . .
S hol a királyné, ki miatt,
Egy zsákba varva, a folyó
Vizébe dobták Buridant? *
— De hol van a völgybül a hó?

S Blanche királyné, a liljom-friss,
Ki mint egy szirén úgy dalolt?
Nagylábu Berta? — Bietris?
S a Trisztán hölgye, szép Izolt? **
S Johanna, kit Rouenbe' tűz-
Máglyára vitt az angol, oh! ***
Hol vannak ők, hol, égi szűz?
— De hol van a völgybül a hó?

* A történelem szerint Buridán (skolastikus bölcsész a XIV. században) Johanna királynéval, Szép Fülöp nejével való benső viszonyáért nem dobatott a Szajnába, hanem száműzetett. Bécsbe menekülvén, befolyt ott az egyetem alapítására. A determinismus tanára felhozott példázata (a Buridán szamara) ismeretes. *Ford.*

** Az eredetiben: »Harembourge, ki a Majnát birta«. A rim kedveért is cseréltem föl ismeretesb névvel. A »nagylábu Bertha« (az előbbi sorban) a Nagy Károly anyja. *Ford.*

*** Az orleánsi, szűz. kit az angolok máglyán égettek meg Rouenben. *Ford.*

Ugyanez a gondolata jött Orleansi Károlynak is, de hogy' elszalasztotta:

»Hajdan nagy hirben álltanak
Heléna, Chryseis, Izolt,
Sok más gyönyörű báj-alak,
Szépségök tiszta, büszke volt;
De végre őket a halál
Gyász-országába levivé;
Példájokból tisztában áll:
Hogy lesz itt minden semmivé.«

A hideg tanulság között, melyet a herczegi költő nehézkesen önt rimbe, s a meleg hangulat között, melyet a nép fia költ, annyi hirneves szépség (s jegyezzük meg azt is: hogy többnyire franczia szépségek) iránt: az a különbség van, a mi egy mivelt okos ember s egy valódi költő közt.

S vajjon a nyelv, korát megelőző csinja fölér-e ama versszakok dallamos hangjával s újdonságával, melyekben Villon, *Nagy Végrendelet*- (Grand Testament)-jében ifjusága gyors elmúlásáról, saját hibáiról s a mindenkit egyenlővé tevő halálról szól:

»Mint szánom ifjuságomat,
Melyben vétkeztem eleget!
A mint a vénség rám rohant,
Csak elhagyott, búcsut se vett.
Nem ment gyalog, lovon se nem:
Hogy hát? El sem gondolhatod:
Csak elröppent nagyhirtelen
És nekem semmit sem hagyott!«

Lehetetlen gyermetegebb s igazabb képet irni az idő észrevétlen gyors futásáról, mely elviszi napjainkat,

a nélkül hogy valami értékest hagyna meg számunkra. A mi következik, könnyeket csal szemeimbe:

»Elröppent s én itt maradok,
Szivben, tudásban oly szegény . . .
. . . . . .
Tanultam volna csak, tudom,
Bolond ifjuságom korán,
Ne éltem voln' ily szabadon:
Voln' házam, meleg nyoszolyám.
Mi haszna már! az iskolát
Kerültem, mint a rossz gyerek.
S mig ezt irom, sirok; no ládd,
A szivem szakad szinte meg!«

Hol vannak a vig urfiak, kiket ifjuságában követett:

Oly jó beszélők, dalosok!

Nagyobb része meghalt; a kik életben maradtak nagy urak, főurak lettek.

»Nehány koldul, mezítelen,
S csak ablakban lát kenyeret!«

Nehányból szerzetes lett. Amazokról nincs mit mondani; de a szegényeknek, kiknek

»Nincs semmiök, ép mint nekem,
Türelmet adj, én istenem!«

A barátok, mi szükséget látnak azok? Jó borok, halak, torták, kalácsok — mindenök bőségben,

»Még pohárnok se kell nekik,
A bort — magok töltögetik.«

Aztán visszatér saját szegénységére, születésére, *szükös kis örökségére*, hisz apja, nagy apja mind szegények voltak, mindnyájunkat, úgymond

»Nyomor kisér, követ nyomon.«

De miért panaszkodnék? ha nem is gazdag, mint Coeur Jakab volt, többet ér, úgymond,

»Szegényen *élni*, durva ruhában,
Mint ragyogó sirkő alatt
Porladozni a föld porában.«

S még kérdés, Jacques Coerur-nek volt-e sirköve? Ő, folytatja, nem angyalnak a gyermeke; apja meghalt, isten vegye lelkét kegyelmébe! Anyja pedig, szintén közel van a halálhoz,

»Maga is tudja jól, szegény,
És fia meg nem mentheti.«

Szegény és gazdag, bölcs és bolond, nemes és paraszt, az udvar hölgyei is, »mind a halál martalékai, nincs kivétel« —

»Meghalt Páris, Heléna meg;
S mindennek kín ha halni kell.
Elfogy lehe, alig liheg,
Epéje szivén ömlik el.
Vérveríték a homlokon,
És nincs ki gyötrelmén könnyítsen,
S testvér, gyerek, barát, rokon,
Magát váltságúl adni, nincsen.

Sápad, remeg, szörnyű tusa!
Orr megnyulik, az ér hideg,
Nyaka duzzadt, petyhüdt husa,
Kitágul minden in s ideg.

Szép női test, gyöngéd, finom,
Szivek gyönyöre, ékessége!
Te is átmészsz mind e kínon?
— Át! ha csak élve nem szállsz égbe!«

Ime, ha nem csalódom, minden fajta szépségek! az érzés hangjai, erőteljes vagy megható képek, az élet és a halál ellentétei, — egyszóval minden a mi a nagyszabásu költészetet alkotja.

A következő darab, a forma könnyüségeivel azt az édes búskomorságot fátyolozza el mintegy, mely az imént idézett versszakokban oly szabadon ömlött ki. A folytonos ismétlés az a kézzel fogható hangjegy, a melybe minden beleolvad.

»Ismerem tejben a legyet,
Embert ruháján ismerem.
Tudom: mi szép nap, fergeteg,
S milyen gyümölcs mi fán terem.
Szurkán a fát megismerem,
Ismerem mi van abban ebben.
Ismerem ki munkál, ki nem.
Ismerek mindent, csak magam' nem.

Megismerem ruhán a gallért,
És a barátot a csuhán;
Inasa után a gavallért
Apáczát fátyola után.
Bakát, ki mindent összehord,
Bohót ki fördik vajban tejben —
Ismerem hordaján a bort:
Ismerek mindent, csak magam' nem.

Ajánlás.

Felség, előttem tudva mind,
Harag, szitok sem ismeretlen,

S a halál, mely mindünknek int . . .
Ismerek mindent, csak magam' nem.*

A gondolat tisztasága, a fordulat élénksége, a kifejezés ereje, vidám és mély bölcselet, — mind ez menynyire fölötte áll az Orleansi Károly gondtalan könnyüségének! Mily vivmányai a franczia szellemnek s költői nyelvünknek!

Azért is, az Orleansi Károly nehány csinos költeménye daczára, hagyjuk meg Villonnak ama haladás di-

*A lehetetlenséggel határos e költemény tartalmát, alakját, hangulatát, fordításban, csak valamennyire is visszaadni. Ime az eredeti:

Je congnois bien mouches en laict;
Je congnois a la robe l'homme;
Je congnois le beau temps du laid;
Je congnois au pommier la pomme,
Je congnois l'arbre a veior la gomme;
Je congnois quand tout est de mesme;
Je congnois qui besongne ou chomme;
Je congnois tout, fors que moy-mesme.

Je congnois pourpoinct au collet!
Je congnois le moine a la gonne *(robe)*;
Je congnois le maistre au valet;
Je congnois au voyle la nonne;
Je congnois quant piqueur jargonne;
Je congnois folz nourriz de cresme;
Je congnois le vin à la tonne;
Je congnois tout, fors que moy-mesme.

Envoy:

Prince, je congnois tout en somme;
Je congnois coulorez et blesmes;
Je congnois mort que nous consomme;
Je congnois tout, fors de moy-mesme.

cső ségét, melyet a franczia költészet a *Rózsa regéje* óta tett. Ne változtassunk ily könnyeden a Boileau ítéletén Villon volt az első, a ki fölszabadította magát a régi elbeszélők utánzása alól; az első, a ki szivéből merítette a költészetet; az első a ki igaz, eredeti s maradandó kifejezéseket teremtett. Orleansi Károly zárja be a hűbéri korszak költőinek sorát; Villon a valódi nemzet költője, a ki a bevégződő hűbérség romjain kezdi munkáját.

Marot, a ki úgylátszik nem ismerte Orleansi Károlyt, már arra a polczra helyezte Villont, a melyen Boileau is fentartotta. Elképped azon, »tekintve hogy ez a legderekebb párisi költő valamennyi közt, hogy a párisi könyvnyomtatók s a város fiai oly keveset gondolnak vele.« Ohajtja, hogy »a fiatalság úgy szedje mondatait, mint a szép virágokat; hogy merüljenek el szellemébe, s tőle tanulják meg, hogy kell valamit leirni.« Becsűli müvészetét, mely »oly teli van üdvös tanokkal s oly gazdag változatos szinekben«, hogy maga is gyakran kölcsönöz tőle, s fáradságaért, melylyel kiadta, utánzásában veszi ki jutalmát.

Villonban a legfőbb tulajdon megvan: izlés és tapintat; érzései közül csak azoknak ad kifejezést, melyek közösek mindenkivel, átalánosak, s magában tudja tartani a csak egyénieket. S végre a nép fia levén, szegénységben születve s növekedve, kihágásokra is hajtva a szükség által, mindig valamely szerencsétlen végletben élve, életéből csak annyit árul el a mi mindenki előtt érdekessé teszi. Sorsának rongyai alól a költő szárnyait látjuk kicsillanni. Villon nem tudta mi sors vár verseire: de úgy látszik: birt a reá váró dicsőség szerénységével.

NEGYEDIK FEJEZET.

I. Mi hiányzott a franczia szellemnek és nyelvnek a tizenkettődik századtól a tizenhatodikig? Mit értünk átalános eszmék alatt? — II. Mennyiben voltak a franczia szellemnek átalános eszméi a középkorban? A bölcsészek és hittudósok. A skolastika. — III. Mit tett különösen a hittan a nyelvért? Szent Bernát egyházi beszédeinek franczia fordítása. Kiadatlan töredék Gerson egy beszédéből. — IV. Több átalános eszméjök volt-e a tudósoknak, mint a nép nyelvén iróknak? Miért volt mindeniknek oly kevés? Honnan származnak az ily eszmék?

I.

Mi hiányzott a franczia szellemnek és a nyelvnek a tizenkettedik századtól a tizenhatodikig? Mit értünk átalános eszmék alatt?

Kimeritettem azoknak az iróknak a sorát, a kik a franczia szellem és nyelv történetének e korszakában maradandó nevet hagytak magok után. Itt az alkalom mérlegelni e szellem és e nyelv haladását ama hosszu idő alatt, mely a tizenkettődik századtól a tizenhatodikig lefolyt, vagy is azon idő között, melyben a franczia nyelv képződött és a között, a mikor az újkor irodalmi nyelvei között legnagyobbá leendő.

Meddig jutottunk el a tizenötödik század végén, három száz évi munka után? A franczia szellem első vázlatáig; nehány gúnyoros költeményig, miket nemzeti szellemünk sugallt; néhány világos és érdekes elbeszélésig történelmünk főbb eseményeiről. A mi a nyelvet illeti: képes megfelelni mind annak, a mit a franczia szellem, e korlátolt körben, rajta ki akar fejezni. S mindazáltal ez a nyelv, túlterhelve vastag kettős-hangzókkal, össze nem férő mássalhangzókkal és orrhangokkal, Brunettó Latininek, a Dante mesterének, *leggyönyörüségesebb nyelv* gyanánt hangzott. Egy velenczei iró, 1275-ből, Canale Márton, a ki egy velenczei krónikát francziára fordított, azt mondja felőle: »a franczia nyelv bejárja az egész világot, s nincs nyelv, a melyet olyan gyönyörüség volna beszélni és hallgatni.« Maga Dante, a ki az olasz nyelvet teremtette, ki azt egyszerre a tökély fokára emelte, magasztalólag szólt nyelvünkről. Idegen udvaroknál azt használták okmányok szövegezésére; az emberek természetes nyelvének tekintették; ha egy süketnéma, mondák, visszanyerné beszélő tehetségét, francziául szólalna meg. A mit nyelvünkről, bölcsejénél mondtak, mikor még nem voltak bizonyos szabályai, azt egy nagy ember a tizenhatodik század elején megerősítette. Alig tett nehány lépést azon a ponton túl melyhez értünk, V. Károly *az államok nyelvének* jelentette ki. Bizonyos, hogy mi nagyra vagyunk vele, miután nem elégszünk meg kezdetbeli dicsőségével, s magasabb hivatást követelünk e nyelvnek, melynek Európa északtól délig hódolt. Mi kellett hát még a franczia szellemnek és nyelvnek? Az, a mi az egyiket az átalános emberi szellemmé, a másikat egyetemes nyelvvé teendette: tudniillik átalános eszmék

s azok az erkölcsi rendű igazságok, melyeknek kifejezése teszi, egy végleg megállapított nyelvben tulajdonkép az irodalmat vagy müvészetet.

Egyetlen eszme magába foglalja mindez eszméket és igazságokat. Az emberiség eszméje; az *ember* eszméje, nem szorítva egy országra, sem egy korra, nem tegnapra sem mára, hanem befoglalva minden tért és időt. A Pascal* »egyetemes embere« — a ki mindenikünkben van, s önmagára ismer az általa háromezer év előtt, más éghajlatok alatt, s ma már kihalt nyelveken kimondott gondolatokban. A többi átalános eszme mind csak ennek az alapeszménck további fejleménye, mivel minden egyes csak másolata ugyanegy eredetinek, az emberiségnek. Átalános eszmék alatt értem az ember minden viszonyait isten iránt és embertársai iránt, a vallások és társadalmak különböző állapotai szerint. Az erkölcsi világrend igazságai alatt értem: a jellemeket és ellentételeiket, a szenvedélyeket és összeütközéseiket s átalában mindazt illető igazságokat, a mi a *vitás lét* alapját képezi, a mint Buffon az emberi életet jellemzi. Értem a lélek minden helyzeteit és állapotait s a mi ez állapotokban közös és egyetemes. Ez a Terentius szép versének a tárgya, mely minden nemzet szivében él:

»Homo sum: nil humani a me alienum puto.«

De mit! az emberi társadalmak története mutat-e föl egyetlen kitagadott korszakot is, melyben ne lettek volna átalános eszmék, melyben az, a mi valamennyit

* Pensées (Havet kiadása) II. 271.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

magában foglalja, az emberiség eszméje, legalább ösztönszerűleg ne élt volna?

Bizonyára nem. Egy nemzet, lett légyen bármily kicsiny, — mit mondok? bármily emberi társaság habár a legdurvább kötelék egyesítette is, nem állhat fenn egy napig, hogy ne lennének átalános eszméi, hogy minden tagja, bár határozatlanúl s ösztönszerűleg, ne ismerné el az emberiség egyetemességét, melyben magát közösségben ne érzené mind a többivel. Az ember egy perczig sem lehet el ez eszmék tudata, vagy sejtelme nélkül. De mily távol van még ez ösztönszerű, zavart és tétlen sejtelemtől az a tiszta és gyakorlati ismeret, mely arra képesít egy nemzetet, hogy az emberiség összes bölcsesége által vezéreltesse magát! Azonban az emberi társadalmak története, ugyanazon nemzet körében, oly nemzedékek látványát tárja elénk, melyeket alig hat át e gyönge ösztön s oly nemzedékekét, melyeket ez ismeret átható fénye majdnem elvakít. Boldogok ez utóbbiak, ha az emberiség összesitett bölcsesége nem volt tökélytelenségekkel, tévedésekkel s csalképekkel tele!

Két feltétel szükséges arra, hogy valamely népnek elégséges számú s elég tiszta átalános eszméi legyenek, a mik irodalma alapjául szolgáljanak: a társadalmi élet multjának ismerete s eléggé húzamos gyakorlata arra, hogy a múlt tanulságait a jelenre alkalmazni képes legyen. Az ily népnek irodalma lesz, az naptól kezdve, melyen fölismeri magában az emberiséget, a múlt, jelen és jövő összehasonlítása által.

Ez összehasonlítás lehetetlen egy alakulófélben levő társadalomban, vagy oly népnél, mely nemzetiségét és határait még keresőben van. Az ily nép csak napról

napra él; maga védelmére s létezésére van gondja; egészen elfoglalja szervezkedése; sokkal inkább a jelenre van szorítva, mintsem a múlt ismeretével foglalkozhatnék. Ha némely kiválóbb szellemek ismerik is azt, csak tökéletlenül s meghamisított hagyományokból ismerhetik. Nem is vezethetik bele a nagy tömeget, mely nem érti a tudós nyelveket, s magok közt oly nyelven értekeznek, melyet senki sem beszél már. Ím ez volt Francziaország értelmi állapota a tizenkettődik századtól a tizenhatodik. Nemzetünk egy napig sem volt átalános eszmék birása nélkül, s az emberiség eszméje nélkül, mely magába foglalja valamennyit. Hogy mily mértékben: azt az ez időszakban megjelent latin nyelvű iratok tanusítják.

II.

Mily mértékben voltak a franczia szellemnek átalános eszméi a középkorban? — Bölcsészek és hittudósok. — A skolastika.

Nagy nevek voltak már a tizenkettődik században: Abélard, Szent Bernát. A tizenharmadikat egészen betölti az Aquinói Szent Tamás neve, a ki sokkal inkább volt franczia mint olasz, miután Párisban nyerte tudori rangját s több évet töltött ott igehirdetéssel és tanítással. A tizenötödik századba tartozik Gerson. A tizennegyedikben csak egy nagy sereg jelentéktelen vitatkozó szerepelt, a kik Szent Tamás, a *doctor seraphicus* (angyali tudor) és ellenfele, Duns Scotus, a *doctor irréfragabilis* (a megczáfolhatatlan) között oszlottak meg. E

nevek épen úgy tartoznak a bölcsészet mint a hittudomány történelmébe. Annálfogva a bölcsészeti és a hittani iratokban kell felvilágosítást keresnünk az iránt, mily mértékben birtak általános eszmékkel a latin nyelven irók? Ha az emberiség eszméje világos kifejezésre jutott valahol, ez csak azon könyvekben történhetett meg, melyeknek egyedüli tárgya: átalában az ember.

A bölcsészek és hittudósok egyébiránt birtak bizonyos fokig a múlt ismeretével. A tizenkettődik században Szent Bernát és Abélard latinúl irtak mint oly emberek, a kik olvasták Cicerot s gyakorlatilag is követték; de ismeretök a múltról sem mély, sem izlés által szabályozott nem volt. Szent Bernát, a ki eltalálja néha a Cicero nyelvét, nem birja kikerülni a Seneca szőrszálhasogatásait és kicsinyeskedését, Abélard a szent szövegek magyarázatában idézi Ovid *Szerelem mesterségét*. Még is a mult ez ismerete, bármily tökélytelen volt is, roppant előnyt biztosított nekik a köznyelven irók fölött, az átalános igazságok ösvényére vezetvén őket. Utánok s közvetlen utódjuk Szent Tamás után, ez ismeret is homályba borúlt; a tizennegyedik és tizenötödik század folytán egyre barbárabb latinsággal irtak. A régi hagyomány, már az előbbi két században is oly ingadozó, mind inkább keveredik oly durva s esetlen mesékkel, melyek két személyt csinálnak Ciceróból s Virgilt varázslóvá teszik.

Kérdezzük meg először is a bölcsészettől: mikép magyarázza az embert. Könyveiben bőven találunk oly okoskodási formákra, melyek az alkalmazásban mindig hatályosak, úgy szintén bizonyos számú tényleges alapigazságra (axioma); de hiában keressük bennök az em-

beriség világos eszméjet. Találkozunk néha a *szóval*, s nagy a vita a realisták és a nominalisták között, a fölött; valóság-e az emberiség vagy név, megvalósult elvonás (abstractio)-e, vagy csak kényelmes szólásmód? Ellentétbe helyezve találom az emberiséget a *socratizmussal*, a *platonizmussal;* s az egyéneket majd úgy fogva föl mint teljesen magokban állva létezőket, majd mint csupán részeit, tagjait az emberi nemzetnek. Az emberiség a tárgya az egész vitatkozásnak, de mig a fölött vitáznak: vajjon valóság-e vagy csak szójáték, senkinek sem jut eszébe annak lényegét tanulmányozni. E nagy szó lebeg, mintegy héjázva, az egész korszak láthatára fölött, de a dolog mélyébe nem hat senki; s anynyi bölcselő közt egy sem akad, a kinek csak eszébe is jutna, hogy ne legyen egyéb mint moralista.

A bölcsészet számba sem veszi az erkölcstant; csak azon van, hogy elveit a vallásra alkalmazza, melybe csakhamar egészen el is merül, vagy a melyen öszszetörik. S mindebből egy kétértelmü teremtés áll elő, melyet skolastikának neveznek, e keveréke a bölcsészetnek, mely szabványait (formuláit) a hit igazságaira törekszik ráerőltetni s a vallástannak, mely a hit igazságait a bölcselmi okoskodás akkoriban egyetlen módján, a következtetés (syllogismus) utján igyekszik bebizonyítani.

A skolastika sem tudomány sem módszer; mert a hol hiányzik az igazságok teste, tartalma, ott nincs tudomány; s a hol hiányzanak a biztos elvek, nincs módszer. A skolastika, ha szabad azt mondanom, csak egy kisegítő eszköze, expediense, az emberi szellemnek, melyet részzint a tudatlanság szült, a mit nem viselhet el, részint a biztos és felsőbb elvek kiolthatatlan szük-

ségérzete, melyek az életet szabályozni s az embert vágyai uralma alól felszabadítni hivatvák.

Bizonyos számú átalánosságok és elvonások, melyek Aristoteles és Pláto némely értekezéseiből merítvék, s melyek tekintélyét a kor, a távolság s a görög nyelvben való járatlanság még emelték, eláltatták, a nélkül, hogy kielégítették volna, a bizonyosság e szükség-érzetét, mely az emberi szellem örök dicsősége. Ez alapigazságok kezelése hizelgett a gondolkodók dícsvágyának, elhitetve velök, hogy mélyen belátók, holott csak szőrszálhasogatók voltak, s hogy előre haladnak pedig csak egy helyben forogtak magok körül. Hogy meggyőzzék magokat, vagy elhitessék magokkal, hogy másokat meggyőztek, elég volt nekik két ily alapigazságot, előzmények alakjákan, összekötni s azokból, következtetés czímén, kihozni a felállítandó elvet. A hiu önelégültség, melyet e könnyű diadalokból merítettek, csak növelte a tudatlanságot; s így lett a skolastika, nehány kivételes értelmiség kielégítő eszközéből az emberi szellem akadályává s haladása gátjává.

A skolastika azonkivül, mindent a syllogismus rámájára húzva, kiküszöbölte a könyvekből a képzelődést, az érzést, magát az észt is, mely nála csak gépezetté vált. Elszegényítette az embert: hogy birhatott volna az emberiség erkölcsi eszméjével?

Ez eszmét kétségkivül a vallási müvekben fogjuk hát feltalálni. De mit látunk azokban egyebet, mint csupa hittant? E hittan még tiszta Szent Bernátnál, a ki nem vegyít bele semmi idegen elemet. Később, Szent Tamásnál, már a bölcsészettől kölcsönöz formulákat, hogy egy testbe, egy összegbe foglaljon össze valamennyi val-

lási igazságot, megoldott kérdések alakjában tüntetve elő azokat. Csakhamar találkozik a bölcsészettel a skolastikában; vegyületökből végetlen száma származik a skolastico-theologiai tételeknek. Egy párisi érsek, Tempier István, egymaga kétszázhuszonkettőt kárhoztatott mint erettnekségeket. Gersonnál a hittan kibontakozik a bölcsészetből s önállóságra és jelleme visszanyerésére törekszik. De a bölcsészet példájára szintén elhanyagolja az erkölcstant, mely középhelyet foglal el kettejök között s melyben egyedül volna feltalálható az emberiség eszméje.

Az e korszakbeli hittani iratok nagy tömegében, melyeket a bölcsészet és vallás e keveredése a skolastika idézett elé, alig találni valami nyomára az átalános igazságoknak. Az embert, úgyszólván csak hittani minőségében veszik szemügyre, majd az angyal szinvonalán, ha azt nézik mily áron váltatott meg, majd a semmiségen alul, ha ahoz mérik a ki teremtette. Szent Bernát és a többiek, az embert mint ismertet és kimagyarázottat veszik át a keresztyén hagyománytól. Nincs szükségök arra, hogy tanulmányozzák, minden készen van, elvégezve s megnyugosznak benne. Bizonyos értelemben az ember összetétele, melyet a hit elfogadott; az emberiség eszméje a keresztyén hittan egy formulája.

Később majd, mikor a vallás lép a hittan helyére s a keresztyénség a dogmák magaslatáról az ember nyomorultságának mély és rokonszenvező tanulmányába mélyed, jobban meg fogják érteni az emberiséget s meg fog születni a keresztyén erkölcstan tudománya. Kétségtelen, hogy ez erkölcstannak némi képe már a középkor hittudósaiban is felcsillan, de még csak a parancsoló fegyelem alakjában. Nem elemez még semmit, nem hat

még be a szív redőibe; egy szóval, az egymásból folyó mozzanatok egész sorát szabályozza, s ugyanaz a törvény terjed ki minden lehető kihágásra. E hittan nem ismer szánalmat; sommás itéletei rövidsége által lesújtja az embert, ellenkezőleg a vallással, mely anyai kézzel fedi föl a szív sebeit, melyeket gyógyítani akar s az eredendő bűn nyavalyája mellett a megváltott természet erejére is rámutat.

E kor legnagyobb hittudósának, Szent Bernátnak egyházi beszédeit olvasva, kevésbbé bámulom őt azon a magaslaton, melyen szavait olykor a szentirás szavai magasáig emelve, tartózkodik, mint a mennyire csodálkozom azon, hogy oly közönyösnek látom őt az emberi élet részletei iránt, mintha nem is ismerné vagy ihletéséhez méltatlanoknak tartaná azokat. Jézus maga nem mutatta-e ki a keresztyénségnek ezt az utat, annyi ízben, oly szavak által, melyek egyaránt tele voltak az ember tökéletes ismeretével s a nyomorai iránti részvéttel? Szent Bernátot a hittudós hite oly magasra emeli az emberi élet fölé, hogy mesterének e fényes útmutatásait egészen elveszti szem elől, s ha szent könyveiben olykor az élet erőteljes rajzaival, vagy arra vonatkozó elbeszélésekkel találkozik, ő azokat képleges értelemre fordítja, mintegy rejtelmes árnyat állítva maga és a való-lét közé.

A bölcsészeknél az ember egy nem; csakhogy némelyiknek e nem: csak üres szó; másoknak pedig valósított elvonás. A hittudósoknál az ember: »nem létező«, szemben a »Létezővel«. Minden törekvésök arra irányul, hogy a Teremtő és a teremtmény közti végetlen különbség e titkát kimagyarázzák. Időről időre egy egy biztató szó tartja vissza a »nem létezőt« a kétség-

beeséstől. Bámulatos magyarázatok pazaroltatnak arra, mikép száll le isten végetlen magasságából a végetlen mélységbe, hogy éreztesse a nem létezővel, hogy sorsa nem egészen közönyös az egyedüli »Lény« előtt.* Máskor az ember olyan, mint egy csatatér, melyen isten és ördög küzdenek: új veszély, nem kevésbbé megfejthetetlen, az egyenlőtlenség titka: az elesett, de még is hatalmas angyal-, s a megváltott, de mégis megromlott ember közt.

Nem csodálom, hogy a hittudós e rejtelmes hite, a ki isten és ember, vagy ördög és ember közé van állítva s érzeni is látszik néha a közbenjáró szerepének kevélységét, oly csekély befolyást gyakorolt a franczia szellemre és nyelvére. Azt sem csodálom, hogy a skolastika philosophia, e minden megvitatás nélkül elfogadott elvonások és osztályozások (abstractiók és categoriák) körében forogva s mindig azon erőlködve, hogy összeütve őket valami álcsillámot üthessen ki belőlök, csak némi meddő sürgölődést birt költeni némely népszerű szónokok körében, s azt a hiu érdeklődést, melyet a szónoklat varázsa mindig költ. Annyi latin nyelvű irat közül, melyek az érettség látszata által csalnak meg, egyetlen egy sem ment át a köznyelvbe. A franczia szellem csak az nap lépett a haladás útjára, a melyen a

*Mikép kötik össze a »nem létezőt« a »Létezővel?« »Három kapocs által, mondja Szent Bernát: kötéllel, fa- vagy vasszögekkel és madár-léppel. Kötéllel, mikor az erős érzékiségtől zavartatva, az ember még sem téveszti szeme elől becsületét s a fogadalom emlékét. Szögekkel, mikor nem az emberektől félünk, hanem a pokol kínaitól. Madár-léppel, mikor a szeretet által összeolvadunk isten lelkével.« *De diversis*, Sermo IV. pag. 2314.

hittudományban az erkölcstant kezdette keresni s lerázta a skolastika jármát. Bizony nem a skolastikából kaptuk a szabatosság és logikai szigor iránti előszeretetünket; a középkor gondolkozóinál annak igen sok hibás alkalmazása között csak igen kevés helyessel találkozunk. A latinul és a köznyelven irók közt, valamint mindkettőnek külön saját olvasó közönsége közt, oly roppant nagynak látszó távolság sokkal kisebb mint első tekintetre látszik. Én nem bízom az oly gondolkodókban, a kik egy kihalt nyelvhez alkalmazkodnak s nem tudtak hazájok nyelvén gondolkodni.

III.

Mi szolgálatot tett különösen a hittan a nyelvnek? Szent Bernát beszédeinek franczia fordítása. Kiadatlan töredék Gerson egy beszédéből.

Könnyű megitélni, Szent Bernát némely egyházi beszédeinek a tizenkettődik és tizenharmadik században készült fordításaiból, mily kevés gyarapodást nyert a nemzeti nyelv a hittani irodalomból. Nem birja követni annak szőrszálhasogatásait, holott a latin arra alkalmatos s a hang átalában eleven. Némely helytt, a hol Szent Bernát mesterkél, a fordító nem fogva föl az értelmet, beéri azzal, hogy a latin szókat, könnyedén megfrancziásitva, átfordítja. A mit még legszerencsésebben fordít: azok a fordulatok, a melyekben rá lehet ismerni a francziára, a ki idegen nyelven fejezi ki a mit nemzete szellemében gondolt.

De a fordítás e nyelve, mely annyira ellenszegül mind annak a mit a franczia szellem nem akar magába venni, könnyen látszik arra megérni, vagy inkább készen arra születni, hogy jól fejezze ki azt, a mi örökké igaz marad. Igy a mikor Szent Bernát azt mondja: *Non est talis tristitia hypocritarum; non in corde, sed in facie est*, a franczia nyelv így adja vissza: »Teile n'est mies la tristece des ypocrites; car elle n'est mies el cuer, mais en la fazon« (nem ilyen a képmutatatók bánata; mert az nem a szivben van, hanem az arczon). Alább, a hol a latin azt mondja: *Hypocrita ungit potius semetipsum, ut propriae fragrantiam opinionis respergat*, a franczia, képet képpel adva vissza, így fordítja: »Li ypocrite oynt ainzois ley-mesmes, por espardre l'odor de sa propre noméie« (a képmutató magát kendőzi, hogy saját jó hirneve illatát terjeszthesse). A nyelv már kész abban az irányban, mely a gondolat mozzanatát jelöli, s a találó kifejezésben, mely annak határozott jele. Nincs már egyéb hátra, mint a helyesirás munkája, mely az espardre-ból *repandre*-t, noméie-ből renommée-t csináljon. Idézhetnék más példákat, igaz hogy nem sokat; mert Szent Bernát csak igen ritkán érinti a nem hittani embert; ő csak hitet elemez, nem az életet festi.

Ekkép, — s ez új bizonyitéka annak, hogy a nyelveket egyedül az átalános eszmék viszik előbbre — valahányszor Szent Bernát valamely bölcsészeti igazságot fejez ki, vagy jelez bár csak félig is, a fordítás nyelve mindannyiszor egy új fordulattal vagy kifejezéssel gazdagodik. Mondhatnók: a franczia szellem érintést érzett s felel rá.

Hasonlót észlelhetnénk az Abélard leveleinek (Heloizához) a meuni János által készült kiadatlan fordítá-

sában is. Mindazok a vitázó helyek, melyek a latinban is csak középszerűen világosak, még homályosabbá válnak a fordításban; de élénk s világos lesz a nyelv, mihelyt a csalódott szív állandó és igaz érzelmeinek kiömlését kell kifejeznie.

A Gerson kiadatlan beszédei, a *nagy tudósokhoz* intézett helyek meglábolhatatlan homályosságai mellett, tiszta kifejezés-teljes nyelven szólanak *az együgyű néphez.* Beszéde a Passióról (Krisztus kinszenvedéséről) minden anya érdeklődését felköltötte a gyászos rejtelem iránt, a mint elbeszélte mikép vett búcsut Mária, »az utolsó jerusalemi útjára, a fájdalmas halál útjára induló« Jézustól. — »Isten veled, fiam« — így szóllaltatja meg Gerson az isten-anyát — »isten veled, egyetlen örömem, egyetlen vigaszom! Hát soha sem látlak téged itt többé viszont? — Ekép szólva, vagy talán hallgatva, vagy csak nyögve, sohajokkal és fájdalmas jajgatások közt, mivel a fájdalom nem engedett szólanod, oh fájdalmas anya, a mint áhitatosan képzelem, így ölelted meg fiadat, a minden másoknál szebbet. Az édes, ártatlan és folt nélkül való bárány megindúlt a halálra, jól lehet isten vala az áldott szent háromságban. Gyöngéden megölelted őt, s könnyekben ázott arczodat vállaira, vagy szűz arczára hajtottad; aztán erőt vettél magadon s így kezdtél szólani: Isten veled, szép fiam; hajh, kedves fiam, isten veled! De atyám, és én uram, én istenem, mindenek a te hatalmadban vannak. Én a te vigasztalhatatlan anyád vagyok, a te alázatos szolgálód, a kit annyira méltóztattál szeretni és tisztelni, ingyen kegyelmedből, minden magam érdeme nélkül. Esedezem neked, légy irgalommal a te anyád iránt, s maradj velünk ez innepen itt

Bethaniában, hogy kikerülhesd az áruló zsidók dühét, a kik téged halálra keresnek, s már a templomban is meg akartak kövezni. Magad tudod; én láttam a köveket. Hajh, mily rémület! kövekkel jöttek, s meg is dobáltak volna, ha isteni hatalmad meg nem szabadított volna. Most is épen úgy megmenekülhetsz. Mindazonáltal uram, ne úgy legyen a mint én akarom, hanem a mint te akarod. Legyen minden a te kedved és rendelésed szerint.« — Igaza van Gersonnak mikor utána teszi: »Ájtatos hivek, ha vannak itt részvevő szívek, s a kik tudják mit tesz szeretni, kivált egy anyának a fiát, gondoljanak a Jézus édes anyjának e fájdalmára!« * Valóban értett hozzá, mikép kell meghatni a sziveket, a hittétel gyöngítése nélkül; eleget tett a vallásnak is, a hittannak is.

IV.

Több általános eszméjök volt-e a tudósoknak, mint a köznyelven íróknak? Miért volt mindeniknek oly kevés? Honnan származnak az ily eszmék?

Hasztalan keresnénk hát a középkor tudós latin iróinál a mult mély ismeretéből s a multnak a jelennel való összehasonlításából merített általános eszméket. A tárgyak, a melyekkel foglalkoznak, általános érdekűek de az elhibázott módszer csak ész-játékokat von ki azokból, ép oly szeszélyeseket, mint az irók hangulata. A

* Gerson kiadatlan Beszédei, a Nemzeti könyvtárban.

múltra való emlékezések csaknem mindig erősebbek, mint a belőlök ihletet merítő, vagy tekintélyt kölcsönző szellemek. Csak irodalmi szempontból ítélek így. Talál-e az újabb bölcsészet a skolastikusok irásaiban termékeny ismereteket és hagyományokat; magára ismer-e a tulajdonképeni hittan a hittudósok irásaiban? Ezt tagadni szintoly kevéssé érzem magamat illetékesnek, mint állítani. De irodalmi rendű átalános eszméket, pedig csak ezek hatnak fejtőleg a nyelvekre, azt hiszem, hogy e korszak nagy tudósai felette keveset nyújtottak. Még a köznyelven irókhoz mérve is hátrányban vannak annyiban, hogy a múltat sem ismerve jobban, a jelent kevésbbé közelről nézik mint ezek a gyermeteg tudatlanok, a kiket megvertek, mert nem tudták leczkéjöket, mint Froissart Jánost, vagy mint Villont, a ki megszökött az iskola elől.

De azért ezeknek sincs több átalános eszméjök, mint a latinúl iró tudósoknak. Villehardouin alig nehányat vázol, szilárd kézzel, *Emlékirataiban,* de azok olyanok, mintha kard hegyével volnának irva. Jóval több nyilatkozik, bár csak gyermetegségeknek látszók, a Joinville tapasztalt aggkorában s míveltebb szellemében. Froissart ritkán vegyít ilyesmit bájos elbeszéléseibe. Comynes bizonyos lapjain a politikai elvek s erkölcsi hitczikkek tekintélyével lépnek föl. A verses munkákban épen csak az általános eszmék viselik az élet és valóság szinét magukon. A *Rózsa regéjének* Csaliképüje nem egyéb, mint egy személyesített átalános eszme. Orleánsi Károlynál nehány gyöngéd érzelem, Villonnál a szeretetre méltó méla-bú vagy a valódi gúnyor nehány vonása nyilatkozik.

Mindez irók hijjával voltak az általános eszmék főforrásának. Nem ismerik a múltat, vagy még rosszabúl ismerik mint a tudós irók; gondolataikkal egy helyhez s egy időhöz vannak kötve s elméjök, a hagyományok hiányában, nem bir az ész egyetemességével. Mindnyájan, költők és prózairók, kizárólag és egészen a jelenéi; s még abban is a legszűkebb jelenéi, a napról napra való életé, oly nemzet kebelében, mely őt vagy hat népre van szakadva s véget nem érő harczokban küzd az őt egy nemzetté egyesítendő események hatalma ellen. Semmi nyugalom, semmi biztosság; semmi közeli s világos ismerete a történelmi nagy példáknak, a mi megtaníthatta volna Francziaországot, hogy megismerje magát s jobbá tegye a jelent. Ebben az egész korszakban én csak két fajta irót látok: olyanokat, a kik a gúny fegyvereivel támadják meg a hatalmasokat s mindazokat, a kik e fáradalmas és küzdelmes jelenben jól látszanak találni magokat; és olyanokat, kik csodálattal tekintenek azokra s lantjukon dicsőítik őket. Emezek a jelen képét festik, amazok satyráját irják.

Föntebb láttuk a krónikásokról: hogy elbeszéléseik tárgya kizárólag az egykori események. Képzeletök a jelen dolgain legel, elméjök nem hatol azon túl s nem tudja megtalálni az okok és okozatok közötti összefüggést. Ez a krónikások közös jelleme; kivéve, hogy a tehetségesebbek lelkébe itt-ott némi fénysugár csillan. De még ezek is oly gyermekekhez hasonlítanak, a kik történetből olyas valamit találnak mondani, a mi felülmúlja korukat. Némelyikök, gyermeki együgyüségében, a régi történetirók dicsősége által engedte magát csábíttatni; de belebonyolúl s csak vergődik az utánzás e hiu fárad-

ságában Ez különösen a tizenötödik századi krónikásokon esik meg. Dicsvágyuknak áldozatúl estek. Mikor így az események fölött elmélkedni s a múltba és a jelenbe pillantani erőlködnek, olyanok mint a kit szédülés fogott el. Az átalános eszmékkel úgy jártak a középkorban, mint ugyanakkor az ágyúkkal: azokat ölték meg, a kik először bántak velök.

A jelen erkölcsei fölszabadítanak minden műfajt, elkezdve a regénytől, mely képzeleti alkotásaiba gúnyoros rajzokat vegyít, egész amaz apró költeményekig, melyek nem egyebek az egykorú életből vett adomáknál. A tizenhatodik századi bohózatok, a szinmű e zsengéi, csak a párbeszédbe szedett jelen satyrái. A középkor összes költészetét a gúnyoros és a regényes szellem jellemzi. Ez a társadalom fiatalságának a jele. Egészen elfoglalva magokkal és a jelen perczczel, a fiatal népek mint a fiatal emberek, csúfolódók és lelkesülők. Egyébiránt minél jobban közelít végéhez a középkor, annál inkább hanyatlik a regényes szellem s annál inkább felyül kerül a gúnyoros szellem. E fejlődési kor nem egyedűl Francziaország sajátja, csakhogy ott gyorsabb és érezhetőbb volt mint másutt.

A gúny és a kritika, melyek megrontják az érettségöket elért társadalmakat, ösztönzik s előbbreviszik a keletkező társadalmakat. Régi költőink igen nagy érdemet szereztek magoknak a nemzet körül, mint erkölcsfestők és satyra-irók. Türelmetlenné tevén a jelen iránt, kiváncsivá tették a múltra; s e kettős szellem eredménye az lett. hogy a nemzet képessé lőn az átalános eszméket maga felfogni s iróinak sugallani.

Ez eszmék megszülemlése előtt a franczia szellem nem egyéb mint egy bámulatos adományokkal biró, de oly nemzet különleges szelleme, mely nem képes magára elöl kezdeni az emberi értelmiség egész munkáját. Élénk, természetes; finomúl tud megragadni egész sereg másodrendű igazságot s vonatkozást; de híjjával van az emelkedettségnek és a mélységnek. A prózairók közt a legtökéletesebbiknél, Comynesnél, igyekszik emelkedni s mélybe hatni; de első erőfeszítése a hithez vezeti, melynek kebelében megnyugszik s lemond. A költők közt a legkifejezőbbnél, Villonnál, megjelöli a forrást, a hol a költészetet keresni kell, de nem jut el a szépségig.

Egyébiránt annak, hogy a franczia szellem haladása ily lassú, oka az, hogy magának Franciaországnak is szintoly lassu a képződése. Két század hosszán át irtózatos háborúk dúlják, pusztítják, majd Angliával, mely egy perczre még koronáját is elragadja s angol kormányzót ad neki királyúl; majd saját régi hűbér-szervezetével. Azért nem szülhet egyetlen lángeszű irót is. A lángész e korszakban, ott jelentkezik, a hol Franciaországnak legnagyobb szüksége van rá: a háborúban és az államkormányzatban. Du Guesclin, V. Károly, D'Arc Johanna XI. Lajos, — mekkora távolság van e nevektől, krónikásaink- és költőinkig!

Mit mondjunk ezek után egy kizárólag nemzeti irodalom ábrándjára! Vagy az kellett volna tán, hogy a franczia szellem csak forogjon tovább is az elbeszélés és a gúnyvers azon egy körében s szorítkozzék a jelen rajzára és birálatára? Vagy mi egyéb a polgárosultság, mint egy kiváló nép erőfeszítése a társadalmi élet bizonyos eszményének megvalósítására, mely például s pél-

dányul szolgáljon más népeknek; valamint az irodalom sem egyéb, mint e kiváló nemzet szellemének legnagyobb erőfeszitése, melylyel egyetemes emberi szellemmé lenni törekszik. Szeretem a franczia szellemet abban a gyermeteg képben is, melyet a tizenkettődik századtól a tizenhatodikig élt iróink adtak róla; de mennyivel jobban fogom szeretni a tizenhatodik században, mikor már a renaissance az emberiség szellemének bélyegét nyomta rá!

Hadd jöjön hát ez ohajtott korszak, melyben a múlt ismerete a franczia szellem természetes erőit egy új erővel gyarapítandja, mely mintegy kiragadja önmagából s átalakítja a felsőbb értelemben vett emberivé, egyetemessé, magának az észnek a képévé.

S honnan merítjük a múlt ez ismeretét? Ama két régiség emlékeinek a tanulmányából, a pogányéból és keresztyénéből, a mit a könyvnyomtatás már oly könynyűvé s oly népszerűvé tett. A mely napon az ó-kor szelleme és a franczia szellem, szembesítve egymással a könyvek által egymásra ismer: azon a napon kezdődik a franczia irodalom története; s haladásának lassusága mellett is, dicsőségére fog válni a franczia szellemnek, hogy ez újjászületés készen találta, s pillantása elég erős volt már, hogy ennyi fény el ne vakítsa!

MÁSODIK KÖNYV.

ELSŐ FEJEZET.

I. A Renaissance és a Reformatio, s első befolyásuk a franczia szellemre. — II. Mely irókra hatottak legelőször ? — III. Valois Margit. A *Heptaméron*, vagy a *Boldog szeretők története*. — IV. Marot Kelemen.

I.

A Renaissance és a Reformatio, s első befolyásuk a franczia szellemre.

A renaissance-ról nevezett korszakot neve eléggé jellemzi. E név több egyszerű meghatározásnál; érzelmet fejez ki. Ne váltsuk azért új névvel föl. Nagyon is szerencséseknek vallhatjuk magunkat, hogy a rá következett korszak maga gondoskodott róla, hogy a megelőzőt ily kifejező szóval nevezze. Részemről én, a mily vallásos kegyelettel tartom magam a fenmaradt irók neveihez, ép oly híven elfogadom azokat az átalános elnevezéseket, melyek bizonyos korszakok jellemzésére használtattak s megelégszem azzal, ha tudom, hogy mit jelentenek.

A Renaissance úgy tünt föl atyáink előtt, mint a franczia szellem új életre föltámadása. E szót a hála

találta ki; ezért van, hogy a mily tiszteletre méltó, egy kissé túlzott is. Valójában nem történt tulajdonképeni feltámadás vagy újjászületés. A franczia szellem tevékenysége nem szűnt volt meg; napról-napra nyert terjedelemben és erélyben; eszméi már megközelítették az ó-kor eszméit, s nyelve képes volt ki is fejezni mindazt, a mi eszmekörébe esett. De haladása annyi akadályba ütközött s oly lassu volt, járása oly bizonytalan, hogy a mikor végre vezére találkozott, a ki megfogva kezét előbbre vigye, hálája oly nagy volt iránta, hogy eszébe sem jutott saját részét követelni az egyszerre bekövetkezett roppant haladásból. Vezérének tulajdonította annak egész dicsőségét; s kijelentette, hogy nem is élt addig, hogy csak most született valódi életre. A franczia szellem, ekép kötve magát az ó-kor szelleméhez, olyan, mint Dante, kit Virgil, édes mestere, vezet a Divina Commedia rejtelmes köreiben.

Egy bizonyos ideig a franczia szellem, szokott heve egész teljességével fordúl a régi nyelvek tanulmánya felé. Teremtő erejét csak tanulásra fordította. E kor legtehetségesebb férfiai nyelvészek és tudósok. Annyira belemerűltek a múlt tanulmányozásába, hogy a halt nyelveken gondolkodtak, éreztek, szerettek és gyülöltek. Oly emberek, a kik koruk ismereteinek és tanszakainak körében már hirnévre tettek szert, életök vége felé újra kezdték tanulmányaikat s ősz hajjal mentek az iskolába, a hol a Homér és a Cicero nyelvét tanították. Az öregek meghazudtolták a Horácz öregének remek képét, a ki csak a maga fiatalsága korát magasztalja. Többre becsülték azt a kort, a melyet már meg nem érhettek, mint azt, a melyben fiatalok voltak, teli reményekkel s birto-

kában az élet minden előnyének: s míg rendesen a fiatal emberek ragaszkodnak leginkább a jelenhez, ekkor az öregek voltak a kik az újat a legnagyobb hévvel karolták föl. Kitünő szellemek adták magokat arra, hogy nyomtatásban terjeszszék az ó-kor remek müveit. Erasmus, Budaeus, Estienne Henrik, egyik kezökkel írtak, a másikkal nyomtattak.

A polgári és politikai társadalomban szintoly lelkesedés nyilvánult a régi intézmények utánzatában. I. Ferencz fel akarta támasztani a római légiókat. Már a macedóniai falanxok láncsái tünedeztek fel a csatákban. Görög és római divat szerint kezdtek öltözködni; tőlök kölcsönözték az életbeli szokásokat; s a mi még meglepőbb, még a legönkénytelenebb dologban: a halálban is a régieket utánozták. Harmincz éves tudósok, mint La Boëtie, a Plutarch hősei módjára haltak meg, komoly beszédeket tartva, mintha csak könyv nélkül betanulták volna, mint a leczkét az iskolában.

Az első ösztönzés Olaszországból jött. Ez országban folytatott háborúink, az utánzás betegségével együtt görög és latin könyveket is hoztak onnan, melyek abból kigyógyítsanak. Az olaszok lenéztek minket; eszökbe sem jutott megosztani velünk ama kincseket, melyeknek kizárólagos birtokában voltak; vagy kezünkbe adni az élet ama szövétnekét, melyet Lucretius említ. Országukba kellett menni, hogy azt kezökből kiragadhassuk. Ezt tették királyaink, ámbár nem volt egyéb szándékunk mint némi kétes örökségi igényeket érvényesítni s Franczia ország határait kijebb terjeszteni. VIII. Károly, XII. Lajos és I. Ferencz fényes hadjáratai egy talpalatnyi földet sem szereztek, de megszerezték nekünk

is az ó-kori irodalmak azon kincsét, a melyben való osztozásra mi nem sokára az egész nyugati Európát meghivtuk, és pedig az újkor legközlékenyebb nyelvén.

Ezt követte a Reformatio; s a mint a Renaissance meghódította nekünk a pogány ó-kort, úgy a reformatio küzdelmei a keresztyén ó-kor értelmiség- s eszmekincsét szerezték meg számunkra. Két ok tartotta volt azt sokáig elzárva szemeink elől: a tudatlanság, mely atyáinknak lehetetlenné tette annak emlékei megértését s a skolastika, mely áltudományával bedugta a valódi tudomány forrását, a könyveket, melyekből azt meríteni kelle. A Reformatio eloszlatta a tudatlanságot, fölszabadította a vallást a bölcsészet kötelékéből, száműzte a kettő összezavarásából született skolastikát, s a keresztyén ó-kor ismét egész szépségében jelent meg. *

* A skolastika e megbuktatását a Reformatio által már Marot is észrevette, egyik költeményében, melyben elbeszéli, hogy egy bőjti napon egy Párishoz közel levő faluba ment, egy lelkészt meghallgatni, a ki egy dombon állva, a hitről és szeretetről beszélt kisded nyájának, mely

»árnyas helyen, a fűben ült körűle«

a tőle hallott szent beszéddel a skolastikus predikáczio szőrszálhasogatásait állítja szembe, melyekben a predikálók

»A jámbor nyájat sok hazug beszéddel,
Utrum-ok, *ergo*-k, s *quare*-kkal tölték el.
— — — — — — — — — — — —
Az örökké való kenyér helyett,
Adának rothadandó kenyeret;
Az élő olaj-ág nekik hiába,
Ők kapaszkodnak korhadt, száraz ágba.
— — — — — — — — — — —

A Reformatiót illeti tehát, még a bölcsészet előtt, a dicsőség, hogy megbuktatta a skolastikát; Kálvin előbb száműzte azt a hittanból, mint Des Cartes a bölcsészetből kiküszöbölte. Visszavezetve a szellemeket a vallás élő kútfejéhez s felszabadítva a hittant, a reformatio tette képessé a katholicismust, hogy diadalmaskodjék a protestantismuson s nemzeti vallás maradjon Franciaországban. A tudomány fegyvereivel ostromolva a katholikus papságot, kényszerítette, hogy tudóssá legyen; rostára vetvén erkölcseit, kényszerítette, hogy erényes legyen. Épen a katholikus szellem jóra valóságának s a franczia szellemmel összeférhetőségének adta fényes bizonyságát a papság nemes erőfeszítése, hogy méltóvá váljék hitéhez s a diadal, melyet saját tunyaságán és bűnein nyert. Mint azok a zsidók, kiket Pascal említ, kik annál hívebben megőrizték az isteni igéretek hitbizományát, minél kevésbbé fogták fel azok jelentőségét, a katholikusok is, tudatlanságuk mélységéből, fentartották a hagyományt, a nélkül, hogy értenék, a skolastika hiába való szőrszálhasogatásai s az erőszak által. A reformatió, bebizonyítván nekik, hogy jobban tud olvasni saját könyveikben, mint ők magok, kényszerítette őket, hogy beléjök nézzenek; s tudományt egyesítvén a birtoklás tekintélyével és a megszokással, ezáltal legyőzhetetlenekké lettek.

Hiábavaló bölcseségen kapnak,
Mely tisztességet az embernek ad csak,
Hogy isten elhomályosul mellette;
A valódi bölcseséget megvetve,
Melynek tartalma, czélja, vége:
Nem ember — hanem isten dicsősége.«

(A jó és a rosz pásztor beszéde.)

A két régiség (a pogány és keresztyén) ez egyesülése, lökést adott az egész tizenhatodik századnak, s szülte a franczia szellem tökélyét a tizenhetedikben. A renaissance és a reformatió elejétől fogva egy s ugyanazon ügy volt, közös ellenségeik levén mindazok, kiket e kettős fény elvakított. Két név, a tizenhatodik század elején, képviseli a két pártot: Erazmus és Béda. Egyik a reformatióval egyesült renaissance-t képviseli; a másik a bűnös túnyaság és tudatlanság régi szellemét, mely hadat visel e két nagy megújhodás ellen. E két névnek, — melyek abban a korban csaknem egyenlően hangzatosak voltak — teljes egyenlőtlenségéből mérhetjük meg a két ügy igazságát s értékét. Mennyivel jobb egyik mint a másik? A mily távol áll Erazmustól Béda.*

A két régiség e termékenyítő befolyása alatt seregestől jőnek az átalános eszmék a franczia szellembe át s szélesre terjesztik annak határait. Az összes eszmeanyag megújhodik. Lángelmék születnek, épen a kellő időben, hogy míveljék a barbárságtól elhódított új terület minden részét. Még a másodrendű embereknek is részök van ez egyetemes teremtésben. S valamint egy új világot felfedező útban, még a legcsekélyebb úttörőnek

* Béda Nöel, franczia hittudós, az avranche-i egyházmegyében született, 1536. január 8-kán halt meg s korának legtekintélyesebb tudorai közé tartozott a hittudományi karban, melynek syndicusa is volt. Dühös üldözője volt Estienne Robertnek. Türelmetlen vakbuzgóságtól sarkalva, két ízben itéltetett száműzetésre; s 1536-ban parlamenti végzés küldötte a javíthatatlan tudort a Szent Mihály-apátságba, a hol életét úgy fejezte be, mint a legdühösebb vitatkozó s a legtűrhetetlenebb ellenfél hirében álló ember. Munkái közt a legnevezetesebb: *In Erasmi paraphrases*, 1526, in-folio.

is megvan a maga érdeme: úgy a tizenhatodik század e nagy munkájában, a terméketlen földek feltörésében, a legkisebb is járul valamivel a nyelv és a szellem hódításaihoz. A fordítók is lángelmék, a kik a franczia nyelvet néha az ó-kori nyelvek magaslatára emelik. A franczia irodalom kora azzal a nappal kezdődik, a mikor könyveink végkép megállapodott nyelven fejezik ki az átalános igazságokat.

II.

Mely irók érezték meg legelőször a Renaissance és a Reformatió hatását?

E nagy megújhodás nem egy nap ment végbe s a renaissance és reformatió nem egyszerre s rögtönösen terjedtek el a franczia irodalomban. Először csak észrevétlenül szürődtek be a szellemekbe. Előbb csak másod kézből, s közvetítők által kezdették átvenni az ó-kori eszméket. A pogány ó-kor az olasz irók útján jött be; a keresztyén ó-kor az Erazmus könyvei által. Első eredményök volt az erkölcsök bizonyos szelídülése s a finomság érezhető foka az irodalmi müvekben. Az e befolyás által módosított eszmék közül a legelsők a közönséges életre vonatkoznak, a társadalmi szellemre inkább mint a magasabb szemléletre.

A reformatió és renaissance ez első hatása két kedves s szeretetreméltó irót érintett legelőször, s adott oly irói jellemet nekik, mely maradandókká tette irásaikat: Valois Margit az egyik, Marot Kelemen a másik.

Sem Valois Margit, sem Marot, nem lángeszü irók; ők a franczia szellemet abban a kissé nagyon is szük körben tökélyesítik inkább, a melybe az egész középkoron át bezárva maradt, mintsem új eszmékkel gazdagítanák vagy láthatárát szélesbítenék. Nem hatolnak mélyebben az emberi életbe, mint a mennyire egy közönséges szellem pillantása behatolhat. Az általok kifejezett igazságok legnagyobbrészt olyanok, a miket a müvészet mellőz, annyira közönségesek és ismeretesek. Sok közülök, öntudatlanúl is, tetszik nekünk a nyelv akkori koráért s azért, mert azt hiszszük, hogy a magok idejében termékeny újdonságok voltak. De a középkor pólyáiból kibontakozott franczia szellemnek ennyi haladás is elég volt arra, hogy Valois Margitnak és Marot-nak állandó helyet biztosítson ez oly hatalmas és oly eredeti tizenhatodik században, melynek hajnalodása némileg az ő irásaiknak szelíd és kedves fényében jelentkezik.

III.

Valois Margit. — A Heptaméron, vagy A boldog szeretők története.

Valois Margit az I. Ferencz nővére volt és pedig nála nehány évvel idősebb. Először, tizenhét éves korában, Alençon herczeghez, másodszor pedig D'Albert Henrik navarrai királyhoz ment nőül, s egészen királyi fivére érdekeinek alárendelt élet után, kegyes és szomorú öregsége kezdetén, ötvennyolcz éves korában hala meg. Erazmust eredetiben olvasta; eleget tudott görögül, hogy

megérthesse Sophoklest; zsidóul is tanult Paradis Páltól, a kit az I. Ferencz által akkoriban alapított Collége de France-nál tanárrá is neveztetett ki. Mikor Margit görögül tanult, akkor az iskolákban ez a mondás járta: »Graecum est, non legitur« (görögül van, nem olvasom) *; a barátok pedig azt predikálták: »Közelebbről egy új nyelvet találtak fel, melyet görögnek nevezznek. De ettől minden jó léleknek őrizkedni kell; ez a nyelv szül minden eretnekséget« **. Egy mainzi érsek, pénz-birság büntetése alatt tiltotta meg a szent könyvek bármely részének a köznyelvre való lefordítását.

Margit oly nagy buzgalmat tanusított a tudományok iránt, hogy 1524-ben Briçonnet, a meaux-i püspök ezt irta neki: »Asszonyom, ha az ország szélén egy olyan tudós találkoznék, a ki egyetlen rövid szóban meg tudná tanítani az egész nyelvtant s a mi abból csak megtanulható, s egy másik a szónoklatot, harmadik a bölcsészetet, s úgy szinte a két szép müvészetet, mind egyetlen egy szóban, — ön, asszonyom, úgy szaladna oda, mint a tűzkiáltásra szaladnak az emberek«. Mindent akart volna tudni s mindent rögtön és egyszerre.

A kor minden tudósával barátságban volt. A renaissance mindig pártfogást talált nála; a reformatió gyakran menhelyet. Ámbár Margit az Erazmus mérsékelt katholicismusánál maradt, a tudósban mindig elfelejtette a reformatió párthivét. De a tudósok és a tudo-

* Accurse nevű hires jogtudósnak tulajdonítják e mondás eredetét. Ezt szokta mondani, mondják, valahányszor Justinianusban egy-egy görög idézetre akadt. El sem olvasta, — mivel nem értett görögül.

** Conrad Heresbach: *De laudibus graecarum litterarum.* 1551.

mány e védelme s pártfogása soha sem volt ellenzéki színezetű. Margit játszhatta az irodalom pártfogójának nemes szerepét a nélkül, hogy árnyat vetett volna királyi öcscsére. Nem bátorította az ellenszegülést, csak a menekülést segítette elő vagy vigasztalta. Felvilágosult és találékony jó szivüsége módot talált mindig arra, hogy I. Ferencznek hű alattvalója maradhasson, bár pártolta azt, a mi a király előtt gyanús volt s védte a mit ez elnyomott.*

Margit valódi jó szelleme volt I. Ferencznek s e király talán neki köszöni dicsősége java-részét. Nővére iránt mindig érzett változatlan barátságának köszönheti, hogy a Margit legsajátabb jó tetteit is neki tulajdonították, mivel föltették, hogy a mit nem ellenzett s meg nem tagadott, az az ő helyeslésével történt. Az utókor is megmaradt e csalódásban; hagyjuk meg mi is e kedvezményt I. Ferencznek; a Margit emlékét sem tisztelhetjük meg jobban, mint ezáltal. Mindamellett is áll, hogy e király nagyon kevés felvilágosultsággal birt. Elkésett neveltetésének külmáza mellett is, s ámbár nehány sikerült verset is irt, melyek ősére Orleansi Károlyra emlékeztetnek, mindig jobban szerette a müvészeteket mint az irodalmat, vagy a mint a tizenhetedik században mondani szokták: az épületeket, mint a könyveket. Mig

* Margit magára vette, hogy az irók merészségét jóra magyarázza s igazolja; ő volt közben járójuk I. Ferencz királynál s a Sorbonne censorainál. A mint Marot mondja (II. levelében):

»— E nagy lelkü nő,
Oly véde az irók szavainak,
Hogy szinte ártatlannak látszanak,
Nyomoraik hű szószólója ő.«

Primaticciot* Olaszországból magához hivta, Marot-t száműzetésben engedte meghalni.

Mind az a segély és pártfogás, mit a szellem müvei a királyságtól nyertek, a Margit jóságos közvetítése által jutott részökbe. Az irodalom sem volt iránta hálátlan. A Margit név egy virágnak a neve (margueriteszázszorszép); s a költők a százszorszépet a virágok királynéjává tették. A mi különben a legízetlenebb hizelgés volna, az itt őszinte érzés sugallta kép volt. E királyi hölgy finom szelleme a gyöngédség és jóság ez illata, inkább kedves mint ragyogó irataiban, az inkább kellemesen vegyített mint élénk szinek, a középszerűség e bájos jelességei: nemde az a nemü szépség, minő a százszorszépnek sajátja? A tudósabbak pedig megemlékeztek a név latin eredetéről, s a miből a költők *virágot*, ők abból *gyöngyöt* csináltak (margarita, latinul = jóféle gyöngy). Ez a kép is szintoly jól illik Valois Margitra: ebben is a gyöngédség és tisztaság van kifejezve élénkebb színek nélkül.

Túlozni nem akarva, inkább jótékony befolyásról mint irodalmi kitünőségről szólhatunk. De ha Valois Margit nem hagyott is maga után egyebet, mint e befolyás emlékét: ez is jogot ad neki arra, hogy helye legyen a franczia irodalom történetében. Az irók e szeretetreméltó herczegnőben pártfogót és példányt találtak egyszerre. Maga körül gyűjtötte őket s akár a szent vagy a világi régiség alapos tanulmányát, akár az akkori idők,

* Jeles olasz festő, a bolognai iskolából, a Giulio Romano tanitványa. 1531-ben lépett az I. Ferencz szolgálatába, a ki őt udvari festőjévé s Sz.-Mártoni apáttá nevezte ki. *Ford.*

vidám, értelmes és udvarias szellemirányát, izlését s szellemét illetőleg, kétes: ha vajjon többet nyert-e társaságukban, mint a mennyit adott? A tizenhatodik század elejekori mivelt társaság franczia nyelvének irályában a *Heptaméron* szerzőjének senkitől sem kellett tanulnia.

Ez pedig kitünő és maradandó jogczim. A Margit királynő költeményei középszerűek; a hittan uralkodik bennök, s Valois Margit kifejezés és előadás tekintetében sem első irója korának. Inkább merész mint költői eszméi a vallási türelemről a Sorbonne megrovásait vonták fejére, s a hires Béda ellene irta a *Bünös lélek tüköré*-t. Az egyetlen, a mit benne meglehet róni, az, hogy nagyon is sok nehézkes és homályos verse van és sok benne a Marot modorában tartott hittan. Petit Vilmos, senlis-i püspök, birt annyi ép izléssel, hogy a kis könyv védelmére kelt, a mire azt föl is mentették a fegyelmi eljárás alól.

Keressük hát a Margit irói jó tulajdonait a *Heptaméron*-ban vagy a *Boldog szeretök történeté*-ben. E munka eszméje és czime a Boccacio Dekameronjától van kölcsönözve; de kivitele eredeti munkává tette azt.

Egyébiránt nem ez volt az első, a mit a franczia irók az olasz elbeszélőktől kölcsönöztek, cserébe azért, a mit emezek a franczia mesélőkből merítettek. Már a tizenötödik század közepe táján, a genappe-i kis udvarnál (Flandriában), a hol a burgundi herczeg menhelyet adott a franczia trónörökösnek, a későbbi XI. Lajosnak, a ki apjával harczban állott vala, a legbensőbb társaságában volt urak és a burgundi herczeg szolgái Boccacio- és Poggio-tól kölcsönzött, vagy utánzott beszélyekkel igyekeztek a dauphin számüzetését földeríteni. Egy isme-

retlen iró, vagy szerkesztő, össze is szedte azokat; *XI. Lajos király száz új beszélye* (Cent nouvelles nouvelles du roi Louis XI.) czim alatt. E beszélyek tárgyai vagy ama két iróból s különösen Boccacioból vannak véve, a kiktől egyébiránt csak a magunkét vettük vissza, vagy az akkori erkölcsöket jellemző adomáktól vannak kölcsönözve. Menetök élénk, részleteik csípősek, nyelvök könnyű és világos; mindenütt az elbeszélés amaz adománya, melyben irodalmilag, apáink összes lángesze állott. De hiányzik e gyűjteményben az, a mi a sikamlósság határaig menő elbeszéléseknek bájt ad s egyszersmind mentségül szolgál, tudniillik az illem, mely azokat elfátyolozza s lehetségessé tegye, hogy pirulás nélkül gyönyörködjünk bennök. A mi nézi a kifejezés erejét, nincs bennök semmi, a miben ugyanazon kor két legjobb irója, Comynes és Villon, felül ne multa volna.

Ellenben a *Heptaméron*-nak épen a begyeskedés (pruderie) nélküli illem-tartás adja meg báját és eredeti szinezetét. Nehány előkelő családot, kik a pyrénéi fürdőket használják, a beárni hóolvadás áradása odaszorítja. A közeli Notre-Dame de Servance monostorba menekülnek, »meg levén győződve«, mondja Margit, ki egy alkalmat sem szalaszt el, hogy a barátok rovására ne elméskedjék, »hogy ha van mód menekülni bármi veszélyből, azt a barátok feltalálják«. Idő töltés kedveért, addig míg az útak ismét járhatókká lesznek, abban egyeznek meg, hogy összejőnek minden délután a zárda egy rétjén, egy szilfa árnya alatt, védve a septemberi nap hevétől, és sorban mindenik valami szerelmi történetkét beszél el. A társaság minden tagja lefizeti a maga szellemi adóját. Az elbeszéléseket eszmecsere követi, melyben az

egész társaság részt vesz. Némelyik a beszély hősének vagy hősnőjének a magaviseletét helyesli, mások kárhoztatják; vannak a kik határozott álláspontot foglalnak el; vannak közvetítők, a kik haboznak a gáncs és helyeslés között, a kik mind a kettőt mérsékelni igyekeznek. Egy tapasztalt özvegy, Oysille asszonyság, a társaság lelke. Ő rendezi az elbeszélések sorozatát, ő vitatja meg a kényes pontokat, ő oldja meg a szerelmi és erkölcsi nehézségeket; komolysága és a szigorú erény hirében állása nagy súlyt adnak nézeteinek.

Mindez számos éleselmű, finom eszme és megkülönböztetés forrása, s megannyi bájos alkotás a szív és az udvariasság nyelvén. Érezzük, hogy a társadalmi szellem, az értelmi gyönyör iránti érzék, egészen áthatotta a felsőbb osztályokat Franciaországban, hogy nagyon szeretnek elmélkedni, magokba tekintenek, s örömet találnak a magokba tekintésben. A nyelv, mely addig kissé nehézkes és egyhangú volt, s mindig egyformán mozgott, mint a nehéz fegyverzetű lovag, most szabadabban kezdi érezni magát, változatosabbá és tagoltabbá válik, mint a különböző véralkatú s hangulatú egyének közötti társalgás, a kik csak egyben hasonlítanak egymáshoz mindnyájan, hogy gondolataikat s érzelmeiket képesek egyénileg fejezni ki.

Az elbeszélések anyagára és szerkezetére nézve, Margit szembetünőleg igyekszik utánozni Boccaciot. Igen sokszor sikerül is ez neki, s e siker, Olaszország egyik remekirójához hasonlítani, nem közönséges érdem. Mind a mellett többre becsülöm benne azt, a mit csak önmagának köszön, tudniillik a franczia szellem báját. Ez a vidám élet-bölcsészeti tartalom, egy magas értelmiségű

egyénben, a ki mindent értéke szerint tud becsülni s túlzás nélkül itél meg. Valois Margit, — mondja róla első kiadója Claude Gruget, — *csak úgy játszik az emberi élet eseményeivel.* E szóval helyesen van jellemezve e szeretetreméltó szellem.

Boccacio komolyabb, s a mit elbeszél, azt hinni látszik. Margit sem önmagát sem olvasóit nem igyekszik megcsalni. Benyomásai soha sem kerülnek felül eszén. Az általa elbeszélt kalandok erkölcsi tanulságát, s hogy mint kell azokat megítélni, megmutatja maga a hang, a melyen azokat Margit elbeszéli, az olvasó tisztában van felőlök, mielőtt a beszélgetők elmondanák nézeteiket s Oysille asszonyság kimondaná ítéletét. Mikor szeretetreméltó özvegyünk nem okoskodik, a mi különben gyöngéje, s megelégszik azzal, hogy valamely közéleti tanulságot vonjon ki az elbeszélésből, valódi újság a franczia irodalomban: az általános erkölcstan ez első alkalmazása a jellemek és tettek megítélésére. Soha sem irtak finomabbúl, szellemesebben, kifejezőbben, erényünk töredékenységéről, szenvedélyeink önáltatásairól, az ifjuság meggondolatlan hevéről, a szülők eszélytelenségéről, a jó és gonosz érzelmek következményeiről.

Ez élénk és szerencsés fordulatok, e czifraság nélküli nemesség, melynek hatását elrontaná a keresettség a beszélgetésbe szőtt népies szólamok, valódi elemei a vigjátéknak s mind azon különböző müfajoknak, melyeknek anyaga a társadalmi élet. Ez oldalról érdemelte meg Margit leginkább azt a magasztalást, melyet Claude Gruget mond reá, hogy »felülmúlta Boccaciot, azokban a szép beszélgetésekben, melyekkel beszélyei mindenikét kiséri.«

Méltán lehetett attól tartani, az akkori idő szokásához képest, hogy a *Heptaméron* első kiadója tetemes változtatásokat tett a munkán. A simító módosításokat akkor úgy tekintették, mint kegyeletet a szerző emléke iránt. Valois Margit leveleinek közrebocsátása eloszlatta e félelmünket; a beszélyek irálya tökéletesen ugyanaz, mint e leveleké.* Margit levelei, melyeket majdnem kivétel nélkül fivéréhez a királyhoz irt, ámbár kevésbbé élénk hanguak mint beszélyei, ugyanazt a finomságot, szellemi mozgékonyságot s rábeszélő tehetséget lehellik, mely az Oysille asszonyság beszédeit oly meggyőzőkké teszi. Ugyanaz a könnyü, gazdag, folyékony, erős kifejezések s merész fordulatok nélküli nyelv, kivéve némely, az istenre vonatkozó helyet, a hol Margit, majd a hit, majd az érzelem szárnyain, oly eszmék magaslatára emelkedik, melyeket csak új s általa teremtett szavak és fordulatokkal lehetett kifejezni. Rendesen csak egy tehetséges, mivelt és jól képzett, de lángelmével nem biró szellem adományait találjuk nála. Nehezemre esik, hogy a szeretetreméltó királynőtől e magasbrendű adományt, a lángészt, meg kell tagadnom; de hogy valaki a lángeszű iró czímét kiérdemelje, arra kevés az, hogy csak kora szellemével és miveltségével birt légyen. A lángeszű iró meghaladja korát s e czim csak azt illeti meg, a ki nemzete szellemkincsét gyarapította s képességét előbbre vitte.

* Irodalmunk Génin urnak köszöni e levelek kiadását, melyek a Franczia történelmi társaság (Société de l'Histoire de France) gyűjteményében jelentekmeg, egy kötetben, toldalékkal. Génin ur az oly kiadók pontosságával és szellemes gondjával járt el e kiadásban, a kik egyszersmind jó irók magok is. Margit királynő életrajza s a pót-kötet előbeszéde számos érdekes részletet tartalmaznak.

A renaissance e szeretetreméltó szellemet kiképezte a nélkül, hogy tudóskossá tette volna. Állása is elősegítette ezt. Az államügyek megszokása, melyekbe egyébiránt csak tartózkodva vegyült, mint oly nő, a ki férjének aláveti magát s oly nővér, ki I. Ferenczben a királyt, a fivért s az embert egyaránt szerette, — e megbarátkozás, mondom, az államügyekkel, megóvta őt a tudomány előítéleteitől s a régiség szolgai utánzásától. A reformatió, mely katholikusnak találta s annak is hagyta, türelmességre tanítá őt, a mi a vizsgálódás szellemének a szüleménye, a mellett tökélyesbítette vallásos érzelmeit, habár némi hittudós szólamok árán is irataiban. Nehány beszélyéhez is az adta a tárgyat, melyek pedig nem legkevésbbé csipősek a *Heptaméron*-ban, melyekben éles vonásokkal rajzolja a barátok kicsapongásait, kevélységöket, bűneiket, nem feledkezve meg ál-csodáikról sem. Oysille asszonyság, egyik beszély után, a melyben két korhely kolduló barát szerepel, így kiált föl: »Istenem, hát soha sem fogyunk ki ezekből a barát-történetekből?« A mi azonban nem akadályozza, hogy újabb barát-történetek ne kerüljenek sorra, és pedig gyakrabban, mint a barátok, különösen a kolduló barátok, szoktak a magok körútjában. Ez is a franczia szellem egyik bája, melyben mindig magára ismer, a nélkül, hogy körül tudná irni.

A *Heptaméron* az első prózai mű, a melyet szótár nélkül lehet olvasni. Fordulatai s kifejezései már a megállapodott nyelv- s irályéi; az elavultak csak ritka kivételek. Nyelvünknek, ma, három század mulva, sincsenek más szavai ugyanazon eszmékre, s a kellemes irót mi is úgy megértjük, mint kortársai. A *Heptaméron*-nal kezdődik a franczia irodalmi próza története.

IV.

Marot Kelemen.

Az 1518. év vége felé I. Ferencz király, nővére Margit — akkor alençoni herczegnőhez Marot Kelement adta komornyikúl. Margit huszonhat éves volt, Marot huszonhárom. Nem is hagyta oda a herczegnő szolgálatát, csak az 1543. év végével. A költőt, a király részéről Pothon kamarás mutatta be Margitnak. De maga akarván ajánlani magát, versben irt kérvényt nyújtott át neki.

»Ajánlva és ajánlkozó levén,
Nagylelkű herczegnő, hadd legyek én
A legkisebbik szolga udvarodban,
S hogy elfogadsz, remélem annál jobban,
Nem mintha bennem volna oly jelesség,
Vagy tulajdon mi fenségednek tessék,
Se' kérelemre, vagy rábeszélésbül,
Csupán fivérednek kedveskedésül,
A franczia királynak, ki tenálad
Im bemutat most s szolgádul ajáltat,
E kitünő nemes, Pothon ur által . . . .*

A költő s a tudós fejedelemasszony között élénk költői verseny keletkezett: Innen eredt a mese, hogy szerelmi viszony lett volna Marot Kelemen és az alençoni herczegné között. Hogy Margit elfogadta Marot némely verses hódolatát, azt elhihetjük a nélkül, hogy foltot vetnénk erényére. Szerelemről beszélni, még a legmagasabb rangú hölgyekkel szemben is, bármily alanti

* Le Despourveu, épitre II.

sorsban levő költőnek is kiváltsága volt s egyszersmind a lovagkor szokásainak maradványa. Sem Marot, sem Margit nem csináltak titkot belőle, s nem említtetik, hogy akár az alençoni herczeg, akár Margit második férje a navarrai király sértve érezte volna magát miatta.

Marot ama költeményeiben, melyekből Margittal való szerelmi viszonyának regényét kovácsolták, emez állítólag Anna névvel lett volna jelölve. Az álnév vonatkozása teljességgel nem világos. De ha áll is a föltevés, ez az Anna csak ártatlan és tiszteletteljes verseket sugallt Marotnak. A mi azt illeti, hogy érzelmei mennyi viszonzásra találtak, egy 1527-ben keletkezett epigrammból megtudjuk, hogy a költő szerelme csak egyoldalu volt.

»Úgy látom én, Ámor a csalfa gyermek
Játékból költe szivem húrjain
Ily nagyralátó balgatag szerelmet;
Oly nagyralátót hogy a vágy, a kin,
Enyhet s viszonzást egy parányt se' lelnek,
Bármily kegy lakjék szived rejtekin.«

A *nagyralátó szerelem* valóban a nagy rangkülönbségre látszik utalni; s az utolsó sor:

Bármily kegy lakjék szived rejtekin,

szinte jól illik Margitra. Ha ő van értve: a költő verse épen erényének magasztalása.

Egyébiránt minket épen csak az az egy érdekel, a mi az egészben bizonyos. A szellemi érintkezés Marot és Margit között, s az, hogy Margitnak mennyi része volt a költő eszméinek finom és gyöngéd irányában.

Marot részt vett az alençoni herczeg oldalán a hadjáratban és pedig nem maradt csak a podgyász-szekerek

közt. A páviai csatában karján sebet kapott s foglyúl is esett.

Durván keresztül szúrták azt a kart,
Mely fegyverét, ha láncsa volt, ha toll
Forgatni egykép tudta jól.
. . . . . .
S végül urammal a királylyal,
Foglyul vittek a hegyen által,
Nyavalyás testtel, betegen . . . .*

Francziaországba visszatérve a reformatió újításaihoz hajolt. Hogy is ne állt volna e pártra? Ez akkor a szellemes emberek s a hölgyek pártja volt. Neki azonban szerencsétlenségére vált. Női boszú eretnekség vádja alá vonatta s először a Châteletbe, azután a chartres-i börtönbe zárták.

Barátnémnak egyszer szemére
Vetém csapodárságait.
Do oly bosszúra gerjedt érte,
Várjak csak, mond, majd megtanít!
Szenteskedőkkel, szaporán
Törvényt ület fejem felett;
Itéletök kimondva rám;
»Fogjátok el, zsirost evett!« **

1526-ban kiszabadult börtönéből, de 1530-ban ismét fogságra vetették. Bűne az volt, hogy egy embert ki akart erővel szabadítni a rendőrök kezéből. Azonban I. Ferencz irt a törvényszéknek s szabadon bocsáták. Alig szabadúlt ki, a közvádló ismét rá tette kezét, az

* Elégie I.

** Ballade VI. E *barátné*, a kit Izabel-nek nevez, némely magyarázó véleménye szerint Poitiers-i Diána lett volna.

újítók tömeges üldözésekor. Tartott tőle, hogy I. Ferencz belefárad pártfogolásába s azért először Blois-ba menekült Margithoz, azután Ferrarába, Renée franczia királyi herczegnőhez, a kinek nagyon sokat kelle kiállania férjétől, mint az ötödik Károly szövetségesétől, a menekült reformátusok pártfogása és rejtegetése miatt. Számüzetésében Marot a navarrai királynéhoz válaszul ennek egy hozzá küldött költeményére, a következő megható versszakokat intézte, melyeket a Renée herczegnő házi kedvetlenségei s szenvedései iránti részvét sugallt neki:

Magamban, őt elhagyva látva,
S hogy nincs segélye, sem barátja,
Azt mondom: oly száműzve van
Frankhonbul ő, mint jó-magam;

Ki itt aggasztó gondban élek,
Segélyt csupán tőled remélek,
Mit nekem szép versed igér —
Nem is adnám azt semmiér'.

Magamban kétlem némely órán,
Nemes kezed hogy így gondol rám,
Hogy kegyes lelked, általa,
Szegényt így megvigasztala!

Margit e levelét újra meg újra olvassa, el is eldalolja magában, úgymond, majd fennhangon, majd halkan, s így vigasztalja magát vele:

Szivem nagy bánatával szembe
Királyi szavad jő eszembe,
Mely igéré hogy kitörül
A számkivetettek közül.

Szivemből bú, gond messzeszállnak;
Nincs veszve semmi; a királynak
Kegyelme nagy — s te húga vagy:
Ez nagyobb bűnöst is megválthat!*

Vallott elvei ünnepélyes visszavonása árán: megnyitották előtte Francziaország sorompóit. A visszavonást Lyonban tette meg, 1536-ban; s bünbánata jeléül a Zsoltárok fordításába fogott.** I. Ferencz elfogadta azok ajánlását, s a harmincz első zsoltár kiadására is buzdította pártfogásával a költőt. A hittani kar ellen-előterjesztést tett; a király eltiltotta Marot-t a folytatástól. Költőnk személyes bátorságát látta fenyegetve s Genfbe ment befejezni fordítását. E zsoltárok, melyeket először katholikusok és protestánsok vegyest énekeltek, nemsokára pedig, Kálvin által elfogadtatván, a protestánsok hadi énekeivé váltak.

Rövid tartózkodás után e városban, hol csak a Kálvin tekintélye mentette meg a halál-büntetéstől, melyet, mint mondják, súlyos erkölcsi kihágásai által vont magára, Marot Turinba menekült. Ott halt meg, 1544-ben, a cerisoles-i csata évében, ötven éves korában, *extorris et rerum egenus* (számkivetett és szükölködő sorsban), mint életirója Sainte-Marche mondja, de folyvást költő és bár vénség küszöbén, mindig szerelmes, az Ovid tanácsa ellenére, a kitől pedig eredetiben olvashatta: turpe senilis amor (rút a szerelmes öreg).

* Chant XXI.

** Mint tudva van, a magyar protestánsok által maig is használt zsoltár-fordítás (a Stenczi Molnár Alberté) fele részben a Marot Kelemen franczia fordítása után (másik fele-részében Béza Tivadaré után) készült. *Ford.*

A Marot és Villon életében sok a közös vonás. Marot is, mint Villon, szerelmeit s rabságát énekli meg; de szerelmei finomabbak, nemesebbek s fogsága tisztességesebb. A *csinos csaplár leány* helyett az udvar hölgyeit szereti, vagy tán épen a király nővérét vagy kedvesét, a mint költészetének némely bámulója állítja. Fogsága sem olyan mint a Villoné, a kit a czirkáló rendőrség fogott be s zárt valami csinyért a Châtelet-be; őt, első izben, eretnekség gyanujáért, másodszor pedig nagylelkű felbuzdulásában elkövetett meggondolatlanságáért vetették börtönbe. S börtöne fenekéről, emelt fővel és az álszenteskedők által üldözött becsületes ember önérzetes hangján irja verseit birái ellen.

A jellem és helyzet e különbségei mind költői irodalmunk javára váltak. A szerelem nyelve Marotnál választékosabbá lesz, kivéve egyes ritka helyeit, melyeken a Villon szelleme szól Marotból is. Habár a börtön nem ad neki nagyobb ihletést, mint az utczasarkak ama nyers és őszinte lángelméjének, de új szépségeket sugall neki. Villon, mikor másnap reggelre felakasztatását várva, megirta végrendeletét, s abban hordóját (bizonyára üresen) egy iszákos czimborának, kedvesét egy papnak, egy potrohos barátjának pedig két pörét hagyja, aztán szemébe kaczag a halálnak és saját csontváza leirásával mulatja magát, végre pedig szerencsét kiván magának, hogy *bőrét* az épen jó órában benyújtott kegyelmi kérvénynyel sikerült megmentenie: mind ebben sok szellemet és eredetiséget tanusít. Marot, büszkén beszélve biráival, gúnyolva eljárásuk kiszámított lassuságát, faggató vallatásuk kivetett hálóit, vétkesek utáni szomjukat, nem kisebb szellemességgel magasbrendű eredetiséget

egyesít. Oly ember helyett, a ki szerencsésen kisiklik birái körme közül, oly embert látok benne, a kinek joga van bátran szembe szállani velök.

Marot: a nyomorult szegénységtől ment Villon, — a melyben a *Nagy Végrendelet* szerint

»nem lakozik sok becsület«

vagy az udvarhoz került, egy királyné komornyikává és egy király apródjává előléptetett Villon. Mind a kettő a nép soraiból származott költő; a sors szeszélye az idősbiket születése aljas fokán hagyta, az ifjabbikat pedig egész az udvari szolgálat magaslatáig emelte. De sem az alacsony sors, melyben amaz nagyon is kedvére találta magát, sem az udvari szolgálat, melyben emez magát kimüvelte, nem törülte le homlokukról a költészet és gyermetegség ama bélyegét, melylyel megvoltak jegyezve. Természetük erősebb volt mint helyzetök.

Marot azzal kezdte, hogy utánozta a *Rózsa regéjének* allegoriáit s a tizenötödik században annyira divatozó mesterkéltséget a rímek elhelyezésében s összefüzésében; — voltak *testvér-*, *váltogató-*, *közép-*, *koszorú-*, és *bukfencz*-rimek, valódi bukfencz-müvészet a sorok kifeszített kötelén! — voltak *visszatérő* vagy *két-arczu* versszakok * melyeknek Crétin Vilmos volt a nagy mestere.

»A jó Crétin, a rímkovácsoló«.

* A rimek elhelyezésének elnevezései nem szorulnak magyarázatra. A visszatérő vagy két arczu versszak olyant jelent, melyben a sorok végrímei, középtől számítva, előre s hátra menőleg vannak elhelyezve, pl. 8 sorban: abcddcba, 12 sorban abcdeffedcba.

De a renaissance csakhamar segítségére jött a Marot jobb izlésének s kiragadta őt nyomorúságos szellemi ficzam-játékokból. Már 1510-ben lefordította a Virgil első ecclogáját. Tiz év mulva újra kezdett latinúl tanulni, s az Ovid Metamorphosisainak fordításába fogott. »Saját leleményeit« — úgymond a királyhoz irt előbeszédében — »igen alacsonyaknak itélvén egy király magas szellemèhez, pihenni hagyta azokat, s a latin könyvekre vetette szemét, melyek itéleteinek komoly hangja, s teszi hozzá: »az olvasásukban talált gyönyör (bármily kevéssé értek is hozzá) egészen elragadta lelkemet, vezette újjaimat s gyönyörködtette múzsámat«. Marot, mint látjuk, nem gyógyult ki az elmés fordulatok iránti előszeretetéből; de rámutat arra a nemére a szépnek, melyet irodalmunk az ó-kor irodalmainak kincseiből elsajátítni hivatva volt: az itéletek komolyságát, melyeket *általános igazságoknak* neveztem.

Alább ismét azt mondja, hogy »ama nemes költő, Ovid, erét követve és másolva, meg akarta mutatni azoknak, a kik nem értenek latinúl, mily modorban irt Ovid s mi különbség lehet a régi és az új költők közt.« A hol azt hitte, hogy csak »különbséget« mutat, fordításából látjuk, mennyivel hátrább áll az »új« költészet a réginél. Az akkori idő legjobb költőjének nyelve hiában erőlködik a magasb költőiség szinvonalára emelkedni. Ki ismerne például Ovid ama szép helyére: *Os sublime dedit* stb. ebben a fordításban:

Míg mind a többi földi állat
Csak földre szegzett szemmel állhat,
Embernek isten a magasba
Néző arczát adott; s parancsa:

Hogy szemeit emelje égre
A csillagok fényéig érve.*

Átváltozásain kivül olvasta s valószinüleg jól megértette Marot, Ovid *A szerelem mesterségé*-t is. Ismerte Martialist s néha utól is érte az epigrammban. E műfaj savát a nyelv fiatalsága s gyermetegsége, nyers őszinteségével, még emeli. Átalában a latinok közül azokat választotta, a kik legjobban összhangzottak saját szellemi irányával, mindenek fölött a szerelmi költőket, kik a legolvasottabbak voltak abban az időben.

A reformatioból nem merített Marot annyi ihletet; életét az hányatottabbá tette, s mint költőt is megrontotta. Bloisban, a hol a navarrai Margit jósága s a tudósok iránti előszeretete mind összegyüjtötte az újítókat, Marot is bele engedte magát sodortatni a vallási vitákba.

Útjában hogy a Szép,** végtére
A Loire folyó partjához ére,
Szemembe nézve húszszor is, mert
Szép szemem ő reá nem is mert
Pillantani, nem is levén
Eladdig benne annyi fény.

* Ime a Marot franczia szövege:

Et neantmoins que tout aultre animal
Jecte toujours son regard principal
Encore bas, Dieu à l'homme a donné
La face haulte, et luy a ordonné
De regarder l'excellence des cieulx,
Et d'eslever aux estoilles ses yeulx.

** Ez a *Szép* a Pásztorlányka Krisztina, vagy is a kezdetleges keresztyén egyház, melynek allegoriai történetét Marot egy balladában irta meg. Opuscule IX.

Nagy tárgyak nem valók voltak sem jelleméhez sem tehetségéhez. Nehány magasb rangu s fensőbb irályu versszakon kivül, melyek egészen elvesznek a mesterkélt darabokban, valahányszor a reformatiótól veszi ihletét, szárazzá s prózaivá lesz. Abban a költeményben, melyből az imént idézett sorok véve vannak, Krisztina, a pásztorleányka, az ős egyház, Simonne, a római egyház; Krisztinát Simonne ezer évig elnyomva tartotta, nyáját tizedelte; végre

— a kegyes Apollo (?) lejött,
Átszegve a gőzzel telt levegőt,
Mint a mikor hajnal hasad s a nap kél.
Krisztina ott egy szikla bércz alatt él,
Barlangba bújva, de mint valaha,
Most is csak oly szép és oly ép vala,
Nap, hónap, év, (mint mondám): ezred-év
Bájos arczát rutabbá nem tevék,
Meg nem törék testét, sem édes hangját . . . .

Imhol a reformatio s Luthere! A tizenhatodik században keletkező valamennyi szakadárság s felekezet mind a Krisztina erőfeszítései, hogy zsarnokától meneküljön, Krisztina különben csöppet sem vonakodik elfogadni az Apollo segélyét; s beszédeihez, melyeket a költőhöz intéz, az Ovid *Szerelem mesterségé*-ből kölcsönzi a hangot.

A Marot tehetségének szellemét a száműzetése előtt irt költeményeiben kell keresni, mikor még csak elősejtelme hatotta át a renaissance-nak és a reformationak, s mielőtt a divat 1530-ban tudóst — és 1540-ben theologust csinált volna belőle.

Ezek a költeményei, szerencsére a legszámosabbak a melyekről La Bruyére azt mondhatta: »Közöttünk és

Marot közt csak nehány szóban van a különbség.« A mi igaz volt a La Bruyére korában, nem szünt meg igaz lenni nekünk sem, a kik pedig másfél századdal vagyunk Marot-tól távolabb; szellem-iránya s nyelve annyira megfelel nemzetünk szellemének. Müvészete korlátolt, de szük körében tökéletes.

Van egy jeles tulajdon, melynek jó adagban való birásával mindenki szeret hizelegni magának; melyet esetlegesen szoktunk elismerni vagy megtagadni másokban: neve mindenki ajkán forog, értelme pedig még meghatározásra vár s fog várni örökre: *a szellem*. A szellem, vagy szellemesség, nem oly külön tehetség mint az érzés, képzelet, vagy értelem, melyeknek gondolkodásunk különböző módjai felelnek meg, mindeniknek külön-külön kimutatva saját birodalma határait. Talán az érzés, képzelet s kifejezés tehetségének csak egy, a lángésznél kisebb foka, s oly eszme-körben, mely sem igen mély érzést, sem erős képzelődést, sem magas értelmiséget nem kiván? Legyen akármi, de mi hozza nekünk Marot-t három század évi távolból oly közel, ha nem ez a bájos adomány, a legszebb a lángész után, a szellem?

Ez a szellem, melynek alkatrészei: inkább szelíd mint mély érzés, inkább derült mint erős képzelet, s bár korlátolt, de biztos értelem, ez élteti s teszi maradandóvá a Marot költészetét. Vagy mely más szóval jellemezhetnők mind azt a sok igaz és derült vonást, melylyel költeményei mintegy behintvék, választékos érzelmeit az elégiában, szeretetreméltó vidámságát a dalban, nemes és szellemes hizelgéseit a magas ranguakhoz intézett leveleiben s finom gúnyját a szatirában és epigrammban?

A Marot szomoruságának nincsenek könnyei, gúnyjának nincs fulánkja, vigságában nincs túlcsapongás; semmi sem lép át bizonyos határt és mértéket: a mely már *ízlés*. Ez a mérséklet tetszik nemzetünknek anynyira, mivel ez felel meg a nagy többség véralkatának.

Még más vonásokban is magunkra ismerünk Marot-nál. Semmi sincs Francziaországban nemzetiesb, mint az udvariasság s hódolat ama hangja, melyet ő a szerelem kifejezésének ad. A nagy szenvedélyek, legyenek akár ábrándosak s lovagiasak mint északon, akár érzékiek s dühöngők mint délen, nálunk ritkák s kivételesek; az érzelmes udvariasság, vagy is az ész-szenvedély nagy adaga egy kevés szivbeli szerelemmel vegyítve: ez az, a hogy nálunk a nagyobb rész szeretni szokott.

Az a kedélyes s finom gúny is, melyet a Marot szatiráiban találunk, mindig tetszeni fog nálunk, mérsékelt hangjáért s azért hogy a gyöngeségekben is, melyekkel gunyolódik, a magunkéira ismerünk. Ugyanazt mondhatom a hizelgés ama módjáról, mely mindig a jó tulajdonokhoz ragaszkodik, mely az emberekben azokat az erényeket magasztalja, melyekkel birniok kellene s nem kevésbbé kiméli a magasztaló, mint hőse szemérmét. Marot levelei I. Ferenczhez valódi példányai a hizelgés e nemének, a legnemesebb és legkellemesebb formában minőt csak a függés s az állás egyenlőtlensége, a mi mindig lesz míg csak emberi társadalom, magára ölthet hazánkban.

Mind a mellett sem olvashatjuk Marot-t soká, hogy meg ne győződjük egy hires kortársunk e szavainak igazságáról: »A szellem mindenre jó, de semmire sem elég

egymagában.« A Marot szellemessége is korlátolt körben forog. Nyelve, mely eszméihez alkalmazkodik, mindig szabatos, de sem erős, sem színezett; mint költői nyelv, csak a rim és mérték által különbözik a mívelt társalgás prózájától; sőt néha szinte erőltetnünk kell magunkat, hogy élvezni tudjuk; s ha bámuljuk Marot-t, inkább elődeihez mérve, mint saját és közvetlen hatása folytán bámuljuk. Kétségtelen, hogy benne haladást mutat a franczia szellem; de az alapos képzettség híjjával van még. Bizonyos tekintetben Marot-hoz hasonlít, a ki harmincz éves korában adta magát a klassikai tanulmányokra. E késő tanulmány kicsiszolta külszinét, de nem fejthette ki belsejét. Ideje, hogy szellemi köre táguljon; s miután Valois Margitban és Marot-ban a szellem képmását is megszerettük, elvégre, kitünőbb és ritkább irókban, a lángész vonásait óhajtjuk bámulni. Most épen e pillanat előtt állunk. A két forrás melyektől a franczia szellem megújhodandó, nagy hullámokban kezdenek ömleni. A Renaissance adja nekünk Rabelais-t s a Reformatio adja Kálvint.

MÁSODIK FEJEZET.

I. Eletrajzi részletek Rabelais-ről. A *Gargantua és Pantagruel története.* — II. Mi része van a reformatiónak s a renaissance-nek a Rabelais müvében s mi a teremtő szellemnek? — III. Minő haladást köszönhet Rabelaisnek az irodalmi nyelv? — IV. Mily rangot követelhet magának Rabelais hazánk lángelméi között?

I.

Életrajzi részletek Rabelais-ről. — A Gargantua és Pantagruel története.

A tizenhatodik század kezdetén, alsó Poitou egy zárdájában, két fiatal barát nagy hévvel tanulta a régi nyelveket, kivált a görögöt, mely akkori időben tiltott nyelv volt, de melylyel csak annál inkább foglalkoztak. Tanulmányuk s az eretnekségnek abból származó gyanuja miatt a zárda főnöknél bevádoltattak. Czellájokban vizsgálat tartatott s görög könyveik elkoboztattak.

E két fiatal szerzetes egyike, Amy Péter, nem hagyott irodalmi nevet maga után. Azok közé a jóravaló szellemek közé tartozott, a milyenek igen sokan voltak, a kikre a renaissance nagy munkájában a másodrendű feladatok végzése bizatott. Görögül levelezett a tudós

Budaeussal, az Erazmus barátjával, a tudósok szószólójával XII. Lajos és I. Ferencz királyoknál, egyikével azoknak, a kik a legnagyobb szolgálatokat tették a tudománynak, a nélkül, hogy valamely maradandó müvet hagytak volna hátra.

Rabelais Ferencz volt a másik; touraini, jelesen chinoni születés. Első oktatása befejeztével,* mely ha szavának hihetünk: »evés-, ivás-, és alvásból, meg evés-, alvás- és ivásból, meg alvás-, ivás- és evésből állott mint minden falusi paraszt gyereké« — a fontenay-le-comte-i kolduló barátok (cordelier-k) klastromába lépett be. Míg itt egymásután szerezte meg az egyházi fokozatokat, kitartó tanulmány által igyekezett helyrepótolni a fiatalságában elveszített időt s különös hévvel vetette magát a görögre, nem gondolva az akkori papságnak az úgynevezett *hellénismus* elleni fenyegető elfogultságával.

Rabelais, fiatalabb szerzetes növendék létére, osztozott Amy Péterrel a Budaeussal való levelezés dicsőségében, a ki őt, levelei egyikében,** *ügyes- és szellemes*-nek nevezi. Máskor, egyenesen Rabelaisnek irva, Budaeus őt a görög és latin nyelvekben való jártasságáért dicséri s engedelmet kér tőle, hogy ő is utánozhassa a vidám hangot, melyen neki Rabelais irt. E vidámság a Rabelais jellemének egyik vonása; s már ebben az időben nem kevesebb barátot szerzett neki, mint tudományának és roppant emlékező tehetségének hire,

* Először Seully nevü faluban, egy apátságban; azután egy Angers melletti kolostorban, vagy — más nézet szerint — az ugyan e városban levő egyetemen.

** E levél Amy Péterhez van intézve s a két fiatal barát által szenvedett sanyargatásokról szól.

melylyel mindazt képes volt magába fölvenni s megtartani, a mit csak bármely élő ember megtanulhat.

Le kell mondanunk arról, hogy Rabelais életrajzát azokkal a csipős és sikamlós adomákkal élénkitsük, melyek a két növendék kegyvesztéséből eredtek. Mert sem igaz, sem valószinű, hogy Rabelais azért szenvedett volna büntetést, mert, némelyek szerint, a barátok borába szerelemre ingerlő szereket vegyített; vagy mások szerint, mert egy falusi ünnepen, lerészegedve, a kicsapongást predikálta; vagy még mások szerint, mert szent Ferencz egy szobra helyére maga állott föl, s fülkéjéből azt cselekedte, a mit Gargantua a Boldogasszony temploma tornya tetejéről. Csak azért említem föl ez adomákat még is, mert hozzá tartoznak a Rabelais közül képződött legendához s megvilágítják a hatást, melyet a kortársak képzeletére a »lángeszü bohócz« * müvének bohócz részletei tettek.

De görög könyveik elkobzása nem az egyetlen büntetés volt, melyet a szerzetesek Rabelaisre s barátjára mértek. Be is csukták őket. S még rosszabtól csak szökéssel menekültek. Leveleiben Budaeus úgy mutatja be őket mint zaklatott és elgyötört betegeket, s leirja mily rossz bánást s kinzást kellett a görög nyelv szerelmeért tűrniök. **

Tekintélyes emberek, kétségkivül Budaeus is, közbevetették magokat a királynál, a ki megszüntette az üldözést s Rabelaist visszaadta a szabadságnak és könyveinek. Most még a szerzetesek bosszujától biztosságba

* Ezt a jellemző nevet Voltaire adta Rabelaisnek.

** »Multa et atrocia ..... gratia amoris graecarum litterarum.«

kelle őt helyezni. VII. Kelemen pápától engedély levelet eszközöltek számára, hogy a szent Benedek rendjébe léphessen át s a maillezais-i apátságba Poitouban, fölvétethessék. Rabelais az engedélyt csak annyiban használta, hogy kilépett a franciskánusok kolduló szerzetéből; de nincs nyoma, hogy a benedek-rendbe belépett volna. 1524-ben világi papi ruhában, mint d'Estissac Godofréd ottani (maillezais-i) püspök titkárával találkozunk vele. E főpap, egykori tanuló-társa.

Jó lelkisméretű s kegyes
Pap, jártas minden istenes
S világi tudományban —

irja róla Bouchet János, poitiersi állam-ügyész, korának egyik leghiresebb költője. D'Estissac Godofréd, legugé-i kastélyában tudósokat s tudománykedvelő főurakat gyüjtött maga körül s az akkori szokás szerint mindennemű tudományos tárgyak fölötti értekezleteken elnökölt. A legugéi kastélyból irja Rabelais, épen az említett Bouchet Jánosnak és valószinűleg a püspöke nevében, azt a költői levelet, melyben igéretére emlékezteti, hogy egy hét mulva visszatérend a tudományos társaságba.

»Ha ott hagyhatod szép szerével
Oly kedves tanulmányidat,
S jöhetsz a pörpatvar miatt
Véd- s vád-beszédid özönéből:
Jőjj egybe, késedelem nélkül;
A védszented Merkúrius
Czipőjét öltsd talpadra, huss!
Vagy ülj szelek hátára föl,
Eól, ne félj, tömlőiből

Egy gyors zefirt azonnal ád,
Mely ide hozzon, hol te rád
Oly várva várnak, elhihet'd . . .«

Mióta Bouchet elment onnan, éj és nap oly hosszúnak tetszett a legugéi kastély vendégeinek:

Nem, mintha hinnők, hogy a csillagok,
Melyeknek fénye állandón ragyog,
Kiszabott útjok' elhagyák talán;
Vagy úgy megállt a nap fönn, délszakán,
Mint Józsuénak Gábaon fölött.
Ily nap azóta sem derűle több;
Vagy, hogy az éjek lettek olyanok
A milyenről a mesék szólanak,
Mikor Zevsz a szép Alkmené ölébe
A kalandos Heraklest ülteté be . . .
Nem hiszszük ezt — mi nem is hihető. *

Csipős részlet, melyben a tudós mögül már kikandikál a kételkedő.

Mindazon tudományos tárgyak közt, melyek élénk tudásvágyát ingerelték, a természet ismerete volt, mondja Colletet, életírói egyike, a mi leginkább megegyezett kedélyével s abból is különösen az orvostan. Hogy abba tökéletesen behatolhasson, a tanulás és vizsgálódás mind-

* Bouchet János kevésbbé csinos versekben válaszolt, melyeken jobban érzik az ügyészi mint a költői szellem. Szerencsét kiván a maillezais-i püspöknek, hogy Rabelaist megnyerhette szolgálatába:

»— mert ő tudósokat szeret;
Latin- s görögben jártas emberek,
Történet és hittanban avatottak,
Kedvenczei; te egyike azoknak,
Ki minden ismeretben otthonos vagy . . .«

azon eszközei s forrásai útján melyekkel akkoriban a montpellieri orvosi-egyetem kinálkozott, Rabelais e városba ment s 1530. september 10-kén sajátkezűleg irta be magát az egyetem névkönyvébe. Még egy más okmány, szintén sajátkezűleg aláirva általa, tanusítja, hogy ugyanazon év deczember havában a tudor-jelölti (bachelier) fokra vétett föl.

Igaz-e, hogy mindjárt odaérkezése napján, az orvosi növénytant hallgatók tömegébe vegyűlve, a tantételek védői felőli csekély véleményének oly szembeötlő és meglepő mozdulatok által adott kifejezést, hogy a tanár felszólította őt, lépjen be a sorompóba s adja elő saját nézeteit és ő, megragadva a szót, miután bocsánatot kért merészségéért, annyi szellemmel és tudománynyal szólott a tárgyhoz, hogy a tudorjelölti előleges vizsgálatoktól fölmentették?

Igaz-e, hogy a tudorjelöltek fölavatásánál ő hozta be azt a szokást, mely utóbb szabálylyá vált s egész a tizennyolczadik század végeig fentartatott a montpellieri egyetem szigorlóinál, s mely abból állt, hogy a felavatandónak két sorba állott tanulótársai között kelle végig mennie, s mindenik jót ütött rá az öklével, mintegy vidám búcsuja gyanánt az ifjuságnak, a mesterré leendő társhoz?

Mit tartsunk a Duprat kanczellárral Párisban való találkozásáról szóló adomáról, a kihez a montpellieri orvosi egyetem által küldetett, bizonyos kiváltságokat illető ügyben? Nem bírván kihallgatást nyerni, igaz-e, hogy a figyelmet magára vonja, azt gondolta ki, hogy sajátságos fura öltözetben kezdett sétálni a kanczellár ablaka alatt, s akkor ez egy apródot küldvén le, meg-

tudni ki légyen, Rabelais latinúl felelt az apródnak; másik apródnak ismét görögül; a harmadiknak spanyolul; ismét új küldötteknek németül, angolul, olaszul és zsidóul; s a Pantagruel és Panurge mulatságos találkozása * nem egyéb, mint saját élményének, más nevek alatti elbeszélése?

A komoly tudomány mind ez adomákat, az előbbiekkel együtt, azok közé a bohóságok közé sorozta, a melyeket bizonyára alaptalanul, csak azok fognak Rabelaisre, a kik e kivételes szellemben nem látnak mást mint egy szemfényvesztőt. A montpellieri egyetemnek nem volt szorgalmasabb, sem tanúltabb hallgatója, a fiatal Rabelaisnél. Az iskolai rendszabály azt kivánta a tudorjelöltektől, hogy három havi tanfolyamban próba-előadásokat tartsanak. Rabelais a Hippokrates *Aphorismáit* és a Galén *Ars parvaját* választotta előadásai tárgyául s nyelvészetileg magyarázta e két müvet, helyre igazítva azok közkeletű szövegét, egy birtokában volt kézirat nyomán. **

Ugyanazon időben, mulatozással váltva föl a tanulmányokat, mint színész lépett föl egy — valószinüleg maga szerzette »erkölcsi vígjáték arról a férjről, a ki néma asszonyt vett nőül,« czimű bohózatban. Az elemző

* II. Könyv. 9. fej.

** Egy d'Estissac Godofrédhoz irt latin levélben elbeszéli, hogy Hippokrates- és Galenus-fordításait, melyeket Montpellierben nagy hallgatóság előtt *(frequenti auditorio)* magyarázott, összevetvén egy nagyon régi s jón betűkkel igen ékesen irt görög kézirattal, sok kihagyásra és hibás olvasásra akadt; e hibákat ő valódi bünöknek bélyegzi; a legkisebb szó, úgymond, mit hozzá tesznek vagy elvesznek, a legkisebb hangjel egy betű előtt vagy után, egy orvosi könyvben, ezer ember halálát okozhatván.

vázlat, melyet e műről ad*, mintája annak a művészetnek, hogy kell elbeszélni egy adomát, melyben a Gargantua és Pantagruel irója oly páratlan.

Ugyanaz az előszeretet az orvostan iránt s ugyan az a tudásvágy mindenféle tudományos ismeret iránt, vitte őt 1532-ben Lyonba, »tanulmányai székhelyére« mint maga nevezi, »a hirneves és jeles Lugdunum városába« — a mint limousin-i diákjával mondatja. Az olasz renaissance valamennyi termékének átviteli helye, a régibb franczia irodalom valamennyi müvének piacza,** Lyon ekkor, a tizenhatodik századi Francziaországban az értelmi munkással nagy műhelye, központja volt. Az emberi tudás összes forrásai összefolytak ott. De mind sem volt igen sok a Rabelais kielégíthetetlen szomjának. Itt látjuk őt, 1532-től 1534-ig mint a nagy kórház orvosát, a ki egyszerre dolgozik orvosi, régiségtani s jogi müveken, gondoskodik zsidó, görög és latin munkák disz-kiadásairól, melyek a Gryphes-féle nyomdából kerültek ki; naptárakat készít s a nélkül, hogy jós akarna lenni, magyarázza a csillagjóslást, bár nem hisz a planeták befolyásában az ember sorsára. Egy gúnyirata: »Pantagrueline prognostication« (pantagrueli csilagjóslat) czimű, kellő színben tünteti fel, mennyi hitelt lehet adni a csillagászati naptáraknak. E mű, tele élczczel és gúnynyal, ugyanabban az időben született s ugyanabból az érből fakadt, mint a Gargantua és Pantagruel első könyvei, s úgy látszik mintha azokból kiszakított fejezet volna.

* III. Könyv, 34. fej.

** Lásd Rabelaisnek Burgaud des Marets és Rathery által eszközölt kiadásában az előjegyzetet.

Ily különböző munkák közepette találta du Bellay János bibornok, Lyonon utazva át Rómába, hova mint Franciaország követe ment, egykori angers-i tanuló társát, a kit kortársai már is »valódi egyetemes nagy szellem«-nek tartottak és neveztek el. A tudósok barátja s maga is nagy tudós levén, a főpap nagyon vágyott magához csatolni azt, a ki a tanult emberek közötti érintkezés rendes előnyei s kellemei mellett még vidám jó kedélylyel is bírt s magával vitte Rabelaist, házi orvosi minőségben, Rómába. Rabelaisnek a keresztyénség székvárosában mulatásáról szóló adomák, élczei a pápa öszvéréről, VII. Kelemenhez intézett kérelme, hogy átkozza őt ki, mert az elátkozott rőzsék * nem égnek meg; végre Párisba visszautazásakor a királynak és királynénak szánt állítólagos mérgek, melyeket magánál találtatott, hadd fogják el s ingyen útazhassék Lyontól Párisig: mindez a Rabelais-legendához tartozik: s ha van e leleményekben valami szellem, illő, hogy annak tulajdonítsuk a kiről szólanak.

Mire Lyonba visszatért, *Gargantua és Pantagruel* már közkézen forgott. Az emberek kezdették már a rejtett értelmet keresni e könyvben, melyet a »zsiros eledelhez hasonlóan, könnyű lenyelni, de nehéz megemészteni« s melyet maga Rabelais azokhoz a kis »szelenczékhez hasonlít, melyekre furcsa alakok vannak festve kivül, s melyek drága kenőcsöket, ékszereket s egyéb drágaságokat rejtenek magokba«; s a ki »a kemény konczot összetöri, megtalálja benne az elrejtett velőt«,

* Fagot: száraz ágból kötött rőzse; de mellékjelentésben eretnek is: *sentir le fagot*, eretnek-szagú, eretnek nézetekkel bir.

mely, mondja Rabelais, »a legmagasabb szentséget s rettenetes rejtelmeket fedendi föl előtte, úgy vallásunkat, mint a politikai állapotokat és közgazdasági életet illetőleg«. *

A katholikusokat a Rabelais müve nem elégítette ki; nem hallgatott el semmit, a mit rólok mondani lehetett, még a néhai »egyedül idvezítő«-t sem. De az új eszmék hivei is csalódtak benne, mert Rabelais nem támadta ugyan meg azokat, de védelmöktől is tartózkodott. Csak a vallási vitáktól magokat távol tartó szellemek voltak kielégítve és a fejedelmek, a kik örültek annak, hogy Rabelais gyöngíti a katholikusokat a nélkül, hogy a protestánsokat erősbítené. Amaz elfogulatlan szellemek kedvére s a fejedelmek hallgatag helyeslésével építette Gargantua a thélème-i apátságot, melynek jelmondata: *Fais ce que voudras!* (tégy a mit akarsz.)

Rabelais a képmutatókat és a vakbuzgókat kizárta onnan; ilyen elég volt mind a két táborban. Meghívja ellenben a *szent evangeliom hirdetőit* s azokat, a kik *mély és igaz hitet* kivánnak. Ilyenek volt a katholikus bölcsészek, az Erazmusok és Du Bellay-k. A mi a két tábor felekezeteseit illeti, azok sem híva, sem kizárva nem voltak. Egyébiránt, apátsága alapításakor Gargantua egy dologról megfeledkezik: t. i. a *templomról.* Neki harangok nem kellenek: ez a katholikusok ellen van irányozva; de templom sem kell, ez katholikusok és protestansok ellen egyaránt. **

* *Gargantua* Bevezetése. (Közgazdasági élet alatt Rabelais a társadalmi rendet érti. *Fordító.*)

** Ez apátság, melynek négy sarkán négy vastag torony emelkedik, erőd alakban épült, föld alatti szobákkal mint a várak-

Mind ez azonban csak a visszaéléseket érintette s nem a hit tantételeit. Müvében, melyben mindent birál, nem mond többet az egyháziak s szerzetes rendek erkölcseiről és tudatlanságáról mint valamennyi fölvilágosult embernek sőt számos egyházfejedelemnek is a nézetét. Ez a reformatio szellemiránya, de nem hittana.

Az az ügyesség, melylyel Rabelais a Sorbonne-nal jó lábon tudott állani, teljesen igazolja azt, hogy eszélyes bolondozásait a Brutus szinlelt őrültségéhez hasonlították. Valóban, mi sem hasonlít ehhez inkább, mint az a müvészet, melylyel Rabelais mindent kicsúfol, a mit csak kicsúfolni lehet, nem nyúl ahhoz, a minek nincs más bűne, csakhogy előtte közönyös s tartózkodva szól a fontos dolgokról humorának látszólag fékezhetetlen áradata közepette is; kivéve az egyházi öltönyt, a melylyel mindent eltakart, még némely nagyon is anyagelvi (materialistikus) nézeteket, melyek egyébiránt akkoriban sokkal kevésbbé voltak gyanusak s kevésbbé is üldöztettek, mint az eretnekség.

1536-ban, a falragaszok gyászvégzetű ügye után, mely hat szerencsétlennek az életébe került, Marot Ferrarába szökött Renée franczia herczegnőhöz, Dolet István pedig a lyoni börtönbe vettetett. Rabelais ki akkor

ban szoktak lenni, melyekben az izlés és tudomány emberei helyezi el, s könyvtárat, képcsarnokot, tornatért, ó-kori modorú hippodromot, színtért, teke- és lapda-téreket rendez be, mind ez együtt annak az egész kornak a naiv ábrázolata, a melyben Rabelais élt. A régi és az új —, a mi ebben az időben nem volt egyéb mint az újra fölidézett pogány régiség — durván vannak itt egymással szembeállítva. Később jobban összevegyülnek majd, s egyesülésökből szülemlik meg a franczia szellem tökélyesb virágzata.

Párisban volt, szinte nem érezte magát biztosságban ott; Olaszországba ment s ott ujra a Du Bellay bibornok szolgálatába állt mint orvos és titkár. A merész epikuréus eszélyesen egy egyházi fejedelem köpenye alá bújt; de mivel a párisi parlament és a Sorbonne túlbúzgói ott is bajt okozhattak volna neki s elfordíthatták volna a főpap kegyeit, még magasabb pártfogást keresett s a szent Péter székének háta mögött vonta meg magát. Életmódjának, egyházi szempontból, rendetlensége, szerzetes papi öltönyének a világi papival fölcserélése, orvosi gyakorlatának nyilt űzése, melylyel nem hagyott fel bár a mellett egyszersmind misét is mondott, — mind ez elég volt, hogy a hithagyás (apostasia) vádjának tegye őt ki, s esetleg az egyházi fegyelem sőt a kiközösítés (excommunicatio) veszélyének is. Biztosságára tehát múlhatatlan szükséges volt: pápai föloldást s teljes bűnbocsánatot nyernie. Meg is nyerte azt, két olasz főpap közbenjárására, a kik titkon valószinüleg a thélèmi rend beavatottjai voltak, — s a mi több: ingyen nyerte meg. E teljes bűnbocsánat minden vétkeitől föloldotta s engedélyt adott egyszersmind, hogy újra beléphessen a maillezais-i kolostorba s ott, a zárda-főnök engedélyével és minden díj nélkül folytathassa az orvoslást, s »metélhessen és égethessen kizárólagos joggal.« Sőt e bulla kitételei, melyek a vallás és a tudományok iránti buzgalmát, valamint jámborságát és jó erkölcseit magasztalják: egyszerre semmivé tettek előbbi élete ellen emelhető bárminemü vádat.

Hátra volt még a király részéről is biztosítania magát. Ez is sikerült neki néhány »elvtársa a pantagruelizmusban« segélyével, a kiknek befolyásuk volt I. Fe-

renczre. Munkájának harmadik könyve 1546-ban a király »szabadalmával« jelent meg, mely felhatalmazta a szerzőt, hogy újra nyomassa a két elsőt is, melyek »sok helyt meghamisítva s értelmökből kiforgatva jelentek volt meg, nagy bosszúságára s szívfájdalmára az alázattal esedezőnek«. Rabelais így talált módot, hogy magát büntetlenül mutassa be mint a Gargantua két első könyvének szerzőjét, előre megtagadva egy csapással mindannak a szerzőségét, a mi a Sorbonne birái fülében rosszhangzásu lehetett volna.

Az I. Ferencz politikája hatalmat adván ez uraknak arra, hogy a ki nekik ellentmond azt a máglyára küldjék: Rabelais nem igen sietett élni az engedélylyel két első könyve újra nyomtatására. Az utolsónak a közrebocsátása is elég bajt hozhatott a fejére. Valóban a Sorbonne-nak sikerült aggályokat támasztani a király lelkében a könyv közrebocsátásának adott engedély helyessége iránt; de ugyanazoknak a jó barátoknak, a kik azt Rabelaisnek kieszközölték volt, sikerült azt meg is erősíttetni. E harmadik könyvben különben is mind átalánosabb és burkoltabb alakban lépett föl a dolgok és eszmék birálata. A társadalmi állapotok, s mind az, a mit Rabelais a *közgazdasági élet* neve alatt foglal össze, kikapta a magáét. Csak azokat kimélte, a kik őt magát kimélték, vagy a kik, az ő példájára »az esetleges dolgokat megvető vidám életnézetet« vallották magokénak. Az ilyeneknek jut a legszebb szerep ebben a világban, melyben minden az ő gyönyörködtetésükre van teremtve. S ők is viszont hálásaknak mutatták magokat iránta. Egy nagy ezüst korsóval ajándékozták meg Rabelaist; Rabelais pedig a rágalmazói ellen intézett tréfás élczekkel köszönte meg ezt nekik.

A protestansok nem tetszése egész haraggá változott. Kálvin, ki nagy reményeket kötött volt e roppant tudományhoz s a gúny és csúfondárosság e kimeríthetlen kincséhez, melylyel Rabelais rendelkezett, most annál inkább bosszankodott, látva, hogy ez hátat fordít a reformatiónak s annyira megy, hogy — mint Estienne Henrik mondá — köveket dobál a hitújítók kertjébe. *De Scandalis* (a botrányokról) szóló értekezésében azok közé sorozza Rabelaist is, a kiket isten mint egy újjal mutatott ki, példaképen az evangélistáknak, hogy annál kitartóbbakká tegye őket az egyenes úton maradásban. Dühös volt azokra »a kik kapnak először az igazságon, később pedig vakságtól verve, vakmerő és szentségtörő gúnykaczajukkal fertőztetik az örök élet szent zálogát«. Rabelais sem feledkezett meg e vágásról a mikor negyedik könyvét irta. Ahhoz a képhez, melyett abban *Physis*-ről* rajzol, ki első terhével a *Szépséget* s *Összhangzatot*, ez ikreket szülte, — ellentétül oda állítja *Antiphysist*, a kinek kölykei: a szenteskedők, képmutatók, szakadárok, *ördöngös Kálvinok*, *genfi csalók* (impostorok); kettős sértés Kálvinra, hogy csalónak nevezi, s hogy ily társaságba sorozza. Hogyan sikerülhetett volna a Sorbonne-nak: elnyomni oly könyvet, mely mellett a király pártfogása s a Kálvin bosszankodása szólt?

Mindamellett megkisérlette bevádolni a parlament előtt ezt a negyedik könyvet; kisérlete azonban hajótörést szenvedett a királyi szabadalmon, melyet I. Ferencz utóda II. Henrik is megújított. Sikerült még is egyidőre

* Természet; (egyike a regény megszemélyesitett allegoriai alakjainak. *Ford.*)

fölfüggesztenie a példányok elárusítását, a mit egy bibornok, Chatillon Odet, ismét engedélyezett — ki azonban utóbb maga is reformátussá lett s bibornoki ruhájában nősült meg.

Ime ily állást foglalt Rabelais a vallási viszályban. Csak azok csalódtak benne, a kik jó remény fejében támogatására számítottak s azt képzelték, hogy a világon legszabadabb s elfogulatlanabb szellem egy párt zászlójához fog szegődni. Ő semmit sem hallgatott el, a mit hasznos lehetett elmondani a maga idejében, s a mi igaz, maradandott a viszály befejezte után is; de a szenvedélyes embereknek hagyta azokat a merész állításokat, melyeket tűzzel-vassal kellett s lehetett csak védeni vagy üldözni. Oly korban, mikor a renaissance által csak imént fölszabadított és megizmosodott észt mindenki a hittan javára sietett lefoglalni, Rabelais azt mint egy felfüggesztve s lebegőben tartotta a viták fölött. Fentartotta, az esetleges dolgok megvetésében méltó és nemes bajtársa: Montaigne Mihály számára. Sőt a meudoni pap, negyvenéves polgárháború fölött, a Menippée szerzőinek is kezet nyújtott, a kik a pápaimádó s a pápagyülölő egyházak közé — a gallikán egyházat állították. Nem mintha azt akarnám mondani, hogy Rabelais gallikán volt; csak ő is előkészítette a tért a gallikánizmus számára, egyaránt nevetségessé tevén azokat, kiknek mindenáron pápa kellett s azokat, a kiknek semmi áron sem kellett.

Még nagyobb vakmerőség volna állítani, hogy a természeti vallás világa egyátalában ne hatott volna reá. Az istentagadás, Franciaországban, egyetlen lángészre sem hivatkozhatik. Csakhogy a Rabelais istene nem a theologusok istene volt, hanem: »az a hatalmas, jó és

könyörülő isten a ki a salátát, heringet és tőkehalat teremtette, és hozzá a jó borokat«.* — »A Pláto istene, a sebek egyetemes orvosa« **; de egyszersmind »a szent iratok istene« is, kiről Gargantua azt mondja Pantagruelnek: »illő szolgálnod, szeretned és félned az istent, s benne vetned minden gondolatodat és reményedet és szeretetből származott hittel ragaszkodnod hozzá oly annyira, hogy soha tőle a bűn el ne válaszszon«. *** S miért ne tartsuk épen ez utóbbit a Rabelais istenének? Nem tudom elhitetni magammal, hogy mind az, a mit Rabelais egész életében egyházi állása szolgálatában tett merő komédia lett volna, s hogy a jó meudoni pap, a ki, mint mondják jótékony és tisztelt öregségében, a kis gyermekeket énekelni tanította s a szegényeknek olvasgatott egyház-községében, maga hitetlen lett volna, a ki azt tanította a mit babonának tartott. Érdemesítsük legalább annyira, hogy fogadjuk kétkedve e föltevést. Különben is, mi joggal lehet, bármi tárgyban is, ráfogni Rabelaisre, hogy folyvást álúton járt és színlelt volna?

1553. april havában halt meg, némely adomák szerint mint kétkedő, mások szerint mint istentagadó, de komoly tanuk szerint mint keresztyén. Ki láthatott be szive titkába. A két pártnak, melyeket gúnyos közönye magára haragított, egyaránt érdekében állt azt hiresztelni felőle, hogy hitetlenül s bűnösen halt meg. Barátai szemében, a kiknek legnagyobb részét a felekezetesség elleni gyülölet hitetlenné tette, az epikúri halál a legszebbnek tetszett. Öregsége ment volt az aggkor testi

* Az orleánsi bíróhoz, Nullet Antalhoz irt levelében.
** Pantagruel, VIII. fejez.
*** U. o.

gyöngeségeitől, kivéve túlságos kövérségét, melyre Du Bellay is élczelgetett egy latin epigrammban, mely Gramphage orvosról szól, de a ki nem más mint Rabelais. * Ronsard, a ki az ó-kor elfogúlt bámulói ellen szórt gúnyjai miatt haragudt rá, franczia versekben irt csípős síriratot reá:

Vándor, ki itt jársz, bárki légy,
Tálat s kancsót sírjára tégy,
Porára hints bort, jó sokat,
Vess rá sódart s kolbászokat.
Mert ha bir még a szemfedő
Alatt egy kis érzéket ő:
Kedvesb illat lesz ez tudom,
Mint frissen tépett liliom.

II.

Mi része van a renaissance-nak s a reformatiónak a Rabelais müvében s mi a teremtő szellemnek?

A reformatiónak, úgy tekintve azt mint a kereszténység ó-kor újjászületését, kevés befolyása volt a Rabelais szellemére. Ez inkább hajlamán, mint tudományán múlt. Mert nem is említve hittani tanulmányait, melyeket végeznie kellett a fontenay-le-comte-i zárdában, hogy megnyerje a pappá avattatást, abban sincs semmi kétség, hogy Rabelais tudott zsidóúl s eredetiben olvasta a bibliát. A tanulmányi tervben, melyet Gargantua szab a fia Pantagruel elébe, a »héber nyelv, a szent-iratok vé-

* . . . . . Vultu cui mole gravato
Pro tumulo venter sequipedalis erat.

gett« szintén helyet foglal. Később ismét azt javalja neki, hogy kezdje a napot a szent iratok forgatásával; »először az újszövetséggel, görögül; azután, héberül, az ószövetséggel.« Théléme-ben is van zsidó-könyvtár; igaz, hogy Rabelais azt, a göröggel együtt, földszíntre helyezi, hogy ne kelljen a felsőbb emeletbe fáradni a komoly könyvek végett. A spanyol s olasz könyvek az emeleten vannak; de ezek a divatos nyelvek, s kinek esnék nehezére nehány lépcsőt hágni, hogy az Amadis regényét olvashassa s az olaszok elmésségeiben gyönyörködhessék? Rabelais teljességel nem is ismerte félre a reformatió eredeti jellegét s nem tudom, hogy előtte használta volna valaki e szép kifejezést, »a szent iratok« (les sainctes lettres). De általános érdeklődésén kivül a keresztyén hagyomány emlékei iránt, semmit abból a mi kitünőt írt, nem köszön a reformatiónak. Talán életének legeredetibb tényét, annak köszöni mégis: értem azt az eszélyességet, melyet még irálya kicsapongó dühében is meg birt őrizni, nem szövetkezve a protestansokkal egyébben, mint a tudományban s nem támadva meg a katholikusoknál egyebet, mint a visszaéléseket.

A renaissance, vagyis a pogány régiség volt az a forrás, melyből Rabelais lelkesedését igazán merítette. A bölcsészeti igazság, a mi mindenütt s minden korban igaz marad, a miben minden emberi társadalom magára ismer, — ime a Rabelais szellemének rendes tápláléka. A renaissance mondotta vele, hogy a könyv-nyomtatást a maga idejében, »isteni sugallat« találtatta föl; hogy »a tudomány az igaz tanok mennyei mannája.«* A re-

* Pantagruel, II. köny, VIII. fej.

naissance iratta vele a tudós Tiraqueau-nak: »Hogy van, hogy a századunkban fénylő világosság közepette s mikor az *istenek* (most is inkább pogány, mint theologus,) különös jóvoltából újra születni látjuk a leghasznosabb és legbecsesebb ismereteket, még most is találkoznak itt-ott emberek, a kik nem bírják, vagy nem akarják elfordítni szemeiket attól a gót s több, mint czimberi ködtől, melybe eddig burkolva vagyunk, a helyett, hogy a kelő nap fényéhez emelnék!« * A renaissance mondja a Pláto olvasásától még egészen áthatott Rabelais tollába azokat a szép szavakat, melyeket Gargantua oly magas franczia stylban ir fiához: »Nem is alapos és méltó ok nélkül adok hát hálát istennek, megtartómnak, hogy megfakult öregségemnek a te fiatalságodban újra felvirulását meglátnom engedte. Mert így, mikor annak akaratából, a ki mindeneket rendel és igazgat, lelkem elhagyandja e földi hajlékát, nem érzendem mindenestől halni magamat, hanem csak átköltözni: bizton remélve, hogy benned és általad megmaradok a magam alakjában, láthatólag e világon, s élve, látva és társalogva a becsületes emberek közt és barátim közt, mint azelőtt szoktam. A mely itteni tartózkodásom, az isteni kegyelem segélyével, nem volt ugyan (megvallom) bűn nélkül való, — mert mindnyájan vétkezünk s folyvást kérjük az istent, hogy törölje el vétkeinket, — de mindazáltal szemrehányás nélkül való.

»Minélfogva, valamint benned fennmarad testemnek alakja, úgy szintén ha lelkem erényei tovább nem ragyognának, senki sem tartana téged nevünk halhatatlansága

* Latin levél.

őrének és kincstartójának s ezt látva nagyon csekély örömed lehetne abban, hogy valómnak kisebbik része, tudniillik testem alakja fenmaradt, s a jobbik rész, úgymint a lélek, a mely által maradhat csak áldásban nevünk az emberek között, elsatnyúlt és elaljasodott. A mit nem azért mondok, mintha nem volna bizodalmam erényedben, mely már eddig is eléggé ki van próbálva előttem, hanem csak azért, hogy a jóban annál inkább megerősítselek.« *

Az a fény, melyről Rabelais a Tiraqueau-hoz intézett levelében szól, az a felkelő nap, melyet a középkor *több mint cimberi ködével* ellentétbe állít, a renaissance fénye, kelő napja, melynek sugárait annyi kéjjel szítta magába. A »tanulmány« nagyon halvány szó az érdeklődés és tudnivágyás ama szenvedélyes hevének a kifejezésére, melylyel magát vetette mind arra, a mit az ókorból újra fölfedeztek: bölcsészetre, erkölcstanra, orvoslatra, boncztanra, csillagászatra, tengerészetre, hadtudományra, játékokra, testgyakorlatokra, mindenre, még a könyvészet ama ritkaságaira is, melyek csak nehány beteg agy szüleményei voltak. Minderről ő világos fogalmakat s ismereteket szerzett magának, maga betűzgetve a szövegeket legelőször, s a legszilajabb képzelődéssel a legkitartóbb tudományos vizsgálódást egyesítve.

Ámbár egyenlő szeretettel látszott viseltetni az összes régiség iránt, mégis annak tudományos részét szerette legjobban s a latin és a görög között is inkább a görögöt, »a mely nélkül — mondja Gargantua a fiának — szégyen, hogy valaki tudósnak mondhassa magát.«

* Pantagruel, II. könyv, VIII. fej.

Két ok vonzotta ahhoz. A görög tiltott nyelv volt, annál nagyobb vonzó erőt gyakorolt oly tudnivágyó s szabad szellemre. Azonkivül a görög szellem változatossága, komoly tárgyakban való kedvtelése, merész szemlélődése, tudományos szabatossága és világossága, mind jobban megfelelt a Rabelais szellemi irányának mint a latinnak szigora, nem is említve, hogy a latin az egyházi fegyelem és tilalmak nyelve is volt.

Úgy látszik négy görög iró iránt viseltetett Rabelais a legnagyobb előszeretettel; ezek: Platon, Lukianos *, Hippokrates és Galén. A két elsőből az erkölcsi, a két utóbbiból a testi ember ismeretét merítette. Lukianosban azt a gúnyort élvezte, mely semmi tiszteletre és semmi gyülöletre méltót sem talál az emberi véleményekben, s mely a Jupiter arany szakállát is megczibálja. Pláton a szép eszméket, s az élet rajzainak ama báját és változatosságát szerettette meg vele, melyet oly jól tud vegyíteni a szellem és a gondolat legmagasb nézleteivel. Hippokrát és Galén az emberi test ügyével foglalkoztatták, melyben szintén otthonosan találta magát. De bár ezek voltak legkedveltebb olvasmányai, nem vonták el őt másoktól sem, melyeket mind el birt helyezni rengeteg agyában, hogy elő vegye később valamikor, vagy ügyes és takarékos kézzel oszsza szét vagy kiömleni hagyja mint vizet a túltelt edényből.

Ennyi ismeretét a legkülönbözőbb rendű eszmék körében, annyi nyelv vegyülete, az új és a régi oly gazdag keveréke, anyag és szellem, egyetemes és különleges,

* Lukianos a későbbi görög irók legszellemesebbike, Kr. u. a második században. Munkái erkölcsi, bölcsészeti s gúnyoros tartalmuak. A más három ismeretesebb. *Ford.*

mindegyütt, e tevékeny és hatalmas agyban bizonyos forrongást idézett elő, melyből az a rendkivüli mű származott, a melyben a tanultság részegséggé válik s a lángész a gondolat kicsapongásává.

Elemzését vagy magyarázatát megkisérleni lehetetlen s haszontalan is volna. Érdekes kétségkivül kutatni, mi czélja volt egy hírneves irónak, s mily különböző utakon érte el azt; de ha rákötnők magunkat, hogy megtudjuk Rabelaistől műve átalános és összes jelentését: félő, hogy az egyes részletek értelmét szalasztanók el, melyek mindenike egymásután főczélul s egyetlen tárgyul állt a szerző előtt. E könyv az ő humorának a gyümölcse, nem itéletének előre kigondolt s szilárdúl fogamzott műve. Még arra sem fordított gondot, hogy személyeinek kezdetben adott arányait s vonásait végig megtartsa. Nézzük csak Pantagruelt. Alig születik meg, minden evésére négyezer hatszáz tehénnek a tejét nyeli el; levesét nagy dagasztó teknőben adják elébe, melyet aztán tejfogaival szétharapdál; s mikor felnő, ez a rengeteg óriás ugyanazokon az ajtókon jár ki s be, mint pajtása Panurge, a ki csak rendes termetü ember.

Némely birálók, a Rabelais müvének történelmi jelentését keresve s talányait kimagyarázni akarva, még saját ellenmondásaikkal is növelték a munka megértésének nehézségeit. Gargantua, mondja egyik, nem más, mint I. Ferencz; de bizony d'Albret Henrik, mond a más; Grangousier, a Gargantua apja vagy XII. Lajos, vagy d'Albret János. Némelyek szerint Pantagruel Bourbon Antal volna; meg mások szerint II. Henrik, a ki pedig még csak tiz éves volt, mikor az első könyv megjelent. Panurge majd az amboise-i, majd a lothringeni

bibornok, majd Montluc János a valenciai püspök. Picrochole, a lernéi király, a ki haddal támadja meg Grangousier-t, némelyek szerint a savoyai herczeg, mások szerint arragóni Ferdinand, vagy Ötödik Károly, vagy I. Ferencz. De Rabelais már előre csúfolódott azokkal, a kik azt fogják hinni, hogy bírják a kulcsát ezeknek *az elrejtett dolgoknak*. Azokról beszél, a kik mindjárt sietnek isten és a király elleni vétségeket fedezni föl az ő *jókedvü bohóságában;* a kik »olyasmit magyaráznak bele müvébe, a mi neki száz halálért (ha az lehetséges volna) sem jutott volna eszébe sem; mint a ki a kenyeret kőnek, halat kigyónak, tojást skorpiónak stb. mondaná.«

Semmi kétség, hogy Rabelais ne tartotta volna szeme előtt a korabeli embereket s visszaéléseket; s míg ő magát múlatta, ne kortársai rovására tette volna azt; de ettől még messze van az, hogy *irtó háborút* folytasson százada ellen, a mint e Sphinx nem tudom melyik Oedipusa mondotta. Rabelais csúfolódik azzal a ki nevetséges; képzelete erejével túlozza azt; de több esze van, hogy sem haraggal rontsa a vérét. Salel Hugo, a kor egyik költője, a ki őt ismerte, Demokritosnak festi, a ki

»Kaczagja földi éltünk dolgait.« *

Valóban ilyen Rabelais; s a mi a könyvét illeti, Salel Hugo azt sem kevésbbé helyesen ítélte meg, mikor annak hasznos voltát dicséri *kellemes külalakban.*

A hasznos és kellemes ez egyesítése, melyben a kellemes nem egyébre való, mint hogy útat csináljon

* A II. könyv elejére irt tiz soros versben.

a hasznosnak, épen ez a Rabelais munkájának maradandó érdeme s fő szépsége. Nem mintha a bohókás részletekre is bizonyos savát ne hintette volna az elmésségnek, mely még a komoly szellemek inyét is csiklándja; de hogy azt élvezhessük, rokon szellem hangulatával kell ízlelnünk; míg ellenben a hasznos oldalához a műnek minden mívelt ember szelleme kellőleg el van készülve s azt megérteni és élvezni mindig képes. És épen ez a renaissance része a Rabelais munkájában; azok az átalános igazságok az emberről, a társadalomról és — a mint Rabelais mondja — a polgári államról s a gazdasági életről; ezer meg ezer világos vonás emberi természetünkről, megannyi szikra a mi úgy sziporkázik a hóbort ittasságából, mint a hogy bortól gajdos emberek számtalanszor tesznek okos és helyes észrevételeket; ezernyi gyöngy, a szemétdombra szórva, melyek fényét három század még ki nem olthatá. Maga a pazar gondatlanság, melylyel szórja azokat, neveli becsöket. Majdnem azt mondanók: olyan jóslatok, minők a nép hite szerint, a bolondok szájából jőnek ki.

Ezekben vannak a franczia szellem első hagyományai s első képe, mióta az ó-kor szellemével oly termékeny érintkezése folytán az átalános emberi szellemmé vált. E nagy gondolatok a nevelésről, a békéről és háborúról, az igazságról és jogról, a törvényekről, a királyok kötelességeiről; e szintoly helyes mint emelkedett nézetek az emberek viszonyairól egy jól rendezett társadalomban; mind ez megannyi újdonság a franczia irodalomban. Rabelais, saját kora embereit véve szemügyre, bepillantott valamennyi kor emberének a lelkébe; s kortársai legtöbbnyire csak alkalmul vagy ürügyül szolgálnak neki arra, hogy leczkét tarthasson az egész emberiségnek. Az

átalános igazságok végre fel vannak szabaditva, s közvagyonná téve — hogy azt mondjam: saecularizálva. A józan ész, melyből eredtek, visszavette őket a bölcsészettől, mely nem tudott velök semmit csinálni s a theologiától, mely valamennyit összezavarta egybe, a hitszerinti igazságba. A nyelv, melyen először szólalnak meg, pompás; érzik már rajta, hogy a franczia nyelv az emberi szellem egyetemes nyelve lesz.

Ez nagy dicsőség, pedig nem az egyetlen dicsősége Rabelaisnek. Ha munkája legjava részét a renaissance-tól kölcsönözte is, a mit saját szelleméből merített, az sem kevésbbé maradandó. Három század óta találkozunk, úton útfélen, számos személyével, sőt két főszemélyében, Pantagruelben és Panurge-ban, mindnyájan magunkra ismerünk; egyik, inkább a viszonylagos jónak mint a regényes tökélynek a minta képe; a másik a középszerűnek inkább mint a rosznak, s ennél fogva szintúgy nem hívja ki gyülöletünket, mint az első nem csodálatunkat. Pantagruel- és Panurgeban nem csak az ember átalános jelleme van megtestesítve, hanem azok a jellemvonások is, melyeket a legátalánosabb két társadalmi helyzet, a nagyság és kicsinység, a gazdagság és szegénység, kölcsönöznek neki. Pantagruel az előkelő gazdag ember, oly előnyökkel, melyek némelyike nélkül el is lehetne; Panurge a nép gyermeke, kinek valamennyi tehetségét s előnyét ugyancsak össze kell szednie, hogy magát megvédhesse s fentarthassa; s ha így sem elegendők, inkább önfentartási ösztönből mint romlottságból, abba a kisértetbe jő, hogy a jónak ellenkezőjét cselekedje.

Nem kevesebb élet van Rabelaisnek nehány oly jellem-alakjában (typusaiban), kik az akkor divó intéz-

ményektől, vagy még ma is fennálló, bár az óta a kor és haladás által módosított társadalmi helyzetektől nyerték jellemök irányát és erkölcseiket. Pantagruelnek és Panurgenak például van egy méltó pajtása, a vastag János barát. Hol találhatnók a középkori szerzetes erőteljesebben és jellemzőbben festett rajzát? Tudatlan, durva, érzéki, a munkátlanság s duzzadó egészség által minden testi vágyai kielégítésére sarkallva, merész egész a szemtelenségig, mind a mellett hisz az egyháznak, mely őt jól tartja; s tudatlanságának kérge alól ki-kicsillan néha a természetes ész, és bűnei közepette is megtartja jó kedélyét s bizonyos őszinteséget, mely miatt nem tudunk rá haragunni. Nem annyira megromlott, mint inkább oly ember, a ki hajlandó lett volna a jóra, s csak a zárdai élet és erkölcsök rontották meg. Épen ez haragította fel a protestansokat Rabelais ellen annyira. Ok azt kivánták, hogy gyülöltesse meg a barátokat; Rabelais beérte azzal, hogy nevetett rajtok. Az ő szemében sem dolog, sem ember nincs mindenestől gyülöletes, épen mivel feltétlenül bámulandó sincs semmi és senki. A *Nil admirari* a rabelais-i bölcsészetben, együtt jár a *Nil odisse*-vel.

S mi egyéb mindez, mint épen az a franczia szellem, melynek gyermeteg vonásait már a meuni Jánosban, Villonban, s a tizenhatodik század kezdetén Marot-ban is láttuk? Élénk mint a talaj, melyből kinőtt, s az ó-kor szellemétől nyeri szigorú nevelését, a nélkül, hogy természeti sajátságait s arczvonásait elveszítené. Az *esetleges dolgok* megvetése, vagy inkább nem-bámulása, — s pedig mennyi dolog, a mi csak *esetleges!* — ez az alapja, ennek a nem annyira emelkedett mint józan szelemnek, mely nem néz még tovább a minden-

napi életnél s teljességgel nem lép föl oly igénynyel, hogy azt újra-teremtse; hiszen, ha minden visszaélést megszűntetne: min mulatná magát azután? Rabelais e szellemet Jean de Meun-től és Villontól örökölte; s Lafontaine-ra szállítja át majd, a ki megadja neki teljes tökéletességét.

III.

Mi haladást köszönhet Rabelaisnek az irodalmi nyelv?

Minden ujdonságnak az eszmék rendében, ugyanannyi haladás felel meg a nyelvben. Legelső nagy irónk, Rabelais, hazájának szellemét nem csak képviselte, hanem szélesbítette is, s a nemzeti nyelvet a magáéból gazdagította.

E nyelv egyik sajátsága, annyi más, tanulmányozásra méltó tulajdona között,* az a finomság, melyre ő adott először példát, s mely abban áll, hogy a méltóságos beszédmódról a bizalmasba, minden zökkenés és egyenetlenség nélkül megy át. Ezt a mesterséget a görögök irásaiból tanulta, melyeknek az eszmék és szólamok változatossága s a mindenrendű kifejezések vegyülete, utánozhatlan bájt kölcsönöz. Platonnak soha sem csábítóbb a varázsa, mint azokon a helyein, a hol a fel-

* Mások is megjegyezték már, hogy Rabelais volt az első, a ki változhatatlan szabályokhoz tartotta magát a prózában, s annak a szórendjét megállapította, meghagyva a franczia nyelvi sasajátságokat (idiotizmusokat) a mik olyanok, mint az egyéneknél az arczvonások.

ségesből az élet otthonos képei festésére ereszkedik le, s lelkét egyik hangból a másikba ejti, de oly természetes és észrevétlen lebbenéssel, hogy maga sem látszik érezni az átmenetet. Rabelais is igy tesz; azzal a különbséggel, hogy ő ritkán emelkedik a fenségesig, s gyakran még a köznapi színvonalánál is alább száll, a nyersig sőt olykor az aljasig. Nyelve mely egyszerre gyermeteg és tudós, nem erőlködik, hogy magas eszméket fejezzen ki, s míg nem látszik öntudatával bírni annak, hogy ékes-szóló lesz, abban sem talál megaláztatást, ha pórias vagy tolvaj-nyelven beszél.

Ha könyvének azon részeiben tekintem e nyelvet, melyeket a renaissance sugallt neki, mennyi újdonság a mély és átalános kifejezésekben, melyek mintha minden pillanatban új látköröket tárnának fel az olvasó előtt! mily szabatosság s mennyi fény! mily nemesség s mennyi szabadság együtt! A szók a dolgok színvonaláig emelkednek, s az olvasó sohasem érzi a beszédben sem a mesterkélt nyelv erőlködését, ékessé tenni azt, a mihez nem illik az ékesség, sem a paraszt nyelv gyámoltalanságát, mely ügyetlen volna a csiszolt eszmék kifejezésében.

Ha tekintem, akár azokban a jellemvonásokban, melyeket Rabelais maga teremtett, akár abban a miben csak az elbeszélés ama bájos adományának a folytatója s tökélyesbítője, mely ép oly régi, mint maga Franciaország, egyaránt bámulatra méltónak találom nyelvünket. Oly gazdag az kifejezésekben, hogy könnyen megmagyarázható csalódással, azt hinnők: e tekintetben elfajult azokéhoz képest, a kiket Pasquier *nyelvünk atyjainak* nevez.*

* Kálvin és Rabelais.

Annyi igaz, hogy oly népszerű eszmék, oly közmondásos igazságok vannak benne, melyek már legelső ízben oly tökéletes kifejezést nyertek, hogy lehetetlen őket újra önteni s mintegy újra kovácsolni. Szavaik és szólamaik nem vesztek el, kivéve a tudatlanokra nézve, a kiknek a nyelve mindig csak tegnapi keletű. Csak kimentek a forgalomból, s mintegy hitbizományt alkotnak a nyelvben, mely sem el nem veszhet, sem nem módosítható.

IV.

Mily rangot követelhet magának Rabelais hazánk lángelméi között?

A lángelmék közé tartozik-e Rabelais? Minden bizonynyal, ha igaz, hogy müveiben birt a lángész amaz adományával, mely az átalános igazságoknak maradandó nyelven való kifejezésében s oly egyének, vagy jellemalakok teremtésében áll, a melyek élnek és halhatatlan névvel birnak az emberek között.

De ha különböző rangfokozatok vannak a lángelmék között is, Rabelaist nem helyezhetjük a legelső sorba.

Nagy hibák zárják ki őt abból, mind azok szemében, a kik nem különítik el az értelmi fensőségtől s nem akarják elismerni a szépet, ha csak nem tisztességes alakban jelentkezik.

E hibák legnagyobbika: müveinek ama sok tisztátalansága, a mit a kor erkölcseinek durvasága sem igazolhat teljesen. Rabelaisben hiányzik a lángész méltósága,

s nem mondjuk a predikátor, de a bölcsész tartózkodása, mely nem megy túl a bölcsészeti igazság szigoru mezetelenségén. Ő az igazságot kihúzza a gondolat mély kútjából s aztán megbecsteleníti a járó-kelők szeme láttára.

Azonkivül nincs is benne jóindulat. Csak csúfolódik nyomorunkkal, de gyógyszert soha sem ajánl. Ez az örökös demokritusi nevetés az eszelősséggel határos. Rabelais nem ragaszkodik az általa elől talált igazságokhoz; mondhatnók: nem érzi becsöket, s inkább csak történetből kerülnek tolla alá, mintsem fejét törte volna rajtok, hogy hozzájok juthasson. Az ember sajnálja, hogy soha sincs kedve, vagy soha sem képes, valamely komoly igazságot komolyan nyomozni. Barátai (míg barátai voltak) a reformátorok ezt sürgették nála. Béza Tivadar, egy latin distichonban, melyet egy akorbeli iró le is fordított, a komoly iratok dicsősége által igyekszik csábítani Rabelaist:

»Ki komolykodókat így legyőz, tréfálva,
Szólj, mivé lehetne, ha komolylyá válna!« *

Rabelaisben a protestánsok e részben is épen úgy megcsalódtak, mint minden egyébben. Nincs tárgy, melyben biztos kézzel ne találta volna meg az abból kivonható igazságokat; de mintha már ez a kevés józanság is kifárasztotta volna, alig kezd érdeklődni tárgya iránt, hirtelen elfordul tőle, s okos dolgok helyett egész szó-

* Qui les sérieux passe en les discours joyeux,
Dis-moi quel il sera, devenant serieux.
Az eredetiben:
Qui sic nugatur, tractantem ut seria vincat,
Seria cum faciet, dic mihi, quantus erit!

ár, gyakran érthetetlen, ömlik ki túl-terhelt emlékezetéből, mintha csak akarata nélkül ömlenék szét a papiron. E hiu szavak s bolond képzelmények halmaza alól igazságokat is vonhat ki az olvasó, de nem sok hálát érez érettök Rabelais iránt.

Színlelt bolondság volt-e ez nála? Vagy azért burkolta-e homályba az igazságot, hogy elrejtse? Valószinűnek tartanám e számítást, ha csak azok a helyek volnának zavartak és burkoltak, a hol az igazságot tisztán kimondani veszélyes lett volna. A dolognak ennél természetesebb, s annál fogva helyesebb magyarázata is van. Rabelaisnek bámulatos esze volt, de a szeszély erősebb volt nála mint az ész.

Valamennyi nagy komikai iróról azt jegyezték meg, hogy komoly, szomorú és búskomor véralkatuak voltak. Áll ez Rabelais egy kortársáról, az olasz Ariostoról is, a ki költeményében oly víg, szatiráiban oly vidám volt. A Molière jellemének is a legmeghatóbb oldala az az ellentét, mely kedélyének komolysága s szellemének nyílt vidámsága között van. Rabelais nem hasonlít e nagy emberekhez. Ő természettől víg és bohókás volt; a milyennek született, úgy ir. Mind végig a fontenay-le-comte-i papnövendék maradt. Mit bizonyít mind az a sok adoma, a mi ténynek mind hamis és valószinütlen, de népies benyomásnak, összevéve, még is igaz: a szent Ferencz fülkéje, a fölavatandó tudorjelöltek ököllel döngetése, a Duprat kanczellár ablaka alatti séta, a királynak és királynénak szánt mérgek, s a haláláról elterjedt három négy különböző bohókás változat? Mit bizonyít csaló hire? mi egyebet, mint azt, hogy az iróban túláradó víg szeszély az ember jellemében feküdt, s hogy Rabelais

nevetve irta mindazt, a mivel olvasóit megnevettette? Vegyük ehhez a ritka és különös s furcsa müvek s minden fajta értelmi különczségek iránti előszeretetét; talán egy szemernyi bolondságot is, s még hozzá talán a pohár fenekén maradt józanészt.

Valóban, ellenkezőleg Horáczczal, a ki keveset s rövid kortyokban ivott, s a ki, míg a borról énekelt, gyakran a vízivásra volt szorítva, a Rabelais dicsénekei, melyeket az *italnak* s az *isteni palaczknak* szentel, igazi ivónak a hangjai, oly emberé a ki igazat mond, hogy inkább szeret jól inni, mint a pápát akár szidni akár dicsőitni. »A pantagruelizmus segélyével« — irja IV. könyve előszavában, »egészséges és jókedvű vagyok, mindig kész az ivásra, ha alkalom adódik.« S az első könyv előszavában: »E .... könyv irására nem fordítottam, nem is vesztegettem, más sem több időt, mint a mi épen testi enyhűletemre volt szánva, tudniillik ivás és evés közben.« Mert nem csak ivás után, hanem ivás közben is írt, s testi enyhűletében is előbb említi az ivást, mint az evést. Ronsard szaván is fogta, abban a sír-iratban, melyből már idéztem:

»És részegen zengé barátja
A jó Bacchus dicséretét.«

Valóban semmi sem hasonlóbb egy megborosodott ember bőbeszédűségéhez, mint azok a nagyon is számos helyek, a melyekben Rabelais roppant tömegét görgeti a vasból kovácsolt szavaknak, közbe-közbe egy-egy arany szót is dadogva, a bortól megnehezedett nyelvvel.

De legyen bármint, kevés iró használt nyelvünknek többet, mint Rabelais. Tömérdek kifejezéssel és szólam-

mal gazdagította, a melyek megmaradtak benne. De példájának tekintélye sem állandósíthatta benne azokat a nagyon is merész görögösségeket s latinosságokat, a melyeket ő használt, vagy mert rá is elragadt az a tudákosság, a melyet annyiszor kigúnyolt, vagy mert három nyelvre volt szüksége egyszerre, okos vagy bolond eszméi hihetetlen gazdagságához, mely túlhaladta nyelvünk kifejezési képességét. Miért sorozza őt Montaigne csakis a kedves irók közé? Talán ezzel a kicsinylő ítélettel akarta takargatni, hogy milyen sokat kölcsönzött Rabelaistől?

HARMADIK FEJEZET.

I. A keresztyén bölcsészet; s mikép fejezi ki Kálvin, a köznyelven először, annak igazságait? — II. Életrajzi részletek. Kálvin Genfben egyházat és kormányzatot alapít. — III. A Kálvinizmus átalános jellemvonásai. A predestinatio. — IV. A Kálvin s a szabados párt közötti küzdelem. Kálvin halála. — V. A *Keresztyén Institutio.* Szép oldalai a Kálvin lángeszének. — VI. Rosz oldalai és hibái; s mennyiben szakadás a Kálvinizmus a franczia irodalomban?

I.

A keresztyén bölcsészet. — Mikép fejezte ki annak igazságait, a köznyelven először, Kálvin.

A renaissance az új világot, a legkülönbözőbb formák alatt s a legkülönfélébb műfajokban, a gondolatoktól (maximák) elkezdve a színműig, megajándékozta azokkal az átalános igazságokkal az emberről, melyek halhatatlan ifjuságot adnak az ó-kor irodalmi müveinek. De a pogány ó-kor nem mondott el az emberről mindent, még abban a helyzetében sem, melybe a régi társadalom szorította, s melyben az embert egészen a polgár nyelte el; elmondatlanul s még elmondandóul hagyott mindent, úgy a belső emberről a mint a keresztyénség újjászülte, mint azokról

az új kötelességekről, a melyeket jóra való képessége erősbítésének az árában, elébe szabott. Fönmaradt tehát a kettős feladat: kifejteni azokat az igazságokat, melyeket a pogány ó-kor is ismert, s először fejezni ki azokat az erkölcsi igazságokat, melyeket az még nem ismert.

A pogányság, erkölcsi tökélye legmagasabb fokán, a stoicismust szülte, egy nemét a kevély és meddő erénynek. A stoicismus egyébiránt birt legalább sejtelemmel az embernek alattvalói iránti kötelességeiről, a mint a rabszolgaságról szóló szelíd tanai mutatják, melynek azonban elvét egyátalában nem jutott eszébe megtámadnia. De a kötelességek e nemének csak ott lehet igazi becse, a hol a vallás minden embert egyenlővé tett. Mert a hol a stoicismus csak urat és rabszolgát mutatott, kiket az előbbinek önkéntes leereszkedése az utóbbi iránt némileg közelebb hozott egymáshoz, addig a keresztyénség két embert mutat, a kiket isten egyenlőknek teremtett, s a kik közül a világ szerint nagyobbik, szeretet által köteles betölteni az ürt, mely a kisebbiktől elválasztja.

Az ember, a pogány ó-korban, kettős hiányt mutat, egyik: hogy úgy szólva müveletlen föld, mintegy ugar van szellemében; másik: hogy nem ismeri saját egész becsét.

A keresztyénség, az alapját tevő két hitczikk, u. m. az eset és a megváltás által, megadta az embernek egész mivolta öntudatát. Az eset hitczikke által rávezette hogy magát külső helyzetétől s az időtől és helytől, melyben él, függetlenül szemlélje, feltárta előtte saját belseje rejtelmeit, s a rossz mindazon anyagát, mely bárminő társadalmi formák közt él is, mint az első eset helyrehozhatatlan visszahatása forr benne. A megváltás hitczikke által pedig fölemelte az eset által okozott nyo-

morából, annak meggondolására vezetvén, hogy mily áron váltatott meg. Innen az emberi lélek egészen új tudománya, mely mivelés alá vette a pogány ó-korban egészen ismeretlen tereket, fölemelte lelki valónkat, vagy jobban mondva helyre állitotta természetes nagyságát s az erkölcsi igazságok egészen új rendét alapitotta meg.

Ez az a tudomány, melyet Erazmus oly találóan nevezett el *keresztyén bölcsészetnek*, pogány szót kötve össze a keresztyén szóval, s egybefoglalva a szorosan úgynevezett renaissance-t a reformatióval, mely a keresztyén ó-kor renaissance-a (újjászületése).

A tizenhatodik században a keresztyén bölcsészet még nem egyéb mint a megújított vallás tudománya; alapjául a keresztyénség szolgál s anyagát az adja; módés rendszerét ellenben a pogányságtól kölcsönzi. Később azonban, s különösen a tizenhetedik században, abból a sajátságos mélységből ismerünk rá, melyet a keresztyén szellem kölcsönöz minden kiválóbb irodalmi műnek, még az olyanoknak is, melyeket tárgyuknál fogva világiaknak nevezhetünk. A franczia irodalom legmagasabb szépsége, Bossuet-nál szintúgy mint Molière-nél, mi egyéb, mint hogy benne a keresztyén bölcsészet igszságai tökéletes kifejezést találnak?

A reformatió e szerint nem kevesebbet használt a franczia szellemnek mint a renaissance, minthogy a keresztyén bölcsészet létrejötte annak a műve; oly nagy becsü eredmény, hogy épen nem csodálkozom, látva hogy a katholikusok el akarják venni annak érdemét a reformatiótól. Ezt vitatni nem tartozik feladatom körébe; de ha szabad hinni azt, hogy a tizenhatodik század katholikusai, a szellemek átalános mozgalma által felrázva s

az irodalom és müvészet amaz újjászületése által, melylyel szemben szégyenné vált a tudatlanság, felébresztve, végre magok erején, a reformatió sarkantyúja nélkül is ki birták volna ragadni magokat a skolastika gyerekességeiből és a feltétlen tekintély nyomasztó igájából, — de azt nem lehet állítni, hogy a Luther fellépése által ütött zaj előtt gondoltak volna arra, s hogy legalább a lökést a keresztyén bölcsészet létrejöttére ne a reformatió adta volna.

Az első, a ki Francziaországban a keresztyén bölcsészet igazságait, nem a tudósok nyelvén mint Erazmus, hanem francziául, népszerüsítette: Kálvin volt.

II.

Életrajzi részletek. — Kálvin Genfben egyházat és kormányzatot alapít.

Kálvin Noyonban született 1509-ben; atyja gondos nevelést adott neki. Első tanulmányait Párisban, Cordier Mathurin alatt végezte, a ki ügyes és tudós tanár volt. Már tizenkilencz éves korában, alig nyerte meg a tonsurát, lelkészi javadalommal látták el. Később szemére vetette a római egyháznak azt a visszaélést, melyből ő is hasznot húzott egykor. Mikor predikálni Noyonba visszatért, már a kétely fészkelt szivében.

Jogot, a bourges-i egyetemen a hirneves jogtudós Alciat André-tól tanult, a kinek nem is volt nála sem tehetségesebb sem buzgóbb hallgatója. Görögül Orleansban a lutheránus Wolmártól, a ki oly hajlamot vett észre

benne, melyet egy görög szóval jellemzett, a mi körülbelől annyit jelent mint »csavaros«.* Előnyére vagy hátrányára értette-e? Az a sok magasztalás, a mivel a fiatal Kálvint valamennyi tanára elhalmozta, kitartó szorgalmáért s tanulékonyságaért, megengedik föltennünk, hogy Wolmar is inkább dicséretes, mint kárhoztató értelemben akarta venni azt a szót. Ő birta rá növendékét, hogy magát egészen a hittudománynak szentelje. A kételyek, melyek Kálvint Noyonba visszatértekor meglepték, kinosakká kezdtek válni; de megszüntek azonnal, mondja, mihelyt megszűnt katholikus lenni.

Kilépése az egyházból 1532-ben ment végbe. Akkor Párisban volt, a hol az új eszmék terjesztésén müködött. Nyiltan hirdette azokat, a mennyire tehette s midig nagy számu hallgatóság előtt; majd titkon, mikor a nyomozások veszélyessé tették a nyilvános predikálást. Leveleket és bátorító intelmeket irt a bebörtönzött reformátusoknak. Pasquier azt mondja róla, hogy az ő mozgató szelleme tett legtöbbet vallása terjesztésére. Ifju korának bámulatos munkássága által, a szó és a toll könnyűsége mellett a gyors és tiszta fogalmazás biztosságát is megszerezte magának, mely soha sem tétováz a kellő szó s kifejezés keresésében. Gondoljuk hozzá a ritka jó emlékező tehetséget, melynél fogva képes volt a félbe maradt tollba mondást több nap mulva azon a helyen, annál a szónál folytatni, a hol félbe hagyta volt s végre az álomtól

* Στρεβλότης. — Στρεβλόω annyi mint csavarni. Plutarch azokat a csavaros meneteket nevezi στρεβλότης-nek, melyeket — szerinte — a hangyák készítenek föld alatti útaikban, hogy menhelyöket más bogaraknak hozzájárulhatatlanná tegyék.

elvont órákkal csaknem megkétszerezett munka-időt... »Így foglalta el« — mondja Pasquier — »nyomról-nyomra, Francziaországunk egy tetemes részét.«

A tudósokkal egy latinúl irt értekezésével *De Clementia* ismertette meg magát, melyben a Senecaét utánozta, de melynek titkos czélja volt: nehány református megégetése ellen tiltakozni. E művében csak a szerző tudományossága s idézeteinek nagy száma gerjesztett figyelmet.

1534-ben Kálvin Cop Miklóst az egyetem rektorát nyerte meg a reformatiónak. Rávette, hogy nyilvánosan prédikálja az egyedül Krisztusban való hit általi megigazulást. Ez volt a Luther által felállított nagy új tantétel. A Cop Miklós tételeit vád alá fogták; ő védte magát s tanát fentartotta; de a Sorbonne erősebb volt s Cop kénytelen volt megszökésben keresni menedéket. A mi Kálvint illeti, vinczellér-ruhában menekült Párisból Néracba, Valois Margit navarrai királynéhoz. Bejárta Saintonge-t és Francziaország nehány nyugoti és déli tartományát, titkon predikálva, de kevés eredménynyel. Erasmus, ki kevéssel azután Strassburgban találkozott vele, a következő jós-szavakat irta felőle: »Nagy csapást látok keletkezni az egyházban az egyház ellen.«*

Kálvin ekkor kezdette előkészíteni s rendezni az anyagot a keresztyén Institutió-hoz. Azok a töredékek, melyeket abból barátai előtt felolvasott, s melyeket a Navarrai Margit udvarában lemásoltak s terjesztettek, nagy várakozásokat ébresztettek. E könyvét Bázelban adta ki, a nélkül, hogy nevét is rátette volna, »oly kevéssé volt czélom« mondja, »hiressé lenni általa.« Pe-

* »Video magnam pestem oriri in Ecclesia contra Ecclesiam.

dig a keresztyen Institutio megfelelt a hozzá kötött várakozásnak.

Ferrarából a franczia Renée herczegnő látogatásából visszatérő útjában, a háború elzárván az útat Strassburg felé, Genfen kelle átjőnie. Ott, a Farel lelkész tanácsára és — tanitványai szerint — felsőbb sugallatból, arra határozta magát, hogy ott marad s elfogadja a hittanári állomást. Kálvin akkor huszonhét éves volt. Most találta meg valódi hazáját, mert tért talált, a hol uralkodhassék.

A hitvallás, melyet a genfi egyház számára készített, s az erőszakos hév, melylyel az oly soká egyházi város erkölcseit megtámadta, két pártra osztották a várost. Volt Kálvin-párt, mely aláirta az általa felállított hitvallást, s a régi erkölcsök pártja, az úgy nevezett *szabadosak* (libertini), mely annak még felolvastatását sem akarta megengedni. Eleinte Kálvin kisebbségben volt. S miután a szószékből kihirdette, hogy megtagadja az urvacsora kiszolgáltatását, ha csak Genf el nem szakad a lausanne-i zsinattól, mely a régi rendtartásból a szertartásokat mint közönyöseket megtartotta, Kálvin Farellel együtt az 1538. évi april 23-diki végzéssel száműzetett. Strassburgba vonult s ott megnősült. De szemét folyvást Genfen tartva, a közvélemény hullámzásait folytonos figyelemmel kisérte. A hires Sadolet, alkalmasnak vélve a pillanatot arra, hogy e várost az igaz hitre visszatérítse, keresztyén kenettel és a klassikus ó-kor utánzatával teljes levélben intette Genfet a megtérésre. Kálvin, e levélre adott válaszával megmutatta, hogy ha vissza kellett is vonulnia, de le nem mondott. Strassburgból és Regensburgból, a hova őt az országgyülés, hirneve után meg-

hivta: csak a perczet leste, melyben Genfbe ismét visszatérhessen.

Ellenfelei bukása újra megnyitotta neki a város kapuit. A szabadosak visszaéltek győzelmökkel. E párt Bernre támaszkodott, a hol a reformatiót csak igen szelidített alakban vették be; s most nem érve be azzal, hogy Genfet a berni reformatióig hátráltassa vissza, még a köztársaság érdekeit is feláldozta szövetségesének. Ez aztán a genfi népet a Kálvin pártjára térítette. 1541. márczius 1-én visszavonatott a száműzési határozat, s Kálvin, maga által szabott és vita nélkül elfogadott feltételek alatt, visszatért Genfbe. Azonnal mindent rendezett és szervezett: a kormányzatot, összefüggésben Genf polgári alkotmányával; a vallásügyet, hitvallása és tanitása által; a családot, az erkölcsöket, fényűzési törvényei által, melyekben mindent megszabott, még a ruházatok alakját s a konyhaköltség összegeit is. Rövid idő alatt Genf egészen ez ember formájára volt átalakítva, kinek egész élete ettől fogva nem volt egyéb mint folytonos bőjt és álmatlanság, aki szigorú volt másokhoz mint önmagához; s aki többet dolgozott mint bárki más, még a bámulatos munkásság s a tudásszomj láza által megemésztett annyi élet e századában is!

III.

A Kálvinizmus általános jellemvonásai. A predestináczio.

Kálvin saját nevét adta vallásának. A Kálvinizmus mind a mellett sem saját találmánya. Kálvin maga mit sem talált fel újat. Beérte azzal, hogy a Luther által

felállított elvekből kivonta a következtetéseket. A Luther rendszere azonban sok tekintetben közvetítés volt; a Kálvin rendszere gyökeres átalakítás.

A protestantizmusnak egész szelleme benne volt első tettében: a cselekedetek elleni harczban. Harczkiáltása Szent Pál e szava volt: *A hit üdvözít, a cselekedetek nélkül.* E jelszóval felelt Luther a bűnbocsátási botrányra, mely nem egyéb volt, mint a cselekedetek érdeméről szóló katholikus tannal végletig való visszaélés. A protestantizmus, elvét tekintve, nem egyéb volt, mint a cselekedetekben álló keresztyénség helyébe a hit keresztyénségének állítása. Mind a mi Luther ez első nyilatkozatát követte, csak folyománya kellett volna hogy legyen annak. A vallási harcz túlzásai, a fejedelmek beavatkozása, a politikai fondorlatok, sok olyast vegyítettek aztán bele, a mire Luther eredetileg nem is gondolt. De ez az első elv tovább is alapja maradt az egész vallási reformnak; s ha közelről megtekintjük, észre veszszük a protestantismus intézményeinek minden részletében, a cselekedetek iránti bizalmatlanságot. A külső cselekedetekkel a benső keresztyénséget állították szembe, melyet folyvást táplált s megújított az a lélek legmélyéből szünetlenül megújított nyilatkozat: *A hit üdvözít, cselekedetek nélkül.*

Luther, ámbár akkor jött, mikor a cselekedetekkel a legnagyobb visszaélést űzték, mind a mellett sem tagadott meg azoktól minden üdvözítő hatást. Szerinte a keresztyén, ha közvetlenül megigazíttatott a hit által *

* A hit alatt a Krisztus általi megváltatásban való hit értetik. A megigazulás (megigazíttatás, justificatio), annyit jelent, mint üdvözülés, üdvösség.

ez nem történik visszavonhatatlanúl, saját hibájából ismét elveszthetí üdvösségét, ámbár nem nyerhette meg csupán saját érdeme által. Megengedvén az elesés lehetőségét, módot kellett nyújtania a bűnösnek, hogy ismét felkelhessen. Ezért tartotta fenn a bűnbánatot s vezeklést az elesés lehetőségére. Egyébiránt a mit a régi egyház tanaiból megtartott, akár mert nem ellenkeztek az újnak a szellemével, akár mint közönyöseket, mind az, a cselekedek érdemének nem annyira eltörlésére, mint inkább azok felfogásának megváltoztatására czélzott. Szándékosan-e vagy öntudatlanúl, Luther közvetített; s bármennyire erőlködött is menekülni a cselekedetek üdvözítő voltának tanától, s az emberben a kegyelmet állítni az erény helyére, nem merte végletekig vinni a következetességet s merészebbekre bízta, hogy kivonják az ő elvéből a végső következtetést: a cselekedetek minden érdemének eltörlését.

Kálvin nem riadt vissza e véglettől. Luther szerint a megigazulást el lehetett veszteni az ember saját hibája által s vissza lehetett szerezni a bűnbánat által. Kálvin szerint az egyszer megnyert üdvösséget nem lehet többé elveszíteni, mert isten nem teheti ugyanazt az embert, a kit egyszer az üdvösségre kiválasztott, elkárhozottá. Ennél fogva a bűnbánati vezeklés haszontalan s Kálvin azt eltörülte. A megigazúlt keresztyén nem szűnhet meg az lenni; a megigazulás: megszenteltetés. A jó cselekedetek csak tanuságai annak, hogy isten bennünk lakozik s uralkodik; a rosz cselekedetek viszont, hogy eltaszított magától, vagy elvettetésünknek. Az emberek vagy kiválasztottak, a kik szükségkép jót cselekesznek, vagy elvettetettek, a kik szükségkép rosszat cselekesznek

Ime az elővégzet (predestinatio) rettenetes tana, ez a nagy újság a Kálvin rendszerében, a ki ezzel ütötte minden iratára a pecsétet.

Bámulatos szellemi erőfeszítéseket tett, hogy e tan igazságát kivívja. Semmi ellenvetés nem hozta zavarba, sem az egyetemes üdvösség igéretei, melyeket Jézus az összes emberiségnek tett az evangéliomban, sem az ótestamentom ama helyei, melyekben isten a legátalkodottabbaknak is mentő kezet nyújt. Ő mindezt ki tudta egyeztetni a predestinációval. Azoknak, a kik azt vetették ellene, hogy a ki egyszer kiválasztatott, vagy is hiszen a Kálvin tanában mindegy, ha azután vétkekben fetreng is, azt felelte: »A jó cselekedet és erényes élet jele a kiválasztatásnak; a kik tehát erényesen élnek, azok a választottak«. Azoktól pedig, a kik nem hittek e tanban s még is erényesen igyekeztek élni, ezt egyenesen megtagadta; mert ártatlan életök csak isten általi kiválasztatásuk következménye lehetett s nem voltak-e kizárva a választottak seregéből, miután nem hittek a tantételben? Az isten titkos végzetére hárította azt a különbséget, mely szerint némelyek engednek az ige predikálásának, mások ellene szegülnek. Mi maradt hát azoknak, a kiknek a rosszabb rész jutott? Vagy annál jobban megátalkodniok az ige predikálásának megvetésében miután őket Kálvin csak erre rendelteknek jelentette ki; vagy viszont magokat tartaniok a választottaknak és Kálvint az elvettetettnek. Mire való akkor vitatkozni e fölött? Az erősebb a kiválasztott, a gyöngébb az elvettetett. A kérdést ketté vágni: a hóhér dolga. Így némította el Kálvin Servet Mihályt a máglya tűze által. A többi ellent mondókat börtön vagy száműzetés által rázta le a nyakáról.

Az elvettetettekkel nem volt nehéz elbánni ; sokkal nehezebb és kényesebb azonban a választottakkal. Ezeket a szenteket vissza kellett tartani a bűnbe eséstől, először, hogy életök ne lássék ellentétben állani hitökkel, aztán meg hogy a nyáj ne szenvedjen fogyatkozást, ha ki kelle vetni a választottak közül azokat, a kiknek magaviselete meghazudtolta volna a tantételt. Kálvin erre nem tudott jobb eszközt, mint törvénynyel erőltetni az erényt az emberekre. A választottakat, nem levén bűn-oldás, meg kellett akadályozni a vétkezhetésben. A lelkiismeret nem lehetvén mindig ébren és kéznél, hogy mindenkit, minden perczben figyelmeztessen mit kell tennie s így megakadályozza, hogy eleshessék : Kálvin a külső és nyilvános lelkiismeret egy nemét állította föl, mint intézményt, az »erkölcs-birák« személyében, a kik akárkinek a házába bemehettek, a nap bármely órájában, különösen az étkezés idején, mikor a legszigorúbb életű ember is fesztelenebbül érzi magát s még a választottak szentsége is kisértésnek van kitéve. Egy dekurio (tizedes, törvényszolga) kisérve egy lelkésztől, házról házra járt s megkérdezte mindenkitől, hogy áll a lelkiismerete a vallás dolgában. Kálvin az államot oly módon rendelte alá az egyháznak, hogy az egyház adta a törvényt s az állam kezében az annyagi erő csak arra való volt, hogy azt végrehajtsa.

Ő a cselekedetek elleni visszahatást, mely a protestantismus első gondolata volt, végletekig hajtotta. Eltörült mindent a mi külsőség s a mi a választottak figyelmét elvonhatta volna attól a komor szellemtől, melynek bilincsébe verte őket vas kezével. Eltörülte a püspökséget, a papi rendet, t. i. az egyházi szolgálat fölavatás

általi átszállítását; a lelkészeket az egyházközség által választatta; a keresztséget nem kötelezővé (facultativ) tette, az anabaptisták példájára, a kik azt állították, hogy annak ereje a szülőkről átszáll a gyermekekre; az egyházakból kiküszöbölte a keresztelő medenczéket, meggyöngítve a hitczikket a szertartás eltörlése által; az urvacsorában a kovásztalan kenyeret (ostyát) közönséges kenyérrel váltotta fel, hogy a szentséget puszta megemlékezéssé változtassa. Eltörülte az ünnepeket, s rendre-rendre még azokat a szertartásokat is, a melyeket Luther, mint közönyöseket, meghagyott volt. »Így állította fel Kálvin« — mondja Mignet — »tanát a következetesség túlzásával, így a puritán istentiszteletet és erkölcstant és a demokrata kormányzatot .... Így készített Genfben hitet és kormányzatot mindazok számára egész Európában, a kik el akarnak szakadni hazájok hitétől s fellázadnak annak kormányzata ellen. Ez történt Francziaországban a IX. Károly kiskorúsága alatt; Skócziában a Stuart Mária viharos uralkodása alatt; Németalföldön a szövetséges tartományok lázadásában; és Angliában I. Károly alatt. A Kálvinizmust, a felkelők vallását, a franczia huguenották, a németalföldi »koldusok«, a skót presbyterianusok, az angol puritánok és independensek vették be.« *

Nem nézhetem bámulás nélkül, irodalmunk három nagy századának épen a küszöbén, ezt a két oly mélyen különböző s még is egyaránt és egészen franczia szelle-

* Emlékirat a Kalvinizmus megalapításáról Genfben (Memoire sur l'établissement du Calvinisme à Genève). E kitünő értekezés az erkölcsi és politikai (társadalmi) tudományok Akadémiájának Emlékiratai közt jelent meg.

met: Rabelaist és Kálvint. Egyik, élvszerető, olykor a túlságig is csapongó, virító és nevető képű, s élete vége felé azzal a hájassággal verve meg, melyért annyiszor csúfolta a barátokat, egy saját nevetését is kikaczagó Demokrit; s a másik, némi keresztyén stoikus, kisded és sovány testű, sápadt képű, kiaszott, kibe csak hálni jár a lélek s csak szemeiben szikrázik az élet, a már zsarnoksággá vált fegyelem megtestesülése, mint Rabelais a féktelenséggé vált szabadság megtestesülése. E meglepő ellentét, ez ellentétes jellemek s szellem-irányok, melyek egyazon korban, s ugyanazon befolyások alatt születtek: nem képzelem, hogy csupa véletlenből jöhettek volna létre. A franczia szellem két fő oldalának kettős hagyományát s kettős megszemélyesítését vélem látni bennök, t. i. a következetesség szigorát s azt a szeretetreméltó szabadságot, melyet a következetesség csak szabályoz, de nem korlátoz. Ha Kálvinban és Rabelaisben nem látnánk egyebet, mint sajátságos véralkatuk szélsőségeit, fel sem foghatnók, hogy a franczia szellem tökélye ily különös ellentétek gyümölcse lehetett. Mérsékeltebb helyeiken, a hol szeszélyük nem kerül felül eszükön, ismerszik meg első, valódi képe a franczia szellemnek, mely a legszabadabb s egyszersmind a legfegyelmezettebb a világon. Irodalmunk eszménye már a tizenhatodik század ez első felében világosan látható: Rabelais az, a mikor nem hagyja eszét a *dicső palaczk* fenekén; s Kálvin az, mikor nem gyújt máglyát Servet alá.

IV.

Küzdelem, Kálvin és a szabadosok pártja között. — Kálvin halála.

A Kálvin kormányzatának kemény szigora elkeserítette a szabadosok pártját s a küzdelem újra kezdődött köztök és Kálvin között. A város népe közt levő barátain kivül a minden nemzetbeli kivándorlók is erős védelemül szolgáltak Kálvinnak. A polgárjog, melyet ő adatott meg nekik, bejuttatta őket a köztársaság nagy tanácsába, melyben Kálvin az ő szavazataik által uralkodott. Számukra külön imaházakat rendeztek be; angoloknak, olaszoknak, spanyoloknak, flamandoknak, minden nemzetiségnek meg volt a maga imaháza. A fiatalját irnokokúl használta, müveinek nyomtatványait velök javíttatta, híreket hordottak neki a városból, tudósították a szabadosok terveiről s a közvélemény minden mozzanatáról. Egyetlen nap háromszáznál többet tett belőlök genfi polgárrá.

Szigora azonban tűrhetetlenné vált. A zsarnokság soha sem gondolt ki valami gyülöletesebbet, mint amaz erkölcsi rendőrök »látogatásai«, kik előtt egy ajtó sem volt zárva, sem éjjel, sem nappal, s a kik, mint az állami adószedők, mintegy a családélet végrehajtói voltak. A ki a Kálvin közegei elől el mert vonúlni, azonnal az egyháztanács elé idéztetett s legalább is pénzbirságra itéltett. Az új házasoknak meg volt tiltva dalolni vagy tánczolni nászuk napján, vagy berni divat szerinti czipőt viselni. Egy asszonyt csak azért börtönöztek be, mert

jobban hátrafésülte a haját, mint a Kálvin által kiadott szabályzat engedte. Egy embert, a kit kártyázáson kaptak rajta, a pellengérre kötöttek ki s vállára tűzték a kártyát. Nehányat, a kik elnevették magokat a Kálvin prédikációja alatt, azon hogy egy hallgató lebukott a székéről, kenyéren és vízen töltendő bebörtönzésre ítéltek. A ki halálos szidalmat talált kibocsátani a száján Kálvin ellen, hóhér kezébe adták. A kik pedig tanainak mertek ellent mondani, — tudjuk, hogy tette el azokat láb alól Kálvin. Fájdalom, az ilyes erőszakoskodások egy idő óta napi renden voltak, s csaknem jogosaknak tekintettek a vallási vitákban.

A magán házakban titkon zúgolódtak a Kálvin uralma ellen; a kocsmákban hangosan gúnyolódtak vele. A Farel nevének kicsúfolására *faret*-nek neveztek egy bizonyos közönséges halfajt, melynek szikár kemény húsát kaczajok közt rágcsálták; a legsoványabbik czimbora mindig Kálvint képviselte. Azt kérdezték a szent Lélek az irás mely helyén szabta meg, hogy a nők míly módon viseljék a hajokat? s vajon a vörös kecske-szakáll a milyent Farel viselt, hasonlít-e az Áron szakállához? vajon Lázár, mikor a sírból kijött fakóbb színü volt-e Kálvinnál? Aztán egy muzsikás hangszerére mindnyájan tánczra kerekedtek, a konzisztorium minden szigorú tilalma daczára s a táncz annál vigabb volt mivel el volt tiltva.

A két párt közül majd az egyik majd a másik került felül. A szabadosok, a kik a *Kálvin kutyái* czímet érdemelték ki, magok pedig Kálvint egy kis szójátékkal Káinnak nevezgették, háromszor jutottak hatalomra. Miután Kálvin főereje s mintegy őrserege a kibujdosottak

voltak, ők ezeket megfosztották a polgárjogtól s lefegyverezték. A polgári hatóság ismét magához ragadta a kiközösítés jogát, melyet Kálvin kizárólag az egyháztanácsnak adott volt. Kálvinnak még élete is fenyegetve volt, s kevés híjja vala, hogy a szabadosok egy ily diadal-napján egyik lelkipásztor társát a tóba nem hajították.

De végre is az ő kezében maradt az előny s a hatalom. Ügyesebb, kitartóbb volt mint ellenfelei, kiknek rosszul fegyelmezett pártja a lángoló hit erejével s az újdonság népszerűségével nem állíthatott szembe mást, mint a régi erkölcsök lazaságának emlékét és az eltörlött kiváltságok utáni sajnálkozást. E párt különben abba a hibába is bele esett, melybe a magokat gyöngébbnek érző pártok rendesen: fondorkodás által akarta visszaszerezni uralmát. Azt tervezték, hogy a genfi nagy tanács közgyülését a Kálvinnal barátságban levő syndikusok és a kisebb tanács s az abban túlnyomó többségben levő idegenek tudta nélkül hivják össze. Az összeesküvők esküvel kötelezték magokat; már lakomát rendeztek közeli győzelmök örömére. A lakomáról távoztuk közben nehányan bele kötöttek a Kálvin pártján levő őrjáratba. Ez két testvért befogott s börtönbe kisért. Vallomásaikból nyomára jöttek az összeesküvőknek; fejök Bertheliére Dániel halálra itéltetett s ki is végeztetett. A többieknek Kálvin nejeiket is száműzette s vagyonukat elkoboztatta. Végre Bern is, mely azelőtt kapuit megnyitotta az ő ellenségeinek, kibékült vele, száműzte Bolsec-et, legbevesebb ellenmondói egyikét, s egy másiknak, Gentilisnek a vérével pecsételte meg a Genffel kötött szövetséget.

Ép' akkor tájt, mikor Kálvin e diadalt vívta ki, érte az a betegség, mely halálát is okozta. Még ugyan

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

hat évig élt, megvonva mindennap valamit testi életéből, mert alig aludt pár órát naponként s harminczhat órában csak egyszer evett, akkor is valami különösen számára sütött kenyeret, a melyet ellenségei a »Kálvin úr kenyerének« neveztek, mintha valami inyencz-falat lett volna, holott csak az ő folyvást nevekedő testi gyöngeségének megfelelő táplálék volt. Annál többet dolgozott, minél kevesebb időt fordított teste ápolására, s minél inkább megszabadult, a szabados párt teljes leveretésével, a hatalma elveszthetése miatti gondtól, mivel az már feltétlen és megtámadhatatlan volt. 1564. május 27-kén halt meg, miután Béza Tódor szerint, »e halandó élet szerint, egy hónap és tizenhárom nap hijján ötvenhat évet élt, mely időnek épen felét töltötte a lelkipásztori szent hivatalban; beszélve és irva mind végig, a nélkül, hogy valamit visszavont, vagy hozzá adott volna ahhoz a tanhoz, melyet lelkészi hivatala első napján hirdetett vala, a szent Lélek oly erejével, hogy a gonoszok soha sem hallgathatták remegés nélkül, a jók pedig nem szeretet és tisztelet nélkül.«*

V.

A Keresztyén Institutio. — Szép oldalai a Kálvin szellemének.

Annyi irat közt, a mi a Kálvin tollából folyt, egyetlen egy maradt fönn, s ez helyezi őt nagy iróink sorába: a *Keresztyén Institutio.* És épen ez az a könyv, mely jellemének legerősebb kinyomatát viseli magán, s a mely-

* Discours sur la vie et la mort de Calvin.

ben legvilágosabban láthatók életének és szelleme fokozatos fejlődésének a nyomai. E könyv: vallási rendszere, de egyszersmind életrajza s arczképe is.

E mű, melyet először latinul irt s azután maga fordított le francziára, első izben úgy jelent meg, mint mérsékelt tiltakozás, az első üldözések alkalmából. Kiadásai gyorsan s úgyszólván félbeszakítás nélkül következtek egymásra, egészen a Kálvin haláláig. Egy bámulójának a hiszékenysége — egészen ezerre teszi a számukat.

Kálvin sok izben és sokat toldott hozzá; s a mi először csak egy meglehetősen rövid értekezés volt, végre a legterjedelmesebb munkává nőtte ki magát, melyet vallási tárgyakról valaha irtak. Utolsó kiadásának kelte épen a szabadosok teljes leveretésének az évére vall. Ettől kezdve Kálvin nem nyúlt hozzá többé. Toldalékai nem czáfolják meg a Béza Tódor dicséretét, hogy mit sem vett el tanából s mit sem adott hozzá; ha ugyan dicsőségnek vehetjük s nem inkább a középszerűség jelének ha valaki mindenben rendületlen — kivéve természetesen az erkölcsi magaviseletet. Kálvin mit sem módosított tana lényegén, műve csak az érvek és bizonyítékok száma — és bővebb kifejtése által gyarapodott. Ama huszonöt év alatt, mely a könyv első és utolsó kiadása közt lefolyt, folyvást bővítette feleleteivel mindazokra az ellenvetésekre, melyek tanai ellen emeltettek s elég tekintélyes egyéntől származtak arra, hogy megczáfoltassanak. Minden ily egyes czáfolat, mint toldalék járult a könyv illető helyéhez, melyre az ellenvetés vonatkozott. Így alakult meg lassanként a kálvinista hittan, annak ez alapmüvében, mely 1536-tól kezdve a tizenhetedik szá-

zad végeig minden tudósnak a kezén forgott, s a tizenhatodik században az egész theologus Európa formuláréjául szolgált.

A Keresztyén Institutioban három dolog volt új: a tárgy maga, a módszer és a nyelv.

A tárgy maga nem annyira a Kálvin rendszere, mint a mi azt túlélte: a keresztyén bölcsészet, mely itt először találta meg kifejezését, biztos, szabatos, találó és mindenkinek érthető nyelven. Ez a bölcsészet, roppant egészében, magába foglalja s tantételekben tárgyalja az ember viszonyát istenhez a vallásban s az emberek egymásközti viszonyát a keresztyén társadalomban; a szent könyvek tanulmányát, a legélesebb elmü tudor által áthatva s az irók legvilágosabbika által fejtegetve; az isten igéjének, a profétáknak és az egyházi atyák tanainak ép oly tudós, mint népszerű magyarázatát; a keresztyén régiséget oly tekintélyek nyomán adva elő és magyarázva, melyeket Kálvin az eredeti forrásokból merít, de néha tévesen értelmez; s végre: gyakran ékesszóló, mindig élénk és szabatos birálatait az akkori egyház visszaéléseinek, melyeket Kálvin szeretetlenül s türelmetlenül állít pellengére s túlozni tud szónoki fogások nélkül is.

S épen ez, a mi új volt még a franczia nyelvben s a mi azért örökre megérdemli, hogy fölkeressük a hittan annyi szőrszálhasogatásai s aprólékoságai közepette is, melyek a vitát olykor a szók feletti harcz színvonalára sülyesztik alá. Kálvin mint nagy iró tárgyalja a keresztyén hittan valamennyi nagy kérdését: a lelkiismeretet, a szabad akaratot, az isteni gondviselést, az emberi hagyományokat, az önmegtagadást. Gyakran a felségesig

emelkedik, nagy eszméiben az istenről, melyeknek kifejezését Bossuet ha utól érte is, de felyül nem múlta.

Hány igazság, hány általános eszme, a mi még addig nem foglalt helyet a franczia szellemben; s mily új volt az a komoly, erőteljes és népszerű modor, a melylyel azokat Kálvin kifejezte.

Gondoljuk el, hogy harmincz évvel a Kálvin könyvének megjelenése előtt, a bibliának nem is volt Franczia-országban más, mint egy kezdetleges esetlen magyarázata, melyben a glossák (közbeszúrások) össze voltak elegyítve a szöveggel, s mely a római egyház minden visszaélését ki tudta egyeztetni a szent iratokkal. A XII. Lajos udvari papjai Kainnal misét hallgattattak s Ábelnek tizedet fizettettek. Szűz Mária, a Mi-asszonyunk litániáját olvasta; Ábrahám és Izsák, mielőtt lefeküdtek, elmondták a magok Mi-atyánkját és Ave-Máriáját. A legügyesebb egyházi szónokok egyike abban a korban, Menot, úgy rajzolta le a *Tékozló fiút,* mint a ki minden pénzét florenczi nemez-kalapokra költötte. A *bünös asszonyt* pedig úgy állította elő képzelete, mint egy 15—16 éves, üde képű, karcsu termetű fiatal előkelő kisasszonyt; a nénje, Márta, a ki istenfélő volt és sokat tartott származására s becsületére, rávette őt, hogy hallgassa meg annak a páratlan szépségű fiatal embernek a prédikálását. A fiatal hölgy a templomba ment; herélt szolgái vörös bársony szőnyegeket vittek előtte, hogy azokra lépjen, — de ott, a mint Jézus Krisztust látta és hallotta, megutálta előbbi fényűzését.

Még az I. Ferencz korában is, *evertit domum*-ot (felforgatja a házat) olvastak az Újtestamentumban (Luk. XV. 8) *everrit domum* (kisöpri a házat) helyett, és szent

Pálnál (2. kor VI. 17) *haereticum devita* (kerüld az eretneket) helyett: *haereticum de vita*! (halálra az eretneket, a mi az akkori Sorbonne értelmezése volt. A *presbyter* szót a *praebens iter* (út-mutató) szóból származtatták; miért nem egyjárást, jegyzé meg tréfásan Estienne Henrik, a *prae aliis bibens ter*-ből, (a ki háromszor iszik, míg mások egyszer)? Béda azt vetette Budaeus ellen, I. Ferencz király jelenlétében, a ki mindkettőjöktől tanácsot kért a tudós nyelvek számára felállítandó tanszékek iránt, hogy ezek a nyelvek szülik az eretnekségeket,* s épen ebben feküdt ama könyv nagy újdonsága, a melyben Kálvin ép oly mélyen beavatottnak bizonyította magát a zsidóba, a mily tökéletesnek a latinban s egyenlően jártasnak a pogány és a keresztyén régiségben s mind e tudományt oly felfoghatóvá tudta tenni a legvilágosabb és legkifejezőbb nyelv által. Először történt, hogy e szent tárgyak kibontakozhattak abból a sűrű homályból, melybe azokat a középkor burkolta volt, s hogy az ész és a tudomány leszámoltak a hit igazságaival. Hallatlan dolog mindazoknak a lelkeknek, a melyek nem szüntek meg keresztyének lenni, de csak külsőleg és megszokásból voltak azok, hogy végre eszök és okoskodásuk által is felfoghatták s megismerhették hitök nagyságát s igazán visszanyerték isten-fiuságuk jogczímét!

A módszer, a Kálvin könyvében, nem kevésbbé volt új mint a tárgy maga. Arról dicsértem Kálvint, hogy fölszabadította a hittant a bölcsészet uralma alól. S valóban, a módszert illetőleg, épen ebben áll müveinek jelleme. Az e két tudomány körébe tartozó igazságok

* Henri Estienne: *Traicté de la conformité du françois avec le grec.*

nincsenek benne zavartan egybekeverve. A skolastika egyhangu és furfangos formuláit egyszerű és természetes érvelésekkel váltotta fel. Minden egy eszmekörbe tartozó igazságok egy-egy könyv anyagát teszik; a könyv fejezetekre oszlik; s minden egyes igazság vagy tantétel észszerű rendben s módszeresen tárgyaltatik. Mindenekelőtt az alapelveket, vagy is magának a szentirásnak a szavait, értelmezi, fejti ki s magyarázza meg; aztán jőnek az Atyák irataiból vett bizonyítékok, a mit minden pontnál a szent hagyomány előadása követ; utóljára jőnek az ellenvetések czáfolatai.

A tanulmány, melyet Kálvin az ó-kor iróinak szentelt s különösen Cicerónak, kinek módszere oly kellemes és természetes, eltaláltatta vele annak a nagy mesterségnek a titkát, hogyan kell valamely tárgyat az olvasó felfogásához alkalmazni s figyelméhez mérni, és hogy kell erősen okoskodni a nélkül, hogy az okoskodás készülékével visszaéljünk. A Keresztyén Institutio az első munka nyelvünkön, mely terv szerint van dolgozva, tárgya berendezve, felosztása szabatos s szerkezete átlátszó. Négy könyv magába foglalja az egész vallást.*

Az I. Ferenczhez intézett remek ajánló levél, mely a munka bevezetéseül szolgál, magában is valódi mintája a mű-szerkezetnek. Kifejtése az egész tannak, rövid válasz alakjában, melyben megfelel az ellene emelt szemrehányásokra, hogy t. i. 1-ször is új tan; 2-szor hogy semmi csoda által nincs igazolva; 3-szor hogy ellenkezik az Atyák véleményével és a hagyománynyal; és 4-szer,

* Az első könyv szól istenről; a második Jézus-Krisztusról mint közbenjáróról; a harmadik a Jézus-Krisztus közbenjárásának eredményeiről, hatásáról; a negyedik az egyház külső alakjáról.

hogy vagy szakadást okoz a régi egyházban, vagy egészen új egyházat hoz létre a világban. Különösen a harmadik ellenvetés sugallja Kálvinnak a legékesebben szóló választ, a melyben először látjuk az ó-kor módszerét azokra az eszmékre alkalmazva, a melyek az új kori társadalmat a legáthatóbb mozgásba hozták.

Melanchton érezte e módszer jelességét, de nem alkalmazta azt, sem beszédeinek oly tömött és eszmékkel teljes gyüjteményében, sem a maga saját tantételei kifejtésére. Luther előtt, bár kevésbbé volt tudós, szintén nem volt ismeretlen e módszer, de ő jobban bízott a rábeszélés amaz adományában, mely a lángeszü emberek sajátja, s szenvedélyessége képtelenné tette őt a rend- és mérték-tartásra, a módszerességre és arányosságra. Egyedül Kálvin bírta kezelni ez eszközt s ismerte annak egész hatalmát. Érezte a maga előnyét a skolastikus irók fölött sőt Luther fölött is, a mire céloz is, mikor azt mondja, hogy »ez a tárgy eddig csak zavarosan tárgyaltatott, minden helyes rend nélkül, mohó hévvel inkább, mint kellő mérséklettel és komoly itélettel.« E kifejező mondatban Kálvin a maga és a Luther modora közt von párhúzamot. Egyébiránt ez az egyetlen czélzása Lutherre s itt sem nevezi meg. Szomorú gyümölcse annak a tannak, mely megtagadta a hagyományokat s minden embert szerzőjévé és birájává tett a maga hitének! Ime Luthernek még életében, Kálvin ezernél több lapot ir tele a reformatió dicséretével, a nélkül, hogy a Luther nevét egyszer is kiejtené!

Kálvinnál a nyelv újsága természetesen követi a tárgy és a módszer újdonságát. A szerkezet ugyanaz a müvészete, mely a tan kifejtésében a kellő rendbe és arányba helyezi a tárgyakat, nyilvánul a nyelvben is, a

kifejezések sora, fokozása és szabatossága által, melyek legnagyobb része végleges és állandó sajátjává vált a nyelvnek. Annak a merész és átható szellemnek a képe, a mely által Kálvin, különösen Francziaországban, Luther fölé emelkedett, nyelvének merészségében és finomságában is tündöklik. De mit mondhatnék a Kálvin nyelvéről, a mi ne lenne hideg dicséret a Bossuet meleg magasztalásához képest, a ki azon a dicséreten kivül, hogy oly jól irt latinúl mint századában bárki, még azt is megadja neki, hogy hazája nyelvében minden másokat felül múlt. *

Kálvin nem csak tökéletesítette az által, hogy gazdagította, nemzeti nyelvét; hanem egy sajátlagos nyelvet is teremtett, melynek formái, bármi különbözőleg alkalmazva, nem szűntek meg a legjobbak lenni, mivel kezdettől fogva legjobban megfeleltek nemzetünk szellemének; értem a vitatkozás (polémia) nyelvét. Ez a komoly vitatkozó irály, mely izmosabb, mint eleven, több benne az erő, mint a kép, czélja nem levén tetszeni, hanem meggyőzni; hatalmas fegyver, melylyel a franczia társadalom egyenként vívta ki haladása valamennyi fokát s bírta valósítani mindazt a mit az ész által föltalált. Kálvin adta annak első mintáját; s meglátszott eredményeiben, a polémia e nagy mesterének úgy életében, mint holta után, mily hatalmas eszköz volt ez kezében, épen annál fogva, mert oly tökéletes összhangzásban volt a franczia szellemmel.

Az is e szellemmel való összhangzásból folyt, hogy míg Rabelais a görögök szerint idomította magát, Kál-

* Histoire des Variations. IX. könyv.

vin a latin nyelv után képezte a magáét, s annak számos kifejezését és fordulatát honosította meg nálunk, melyek állandóan meg is maradtak nyelvünkben. Azon kivül, hogy a keresztyén isteni tisztelet nyelve volt, az a nyelv, a melyen a középkorban az egész Európa imádkozott és gondolkodott, a latin nyelv, mint a polgári törvények, a közcselekvények, s átalában mindannak a közege, a mi szabályozó, fegyelmező és kötelező volt, jobban is alkalmazkodhatott nemzetünk szellemirányához. Kálvin ezt felfogta; s mikor szabadon választhatott a latin és a görög között, ez ember a ki Platonnal csak oly ismerős volt, mint Ciceróval, példányait a latin irodalomból választotta, s ezzel bebizonyította, hogy anya nyelvének természete iránt jobb érzéke volt, mint Rabelaisnek.

Ez a mi Kálvint mint franczia irót fentartja, s maradandóvá teszi; ezek szellemének szép oldalai, a melyeknek, jellemében az a szilárdság, az a bátorság, az az erkölcsi tisztaság, a test ama föláldozása a szellem életének — szóval: azok az erények felelnek meg, a melyek őt az emberek kormányzására alkalmassá tették. Ez a jobb rész benne, s e jobb rész meg is termette gyümölcseit; bele olvadt némikép a franczia szellembe, melynek alkatrészévé vált. S annál inkább megérdemli méltó csodálatunkat, mert Kálvinnak a rosz oldala, a gonosz része benne, ma már csak egy ártalmatlan tény, mely régóta a mülté s a történelemé.

Azért nem is csodálkozom azon, hogy Franciaország jó része csakhamar kálvinista lett s a többi is nagy kisértetben forgott, hogy szinte azzá legyen; annyira megyezett e komoly, következetes, fegyelmező és fegyel-

mezett szellem, nemzetünk szellemirányával. De még kevésbbé csodálkozom azon, hogy több mint hatvan évi izgalmak után, melyeket a rosz kormányzat is táplált, daczára annak, hogy tehetségek dolgában a kálvinisták részén volt az előny, daczára az üldözéseknek s a vértanuság dicskoszorújának a szentbertalan-éji irtózatos mészárlás következtében, s oly nagy jellemek mellett is, mint Colligny, Sully s daczára annak, hogy oly, a harczban és politikában egyaránt nagy ember, mint IV. Henrik állt egy perczig a párt élén: Francziaország még sem lett kálvinistává, s hogy a Kálvin erényei nem fogadtatták el vele hibáit is és a keresztyén bölcsész sem tehette népszerűvé a genfi zsarnokot!

VI.

Kálvin rossz oldalai és hibái. Mennyiben szakadás a Kálvinizmus a franczia irodalomban?

A Kálvin hibái egészen más természetüek, mint a Rabelaiséi. Rabelaisnél a szeszély zavarja meg az értelem világát; Kálvinnál az okoskodás csalja meg az észt. Többnyire a szigorú következetesség önáltatása okozta mind könyvének mind kormányzatának túlzásait. E hiba, mely végzetesb a szeszélyességnél, oly emberben, a ki a mások fölötti uralkodásra van hivatva, nem kevésbbé sajátja nemzetünknek is mint az a következetes logikai szellem, melynek épen a túlzása. Maga nyelvünk világossága, az eszmék amaz összefüggő lánczolata, melyet bennünk, mint nemzetünk egyik jellemző sajátságát

dicsérnek, — gyakran csak mérsékletünknek kivetett tőrök. Nagyon is hajlandók vagyunk elhitetni magunkkal, hogy a szabatos következtetés mindig észszerű is, s hogy az ellentmondó rossz hiszemű is. Hányszor bizták, a pártok logikájában, a bakóra az eldöntést!

Innen történelmünkben annyi példája a gyülölet és szenvedély nélküli politikai kegyetlenségnek; innen, hogy a szenvedély, mihelyt okoskodik, elhiteti magával, hogy merő okosság. A forradalmi szellem, más országokban, a társadalom bajainak következménye gyanánt lép föl, melyek elkeserítik s túlságokra ragadják azokat, a kik alattok szenvednek; Francziaországban nem egyéb az, mint a képtelenségig hajtott következetesség szelleme. A forradalmárok, legalább az elméletiek, legtöbbnyire következetesen okoskodó korlátolt szellemek.

Ez a Kálvin szellemének a rossz oldala. A logika ereje, mely fejébe száll, megrészegíti, s diadalittassá teszi. Egy lutheranus (Westfalen) szószaporítónak nevezte. »Hiába, kiált föl erre, azt nem hiteti el senkivel! Mindenki tudja mennyire tudom tömöríteni a tárgyat s mily szabatos rövidséggel tudok irni.«* — Az Institutio egyik fejezetének a végén így szól: »Azt hiszem, e pontban egészen jól kifejtettem a mit akartam«. Mily félelmes lehet az, a ki — kezében élet és halál fölötti hatalmával — ügyének igazságát saját okoskodásai szigorával mérlegeli! Ráismerek az elővégzet (praedestinatio) tanának következetes felállítójára, a régi genfi párt *Kain*-jára, a mely önmagát a »Kálvin kutyái«-nak nevezve, ezzel oly erős gyülöletet tanusított, hogy arra sem volt gondja, hogy azt nemes színben tüntesse föl.

* Histoire des Variations. IX. k.

Különösen a logikai szellem e túltengésének tulajdonítom azt a személyeskedő s bántalmazó modort, mely gyalázatára válik a Kálvin polemiáinak. Középszerű szellemeknél a bántalmazási hajlam indulatoskodásból és gyöngeségből ered; lángelméknél a logikájok erejében való elbizakodásból. Részemről nem is tudom ennél méltányosabb magyarázatát a Kálvin által ellenfeleire halmozott bántalmazásoknak, azontúl, hogy a vallási viták szabadossága sokat megengedett s az indulat is sokat kimagyaráz. Feltünő egyébiránt, hogy a régi véleményekkel épen azon a hangon vitatkozik s veszekszik, mint a saját korabeliekkel, s a holtakkal szemben nem kevésbbé keserű mint az élőkkel. Még föltevéseiben is sértő, a lehető ellenvetéseket ép oly dühösen fenyegeti, mint a tényleg emelteket. »Ha valaki« — úgymond * — »kétségbe vonná iratában és vitatná, ha vajjon létezett-e valaha Piátó, vagy Aristoteles, vagy Cicero: kérlek bennetek', nem érdemelné-e meg, hogy felpofozzák, vagy hogy szíjostorral jól végig verjék?« Hát még azzal hogy bánnék, a ki a hittanban merne ellent mondani?

Az ilyenek irányában aztán nem viseltetett semmi kimélettel. Hiszen nem voltak-e már előre elkárhoztatva az isten igazságos elvető itélete által? nem voltak-e az »elővégzet« alatt? Látni kell mily szívtelen keménységgel bánik, egyes válasziratában, fő-elleneseivel: Servét Mihálylyal, Gentilissel, Bolsec-kel s másokkal. Ezek egyike, Castalion, költő, szónok, hittudós és nyelvész, a ki Montaigne szerint, »úgy halt meg, hogy nem volt betevő falatja sem« — ellene mert mondani Kálvinnak

* Institution chrétienne I. k. VIII. fej.

az »Énekek éneke« értelmét illetőteg. Emez, ezer bántalom közt, még azzal is vádolta ellenfelét, hogy fát lopott. Im, ez állítólagos falopás tényálladéka: Castalion, nem levén fája, a mivel szobáját befűthesse, a szegény emberekkel köz jognál fogva a Rajna partjára ment s a felhőszakadást és áradást követő napokon, a partról kiszaggatott fáknak a vizen úszkáló darabjait kihalászgatta. Valahányszor (irja róla egy történetiró) felhőkbe látta borúlni a Rauhenstein ormát, hálát adott istennek a viharért, mely a Rajnát ismét az alpi fa-erdők töredékeivel hintendi be. Ily napokon felvidúlt a Castalion lakása s nehány lappal szaporodott a szent könyvek fordítása. Kálvin, mikor őt lopással vádolta, rágalmazta életét s bántalmazta szegénységét.

A mi Servet Mihályt illeti, fájdalom, czáfolhatatlanúl igaz, hogy Kálvin őt gondolatában már hét évvel előbb halálra itélte, mintsem tényleg perbe fogatta. Hiába igyekeztek tanítványai tisztára mosni őt attól a bűntől, hogy előre elgondolta s megfontolta magában ez ember meggyilkolását, a ki nem tett mást, mint hogy a reformatio közös jogával élt. Kálvin már 1546-ban elárúlta magát egy levelében, melyet akkor irt, mikor meghallotta, hogy Servet Genfbe szándékozik. »Ha ide jő« — irja tiszttársának Farelnek »s ha van valami befolyása tekintélyemnek, nem fogom türni, hogy élve menjen el innen valaha.«* Az elővégzet tanának felállítója, hét évvel előre végrehajtotta az állítólagos istenitéletet, oly bizonyosan lehetetlennek tartotta, hogy az, a kinek kárhozata el van végezve, megtérhessen! Ha nem szolgálna mentségeül Kálvinnak a meggyőződés jóhiszemüsége, valóban, ez a hittudós-hóhér, a ki világi karhatalommal gyúi-

totta Servet Mihály alá a máglyát, a ki következetes bántalmazásaival megölte Bernben Gentilist, alatta állana az emberi nem gyűlöletének s megvetésének. De oly szigoru erkölcsü, a családi érzelmekre s állandó hű barátságra képes, bátor s életében és holta után is oly épületes hatásu emberben ez nem annyira kegyetlenségi ösztön volt, mint inkább az elbizakodott ész ama kevélysége, mely azt hiszi, hogy már azzal a tiszta szellemek elfogulatlanságának birtokába jutott, mert kivetkezett minden emberi érzésből.

Innen van irályának az a szomoru ridegsége, melyet már Bossuet észrevett. Semmi sem szól abban a szívhez vagy a képzelethez. A bájos genfi tóval szemben, e szép vidéken, mely a szemnek gyönyöre: Kálvin érzéketlen tud maradni. Egyetlen képet vagy hasonlatot sem kölcsönöz e felséges természettől, melyben az isten jósága mosolyog azokra, a kikről ő mint elkárhozottakról szól. Ő mindent egyedül eszéből merít, melyet gyakran meghat a vallási igazságok nagysága, de gyakran megcsal annak az *én*-nek az érdeke, melyről azt hitte, hogy egészen levetkezte, mivel testét épen csak annyi gondozásra méltatta, a mennyivel a rögtöni halált eltávoztathatta. Irálya szabatos, tömött, erélyes, de hijjával van a színezetnek és kenetnek. Igy is, bizonyára, egyik szép példánya a franczia nyelvnek és szellemnek, de még sem a legszebbik.

A kálvinizmus, bár vallási szakadás, a franczia irodalom-történet irójának szemében irodalmi szakadás egyszersmind. Legfőbb érdeme, hogy felrázta a katholicismust. Módszert adott neki, s kényszerítette, hogy tanulja újra, a mit elfelejtett, keresse újra, a mit elveszített, tér-

jen vissza az Atyák oly ismert ösvényére, a melyen azok oly nagyon meg tudták hódítani a sziveket. S eljő az idő, mikor a katholicismus úgy fog okoskodni, mint Kálvin s úgy érezni mint Szent Ágoston. Ugyanabban az országban, a melyre Kálvin a maga szellemének setét pecsétét nyomta, egy szintoly lángeszű ember, a szalézi Szent Ferencz, kevesebb mint negyven évvel utána, kenetes iratai által minden szívet és képzeletet a hit tanításai felé vala vonandó s istent ép oly szeretetre méltóvá teendő, a mily félelmessé tette vala Kálvin. Még később más nagy szellemek egyesítendik a Kálvin logikáját a szalézi Szent Ferencz kenetével s a Kálvin által teremtett de ki is merített kálvinizmus irodalmi meddőségével szemben a katholiczismus szalézi Szent Ferencz után Bossuet-t szüli; Bossuet után Bourdalouet; Bourdaloue után Fénelont és Massilont.

NEGYEDIK FEJEZET.

I. A franczia költészet állapota a Marot halála után. Mellin de Saint-Gelais. — II. Egy új költői iskola nyilatkozványa. *A franczia nyelv dicsérete* Du Bellay Joakhimtól. — III. Ronsard és iskolája.

I.

A franczia költészet állapota a Marot halála után. — Mellin de Saint-Gelais.

Láttuk, hogy Marot-t a renaissance szelleme érintette inkább mint képezte. Soha sem bírta kipótolni az alapos tanulmány hiányát* s mind végig a Lemaire János és a Marot János (saját atyja) tanítványa maradt, a kik nem is törekedtek többre, mint hogy a meuni János és a Villon költészetét tökélyesbítsék. Virgil, a kit eléggé értett arra, hogy nehány ecclogáját meglehetősen lefordithassa, nem bírta őt a komolyabb és emelkedett köl-

* Van annyi esze s izlése, hogy igy panaszkodik:

»Nagyobb szamarak sohse voltak,
Mint tanitóim, a világon!
Idvességet sohse kóstoljak,
Ha meg nem ronták ifjuságom'!

tészet eszméjével ihletni, s az inkább szellemes, mint szenvedélyes elégiában szintoly kevéssé tudta elhagyni az Ovid nyomdokait, mint az epigrammban a Martialiséit. Görögül, — a mi a renaissance első munkája volt — nem tudott többet, mint a szerzetesek; s hit-czikkök: *Craecum est, non legitur*, neki is jelszava lehetett volna. Költeményei a magára hagyott franczia szellem gyümölcsei, melyek csinosabbak külsőleg, mint az ó-kor szellemébe való behatolás által megtermékenyítvék, s kora érettségre erőszakolvák, melyre azonnal hanyatlás következik.

Marot után, a kit a reformatio, szerencsétlenségére, bele sodort a bittani vitákba, s megrontotta szellemét, gyerekes versekbe szedetvén általa a szent könyvek magasztos költészetét, két fajta költők osztakoztak a II. Henrik udvarának kegyein. Az egyik rész, csakhogy kevesebb szerencsével, a Marot »előkelő csevegését« folytatja; a másik, a spanyol és olasz regények lovagias szerelmein s a Petrárka érzelgős szerelmén igyekszik túltenni. Ez utóbbiak közül az egyik *ártatlan eltévedt*, a másik *boldog rabszolga*, emez *alázatos reménykedő*, amaz *örömtől számüzött* nevet visel. A szerelem nálok annyira ment ez érzékiségtől, hogy e költők egyike *, szent énekekké akarván átalakítani szerelmi dalait, nem talált rajtok egyéb változtatni valót, mint nehány szót, »elannyira, — irja előbeszédében — hogy ugyanazok a versek, melyek előbb botránkozására válhattak volna felebarátinak, most e csekély igazítással épületére hatnak, a magok helyén módosítva.« E költők egyike után

* Mage Antal.

† l. Kálmán is a Balassa Bálint versei.

sem maradt egyetlen maradandó becsű darab sem. Irodalmunkban ez a sorsa minden utánzásnak, kivált az újabb irodalmak utánzásának. Ezek a költők franczia szellemnek vették koruk múló ízlését.

A Marot példájához hű maradt költők közt a leghíresebbik, Mellin de Saint-Gelais, népszerű név, s megérdemli, hogy legalább megemlíttessék a franczia irodalomtörténetben.

Fia vagy unokaöcscse Octavien de Saint-Gelais angoulême-i püspöknek *, a ki maga is költő volt, több oktatásban részesült, mint barátja és mestere Marot **. Nehány apró latin vers, összegyüjtve költői munkái közt, bizonysága, hogy könnyen irt latinúl ***. A mellett jártas volt a mathematikában, a bölcsészetben, orvostanban, csillagászatban; szónok, hittudós és jogász volt; egy szóval jártas minden müvészetben és tudományban, mint akár Rabelais. Még görögből is fordítgatott. De mind e

* Meghalt 1502-ben.

** Egyik költeményében így szólítja meg:

Franczia költők dísze s bánkodása
Clement Marot! — barátod Saint-Gelais . . . .

Másutt így magasztalja:

— Kifogyhatatlan dús ere
Felülmúl minden ó s új dalnokot . . .

*** A következő párvers, Metz ostroma alkalmából, melyet Ötödik Károly abba hagyni volt kénytelen, nem csak hibátlan latinsággal van irva, hanem az alapjául szolgáló szójáték is nagyon szellemes.

Hic igitur stulti *meta* est statuenda laboris:
Nomen et hoc *Metas* omen habere puta.

(Ostoba kezdetnek fonalát így *metszi* a sors el,
Metzi bolond ostrom, nemde talál a neve!)

tudomány nem ébresztett benne dicsvágyat, sőt tán még fogalmat sem, a magasabb költészet iránt; megelégedett azzal, hogy a Marot nyomain haladjon, a kin túl is tett. Medicis Katalinnal, a II. Henrik nejével, s az ő kíséretében jött be Franciaországba a sonett: ő hozta divatba a szellemes udvariasságot s az érzés helyett az ész által szeretést. Saint-Gelais sonetteket csinált. Saint-Gelais egy izléstelen Marot, a kit egy szellemes, vagy inkább tudákos főpap kicsiszolt, hogy a kegyeskedővé lett udvar szája izére tudjon irni; egy őszinte vidámságából kivetkőztetett Marot, de a ki megőrzött valamit annak a birák, a férjek s az álszenteskedők elleni finom csúfondárosságából.

1525. óta a trónörökös — a későbbi II. Henrik — alamizsnása létére, Saint-Gelais nem elegyedett a vallási vitákba. Egyetlen egyszer czéloz azokra, egy tiz soros versecskéjében, melyben a jó-cselekedet érdemére nézve az orthodox tan mellett nyilatkozik:

»Jó tettek nélkül minden hit
Alvó, halott, nem ér semmit.«

E szerint jó katholikus maradt. A reformatioból csak annyit vett be, a mennyit a II. Henrik udvara eltűrt: némi gyanúsításokat Róma ellen s a mindenkinek megengedett élczeket a barátok ellen. Ime, tizenkét sorban, Róma egész történetének kivonata, a mint csak egy huguenotta vázolhatta volna*:

Róma, előbb a száraz föld ura,
Ráült utóbb tenger hullámira

*Egy protestáns iró, Buchanan, hitsorsosai számára latin distichonokra is lefordította.

S az egész föld hatalma mostan
Összpontosult egy zárt városban.
Hatalmától de ment volt még az ég;
Majd arra is fölemelé kezét,
És szent atyái, az isten nevében,
Székét s kulcsait elfoglalták szépen.
Végtére most, gazdag utódaik,
Addig mentek hódítni vágyva, míg
Hogy hívja ne legyen birodalmoknak:
A poklot is bevették s abba' laknak.

A barátokkal sem bánik jobban, mint Rómával:

Falunkba predikálni jöve
Egy szenteskedő, minapán.
Miféle szél, kérdeztem tőle,
Hajtott mihozzánk, szent atyám?
Bűnösöket téritni tán,
Tévedt juhot keresni fel?
— A juh nem kell nekem, csupán
(Felelt a szent) — a gyapja kell!

Saint-Gelais az udvari költő hivatalát örökölte Marot-tól. Ő csinált verset minden ünnepélyre. Egyéb költeményei utánzások, vagy Petrarkából, vagy a Petrarka utánzóiból; társadalmi szellem-szikrák olykor négy, hat, tiz, tizenegy, tizenkét sorra felhigítva; néha egy-egy szerelmi gondolat, azzal az udvarias modorral adva elő, mely nemzetünknek sajátja. Olykor még kevesebb is: egy pár kesztyü, egy tükör, egy ima-könyv, egy zsoltár, egy kendőző por, egy hárfa vagy lant, egy megszelidített menyét: tárgya versének. Ezeket a verseket egy kis madár lábára kötötték czérnával, a melyet aztán eleresztettek a hölgyek között. Ovid, az anthologia, vagy Jean Second adják meg a többit. »S mindez«, a mint

Du Verdier mondja, »ügyesen felcziczomázva, sok szellemmel összevegyítve, egészen az ó-kor izlésében a külalakot illetőleg, de teli gyermekességgel és fecsegéssel«. Az epigrammban Saint-Gelais nem messze ütött Marottól. Egy költőnek, a ki zugolódott, hogy mért nem dicséri, így felel:

Panaszkodol költő-fivérem,
Hogy versemben Marot-t dicsérem,
S téged dalom nem emleget.
De hisz' se múzsádnak, se néked,
Dicséretemre nincs szükséged;
Dicséred magad eleget.

Saint-Gelais nem vett magának fáradságot, hogy összegyüjtse költeményeit s azok gyüjteménye csak holta után jelent meg.* Mikor rá akarták beszélni, hogy rendezzen belőlök teljes kiadást, megréműlve e gondolattól, a következő verset irta előbeszédül ahoz a kiadáshoz, melynek megjelenését meg sem érte:

Hã gondolhattam voln' előre meg,
Hogy ily híres s nagyfényü szellemek,
Olvasni méltassák, sőt összeszedni
Szerelmi bú sugallta versemet,
Melylyel csupán kegyet nyerhetni
Reméltem attól, ki megvetni
És gyötreni tudá csak szívemet:

Több gondot fordítottam volna tán
Lantomra, hogy oly hangon szólna tán,
Hogy figyelem- sőt élvezettel
Csügghettek volna szózatán.

* Meghalt 1558-ban, egy évvel II. Henrik előtt.

De gyötrelmim közt, ily ideggel
Nem hangolhattam hangszerem fel.
Nem keresék dicst, szánalmat csupán.
Kinek szíve szerelmet érez,
Megérti, nyúljon önszivéhez,
Hogy éltemet, nem versimet
Igyekezém menthetni meg!

Különös jele az időnek, mikor egy papi ember szidja Rómát, s verseinek lázassága miatt szerelmi gyötrelmei zavaró hatásával menti magát! E versek különben elég szeretetre méltó színben tüntetik fel Saint-Gelaist. Szerénynek látszik s költői dicsvágy és igények nélkülinek. A következők, melyeket Diána unokahugához, vagy Du Verdier szerint leányához intézett, mutatják, hogy mint udvari ember is ép oly dicsvágy nélküli s igénytelen volt.

Szívemet egy csöppet se vonja
Se nagyravágy, se kincsek szomja,
Hajhászkodn' engem sohse' láttok,
Se gyűjtni kincset, gazdagságot.
Csöndes lapály félr' eső útja vont,
Merre a kapzsi tömeg nem tolong;
Rájok hagyám, a tetőt mászni meg,
Kik sok jót birva is békétlenek.
A földi jók, mik után annyin futnak,
Jók- s gonoszoknak egyaránt kijutnak;
Bírhatja őket bölcs úgy, mint bolond,
Ki törvényt tisztel és törvényt ki ront,
A mint a sorsnak adni kedve van.
Én, hogy boldognak érezzem magam',
Csak azt kivánnám: vajh' az egek atyja
(Ki minden adományit osztogatja)
Oly jókat adjon énnekem,
A milyeneket az istentelen,

A balga és a bűnös szívű nem nyer,
S a melyek nélkül csak árnyék az ember!

E darab egy rangban állhat Marotnak a legjobbjaival, s a vége oly hangot üt meg, a melyre Marot soha sem bírt emelkedni. Édes gyümölcse az a Saint-Gelais öreg korának. Az erkölcsi s lelki kincsek e magasztalása már magas költészet; a renaissance és a reformatio egyesül benne.

Ugyanebben a darabban Saint-Gelais szemére veti istennek, hogy bolondokból álló világ helyett, miért nem teremtett bölcsekből álló világot, uralkodásra magának? Aztán az angyalokat kéri, hogy ihlessék meg őt szellemökkel egy kevéssé, »hadd« — ugymond

»— megértve jól, hadd látok
Nyilt szemmel minden igazságot,
És általam enyéim is hadd értsék,
A jó és rossz különbözését;
És mindkettőnek rejtett titkát
Értessem meg velök mind inkább;
Ez egy tudomány, melynél más se' kell,
Hogy az üdv útát ne téveszszük el.«

Ime, ha nem csalódom, az első eset, hogy a keresztyén bölcsészet, mely a Valois Margit költeményeiben még csak gyügyög s a hittan homályosságaiból nem bír még kibontakozni, — világos, könnyű és állandó nyelven szólal meg. Egy lépés ez, melyet a franczia szellem előre tesz a költészetben; s Saint-Gelais nem üres név, mert ez előre lépés először az ő költeményei gyüjteményében ismerhető fel.

A renaissance bizonyos külső csínt adott a költőknek, mint a hogy az idegen míveltség némileg elragad az

oda tévedt utasra is, ki azonban belsejében, míveletlen marad. A finomság máza volt ez, a köznapi, olykor durva eszméken. Különben ezt a költészetet nagyon kedvelleték a II. Henrik udvarában. Annak az erkölcseit festi s gondolkodásmódját és szellemét fejezi ki. A Saint-Gelais dalait hárfa-kisérettel énekelték. A költészetben nem láttak egyebet, mint vagy az udvariasság vagy ama társas-szellem nyelvét, a mely a mások hibáinak gáncsolásából összekötő kapcsot készít azok közt, kik magokat azoktól menteknek érzik, vagy másnemű hibákban leledzenek. Valóban nagyon szerény egy hivatás! s nem lep meg, hogy már abban a korszakban, mikor ez a költészet kedves volt, titkon készült a visszahatás, mely, — némi túlságok árán is — tiltakozni fog a hajdani franczia szellem ellaposúlása ellen, mely az olasz csinosodás ügyetlen utánzásában találta dicsőségét, mindig csak a jelenre gondolva s inkább akarva ügyességre tenni szert egy gyarló és lelketlen hangszeren, mintsem újnak a feltalálásán fáradozzon.

Ugyanakkor, midőn Saint-Gelais, ez a »kedves teremtés«, a mint Marot nevezi, nehány »tizenkettest hegyezett« olasz modorban, vagy maga-szerezte dallamokra irta verseit*, fiatal szellemek képződtek a renaissance által újra szervezett iskolákban, kik a költészet eszményét az ó-kor költőiben találták fel. A tanultság, mely Rabelaist ihlette, mely Kálvint győzhetetlen módszerével fegyverzé föl, mely a próza nyelvét megújította: most a költészet nyelvét is újjá szülte. E fiatal szellemek, elragadtatva

* Lacroix du Maine szerint nemcsak költő, hanem egyszersmind zene- és ének-müvész is volt.

Homér és Virgil által, született vers-költők magok is, hazájoknak, melyet ők neveztek először ama szép latin szóval *patria*-nak, oly költészetről álmodtak, mely fölérjen a költészet amaz atyáinak költészetével. Megfeszített tanulmányaikat végezve, szemben találva magokat azzal, a mit ifjonti, elbizakodott önhittségük a *Marot iskolája mesterkeltségének* nevezett, mindjárt felemelték a pártütés zászlóját az udvarnál divatos költészet ellen, s megingatták az első rangu költő boldog nyugalmában Saint-Gelaist, a ki egész gondtalansággal élvezte, ámbár versein nem igen látszik meg, ama szellemi javakat, melyek birtokáért az új iskola annyira lelkesedett. Először a közkedvesség birásának egész tekintélyével védte magát, a nem épen műértő udvar közepette; s Ronsard, a ki panaszkodik a királyok előtt, hogy az udvar őt semmibe veszi, megvallja, hogy a Mellin de Saint-Gelais maga tartása félelmet öntött belé is.

II.

Egy új költői iskola nyilatkozványa. — A franczia nyelv dicsérete Du Bellay Joákhimtól.

A lázadás zászlaját egy huszonöt éves fiatal ember, Du Bellay Joákhim emelte fel, épen abból az előkelő és tudós családból, melynek egyik tagja, de Langey Vilmos, Rabelaisnak barátja és pártfogója volt. »Fenkölt, nemes és hősi szellem« — mondja Rabelais, haláláról szólván — »tökéletes és érdemes lovag Francziaország dicsőségére és védelmére, a kit az egek, mint természetileg hozzájok tartozót, szólítottak magokhoz.« A tudományok

és irodalom szeretete, s a tehetségek akkoriban apáról fiúra szállottak, örökség gyanánt, s többnyire a fiú még felülmúlta az apját. Igy a Du Bellay-k és az Estienne-ek, így a Marot-k és a Saint-Gelais-k.

»A franczia nyelv dicsérete«, Du Bellay Joákhimtól, egy új iskola nyilatkozványa volt. Öt évvel jelent meg a Marot halála után, s két évvel a Sebilet *költészet-tana** után. Valódi hadizenet volt. A kik zászlója alá esküdtek, »hadtestnek« (la Brigade) nevezték magokat. Mihelyt uraivá lettek a térnek, fejökbe szállván a diadal mámora, a hadtest magát égbe emelte s »a fiastyúknak« (la Pleiade) nevezte.

A franczia szellem minden törekvése, a költészet minden czélba vett vívmánya, kifejezést talált e nyilatkozványban, ez erélyes iratban, mely az ifjúság némely túlzásai s némely ellenmondások s meglehetős szabálytalansága mellett is, átalában erőteljes nyelvvel, élénk és természetes hangon, maradandó kifejezésekben van irva s egészséges észjárás által van sugallva. Terve nem igen világos s a mit Kálvin a Luther szemére vetett, még inkább illik Du Bellay-re, hogy »inkább rohamos tűzzel, mint megfontolt itélettel« jár el. De eszméje igaz és teljes, s mindent elmond, a mit el kelle mondania, vagy helyén kivül, vagy a maga helyén.

Du Bellay közös kárhoztatásban foglalja össze azokat, a kik a köznyelv megvetéséből latinúl írtak s azokat, a kik francziául írtak görög és latin tanulmányok nélkül, tehát a cicerózókat és a divatos költőket. A

* A Sebilet Tamás *költészettana* (l'Art poétique) nem egyéb mint a Marot dicsérete s igazolása, itt-ott helyes elvekkel s szabályokkal vegyítve.

cicerózókat magából Ciceróból vett érvekkel támadja meg, a ki a latint védte a görögnek kizárólagos bámulói ellenében, ámbár ép oly kevéssé érhette az a gyanu, hogy ne becsülné eléggé a görög nyelvet, mint Du Bellay-t, mikor a francziát védi, nem érheti gyanu, hogy ne becsülné eléggé a régi nyelveket. A mi a költőket illeti, a lovagi és románs költőkre így kiáltott fel: »Oh mennyire szeretném megérni, hogy ezek a »Tavasz«-ok elhervadnak, megfenyítni ezeket a »Kis ártatlanok«-at, leverni ezeket a »Szárny-próbálgatások«-at, kiszárítni ezeket a »Források«-at! Mint óhajtanám ezeket az »Öröm-fosztottak«-at, »Szerény reménykedők«-et, »Üdvből kizártak«-at, »Rabszolgák«-at, »Világgá bujdosók«-at, visszaküldeni a Kerek-asztalhoz, s csinos mondásaikat azoknak az úrfiaknak és kisasszonyoknak, a kiktől iróik kölcsönözték!« A Marot iskolája-beli költőkkel, bele értve mesteröket, sem bánik jobban: »Hagyj nekem békét — kiált föl — ezekkel a toulouse-i virágünnepekre és roueni pásztorjátékokra való régi módi versekkel: rondeaukkal, balladákkal, virágdalokkal, király-énekekkel s egyéb lim-lommal, a mi nyelv-izlésünket rontja s nem egyébre való, mint arra, hogy tanuságot tegyen tudatlanságunkról.«

Du Bellay valamennyi régi műfajt új fajokkal akarja felváltani. Még a költői levélnek sem kegyelmez, melynek hangját Marot-nál nem találja eléggé nemesnek. Az iskolája-beli költőknek azt tanácsolja, hogy sorakozzanak »a csőcselékhez«, az apródok és inasok közé, a fejedelmi udvaroknál, a hol — mondja nekik — szép és csinos irkácskáitok, melyek nem hosszabb életüek magatoknál, kedvet találnak s bámultatni és imádtatni fognak.«

»Mindig meg voltam győződve, — teszi hozzá — hogy a mi franczia költészetünk valami jobb és magasabb hangra is képes, mint a minővel mindeddig s ily soká beértük.« — Hogy Francziaország, oly soká meddő, »végre oly költővel van teherben, a kinek lantja el fogja hallgattatni ezeket a rekedt hangu sipokat, mint a békák elhallgatnak, mikor követ dobunk közéjök a mocsárba«.

Milyen lesz annak a költészetnek a jelleme, a minőt Du Bellay képzel s óhajt Francziaországnak, bámulatos szabatossággal körvonalozza: »Tudd meg, olvasó, — mondja — hogy az lesz igazán a költő, a kire én várok nyelvünkön, a ki engem felbosszant, lecsöndesít, gyönyörködtet, megindít, örömre, fájdalomra, szerelemre s gyülöletre ragad, — egyszóval a ki kezében tartja indulataim fékét s arra fordít és vezet vele, a merre kedve tartja«.* Ez valóban a magas költészet eszménye s nagy költőink arczképe.

Du Bellay megmondta: mitől kell őrízkedni s mire kell törekedni; szakított a múlttal s új ösvényt nyitott. Hátra volt még megjelölni a módokat és eszközöket. Hol keresse a jövő költője a sziv és ész e költészetének titkát? Ki adand a köznyelvnek a nagy gondolatoknak megfelelő kifejezéseket? A régiek tanulmánya s utánzása. »A görögök és rómaiak utánzása nélkül, mondja, nem adhatjuk meg nyelvünknek más hiresebb nyelvek világosságát és kifejezőségét«. S másutt ismét: »Van a költészetnek egy sokkal tökélyesebb alakja, melyet a régi

*) Du Bellay olvasta Horácz levelét a Pizókhoz: »Et quocumque volent, animum auditoris agunto.«

görögöknél és latinoknál s nem a franczia iróknál kell keresni, mert emezeknél nem találunk húst, csontot, vért és izmokat«. S ismét más helytt: »Olvasd először s olvasd ismét, oh leendő iró, s forgasd kezeddel éjjel és nappal a görög és latin példányokat«.*

Du Bellay, a költeményei gyüjteményéhez irt előszavában megmondja, mily szellemben kell utánozni a régieket. A hasznos és termékeny utánzás: az emberi élet rajzában és az átalános igazságok kifejezésében találkozni a régiekkel, a kik ebben oly kitünők valának. Az ily utánzás nem csak szabados, hanem szükséges is. Nagybecsüek erre nézve a Du Bellay szavai. »Ha két festő — úgymond — egyaránt törekszik természethíven találni el valamely élő arczot, lehetetlen, hogy ugyanazon vonalakban és vonásokban ne találkozzanak, holott ugyanazon minta áll előttök«. Lehetetlen szellemesebb s igazabb szót ejteni; de egy töltétel kell hozzá: hogy mind a két festő jeles müvész legyen. Mikor Racine utánozza Sophoclest, lehetetlen, hogy ugyanazon tárgygyal s jellemekkel szemök előtt, a két nagy müvész össze ne találkozzék. Középszerü festő azonban csak szolgai másolója, plagiatora lehet a lángeszü müvésznek. Mily örömmel szemlélem, három száz esztendős művekben, az irodalmi nagy elvek hagyományának eleven kifejezését oly szellemek által, melyek egyaránt fogékonyak az igazság megtalálása és megtartása iránt!

Annyi szerencsés eszme közt méltán lehetett várni nehány széptani elvet azon módról, melyen az utánzás

*) Ismét egy horáczi szabály ugyanabból a levélből:

— Vos exemplaria graeca
Nocturna versate manu, versate diurna!

által nyelvünk is gazdagodást, vagy Du Bellay kifejezése szerint gyarapodást nyerhetne. De e pont, korát felülmúló élesebb s finomabb kritikát követelt volna. Elég volt, a köznyelvet megvédeni azok ellen, a kik igen aljasnak találták azt a magok eszméi kifejezésére s azok ellen, a kik azt saját szellemök szinvonalára sülyesztették le; elég volt irányul kitűzni a görög és latin irodalmak követését s e követés módját és jellemét meghatározni. Ebben is oly nagy érdem van, hogy érte szivesen megbocsátjuk Du Bellaynek azokat a tévedéseket, melyeket helyes nézetei közé vegyít, jelesen a modern irók utánzására irányzott tanácsát. E pontnál szélsőségben jár: nem türhette, hogy Francziaország bárkinél is hátrább maradjon; a hol a görögök és latinok nem elegendők, azt akarja, hogy helyöket az olaszok és spanyolok pótolják.

Ez rosz tan, s szükséges, hogy megtámadtassék, bármily távolból is, ott, a hol csak fellép a franczia műbirálatban. A régiek utánzása nem válhat veszélyessé, mert oly távol állnak tőlünk, hogy csak észbelileg s az általános igazságok terén találkozhatunk s érintkezhetünk velök. A képzelődésnek és szeszélynek semmi része ez érintkezésben. A régi irodalmak ama része, mely múlékony szellem-irány, vagy csak bizonyos korbeli ízlés, vagy kizárólagos helyi divat jellemével bír, annyi történelmi és nyelvészeti homályosság által van elburkolva előlünk, hogy nemhogy vonzaná képzelődésünket, sőt inkább unalmasnak találjuk s szivesen engedjük a tudósoknak, hogy rágódjanak rajta. Azt nem is kisértjük meg utánozni, a miről nem vagyunk bizonyosak, ha megértettük-e? A régiektől csak az általános igazságokat vehetjük át, s ez tulajdonkép nem utánzás, mert azokat

minden nagy nemzet a maga módja szerint fejezi ki saját nyelvén.

De nem így áll a dolog az újkori idegen irókkal; nagyon is közel vannak hozzánk, közvetlen érintkeznek velünk, közöttünk élnek. Utánzásuk mindig veszélyes, mert, épen ellenkezőleg a régiek utánzásával, a képzelet és szeszély csábít, hogy hozzájok hasonlítani igyekezzünk. Mi egyéb költi fel figyelmünket irántok, mint a zaj, melyet otthon ütöttek, s mivel e zajt nem annyira az átalános s állandó igazságok kifejezésével mint azzal ütik, hogy népök s koruk divatának hízelegtek, a legkisebb veszély, a melyben utánzásuk által forgunk, az, hogy idegen hibákat sajátítunk el általa.

Idegen irodalmak utánzása egy nemzetnek sem sikerül; Franciaországban pedig épen halálos veszedelme az irónak. Nem mondok igen sokat. Nem is képzelné az ember, mennyire függ az iró nyugalma müve sikerétől, s hogy a jó hírnéven ejtett sebek fájdalmasabbak az irói pályán, mint bármely máson. Azért is kötelessége a műbírálatnak, gyakran ismételni az irók előtt: mily feltételek alatt lehet maradandó sikert érni el, s mit koczkáztat az ember a pillanatnyi sikerért. A külföldi modern irodalmak utánzásának sehol sincs kevesebb kilátása a sikerre, mint hazánkban (Franciaországban). Mind a mellett sikerült bizonyos időszakokban; de mily rövid időre és mily meddőségében a nemzeti szellemnek!

Estienne Henri-nak helyesebb nézete volt, a mikor, alig nehány évvel Du Bellay után, megtámadta az olasz irodalom utánzását. Igaz, bogy a helyett meg inkább görögökké mint franciákká igyekezett lenni. Lelkesültségében a görög nyelv iránt, mindenféle képzelt rokonsá-

got talált abban a magunk nyelvéhez. E szélsőségek közepette, melyek már csak a reájok fordított buzgalomnál fogva is érdekesek, a franczia szellem egymás után megpróbálkozott mindazon utánzásokban, a melyekre majd a tudósok, majd a népszerű költők vezették, s egész csöndben képezte és tökéletesítette magát a különbségek és rokonságok természetes érzéke által.

A költészet és a nyelv magasabb hivatása körüli eme nagy eszmék mellett a Du Bellay nyilatkozványa a *munkát* is dicsőítette, a miben Buffon a lángész titkát látja. »A ki az utókor emlékében akar élni, — úgymond — annak holtra kell izzadnia s remegnie sokszor, s a mennyire a mi udvaroncz költőink esznek-isznak s alusznak kedvökre, épen annyira kell éheznie, szomjuhoznia és virasztania«.* Du Bellay sem resteket sem középszerű tehetségeket nem szenved meg a maga Parnassusán. Oly magas fogalma van a költészetről, hogy még költészeti itélőszék felállítását is sürgeti, vagy oly versbiróét, mint Quintilius Varus, mint közvizsgálóét, a ki csak oly költőnek engedje meg műve kinyomatását, a ki azt az ő ráspolya alá adta előbb.

A legőszintébb lelkesedés szól abban az intelemben, melyet Du Bellay végül a Brigade költőihez és tudósaihoz intéz: »Rajta, francziák! — úgymond — nyomúljatok bátran ama büszke római város ellenébe, s annak zsákmányából ékítsétek fel templomaitokat és oltáraitokat! Ne féljetek a gágogó lúdaktól, se a büszke Manliustól, se az áruló Camillustól, a kik jó-hiszeműség

* Ismét a Pizókhoz szóló levélből:

. . . . Sudavit et alsit,
Abstinuit Venere et Baccho . . .

ürügye alatt, védetlenül leptek meg, a Capitolium váltságdíját számítgatva. Törjetek be a hazug Görögországba s hintsétek el ott a hírneves gallgörög nép magvait. Raboljátok ki, minden lélekfurdalás nélkül a delphi-i templom kincseit, mint hajdan«!

A Du Bellay által elkiáltott harczi jelszót meghallották; s valóban semmi sem hasonlít jobban egy hódító sereg által véghez vitt fosztogatáshoz, mint a régiség eme rohamos utánzása. Minden költő a nemes örökség egy-egy részére vetette magát s a régi Róma vagy Athéne valamely ragadmányát öltötte magára. Mintha csak egy polgárosúlt nemzetet meghódító barbárok lettek volna, a kik durva, harczi öltönyükre a legyőzöttek díszöltönyének valamely rongyát aggatják. Az új költők legjelesebbike egyszersmind a legfeltünőbb e tarkálkodásban is; tudniillik Ronsard, a kinek hirneve és bukása a legtanulságosabb jelenetek egyike a franczia irodalom-történetbe.

Du Bellay példával is akarta kisérni az elméletet. Nyilatkozata után satyrát irt a divatos költészet ellen: »Az udvaroncz költő« (Le poëte courtisan) czim alatt. Két dolog volt új e satyrában: a költemény czimében a »satyra« elnevezés, a mi itt jelent meg először a franczia irodalomban; és a hatos (alexandrin) alak, mely a rövid sorok, az egész középkoron át oly kedvelt versforma, helyébe lépett. De volt benne egyéb is, a mit az elmélet meg nem adhat: költői ér és szellem.

Du Bellaynak egyéb költeményei nem felelnek meg annak, a mit »a franczia nyelv dicsérete« igért. Az Olajág-ban (L'Olive), melyben kedvese bájait a természet szépségeihez hasonlítja, a »Dicséret«-ben megtámadott költők egyike, Fontaine Károly, négy lapon, túlzás nél-

kül, ötvennél több oly rímet számolt meg, mint *ciel* és *cieux*; *armées* és *ramées*, *oiseaux* és *eaux*, fontaines *vives* és leur *rives*, *bois* és *abois*, s egy sereg felesleges szót és önismétlést, a költői ihlet gazdagsága helyett, mely mindig újat tud mondani s mindig változatosan. A *Bánatok*-at (les Regrêts) egy nemét az Ovid-féle *Tristium*-nak, melyeket Rómában irt, bibornok nagy bátyjával ott időzése alatt, még Sainte-Beuve, e korszak költészetének szellemes, bár talán elfogult történetirója * is unalmasoknak találta. *Római Régiségei*-ből lehetne idézni nehány szép sort, melyeket a romok szemlélete s a költőnek magába mélyedése sugallt. E költemények egyike sem méltó a jövő ama költőjéhez, a kiről Du Bellay álmodozott; egyik sem valósítja meg a nyilatkozatában kifejtett követelményeket. Az ő valódi jogczime a halhatatlanságra nehány prózában irt lapja, melyekben az irodalmi műbirálat először szólalt meg ékesszóló hangon. Csakis ezek szereztek e költőnek, kit kortársai a franczia Ovidnak neveztek, maradandó helyet irodalmunk történetében.

III.

Ronsard és a Fiastyúk **

»Utána *** jött Ronsard, kinek új rendszere
Fejtett, bontott, kevert, saját ösvényt vere,
S közel volt hogy leszen munkáiban örök,
De franczia helyett levén latin s görög:

* Histoire de la poésie française au XVI-e siècle.

** La Pleiade; e fenhéjázó néven nevezte magát az új költői iskola.

*** T. i. Marot után.

Már a következő kor rajta kifogott
És ő tudóssága a porba potyogott«. *

A költészettan e nehány sora bámulatra méltóan jellemzi Ronsard-t, sajátságos szerencséjét s bukását. Boileau kimondta — s nincs egyéb hátra, mint indokolni az itéletet, melynek szigora ép oly időszerű, mint bátor volt, oly költészettanban, mely úgyszólván szeme előtt iratott még a Ronsard közvetlen utódainak. Költészetünk kezdetei- s haladásának e rövid és találó vázlatát az itélet és a kifejezés ugyanily ereje jellemzi mindvégig. A franczia költészet történelme, egészen Malherbe-ig, nem lehet más: mint e szentesített szöveg magyarázata.

Először a Ronsard nagyságának okait kell méltányolnunk mielőtt bukása okaira térhetnénk át. Tudjuk, hogy joggal elmondhatta s a nélkül, hogy nevetségessé válnék, a korabeli költőknek.

»Alattvalóim, — én királyotok vagyok!«

Százada neki, mint valamennyi nagy emberének, hősünnepet rendezett; királyokat tett őseivé vagy szövetségeseivé; tizenheted-ízben rokonságba hozta őt Erzsébettel, Anglia királynéjával, (kár, hogy ily rokonsági fokon már nem lehet örökölni). Marquis-ságot állítottak neki Thraciában, a mai Bulgáriában; s azt hirdették, hogy a páviai csatáért, mely épen az nap veszett el, a melyen Ronsard a világra jött, bő kárpótlást adott egy ily nagy költő születése. Egy allegoriai költeményben, melyet Bertaut irt, halála alkalmából, Francziaország panaszra megy Jupiterhez a páviai szerencsétlenség miatt. Az isten, a ki

* Boileau tankölteménye a költészetről, I. 12-én. 3—128 Erdélyi János forditása, kevés változtatással.)

épen Thetisnél ebédelt, egy szikla alatt, Toulon közelében, e szavakkal vigasztalja:

»De hogy megmutassam, hogy itt lenn nem adok
Sem tiszta örömet, sem tiszta bánatot,
Tudd meg, hogy ez az év, mely lelked könyvébe
Nevét ilyen véres tintával jegyzé be,
Ép' ez év, melyet most oly gyászosnak érzesz,
Valaha neked még jó emléküvé lesz.
Mert kétszer se' fordul meg a hold az égen,
Mire kebledből, a vendôme-i vidéken
Egy gyermek születik, kinek iró tolla
A te dicsedhez az ég dicsét csatolja.
Emberi lélekbe, mert soha még, lelkem
Hatalmából, égibb erőt nem leheltem . . .«

Ronsardnak is, mint az ó-kor nagy költőinek, bölcsőjét rejtelmes homály fedi. Mikor keresztelni vitték, a koma-asszony elejtette; Francziaország szerencséjére: virágokra. Egy szép kisasszony illatos füvek nedvével vegyített rózsavizet öntött a fejére, édes és illatos költészete jelvényeül. Kora fiatalságában megsüketült. Ürügyet kerestek, hogy Homérhoz hasonlíthassák; e süketség jó ürügyül szolgált; ha Homér vak volt, Ronsard süket lehetett. »Boldog süket! — kiált föl Duperron bibornok* — a ki megnyitotta Francziaország füleit, hogy hallja a költészet rejtelmeit s jóslatait! Boldog cseréje a testi hallásnak a lelki hallás adományáért! Boldog csere: a nép zaja és a tömeg lármája helyett a zene értelmét, s az egek összhangzatát nyerni s a belső dallamokat és a lélek zenéjét hallani! A nagy Ronsard volt, a ki nemzete fiait először gyógyította ki a lelki

* Halotti beszéd, Ronsard Péter fölött.

süketségből . . .« — Dubartas, a ki élete utolsó éveiben megsüketült, örült rajta, hogy hasonlíthat valamiben mesteréhez, Ronsardhoz!

A lelkesedés, melyet e költő maga iránt ébresztett, túlélte őt, egész a Malherbe megérkeztéig. A tizenhatodik század valamennyi jóra való szelleme, Scaliger, Turnébe, Muret, de Thou, s mások, bámulói voltak. »A hírneves Ronsard« — mondja Pasquier, *Kutatásai*-ban — »tökélye fokára emelte a franczia költészetet, vagy ha nem, soha sem is fog arra eljutni«. Montaigne maga, a kinek oly helyes érzéke volt, szintén nem lát nagy távolságot közte s a régiek tökélye közt »kitünőbb darabjaiban«.* Meglepő példája, mily csalódásban lehetnek valamely iró érdeme iránt kortársai, még a legkiválóbb szellemek is! S ez ugyan az a költő, a kiről a nagy Arnauld a tizenhetedik században azt mondhatta, a nélkül, hogy itéletét túlszigorúnak mondhatnók: »Gyalázatára válik nemzetünknek, hogy a Ronsard nyomorult verseit oly nagy becsben tartotta!«** Mi indokolja e nagy megvetést, ha csak az nem, hogy a magasztalás is túlságos volt? De a Ronsard korában, hogy ne lettek volna elragadtatva annyi csábító újdonságtól?

Dorat János, a Fiastyúk egyik költője, adta az első görög leczkéket Ronsardnak. »Ronsard — beszéli róla — ki fiatal korában az udvarnál nevekedett, s hozzá volt szokva a késő lefekvéshez, éjfél után két-három óráig is tanuló asztalánál ült, s mikor lefeküdt Baïf-ot költé fel, a ki átvette tőle a gyertyát, s nem hagyta kihűlni a helyét«. — Hét évig folytatta Dorat-val e ne-

* Essais, III. k. XVII. fej.

** Levél Perrault-hoz.

mes vetélkedést a tanulmányokban, irja róla életirója Binet René. S ezt teszi hozzá: »A görög és latin irókat annyira elsajátította, hogy nem jöhetett elő tárgy, a mire ne tudott volna valamely jeles mondást idézni a régiekből«. Így készült Ronsard, épen abban az időben, a mikor (mint megvetőleg ő maga mondja) »Marot Kelemen a zsoltáraival bajmolódott«.

Könnyű megérteni, szinte ki is menteni, a megvető kicsinylést, melyet saját fáradalmas tanulmányai, a vele egykorú költők*, jelesen Marot iránt is ébresztettek benne, ámbár ezt: »e korban a közrendű (népies) költészet egyetlen fáklyájának« nevezi. »A mieink utánzását — mondja** — azért vetem meg annyira, mert nyelvünk még gyermekkorát éli, s azért el is különöztem tőlök magamat; más modort, más irályt, más ízlést követve s nem akarva közösködni semmiben az ily szörnyeteg tévelygéssel«. Megtámadja a rímelőket, különösen az udvaroncz hízelgőket, »a kik nem is bámulnak egyebet, mint egy petrárka-hangú sonettet, vagy valami szerelmi csecse-becsét, mely mindig egy kerékvágásban jár.« — Ő részéről »nem az ilyen tudatlan és badar csőcselék számára irja verseit«.

Du Bellay szabályokat állított fel, Ronsard példát mutatott. Ez volt az a *lant,* mely *elnémítandotta a repedt sipokat,* a jövő ama költője, a kire Du Bellay hivatkozott, s a kinek a nevét talán meg is súgta Ronsardnak. Emez

* Ime, mit mond rólok a többi közt:
— nyomorúlt költőink:
Kik a források tiszta arczát
Mint a disznók, úgy fölzavarták . . . (XII. Óda.)

** Ódái első kiadásának előszavában.

ódákat irt a Horácz és Pindár mintái szerint; általa tette a franczia költészet első kisérleteit a lyrai nemben; ő teremtette az »óda« szép nevét s Boileau talán nem is tudta, hogy Ronsardnak köszönheti azt.

Az óda után az épikai költeményt támasztotta fel. Mellette s az ő ösztönzésére, Baïf és Jodelle a tragédiában és komédiában is megpróbálkoztak. A régi költészetben nem volt oly magas műnem, a melylyel a Ronsard iskolája ne igyekezett volna megajándékozni költészetünket.

Ugyanakkor a Fiastyúk feje szellemes elméletekben fejtegette az Illustratio elveit. Du Bellay beérte azzal, hogy »választékosabb alakot« követelt a költészetben. Ronsard, miután egyenként megmerte nevezni a műfajokat, kifejtette szabályaikat is; költészettant adott. Nemes becsvágyat táplált a franczia nyelv iránt, melynek, mint mondá, idegen országokba is útat akart nyitni; s megjelölte a módokat a nyelv gazdagítására.

Így *fejtett* (szabályozott) mindent, a Boileau élénk kifejezése szerint; csakhogy szabályai össze is *kevertek* mindent, a mi össze nem illő s azért mondja Boileau, hogy »fejtett, bontott, kevert«. Ronsard szószerint vette a Du Bellay biztatását a franczia irókhoz: hogy ékesítsék templomaikat s oltáraikat a Róma és Athéné ragadományaival. Ronsardnál a régiek utánzása valóságos ostrom a Capitolium ellen, s Delphi egy újabb kizsákmányolása a gallok által. S nemhogy titkolná, semmivel sem dicsekszik nagyobb öntetszelgéssel, mint ezzel az eljárással. Lantját így szólítja meg:

Hogy fádat új húrokkal lássam el,
Hódítni hangod bájzengésivel,

Athéne s Thébe templomit kifosztám,
S zsákmányukat reád aggattam osztán. *

E hódítás-jog egyébiránt oly kétségbevonhatatlannak tekintetett, hogy birálói közt voltak, a kik úgy találták, hogy nagyon is tartózkodva élt vele, s szemére hányták, hogy igen is sokszor többre becsüli saját eszméit a régiekéinél. Kénytelen volt az eredetiség e vádja ellen úgy védekezni, mintha sértés volna:

De ment vagyok e vád alól,
Mint a ki tud másolni jól,
A legrégibb minták után;
Pindárt én híven követem,
A kinek versét irigyem
Éltébe' sem olvasta tán! **

Annyira görög, és latin, hogy mindazokat, a kik csak francziául tudnak, egyenesen kitiltja szentélyéből.

Ha versemhez franczia nyúl
Ki nem tud görög- s latinúl:
Kezében könyvem, nehezen
Hordozható súlyként leszen. ***

Kortársai szemeiben utánzásainak durvasága is a legszebb vonás gyanánt tűnt föl. Oly nagy volt akkor az elfogúltság a régiek iránt, hogy a verset mindjárt szépnek találták, ha a klassikusoktól lopott valamely foszlányra lehetett ismerni rajta. A költészetet csak úgy becsülték, ha valami tudós homályosság volt benne, a mibe nehéz behatolni. Richelet Miklós **** mikor arról

* I. könyv XXII. óda.
** Ódái V. könyvében.
*** IX. Károly tiszteletére irt költeményei ajánlásában.
**** Ronsard mnnkáinak kiadója 1623-ban.

magasztalja Ronsard-t, hogy »egész kaptár és fészek, tele a régiség legszebb virágaival« — legérzékenyebb oldalának hizeleg s csak azt mondja a mit valamennyi kortársa gondolt felőle. Mily bájos újdonság valóban a meuni János hideg allegoriái után, ez a görög Olymp, szeretetreméltó istenségei egész rajával! A gyönyör annál élénkebb volt, mert a tömeg ki volt zárva élvezetéből s csak mintegy jutalma volt föntartva a tanultabbaknak. Ronsard-t bámulni: nagy tanultság ismertető jele volt, nem olvashatta akárki, a ki akarta. Kevés híjja volt, hogy nem állítottak még életében tanszékeket költeményei magyarázatára. Hanem azért magyarázták, Franciaország egyik végétől a másikig; ez volt a mívelt társalgás legfőbb tárgya akkoriban. A hölgyek lefordíttatták magoknak tudós udvarlóik vagy társalkodóik által.

A régiek utánzása, Ronsardnál és iskolájánál, gyakran nem egyéb, mint oly elfogult fordítása az eredetinek hogy ott, a hol a franczia nyelv nem bír kifejezni valamely szót, beérik azzal, hogy franczia végzetet adnak az eredeti szónak. Ez az a »görögül és latinúl beszélő franczia múzsa«, a melylyel Boileau gúnyolódik. Ronsard úgy utánozta a régieket, hogy lefordította, s úgy fordította, hogy francziásította nyelvöket. A hol utánoz, ott ő nem az a Du Bellay festője, a ki egy már más által is lefestett *példánynyal* szemben, ugyanazokra a vonalakra akad; csak másoló, a ki utána csinálja a képet, legfölebb itt-ott, igazgat rajta valamit, a mi által sajátjává véli azt tenni. Olykor egy Horácz-, Pindár-, Kallimachos- vagy Anakreonból fordított kezdet és vég közé nehány saját gondolatát ékeli be; máskor a test a példányoké s a végtagok az utánzóéi. Mintha csak a Horácz ször-

nyét* látnók. A mi a Ronsard sajátja ódáiban, legtöbbnyire azoknak a »nyomorúlt« költőknek az ízlésében van tartva, a kikről ő úgy szólt, mint »disznókról, kik a források tiszta vizét fölzavarják«; vagy pedig Petrárka-utánzás, a kinek protestans létére is hódolt. A divat erősebb volt, mint ellenszenve; s nem volt sem elég lángeszű, hogy saját modort teremtsen magának, sem elég független, hogy ne bókoljon. Képzeljük az olasz finomság és a franczia csecsebecsék vegyületét, görög és latin eszmék kelméjére varva, melyeknek komoly nagyszerűségét a fordító hangzatos szavakra s férfias egyszerűségét gyermekes együgyűségre váltja; képzeljük a Marot csevegését, Pindárból fordított versekbe öltöztetve, s a lant »szent őrjöngését« negélyezve: ime a Ronsard ódái!**

E sajátságos keverék nem mindenkit bírt elámitani. A *Szerelmek* első könyve éles birálatokat vont magára. Saint-Gelais nem mulasztá el nevetségessé tenni a király előtt s az udvari társaságokban. Kárhoztatták Ronsard-t, hogy

— az egyszerű népnek
Igen magas hangon beszélget;

erre czéloz Boileau is az »ő tudóssága« gúnyos kifejezéssel. S kik itélték úgy meg Ronsardot, a mint majdan

* A Pisókhoz irt levél kezdő soraiban, az össze nem illő részekről:

Humano capiti cervicem equinam stb.

** Ronsard azt irja Du Bellaynek, I k. XI. Ódájában:

»Egy őrület fog mindkettőnket,
Azon egy útat követőket,
E szelíd, csöndes őrület . . .«

az utókor teendette? Vetélytársai, talán irigyei, a kiket az elfogúltság el is vakíthatott. Új bizonyság arra, hogy a korabeli hírneves irók iránti csalódástól senki sem menekülhetvén, irígyeik még többet mondanak magasztalásukra, mint legőszintébb bámulóik. Kortársainkat képzeletünk által bámuljuk: innen csalódásunk; itéletünk által gyakorlunk — bár minő elfogultság sarkalja is — birálatot felettök; s innen a kritikának bizonyos csalhatatlansága. A szenvedély még élesíti a belátást; s míg a bámulók túlozzák a szép oldalakat: az ellenségek annál biztosabb szemmel veszik észre a hibákat, minél érdekeltebbek.

Ronsard megijedt e megtámadásoktól. Leszállt a delphii jós-székről (tripos); megszűnt *pindarizálni* *; szerelme tárgyát is alantabbról méltóztatott választani. Első gyüjteményének tárgya Cassandra volt, egy főrangu udvarhölgy, a ki, a mint mondják, tudósok által magyaráztatta meg magának a Ronsard bókjait. Második könyvét szerényebb álllásu hölgyhöz intézte, s kevésbbé tudós nevet adott neki: Máriához. De még ebben sem tudott oly köz-érthető lenni, hogy barátai és magyarázói Muret Antal és Belleau Remy, szükségesnek ne találják jegy-

* Saját szava, és pedig dicsekvés-képen:

Hogy még gyermek-számban,
S először hazámban
Pindarizáltam én:
Most méltán dicsérnek,
E merész kisérlet
Sikerre vivén.

Rabelais, egy helytt, a hol mintegy Ronsard-t megjósolni látszik, gúnyosan él e szóval: »Ez a ficzkó azt képzeli magáról, hogy *pindarizál*« *Pantagruel* VI. fejez.

zetek által vezetni olvasóit számos talányai megfejtésére.

Ronsardnak a nyelv gazdagítására és nemesbítésére irányzott kisérletei árulják el leginkább azt a fogalomzavart, mely neki és iskolájának legfőbb jellemvonása. Miután a görög és latin költőktől elsajátította költeményeik berendezését, formáit, körvonalait, pindarusi ódákat vagy anakreoni dalokat mintázva s a *Franciade*-ot az Aeneis kaptájára szabva; nyelvünket is a régi nyelvek s különösen a görög rámájára törekedett húzni.

A mellett a régi Francziaország pórias tájszólásait rendes nyelv-járásoknak véve, azt tanácsolta, hogy azoktól kell kölcsönözni a legkifejezőbb szavakat, »nem törődve azzal« — mondja — »ha a magánhangzók gascognei, poitou-i, normandi, lyoni, manche-i, vagy más tájakról valók is bennök, csak fejezzék ki, a mit mondani akarunk«.* S mindazáltal, dicséretére váló következetlenséggel, elismerte a nyelv egységének elvét. »Mai napság — mondja — mikor e mi Francziaországunk csak egy királynak engedelmeskedik, kénytelenek vagyunk, ha valamely tisztességre akarunk szert tenni, annak a nyelvét beszélni».** Ronsard maga nem követte e helyes nézetet. Tudóssága megcsalta józan eszét.

Ugyan az a tévedés sugallta neki a szó-képzések használatát, a görög nyelv módjára, a mit ő a régi szók »bújtás«-ának nevezett. A szógyökökből igéket, ezekből új főneveket akart képezni (pl. verve, verver, vervement; pays, payser; eau, eauer; feu, fouer, fouement stb.) — oly szókat »melyeket senki sem hallott még, mert nem

* *Abrégé de l'Art poétique.* (A költészettan vázlata).
** U. o.

volt merész és szerencsés vállalkozó a ki megkisértse«.* Elmélete a régi szók, vagy szó-gyökök bújtásáról, valóban szellemes. »Nem fogod megvetni — mondja — a régi jó franczia szavakat, míg én folyvást élő törzseknek tekintem, bár mit mondjanak mások, melyek magok helyett, mint a vén tuskó, új sarjakat hajtanak; s élni fogsz a törzs helyett az új hajtással, melybe amannak egész életnedve átmegy, míg szintúgy megizmosodik s élő törzszsé válik a kivénült helyébe«.** Tudva van, meddig vitte a szóképzésben és összetételben a görög nyelv merészségének utánzását; Bacchus, a *cuisse-né* (tomporszülte***), *nourrit-vigne* (venyige-érlelő), *aime-pampre-enfant* (venyige-kedvelő-fiu), rendszerének badar szülöttei. S ő még azt hitte, hogy nagyon is tartózkodva használja a szabadságot és sajnálta, hogy még többre nem bátorkodhatik:

Mennyire sajnálom, hogy franczia nyelven,
Nem lehet ezeket, mint görögül, mernem:
Ocymore, *dyspotme*, *oligochronien*,
Francziául mily jól hangzanék az ilyen! ****

Hogy a költői nyelvet gazdagítsa, Ronsard nem érte be azzal, hogy valamennyi tájbeszédből, melyeket nyelv-járásoknak tartott, szavakat kölcsönze, sem a szó-

* *Abrégé de l'Art poétique.*

** U. o.

*** A görög monda szerint anyja Semele, mielőtt szülte volna, meghalván, apja Jupiter saját tomporába vette s ott érlelte meg a magzatot. *Ford.*

**** I. Ferencz sírverse. (A harmadik sorban előforduló görög szók értelme: gyors-végzetü, balsorsu, rövididejü; magyarban az ily összetételek s képzések ép oly megengedhetők mint a görögben; de a franczia nyelv természete nem tűri meg. *Ford.)*

képzésekkel s összetételekkel, sem az elavult szók feleelevenítésével s görög és latin szók megfrancziásításával; azt tanácsolta, hogy még az iparosok boltjaiban is új szókat keressenek. »Látogasd meg — ugymond — minél gyakrabban a minden rendü iparosokat, — halászokat, vadászokat, solymászokat, különösen a tűzzel dolgozó mesterek, rézöntőket, aranymüveseket, kovácsokat, lakatosokat; sok szép kifejezést fog kapni tőlök mester-műszavaik utján«. * S példájával erősítette tanát, »nem röstellvén, — mondja életirója Binet René — személyesen fölkeresni a mesteremberek műhelyeit s boltjait, hogy tőlök mesterségök műszavait eltanúlja«. **

Az új iskolának érdekében, sőt becsületében állt meggyőzni a cicerózókat és az olaszokat, hogy a franczia nyelv is van olyan, mint akár a latin akár az olasz. S csakhogy a franczia szótár vastagságára hivatkozhassék más nyelvek szótárainak vastagságával szemben, azzal nem sokat gondol, honnan ered a nyelv szó-kincse. Olvassuk Pasquier Istvánt, hogy erőlködik bizonygatni a franczia nyelv egyrangúságát az ó nyelvekkel. S mit dicsér az új költőkön? Bizonyos költői leirásokat, melyekben a régi költőkkel versenyre szálltak, s melyekben, nézete szerint, nem is maradnak azok mögött, sem a részletek gazdagságát, sem a szó-bőséget illetőleg. Elméletileg védni a franczia nyelv elsőségét az olaszok ellenében, mint Estienne Henrik tette, vagy a cicerózók ellenében, kiket Rabelais *latinizálók*-nak nevez: ez volt a tétele valamennyi tudós értekezőnek; példával bizonyítani be azt: ez volt a törekvése Ronsardnak és iskolájának.

* *Abrégé de l'Art poétique.*
** Ronsard Péter élete.

A nyelv-gazdagítás mindez eszközei anyagiak vagy külsők. A szók sokasítására irányozvák; a mi a szótárt vastagabbá teszi, mind jó e czélra. Ronsard ily anyagi eszközökkel akarta nemesíteni is a nyelvet. Szerinte a nyelv nemessége oly kifejezések választékosságában áll, a melyek vagy a hadi állapottól, vagy a nemes osztályok kiváltságául tekinthető bizonyos gyakorlatoktól s mulatságoktól, minők a vadászat és a játék, vannak kölcsönözve. Méltán veti meg, mint pórias irályuakat a következő két sort:

Lányka, igaz hittel adom szívem' néked!
De irántam te se mutass keménységet . . . .

mikor azonban, mint a nemes styl példányát, a következő két sort teszi szembe velök:

Vértjét felövezve, fegyveres dühében,
Átmegy, emelt vassal, egész hadi népen . . .

ebben már csalódik. Az utóbbi sorok semmivel sem nemesebbek az előbbieknél; de ez nem a szavakon múlik, hanem az eszméken. Ronsard szemében a második példa azért tetszik a nemes irály példányának, mert ily »szép és méltóságos szavak« vannak benne, mint »vértjét felövezve« s »fegyveres dühében« . . . De ha a fegyverzet változik idővel s a hősök nem öveznek vértet mikor hadba mennek, akkor e méltóságos szók is épen oly haszontalanokká válnak, mint a lomtárba került vért maga. Ronsard összetéveszti a nyelv nemességét a nemesek nyelvével.

Szintén anyagi külső eszközökkel vélte zengzetessé is tehetni e nyelvet, melyet a cicerózók és az olaszok barbárnak találtak. A zengzetesség szerinte a betűk hangjában van. Szabályul állítja fel azért, hogy vigyázni kell

arra, s a betűk közül különösen ajánlja az R-et, mely, szerinte »valóságos hősi betű, s nagy hangzatosságot és erőt ád a versnek« *

Mind e szabályok valóban gyermekesek; de kiindulási pontjuk elvileg helyes. Azt ohajtva, hogy a költői nyelv gazdag, nemes és zengzetes legyen, Ronsard helyes érzékével birt nem csak a nyelv jelen szükségének, hanem jövendő szépségének is. Csakhogy ő a szókban kereste azt, a mit csak az eszmék adhatnak meg. Nem látta át, hogy a nyelvek csak eszmék által gazdagulnak s a nemes irály titka egyedül a gondolatok mérsékelt és egyenlő magasságában van; hogy az összhang nem annyira a fülnek jól eső zenében, mint a kifejező, nemes és világos nyelv összes hatásában áll. A benső rokonság, mely nálunk a próza és a költői nyelv közt van, kikerülte az ő figyelmét; s ámbár Rabelais és Kálvin után jött, még sem tanulta meg tőlök, hogy nyelvét ne összeszedett emlékezetéből, hanem saját szivéből és eszéből vegye. Innen az a keveréke a tudós nyelveknek és a pórias tájszólásoknak, az olasz-, görög- és latinból tarkázva, tudós és műhelybeli kifejezések együtt; a merészség és tehetetlenség, járatlanság és tudákosság, restség és szorgalom vegyüléke, mely Ronsardnak bizonyos nevetséges halhatatlanságot adott.

E szörny-épület fölrakásával, mely utána mindjárt össze is volt omlandó, töltötte Ronsard elég hosszú élete javát, átalánosan kegyelve, anyagilag gazdagon jutalmazva, kivéve, hogy a háborús időben nehezen juthatott jövedelmeihez; kegyben a fejedelmeknél, kik koronájukat

* A *Franciade* előbeszéde.

az övéhez hasonlították, mindenkitől »a természet csodájának« és »a müvészet tűkörének« nevezve; Montaigne bámulta, Tasso tanácsot kért tőle. felolvasva előtte *Megszabadított Jerusalem*-ének első énekeit; verseit még a protestánsok is tisztelték, kik erkölcseit megtámadták s a pápa hivatalosan köszönte meg neki, hogy fáradságot vett magának, hogy a protestánsoknak megfeleljen. S végre, szerencséje koronájául, meghalt — mielőtt Malherbenek, a ki akkor harmincz éves volt — eszébe jutott volna költővé lenni. Mondják egyébiránt, hogy élete vége felé némi kételyei támadtak dicsőségének állandósága felől.* Egyetlen példája oly átalános és tartós népszerűségnek, talán arra gondolt, hogy az állandó dicsőséget

* Legalább nem hiányoztak olyanok, a kik benne ily kételyeket ébresztettek. Már 1570-ben, tehát tizennégy évvel halála előtt az Iliasnak Salel Hugo által franczia versekben készített fordítása a fordító halála után, dicséretére irt több verssel együtt adatván ki, a többi közt Ronsard Pétertől van ott egy költemény, mely kifejezést ad a »rágalmazói és irigyei« által szerzett fájdalmainak. Ime egy darab belőle:

»Százszor boldog Salel, ki a természetnek
A mindnyájunkkal köz adót lefizetted,
Túl vagy a halálon s mentve minden gondtúl,
Mi minket itt kínoz, neveted már ott túl.
Én, nyavalyás, élek! S hurczolom éltemet
Ezer kín közt, melylyel az irigy gyűlölet
Igaztalan' üldöz, tép, mardos és szaggat,
És martalékul dob gonosz rágalmaknak
Melyekkel nevem- és hirem ellen kelnek
(Isten oltalmazzon tőlök!) a rossz nyelvek,
Oh Francziaország, háládatlan hazám,
Így fizetsz annak, ki hűn szolgált s igazán!
Küldj onnan alulról, drága Salel, kérlek,
Egy bősz fúriát, mely őket büntetné meg . . . .«

még sem lehet oly könnyen szerezni meg? Vagy szigorúabban itélte meg önmagát, mint kortársai? Ily kételyek s meggondolások dicséretére válnának, s azért vagyok hajlandó hitelt adni nekik; mert ámbár semmi sem mutatta még szerencséjének közeli fordulatát s Malherbe még nem metszette meg azt a tollat, mely Ronsard összes költeményeit keresztülhúzandó vala, ő nehány igen szép verssel, s nehány lap igen jó prózával bebizonyította, hogy több tehetsége van, mintsem magával mindig elégűlt lehetett volna.

De ez csak hozzávetés; ellenben semmi sem alaposabb, mint az elbizottság vádja Ronsard és iskolája ellen; semmi sem méltóbb, mint a »kevély költő« nevezet, melylyel őt Boileau sújtja, s ebben már a középszerűség bélyegére kell ismernünk. A lángeszű költő, a ki bír azzal az adománynyal, hogy az igazságot tiszta szemmel lássa s maradandó nyelven fejezze ki, önmagát is egyszerre olyannak látja, a milyen valóban; s akár helyeslő akár hibáztató legyen itélete saját müveiről, azt csak önmagából meríti. Ha értéke szerint becsüli magát, összehasonlítva másokkal, ez csak onnan van, mert önmagát sem veheti ki s nem is kell kivennie az igazság iránti érzéke és szeretete alól. Itélete nem függ a közvéleménytől s kivülről nem száll fejébe agyát elkábító füst mámora. A középszerű költő ellenben hírneve szerint méri magát; hitelt ad a dicséreteknek, melyekben részesül, annál többen részesülhet pedig, minél kevésbbé emelkedik az őt magasztaló tömeg fölébe. Ez volt Ronsardnak is a gyöngéje; úgy látszik csak kortársai véleményéből ismerte magát s a zajból itélte meg, melyet művei ütöttek.

Soha sem volt költő, ki magát inkább bámulta volna, mert egynek sem volt életében több bámulója. Öntetszelgés tekintetében, némely helyei felülmúlnak mindent a mi túlzót e részben találni lehet. Egyhelytt azzal dicsekszik, hogy Pindárt utánozta s még sem bukott a tengerbe, a Horácz fenyegetése daczára, a ki (jegyzi meg) közel sem volt oly merész, mint ő, mert kevésbbé nemes törzsből származott.

Ronsárd nevet nem adtam ám
Tengernek én — a habokba
Hanyatt-homlok alábukva —
Habár Pindárt utánozám.
Horáczon túltevék, a kit,
Mint szabadúlt rabszolga-fit,
A bátorság cserben hagyott:
Mert én nemes fajból vagyok!*

Egy másik ódában, Kalliopéhoz, azzal dicsekszik, hogy őt e múzsa már születése előtt kiválasztotta a költői dicsőségre:

Mielőtt még születtem volna, engem
Már dalnokodnak szólítál elé;
E dicsőséget, hogy nevedet zengjem
Az ég nekem már akkor rendelé**

Máskor ismét lantját szólítva meg, annak tulajdonítja hírnevét s dicsőségét.

Általad tetszem és olvastatom.
Ronsard nevét te tetted oly nagyon

* Ódái I. k. 2. óda. Du Bellay Jánoshoz. (Czélzás Horácz mondására, hogy a ki Pindárt utánozza, lebukik, s mint Icarus tengernek ad nevet, a melybe bukott.

** II. k. 2. Kalliopéhoz.

Híressé a frank lantosok során:
Hogy ki meglát, újjal mutat ma rám.
Ha tetszem hát s kedvet talál dalom,
Ha visszhangozza hírem' völgy s halom,
És homlokom fenn csillagokhoz ér:
Tiéd a hála, lantom, mind-azér' . . .*

A halhatatlanság, a Fiastyúk fejének, sem a munkát megillető jutalom homályos és félénk reménye, sem egy kivételes elragadtatás igérete, oly hangúlatban, mikor a múzsa különös kegygyel mosolyog rá, mint a Horácz »Non omnis moriar«-ja — hanem az a nyugodt s teljes bizalom, az a remegés nélküli hit, melybe semmi kétely nem vegyül.

A dalok, miket lantomon,
Kedvem sugalla mondanom,
Élnek s túlélik az időt;
S zengnek, ha fordul nyomra nyom,
A jövendő öltök előtt.
Szárnyas lovam, Hírnév, te légy,
Ki széles vállaidra végy . . . .**

Ilyen volt Ronsard. A renaissance mámora őt is elragadta mint Rabelais-t. A tudomány lelkesedését költői tűznek vette, s a szenvedélyes utánzást ihletésnek. De, kevésbbé szerencsés, mint Rabelais, a ki időről-időre lerázta a tudákosság békóit s kibontakozik emlékező tehetsége nyügeiből, melyben annyi különböző nyelv és tudomány anyaga forr s nyüzsög, s mint egy kefe-levonatban mutatja meg nekünk a régiség által finomított

* I. k. 17. Lantjához.
** III. k. 32.

franczia szellem képét: Ronsard egy lépésnyire sem mer eltávozni, mint maga is bevallja, a Pindár verseinek mintájától; nem tud a maga lábán járni; s abban a nagy vers-halomban, melyben élénk szellem-szikrák szipor-káznak, hiába keresünk egyetlen magasb hangú darabot, melyben a franczia költészet tökély-fokára ismerhetnénk.

S mind a mellett helyet foglal e költészet történelmében, és pedig teljes jogon. Szenvedélyes előszeretete a régiség iránt, melyet oly drágán fizetett meg, legalább jó példa-adás volt. Nagyon is megbámult versei s híven követett szabályai a szellemeket e gyümölcsöző tanulmányok felé fordították, melyekben nemzetünk az övéinél jobb müvekhez kapott kedvet s ízlést. Mindenesetre nem kis érdeme neki, hogy előérzete megsúgta, hogy a franczia költészetet az óda fogja újra szülni — és hogy nehány szép strophát irt Malherbe előtt. Még kevélysége sem maradt jó hatás nélkül; emelőleg hatott az irók lelkére, megtanítván őket magasra helyezni müvészetöket s nagy véleménynyel lenni a franczia nyelvről és irodalomról. Duperron bibornok, a ki a halotti beszédet tartotta Ronsard fölött, úgy magasztalja őt, mint a ki »nemzete fiainak a költészet rejtelmeit kijelentette és megmagyarázta; mint a ki először szólaltatta meg a franczia múzsát, először terjesztette ki szavaink dicsőségét s nyelvünk határait.«* Szállítsuk bár le kellő mértékére a kétszeres túlzást, a mi egy halotti dicsbeszédben s a kortárs szájából jövő magasztalásban oly természetes; mindenesetre szép így dicsértetni a kiváló szellemektől s hazánkat, mikor

* Halotti beszéd Ronsard Péter fölött.

meghalunk, eltöltve hagyni hátra a nemzeti nyelv becsülésétől s dicsősége szeretetétől! *

Mi az oka, hogy ma már csak az irodalombúvárok ismerik Ronsard némely könnyed hangú költeményét, melyek szellemesek, kevésbbé gyermetegek, mint a Marot-éi, de előkelőbbek a kifejezésben s finomabbak a verselésben? Csak az, mert e költemények egyike sem eredeti, s hogy a Ronsard nyelve és eszméi, még legjobb helyein sem érik utól azokat a költőket, a kiket utánoz. Más tökélytelenségei meg némely magasb rendű darabjait, melyek már az ő sajátjai, s melyeket neki kora eseményei sugallottak, teszik olvashatatlanokká. Sok rossz verset kell átforgatnunk, míg a protestáns lelkészekhez intézett eme költői és ékesszóló megszólításhoz érkezünk:

Mily távol álltok ti régi papjainktól,
A kik a haláltól, üldözéstől, kintól
Nem rettegve, önként mentek a máglyára,
A vértanuságot nem másoktól várva
. . . . . .
Mutassatok egyet, ki jó útra téve
Bolond bölcseségtek ékes beszédére,
Látok eleget, ki arczot és színt váltott,
Szenteskedő képet s rút hosszu szakállt hord,
Szomorú és halvány, bűnbánattól görnyed,
Mint Orestes, kit bősz fúriák gyötörnek;
De olyant nem látok, ki erkölcsben épült,
És alázatossá vált volna kevélybül;

* Sainte-Beuve »A tizenhatodik századi költészet története-»ben, részletesen, nagy tudománynyal és szabatossággal szól azokról az anyagi tökélyesbítésekről, melyeket a költői nyelv Ronsardnak köszön. E költő érdeme, többi közt, hogy a hím- és nő-rimek szabályos váltakozását megállapitotta.

Hazug: igazmondó, buja: mérsékletté
Rima: szűz, kegyetlen: irgalmassá lett-é?
Rabló: alamizsnás? megrögzött bűnének
Útját, avagy egy is, változtatta-é meg?

Valóban erőteljes versek; értelmök teljes, kifejezésök ékes és hatalmas. S ugyanabból a darabból idézhetnék még többet is hasonlót. A keresztyén bölcselet e kora-érett szépsége daczára, a mi a reformatio része Ronsardban, s ámbár némely helyein valódi költő képzeletével, hevével, termékenységével, s irályi ügyességével bír, ez átmeneti költő mind a mellett, a Marot egyszerű költészetének apró tökélyei s a Malherbe magasabb költészete közé állítva, soha sem lesz többé olvasott s példányszerű iró. Mint egy korszak képviselője mindig méltó lesz becsülésünkre s érdemes, hogy tanulmányozzuk.

ÖTÖDIK FEJEZET.

I. Magyarázata a Boileau itéletének Desportes-ról és Bertaut-ról A Desportes költeményeinek jelleme. — II. Bertaut. — III. Malherbe. Az általa eszközölt újítás jelleme. — IV. Életrajzi részletek. Malherbe szellemének jelleme és iránya. — V. Minő változást eszközölt e költő a vers-irás müvészetében? — VI. A nyelv és verselés tökélyesbítése. — VII. Minő példa-adással támogatta Malherbe a maga elméletét?

I.

Magyarázata a Boileau ítéletének Desportesról és Bertaut-ról. — A Desportes költeményeinek jelleme.

Boileau ekép folytatja a költészet történetének vázlatát:

»Hogy e kevély költő * ily magasról bukék:
Desportes és Bertaut már jobban tartózkodék.«

E rövid itélet Desportesról és Bertaut-ról szintoly igaz és találó, mint a Ronsard arczképe; itt sincs egyéb dolga az irodalom-történetnek, mint magyarázattal szolgálni a Boileau verséhez.

* T. i. Ronsard. — Erdélyi J. így adja az első sort:
Megbukván e költő, ki úgy puffaszkodék . . . .

Desportes és Bertaut megijedtek a mesterök röptétől; nem követték őt az ódában; nem biztak magokhoz annyira, hogy kikerülik azt a sorsot, melylyel Horácz azokat fenyegette, a kik Pindárral versenyezni merészkednek. Az annyiféle forrásból összekeresett szók nagy özönéből ők csak válogattak. *Tartózkodóbbak* a tárgyválasztásban, tartózkodóbbak voltak az irályban is. A részletezés, melybe bocsátkozni akarok, meg fogja mutatni, mennyiben vált e tartózkodás a költői nyelvnek hasznára.

Nem vélek túllépni ez irodalom-történet tervén, ha helyet adok benne ily nyilván másodrangú neveknek is. Ha a méltányló felemlítés, melylyel őket Boileau megtisztelte, nem tenné is kötelességemmé, az igazság mellettök szólana. Bizonyos neme a teremtő erőnek van abban az eszélyben magában, mely Desportes-t és Bertaut-t féken tartotta s képesekké tette ellenállniok annak a kisértésnek, hogy Dubartas-t utánozzák, ámbár ez, egy ideig ugyancsak jó hasznát vette annak, hogy Ronsard-t egész a túlságig utánozta. Ők, ha nem idéztek is elő, jeleztek legalább bizonyos visszatérést az ízléshez, a franczia közönségben; megkönnyebbítették a Malherbe föladatát, a ki tőlök tanúlta meg, hogy kell jobban irni mint ők. Valamint a politikai történelemben vannak másodrendű emberek, a kik nélkül bizonyos létező szükséges dolgok vagy nem jöhettek volna létre egyátalán, vagy legalább nem oly könnyen: szintúgy az irodalomtörténetben is vannak irók, a kik azért, hogy lángész nélkül születtek, nem kevésbbé érezték meg, s először bizonyos időszakokban, a készülőben levő haladást s olvasó közönséget neveltek a jövendő lángeszű irók szá-

mára. Így, nyelvünk s irodalmunk első idejében a szónokias krónikások, így a Ronsard két tanítványa is. A politikai történelem kénytelen mellőzni azokat, a kik nem értették meg a rajtok átment eseményeket, a kik sem korukat, sem önmagukat nem ismerték föl; az irodalomtörténet is kizárja magából az oly irókat, a kik vagy valamely lángeszű irónak vagy valamely a ruhabeli divathoz hasonló tünékenységü irodalmi divatnak az egyenruháját viselték.

Ronsard mind a magasabb hangu-, mind az udvar előtt akkoriban oly kedvességben álló játszi költészetre példát adott. Egész sereg apró alkalmi versen túl, körülbelöl hétszáz sonettje * bizonyítja, hogy meglehetős jó képpel alkalmazkodott az olasz divathoz. Desportes, a ki hat évvel volt idősb Bertaut-nál,** a Ronsard példáját követte az udvari költészetben; vagy jobban mondva, visszatérve Mellin de Saint-Gelais-re, annak a modorát utánozta, ugyanazzal a szeretetreméltósággal s hasonló szerencsével is. De a Saint-Gelais modorát a Ronsard tudós költészetének befolyása alatt s annak tanai szerint tökélyesbítette.

Egy költő a tizenhetedik század első éveiben, Des Yveteaux,*** tanuja az ízlés ama visszahatásának, mely

* S ez még mérsékelt szám, ahhoz a két vagy háromezerhez képest, a mennyit egy akorbeli másik költő, Le Virblaneau, Ofayel ura, az irodalmi divatok uszályhordója s azoknak egész eszeveszettségig túlzója, irt.

** Született Chartres-ban 1545-ben. Desportes 1601-ben halt meg.

*** Született Falaise környékén, 1560-ban; Párisba jött a IV. Henrik uralkodásának a végén, nevelője volt a vendôme-i herczegnek, azután a trónörökösnek, a későbbi XIII. Lajosnak; elbocsáttatott az udvartól 1611-ben s meghalt 1649-ben (89 éves korában.)

Desportes-nál nyilatkozik, így szól Desportes-ról, összehasonlítva a Ronsard iskolájabeli költőkkel:

Mikor a magas ég szép lányi, a Múzsák,
Lángjokat csak kevés szellemekbe' gyújták,
Szűzi szerelmöknek első ihletetti,
Frankhontól bámulva önték kincsöket ki:
De tökélyes, elsőbb, semmi nem lehetvén,
Nem mehettek bátran a töretlen mesgyén;
Utódaik könnyen haladtak előre,
Általok az ugar fel levén már törve.
Mikor Frankhonnak még oly kevés volt szava:
Ki beszélni tudott, már az tudós vala.
Képezni s csiszolni nem lehet egyszerre:
Választás ott van, hol már nagy a szók serge.
Az ő dicsőségök azért teljes volna:
Ha tárgyukhoz mindig simult voln' a forma.
De versökből sokszor hiányzott a szépség,
Mint testből, ha nincs más rajt' csak a nyers épség.
. . . . . .
E zavar bajából csak Desportes mente ki,
Hogy nyelvünk szabatos: azt köszönjük neki.*

Ez itélet helyes, leszámítva a dicséret tulzását, a mitől nem marad ment az egykoru bámuló, ki nem is tartózkodik a Desportes költészetét, mindjárt alább, a tejúthoz hasonlítani. Des Yveteaux azonban csak az irodalmi közvéleménynek adott kifejezést. Ronsard után, a ki *sok szót* vett használatba, Desportes már *válogatott;* megszabadította a költői nyelvet a mindenféle nyelvből összeszedett lim-lomtól, szabályokat próbált adni, ha nem birta is szabályozni a nyelvet magát, mint Yveteaux magasztalólag állítja.

* Elégia, Desportes müveinek egyik kiadása (1611) előtt.

Akár tartózkodó félelemből, a Ronsard által elkövetett eszélytelenségek következtében, akár mert jobb ízlése volt, beérte azzal, hogy szabatosabb s választékosabb legyen az udvarias kifejezésekben. E haladás nem csak külső; a nyelv nem tökélyesbülhet, ha az eszmék nem tisztábbak, szabatosabbak s finomabbak.

Költeményeinek alaphangjában s keretében, Desportes hiven követi Ronsard-t. Ronsard, *Szerelmei* első könyvét Cassandrához intézte, a másodikat Máriához. Neki is volt *Szerelmei* első könyve Diánához s a második Hippolytához. Az újítás csak abban állott, hogy még egy harmadikat is irt Cléonice-hez s egy negyediket, *különböző*, meg nem nevezett, *szépekhez*.

A Diánához intézett könyv tele van azokkal a gyötrelmekkel, melyeket e hölgy hódoló szolgálatában szenvedett; a mint maga naivul mondja:

»Kiállt keserveim papir-naplója ez!«

Diána a féltékenység összes kinait éreztette vele. Féltékeny a *vízre, melyben kezeit mossa*, az álomra, *mely lezárja szép szemeit*, a szélre, *mely szép fürtei közt játszadoz*, s oly *kiváltságokat* vesz magának, melyeket ő nem nézhet nyugodtan. Gyanakszik azon emberek ruháinak *színére*, a kikkel hölgye találkozik. Ha feketébe vannak öltözve: jele, hogy Diána megszomorította őket valamivel; ha testszínbe: vallomás, hogy szenvednek; a zöld vagy kék, reményök vagy féltékenységök kifejezése.

»Félytékenység a kék, a tenger színe az.«

Ily keserves szolgálatban töltött négy éve után azt mondja, hogy

Kedvét mindentül elvevé e gyötrelem . . . . .
S hogy szenvedélyeért ily rosszul fizetett:

kigyógyult belőle. De alig nyerte vissza eszét, ismét elvesztette azt Hippolyta után:

Mint fáklya, a melyet alig oltottak el,
Ha hozzá tűz közelg, megint új lángra kel;
Még meleg szívemben lángot vet a zsarát
Meglátva szemedben az ég fénysugarát.

Desportes második szerelme csak oly rosszul jutalmaztatott, mint az első s végre szakadásra vezetett. Ez a Hippolyta, a ki száraz szemmel nézhette míg ő reménytelen tűzben ég, olyan, mondja, mint Néro, a ki hidegen nézi Róma égését. Önmagát pedig *sashoz* hasonlítja a szerelmesek közt. Miért? mert mint a sas merően tud a napba nézni, ő is merően tudott nézni a Hippolyta szemeibe.

Nem szerencsésebb Desportes a *Cleonice szerelmei*ben sem, mely szinte hasonló véget ért, sem *különböző szerelmei*-ben, melyben a vágy gyötrelmeit festő számtalan vers közt egyet sem olvasunk a viszonzott szerelem édességeiről. Ez utolsó gyűjtemény bevezetése így szól:

Annyiszor megbukva szerelem dolgába',
Annyi különböző szépséget szolgálva,
Annyit küzdve, tűrve, bút bajra tetézve,
Végre azt reméltem, Ámor hű vitéze,
Hogy miután érte ontám legjobb vérem',
Obsitom', sérültnek, kiadja vezérem,
S nyugalomba enged ép észszel vonulnom.
. . . . . .
Csak szerettem mindig, mindig szeretetlen;
Soha nem aratva, másoknak vetettem,
Kiszenvedtem minden válásban a halált,
A kétségbe'sésnek szívem csak ellenállt,
És kínját éreztem ama reménységnek,
Mely azonnal elszáll, alig érkezék meg.

Téptem magam búban, önvádban, dühödten;
Hogy magamnál jobban egy csalfát szerettem!
Voltam bősz, féltékeny, eszeveszett voltam;
Szívemen jég-kéreg, szemeim lángokban;
S ha lehet képzelni még ismeretlen kínt,
Úgy tetszik nekem, hogy én átszenvedtem mind;
Pedig mind csak árny volt . . . . .

De ne siessünk szánakozni szegény Desportes fölött! ő oly boldog, hogy szenvedhet, hogy semmitől sem fél jobban, mint gyötrelmei megszünésétől:

Egész raktárt tartok gondok- és kínokból . . . .
Ezt éjjelre tartom, ezt pedig nappalra . . .
Gyötretlen maradni sehogy sem akarva.

Meg is köszöni, nem tudom melyiknek, a *különböző szerelmek* tárgyai közül, hogy hűtlenebb mint Diána, kegyetlenebb mint Hippolyta, csapodárabb mint Cleonice:

Határtalan' vagyok adósod, asszonyom,
Szerelmedért, hogy e boldog kín súlya nyom . . .

Desportes az anjoui herczeg, a későbbi III. Henrik, szolgálatában állott, a ki, mikor király lett, jótéteményekkel halmozta el őt. Mikor e fejedelem a lengyel trón elfoglalására indult, Desportes-ot bízta meg, hogy rímekben búcsúzzék el nevében az udvarhölgyektől kiket eltávozása kétségbe ejtett. A költő még túlzottabban festette a megrendelt fájdalmakat, mint a magáéit. A többi közt azt mondatja az anjoui herczeggel:

Ki fakaszt szememből árját tenger-habnak:
Hogy e búcsú-vétnél én abba fuladjak?

E költészetben minden csak a szerelem kinjai körül forog; csupa méltatlan bánás, csupa szorongattatás; sem

szünet, sem végelbocsátás abból, a mit ez iskola költői a »szerelem szolgálatának« neveznek. Egyébiránt e kétségbeesések hozták meg szerencséjöket. Desportes bizonyára ezeknek köszönhette javadalmait s talán Bertaut is séez-i püspökségét. A képzelt szerelmekben való szerencsétlenség a legbiztosabb jogczim volt az egyházi tisztségekre és javadalmakra; azért őrizkedtek is, nehogy szerencsések legyenek a szerelemben.

De a renaissance által csiszolt franczia szellemnek is volt része a Desportes költeményeiben: némely kecses és szellemes részletben ismerek rá. Szellemmel, vagy is csipős modorban kifejezett helyes eszmékkel, épen nem ritkán találkozunk bennök. A kecs ritkább; értem alatta az egyén saját személyes érzelmeinek gyermeteg kifejezését, mikor valamely képzeleti tárgy megelevenitése végett, a korabeli szerelmi költészet kiszabott mintáihoz, önmaga-érezte fölindulásokat vegyít.

Az olaszok utánzásának a rovata alá esnek azok a kétségbe-esések, a tűz és jég ama váltakozásai, azok a szegény, elgyötört szivek, melyeket

> Ezer nyíl szegez át, omló vér ellepett,
> A pillantásoktól gyújtott tűz közepett ....

a »villámontó szemek által feldúlt« annyi élet, ezek a »szemek, melyekbe a szép nap minden este bezárkozik«, ezek a »gyógyíthatatlan sebek«, s a szerelmi vértanuság mind-e részletei:

> »— halálos félelmek,
> Gyötrő szorongatás, örök ijjedelmek,
> Igaztalan szigor, dühös indulatok,
> Harag, szemrehányás, irígy sugallatok . . .«

csupa hiába való versenyfutás, melyben — mondja Desportes nagy őszinteséggel, egész lelkét eljátszotta.

De a tiszta ihletnek köszöni nehány költeményét, tele szelíd érzelmekkel, melyek maradandók lesznek a gondolatok igazsága s a finom és édes nyelv ujdonsága által.

Vezeklésül annyi szerelmi hiába valóságért, Desportes is, a Marot példájára, de egészen más szellemben, lefordította a zsoltárokat. Forditása többet ér a Maroténál, nyelve nem marad annyira alattok az eredeti szépségeinek. De mégis középszerű munka, s ha mindamellett érdemül kell betudni Desportes-nak: nem annyira költői jogczimen, mint vezeklés czimén.

II.

Bertaut.

Bertaut* némi tájékozó adatokat nyújtott első költői kisérletei felől, a mik támpontul szolgálhatnak méltánylására. Ronsard-t olvasva kezdette érezni, hogy ő is költő; még akkor nem volt tizenhat éves. Később a Desportes kecsességétől vonzva, megkisérlé őt utánozni.

»Én balga, nem vevém először észre se'
Müvészetének hogy miben rejlik kecse,
Mert mi sem oly nehéz, ha irni készülünk,
Mint az a könnyüség mit benne becsülünk.
De hozzád** térve meg, s azt vélve, tégedet
Utánzanom hiú fáradság nem leend,

* Született Caenben 1570-ben, meghalt 1611-ben.

** T. i. Ronsardhoz; az ehhez irt »Halotti dicsköltemény«-ből.

Mintául vettelek — de most érzem csupán
Hogy versem durva réz, aranyaid után.

Bertaut, fiatalkori verseiben, csakugyan Desportes-t utánozza; érett korában a Ronsard tudós költeményeit. Amaz előbbiek gyüjteménye stanzákból, sonettekből, udvari ünnepélyekre irt alkalmi versekből, panaszokból, imakönyvekre és keztyükre irt emlék-sorokból (a Saint-Gelais példájára) s más hasonló semmiségekből áll. Mint minden fiatal emberen megesik, Bertaut is azt a költőt utánozta, a ki akkoriban divatban volt, s a ki legközelebb volt hozzá. Később a magas költészetre Ronsard által adott példányokig emelkedett; s ez javára vált, mert e nemben adott nehány oly költeményt, a mit Malherbe is méltónak talált az elismerésre, épen akkor, a mikor Ronsardra és Desportesra keresztet húzott.

Költeményei tervében több átgondoltság, a tudományosság mérsékeltebb alkalmazása, a szók jobb megválasztása, egyöntetűbb hang: ime a haladás Bertaut második gyüjteményében.* Haladás a szerkezetben és az irályban, egy izléssel biró ember munkájának gyümölcse inkább, mintsem merész és termékeny szellem által nyitott új ere a költészetnek. De oly korban, mikor az egyéniség nagy ereje még a legizetlenebb költeményeken is érezhető, mikor még a hanyatlási korszakkal közös hibák is csak az ifjuság túlzásai: Bertaut e tanulmánya néha erélyesen nyilatkozik s szilárdabbá teszi a mit helyreigazít. Úgy képzelem, hogy ha Malherbenek itélete

* E második gyüjtemény tartalma: a zsoltárok átirata (paraphrasisa), gyászénekek, fejedelmi halottakra, s különböző darabok, előkelő állásu egyénekre.

enyhébbé válik néha, ez az oly versekért történik, mint a következők, a szent Lajos igazságosságáról:

Látva, mikép tárnak a visszaélések
Tág kaput a rosznak, és a megveszésnek,
Hogy a jog mitsem ér s a bűn nem bünhődik....
. . . . . .
Hogy a részrehajlás, álarczban, merészen
Ül birói széket a letiprott észen;
S fontján az igazság nem méri a jogot
Csak a pörösöktől hozott ajándokot;
Hogy a tudatlanság fő-polczokon fénylik...*

Alább, a szent király emberszeretete nem kevésbbé szerencsésen ihleti a költőt:

Sok király győzelmes fegyverrel kezében,
Szerez dicsőséget s uralmat sok népen;
Sok, szent törvényekkel vakmerőket fékez,
S bölcseség emlékét kapcsolja nevéhez,
S vagy béke müvével, vagy harczczal, a földi
Dicsőség legmagasb mértékét betölti:
De nem fordúl kevély szemeik fehére
A nyomorúlt porban heverő szegényre,
Es eszökbe sem jut: e nyavalyás testbe'
Hogy maga a Krisztus nyög előttök, esdve,
Elgyötörve éhtől, szomjtól, lábaiknál....

Szent Lajosban e szánalom élt; félretett javaiból segíti

A szegény özvegyet, a ki sirva érzi
Hogy kisdede is csak nyomorát tetézi;
Foglyokat kiváltja; s az eladó szűznek,
Ki szegénység miatt fejére nem tűzhet
Menyasszonykoszorut, csak hervad buvába,
Hozományt ad ő, hogy nyiljék ifjusága....

* Panegyrique de saint Louis (dics-költemény Szent Lajosról).

Erőteljes ékesszólás hangja nyilatkozik azokhoz a királyokhoz intézett intelemben is, a kik adókkal nyomorgatják alattvalóikat, a kik »a nép vérét arany billikomokból iszszák«:

»Gonosz pásztorok ti, kik a nyájt nyúzzátok!
S nyomorult bőréből lesz arany ruhátok!
Azt hiszitek: az ég, mely önkényt nem enged,
Türelmes nézője lesz a tieteknek?
Nem! halomra dönti zsarnoki kényetek',
Alattvalóitok' költi ellenetek,
S büntető haragja, mely trónokat tipor . . .
. . . . . .
Büszke pálczátokat bűnös kezetekből
Ki fogja csavarni s hatalmatok megdől.
Vagy a rosz tanácsok és hizelgők minden
Gonosz praktikáját csúffá teszi menten,
Hogy kezeitekben elolvad az arany,
S többet nyelve többre éheztek untalan!«

Máshol ismét a gyönyörről szólva, melyet szent Lajos az Irások olvasásában talált, s a szent könyvek iránti tiszteletét összehasonlítva azzal, melyet Nagy Sándor a Homér költeményei iránt tanusított, így szól:

»Mint egy drága kincset ugy tartá, betéve
Illatos czédrus- és szin-arany szekrénybe',
Nevezé gyönyöre égi virágának,
Erény ösztönének, vétek zablájának.
S ha az ország gondja egy kis időt engedt:
Nem szentelheté azt magasb örömeknek,
Mint annak, hogy e szent tanúlmány gyümölcse
Isten-félő szivét malaszttal betöltse.«

Csaknem az egész dicsköltemény ily hangon van tartva. Eszméi választékosak, többnyire emelkedettek; a kifejezés mindenütt gazdag s erőteljes. Megérdemli az elolva-

sást, nem csak keletkezése koráért, hanem a magasztalás igazságáért is, mely átalában megfelel a történeti igazságnak; némely helyének keresztyéni kenetéért, s azért is, hogy nyelve erőteljes és egészséges. S mind a mellett sem olvassák, sőt talán még czímét sem ismerik. De méltatlan feledés-e ez, s a félreismert dicsőség igényét támasztani van-e ok? Távol legyen. A Bertaut gyűjteményének legnagyobb szépségei is csak indokolják s megerősítik a Boileau ítéletét. E költő érdeme nem annyira abban áll a mit *adott,* mint inkább abban a mit *elkerült.* Eszélyesebb volt, mint feltaláló; s még az általa eszközölt javítások után is, melyek méltóvá tették őt a Boileau *költészettanában* való megemlítésre, még sokkal többet kellett volna tennie, hogy az a mit tett, az elismerésnél többet érdemeljen. Az még édes kevés, hogy tartózkodóbb volt Ronsardnál: nem csak tulzásait kellett volna, őt utánozva, elkerülnie, hanem magát a költészet igaz képét visszaállítania, melyet annak tanai és példája egészen elferdítettek. Egyszóval nem javítnia, hanem meg kellett volna őt tagadnia. Az erre irányzott igyekezet sikerülése volt megalapitandó az első maradandó költői dicsőséget: s ez a dicsőség a Malherbe-é.

III.

Malherbe. — Újításának jelleme.

Boileau mint eseményt üdvözli a Malherbe érkezését.

> Végtére jött Malherbe, az első franczia,
> Kinek versében zeng igaz kadenczia.
> Itt minden szó helyén, mindannyiban erő,
> Múzsájával szoros szabályt követtet ő.

E bölcs iróval a nyelv úgy kikészüle,
Hogy rossz hangot sem hall az embernek füle.
Stanzái sok kecsesel tudnak szállongani,
Egy sor a másikba nem mer átugrani.
Törvénye mindennek van, s e biztos vezér
Korunk iróinak példányul sokat ér.
Kövessétek nyomát, ő szüz tisztán ira,
Nézvén jól érthető szép fordulásira.*

Ez itéletben minden nyomós; minden szó a szeg fejét találja. A vers-irás mesterségének az elmélete ez, a mint Boileau, az egész tizenhetedik század nevében fogalmazta. Mérlegeljük minden kifejezését: többre megyünk vele, mintha valamely hiú s felesleges szabadságot igyekeznénk érvényesíteni, a melylyel Malherbe vagy Boileau nem gondoltak. A müvészetben, csak úgy mint az erkölcsökben, sokkal szükségesebb a fegyelmet, mint a szabadságot támogatni és sürgetni.

Emlékezzünk csak a Ronsard iskolájának a túlságaira, melyeket Bertaut és Desportes félénken igyekeztek igazítgatni. Du Bellay a régiség utánzására hivta fel költőinket, Ronsard ezt anyagi utánzás értelmében vette; másolta annak formáit, megfranciásította, a menynyire birta, vagy akarta, a régi nyelveket. Az utánzás valódi fordítássá vált. Szószerint vette az alj-nép (profanum vulgus) ama megvetését, melylyel Horácz dicsekszik, s hogy hozzáférhetetlenné tegye annak a költészetet: tudákos szavakkal rakja tele, melyek tüske-sövénykép óvják meg azt a tömeg pillantásaitól. Híven tartva magát egyébiránt a Du Bellay elvéhez az új-kori irók utánzá-

* Boileau költészettana. I. én. 131—142. s. (Erdélyi János fordítása, kevés igazítással).

sában, az olasz iskolának is hétszáz sonettel fizette le a hódolati adót.

A mi a nyelv-gazdagítás eszközeit illeti, a görög és latin eredetű szókon, a mester-műszavakon, a nemesség mulatságait s gyakorlatait illető szavakon kivül, még valamennyi tájszólástól is kölcsönzött szavakat, hogy belőlök a franczia nyelvet megalkossa, épen mintha egy államférfi valamennyi hűbéri intézményt feltámasztott volna, hogy belőlök alkossa meg a királyságot. Ez elméletnek az lett az eredménye, hogy az egész költészetet a tudákosságba helyezte s a versirás mesterségéből csupa gépiességet csinált.

Hogy ezt a nagy művészetet igazán megalapítsák: vissza kellett adni a franczia szellemnek a függetlenségét, s fel kellett szabadítani a régiség babonájától ép úgy, mint az új-kor egyenruhájától, Pindártól csak úgy mint Petrárkától.

Egységes, átalános nyelvet kelle teremteni a királyság székhelyén, s miután az állam a hűbérségek romjain épült, a nyelveket is a tartományi tájnyelvek romjain kellett fölépíteni.

Ismét népszerűvé kellett tenni a költészetet, meg kelle kedveltetni a nagy közönséggel a müvészet tiszta gyönyöreit és komoly tanulságait; s a még osztályokra szakadt országnak oly nyelvet kellett találni, mely sem a felsőbb osztályok kényességén alul, sem a tömeg értelmiségén felül ne álljon, közös nyelvet az udvarnak, a városnak s a népnek.

Ez átalános újítás után, véghez kellett vinni a megújhodást a részletekben is, a minek Desportes és Bertaut is áldozatul estek, mert tartózkodásuk félénkséggel ve-

gyült, s jelességeik tele voltak hibákkal. Nem arra volt már szükség, hogy a Ronsard túlzásait küzdjék le, — ez már nagyon is könnyűvé vált —, hanem hogy két tanitványának választékosabb nyelvében, szórendében, verselésében azokat a rejtett hibákat feltalálják, melyekre őket az újítás tartózkodó szerénysége vezette. Meg kelle teremteni a részletek birálatát, s bizonyos tekintetben fölfedezni az ízlést mely nem egyéb, mint az elmemüvek részleteire alkalmazott itélet.

A népszerűség s köztetszés birtokában levő költészeti forma ellen nem lett volna elég csak elméleteket állítani szembe; példányok által kellett új szabályokat szentesíteni.

Ezt tette Malherbe. S e szerep nagyságának és szükséges voltának az érzete mondatja Boileauval, az igazság oly hangnyomatával:

»Végtére jött Malherbe! . . . .«

IV.

Életrajzi részletek. — A Malherbe szellemének jelleme és iránya.

Malherbe, mint minden újító, azon kezdte, hogy utánozta, a mit át akart alakítani. Elődei hibáinak gyakorlatából tanulta meg, kijavítani azokat. Első költeménye, melyet közrebocsátott: *A szent Péter könnyei,* Tansillo olasz költőből van utánozva. Mind a mellett nehány erőteljes hangu részlet, s az erős és szabatos kifejezések, a verselés hangzatossága, s bizonyos emelkedettség, minővel az addigi költészet nem bírt, már je-

lezték ama szép ódák, a magasb költészet első mintái, iróját. Malherbe egyébiránt az udvarnál kedvelt műfajok mindenikében megpróbálkozott. Írt stanzákat, sonetteket, zsoltárokat, elődei példájára, de jobbakat, mint a legügyesebbik azok közül. Egy ódáját, melyet Duperron bibornoknak felolvasott, IV. Henrik előtt is említésbe hozták. A király megtudta Des Yveteauxtól, hogy a normandi nemes, kinek a verseit Duperron annyira dicsérte neki, Párisban van; magához hivatta s kérte, hogy irjon egy imát limousin-i útjára. Annyira meg volt elégedve azzal, mikor elkészült, hogy Bellegarde urral a költőt házába és zsoldjába vétette.

Ez akkor már ötven éves volt. E korig mit sem tudunk életéről, legfőlebb, hogy oda hagyva atyját, a huguenottává lett caen-i* nemest, a Provence-ba ment s az ottani nagy-prior, Angoulême-i Henrik szolgálatába állott. Bele keveredett a vallási háborúkba. Ha Racannak hihetünk, egy összecsapáskor megtörtént vele, hogy Sully-t oly erősen nyomta két vagy három lieu-nyira vissza, hogy ez azt neki soha meg nem bocsátotta; s ez lehetett az ok, a miért Malherbe csak oly középszerű állást foglalt el a IV. Henrik udvaránál.

Lett légyen bármikép, tény, hogy attól az időtől, mikor Párisban telepedett meg, vagyis 1605-től kezdődik újítói s költői kettős munkássága, adva szabályt és példát, de gyakrabban az elsőt mint a másodikat. Ezt folytatta 1628-ban bekövetkezett haláláig, s úgy halt meg mint nyelvész, utolsó szava is az levén, mondják, hogy ápolónéjának egy nyelvtani hibáját kijavította; műveinek kis gyűjteménye, de roppant befolyása maradt utána.

* Itt született Malherbe, 1556 közül.

Jelleme, kora, sajátságos lángelméje, mind felségesen illettek a feltétlen uralom ama neméhez, melyet húsz éven át gyakorolt. Letette a maga próbáját mint katona-ember, s nem illett rosszul ahhoz, a ki a »szótagok zsarnokává« — a mint Ronsard iskolája-beli költők nevezték — volt leendő, hogy becsülettel viselte a kardot is. Malherbe egy nemes ember büszkeségével s bátorságával bírt. Még a hódító normannok fajából származtatta magát s véralkata nem hazudtolta meg nagyralátását. Vitatkozó, támadó s oly merész volt, hogy hetvenkét éves korában meg akart verekedni, de Piles lovaggal, a ki a fiát párbajban megölte. Legszebb költeményeit akkor irta, mikor túl volt már a férfikoron, mikor a képzelődésnek nincs már füstje, az ész szakított az ábrándokkal s az ízlés nem haboz bizonytalanúl; ily korban irta Bossuet is gyászbeszédét Condé herczeg fölött. Malherbe-t jelleme a műbirálat felé vonzotta; ő nem tudott megelégedni a látszattal, sem eltűrni a kétértelműségeket; élénk, szenvedélyes, maga oly szabatos beszédü, hogy másoknál sem tűrt el semmi homályosságot; társalgásában — Racan szerint — oly heves, hogy minden szava talált; alkudozni nem tudó semmiben, a mi a művészetre tartozott; még a barátságot is kész koczkáztatni, nem egy élcz —, hanem egy hasznos igazság kedvéért — tanuja Regnierrel a Desportes unokaöcscsével való összezendülése, a kit pedig mind a többinél jobban szeretett, de a ki előtt nem hallgathatta el, hogy egy jó levest többre becsül a nagybátyja verseinél.

Példáinak tekintélye, hitele az udvarnál, szellemének élénksége s határozottsága, csakhamar tanítványokat szereztek neki. Mintegy új hadtest (brigade) csoportosult

körüle, hadat izenve a Ronsard-énak. A haditerv abban a hat vagy hét székkel ellátott kis szobában állapíttatott meg, melyről az életrajz-irók annyit beszélnek, s a hol Malherbe minden este összejött fiatal barátaival, a többi közt Maynard-val és Racannal, a kik után szintén maradt nehány költemény, mesterökhez méltó. Összejöveteleiken maga elnökölt, s e kiváltsághoz oly szivósan is ragaszkodott, hogy mikor inasa egy ízben valami parlamenti (törvényszéki) elnököt jelentett be, így szólt: »itt nincs más elnök, mint magam.« Itt vitatták meg a versirás mesterségének minden részletét; felülvizsgálták a divat itéleteit s előkészítették az utókoréit. S Malherbe kérlelhetetlen éleselműséggel és feltétlen kritikai érzékkel letépve a Ronsard múzsájának ó-kori álczáját, megtámadva a Desportes édeskés modorát, itt mondta ki azokat a döntvényeket, melyek aztán künn a nyelv és az izlés törvényeivé váltak.

V.

A versirás mesterségében Malherbe által eszközölt változtatások részletezése.

Malherbe egyenként vette kezébe s tördelte szét a Ronsard által emelt épület darabjait.

Ez iskola ferdesége abban állott, hogy azt utánozta az ó-kori költészetből, a mi benne a legsajátabb s leginkább helyi jellegű. Ronsard, a Pindár módja szerint, a strophák, antistrophák és epodok hagyományos alakjában irta az ódákat. Baïf annyira ment, hogy franczia

verseket a régi klassikus mértékekben irt. Mind azon voltak, hogy a régiségtől a ruhát vegyék kölcsön, de nem vették figyelembe, vagy meg sem látták azt, a mi köz benne minden korral, s a mi valóban feltalálható benne, de nem utánozható. Különcz alkotásaikban összekeverték Francziaországot és Jupitert, a divatos személyesítéseket s a pogány istenségeket. A régi nyelvek szavai és kifejezés-módjai közt azokat választották ki a legnagyobb előszeretettel, a melyek legtávolabb állanak a mi nyelvünk szellemétől. Mikor a görög és latin között kellett, a *lélek* eszméjére, tudós szót választani, Ronsard az *entéléchia** görög szót választotta, mint tudósabbikat, s mivel semmi hasonlatossága se levén a mi nyelvünk szavaihoz, nem tette ki annak, hogy a tömeg által is megértessék.

Malherbe először is a külszínes tudósságot s a szolgai utánzást támadta meg; s hogy annál sikeresebben küzdhessen a régiséggel való visszaélés ellen, alig is ajánlotta annak használatát. Pedig maga nagyon jártas volt abban. Fordításai Titus Liviusból és Senecából eléggé bizonyítják ezt. Horácz költeményeit, irja egyik életirója, dolgozó szobájában, öltöző asztalán, vánkosa alatt tartotta; olvasta, ha a városban s ha a zöldben volt; breviariumának nevezte. Egyébiránt a latinokat elébe tette a görögöknek, részint a Ronsard iskolája iránti ellenzésből, részint azon magasb okból, mert átlátta, hogy a franczia, történelmileg s erkölcsileg a rómainak a leánya. Hogy Pindárt nem becsülte eléggé, onnan van, mert előtte állott, mily mélyre sülyesztette e költő utánzásának túlsága Ronsard-t; s hogy Seneca-t

* *Εντελέχεια*, czélra-, tökélyre-, befejezettre törekvő. (Ford.)

többre becsülte, mint kellett volna, e gyöngeségben osztozott a tizenhatodik század második felének valamenynyi irójával, a legkitünőbbiket, Montaigne-t is bele értve.*

A Ronsard s iskolája szemeiben semmi sem volt oly szép, mint a keresett és túlfinom tudományosság, a különösségeken kapó tudákosság. A dicsőség pálmája azé volt, a ki leghomályosabb tudott lenni s legtöbb dolgot adott a magyarázóknak. Innen a Dubartas nagy sikere, kinek költeménye**, minden nyelvre lefordítva, magában Ronsard-ban is méltó irigységet ébreszthetett. Malherbe nagyon durván bánt ezzel a tudossággal. *Vaskalaposság, latinosság,* mondá a szertelen tudományosság ez önhittségére. S egyszersmind erős kézzel jelölte meg a határt, a meddig a franczia költészet tudóssága terjeszkedhetik. A régiség hagyományai közül ő csak a legnépszerűebbeket alkalmazta, s a hitregéből úgy, mint a történelemből csak oly neveket vett át, a miket mindenki ismert. Biztos érzéke mind abból, a mit emlékébe gyüjtött, ki tudta választani azt, a mi bizonyos értelemben, közös tulajdona a régi s az új világnak, a mi folyvást kikerülhetetlenül szövődik az új eszmék közé. »Ő meggazdagodott — mondja helyesen Godeau a régiek zsákmányából; de nem imádta bálványaikat.«

A képleges (allegoriai) modor iránt, mondja Racan, ellenszenvvel viseltetett. Régnier egy elégiát irt IV. Henriknek, a melyben Francziaország a Jupiter trónjára hág s ott panaszkodik helyzete fölött, melybe a Líga sodorta. »Ötven év óta, hogy Francziaországban lakom, — mondá

* Ennek fő-okai a következő fejezetben lesznek érintve.

** *L'oeuvre de six jours* (Hat nap munkája).

erről Malherbe — nem vettem észre, hogy Franczia-ország csak egyszer is felkelt volna a helyéből«. Igazságosabb mint szúró gúny. Malherbe egyébiránt a képekkel való *visszaélést* gyülölte csak. Átalában a képeket miért és hogyan kárhoztatta volna, holott maga is oly szépeket alkalmazott?

Azt kivánta, hogy a költő ne emészsze föl erejét e hiú munkában, s hogy a költészet, mint a próza, csak a valódiság kifejezője legyen. Bámulatos tapintat oly országban, mely nem hagyja magát képek által megcsalatni, s a hol a költészet e neme soha sem sikerült igazában. A képek még nem eszmény; többnyire nem egyebek, mint azon való mesterkedés, hogy lehessen a nagyon is köznapi valót ékesebbé s rendkivülivé tenni; a franczia eszmény: a valódiságban való választékosság. Malherbe csak ezt szerette.

Petrarkát sem kimélte jobban, mint Pindárt. Emennek az ódáira azért haragudott, mert mintákul szolgáltak a tudós költészetnek; amannak a sonettjeire azért, mert őket okolta a szerelmes költészet izetlenségeiért. Talán azért az adóért is neheztelt Petrarkára, a mit maga is fizetett a petrarka-modornak. Az egykoru olasz költőkkel úgy bánt, mint saját franczia elődeivel. Akkoriban a legdivatosabb közöttök, Marino lovag, epigrammokkal bosszúlta meg magát; de a Malherbe részén nem csak a nevetők voltak, hanem egész nemzete.

A költészet lényegén tett eme változtatásoknak ugyanannyi újítás felelt meg a nyelvben is. A tudós költészet bukása maga után vonta a Ronsard gréco-latin nyelvének a bukását is; az olaszok utánzása elleni harcz megfutamította a Desportes kicsinykedéseit s homályosságait is.

De a fődolog volt a tájszólások kiküszöbölése. Malherbe megtisztította tőlök a költői nyelvet. Kicsúfolta a Ronsard vendôme-i szólamait. Dicsekedett vele, hogy kiirtotta az udvar gascogne-iságait, a melyek IV. Henrik kiséretében csúsztak be oda. Azt mondta, hogy csak a szent János-téren beszélnek jól francziául: a mi egy alapjában igaz gondolatnak a túlhajtása. Hol találni, valóban, a jó franczia nyelvet, ha nem Francziaország szívében, Párisban? s miután az udvar felváltva olasz, gascognei vagy spanyol volt, ki beszélhetné a nemzeti nyelvet helyesen, ha nem a párisi nép, mely nem változik, mely a legfrancziább elem egész Francziaországban? A nép nyelve nincs alávetve a divat változásainak, az mindig a szenvedélyek természetes nyelve marad.

Malherbe a nyelv egységét sürgette, oly országban, melynek sikerült kivívnia a politikai egységet. Következetesebb levén Ronsardnál, nem igyekezett fenntartani a bűbéri tartományiságot a nyelvben, mikor azon örvendezett, hogy megszünt az államban.

A franczia szellem egy párisi lakos alakjában, kimüvelve a régiség erős fegyelme által, de megtartva függetlenségét s egyéniségét; a szentJános-téri franczia nyelv, mely nincs kitéve annak a veszélynek, hogy a vaskalapos tudákosság s az idegen-utánzás megvesztegesse: ime a Malherbe eszménye! Így értelmezte s fejtette ő ki a Du Bellay elméletét, így állította helyre a Ronsard által felforgatott rendet.

VI.

Részletes újítások a nyelvben, s a verselés tökélyesbítése.

Nem volt még elég, hogy e kiváló szellem megszabadította a franczia költészetet a régiség bálványozásától s az idegenek utánzásától, a képek hajhászatától, a szőrszálhasogatástól s a tudákosságtól, részint az által, hogy fölmutatta a franczia nyelv eszményét, a régiség által kiművelve s a párisi nép nyelvén beszélve, részint az által, hogy a mi fő dicsősége, összekötötte a példát az elmélettel. Hogy a költészet ez iránya biztosítva legyen, szükséges volt e nagy általános szempontokat közkeletüekké tenni a részletes műbirálat által, mely kiképezze a közönség izlését, s olvasókat teremtsen azoknak a remek műveknek, melyeket a franczia szellem ez úton lesz létrehozandó. Ez egész tanfolyam árát Ronsard és Desportes adták meg. Malherbe az előbbit egészen, az utóbbit is csaknem egészen feláldozta az új tanok oltárán. Nagy kár, hogy Ronsardnak az a példánya, melyet Malherbe sajátkezüleg húzogatott s jegyezgetett meg, elveszett. De legalább Desportes megvan. Nem minden jegyzet, a mit reá tett, egyenlő értékü, némelyiken nagyon is mégérzik a szótagok zsarnoka. Minden újító ily túlzásba esik. De legtöbbször mégis a szög fejét találja.

Malherbe épen nem kiméletes kézzel jár el. »Páratlan ostobaság!« mondja Desportes egy helyére. Ugyanannak egy stanzákban irt darabjára: »Ez az egész költemény oly együgyű s gyermekes, hogy nem érdemel birálatot.« Egy kifejezésre: »ez a kifejezés (frázis) lati-

nos; francziául így kell mondani: . . .« Egy másikra: »Felséges frázis!« itt a szótagok zsarnoka gúnyolódik. Másikra: »Ebben nincs józanész.« Ismét másikra: »Ostoba s nehézkes.« Egy latinizmusra: »A latin nyelv használja e jelzőt; a franczia nem.« Egy fenhéjázó kifejezésre: »Ez megcsalja a világot, de nem ér érőt.« Egy petrárkizmusra: »Ebben nincs józan ész, az olasz engedelmével, a kiből véve van.« Egy másikra: »Hangzatos üresség, olaszból véve, a hol szintén nem ér többet mint a francziában.« Egy rosz rímre: »Gascognei és provence-i rím, de nem franczia«* s száz más hasonló: *különös libagágogás, együgyüség, izetlenség, vaskalaposság, rossz, nagyon rossz, silányság* stb. nem igen udvarias birálatok, elismerem, de találó voltuk annál bámulatosb, minél nehezebb volt igazán látni a köztetszés gőzében, mely a rossz költészetet pártolta.

A kinek van bátorsága s türelme, nem csak futólag lapozgatni a Desportes költeményeit, hanem behatolni ez akkor oly divatos költészet fogásaiba, érezni fogja, mily nagy szükség volt a Malherbe durva kezére, hogy a nyelvet, a Boileau szép kifejezése szerint, *helyre-hozza.*** Hogy ne lett volna megromolva az egész udvari költészet nyelve? S *megromlás* alatt nem értem azokat a durva vétségeket a nyelv ellen, a melyek mindenkinek szemébe szöknek, a minők bizony megesnek Ronsard-on a költői ér s egészséges tartalom számos vonása mellett

* Úgy értjük, hogy a szó, gasogne-i vagy provence-i kiejtés szerint rímet adhat, de a helyes franczia kiejtés szerint nem. (Ford.)

** »Reparer la langue« Erdélyi J. fentebb idézett, nem egészen helyes fordítása szerint »a nyelv úgy kikészüle . . . .« (Ford.)

is. A Desportes nyelvének romlottsága még mívelt szellemeket is megcsalhatott, mert ő az által vétkezik, hogy helytelenül alkalmazza a finomságot és gondosságot, melynek mérséklete jó izlésből látszik eredni. Nem találó kifejezések, kétes értelem, finomságok, melyek alatt kicsinykedés lappang; a szellemesség és elmésség hajhászása; minden fajta, kiszámított vagy akaratlan vétség a nyelv első törvénye: a világosság ellen, álszabatosság azok leplezésére, — ime a Desportes megszokott bűnei.

Kérlelhetetlen volt a harcz, melyet Malherbe a nyelv e kora megromlása ellen indított. Egyetlen hibát sem hagyott szó nélkül. Nem volt egyetlen rosz kép, melyre rá ne mutatott, egyetlen sántító hasonlat, melyet ökölre fogott tollával keresztül ne húzott volna. Behatolva ez irály minden részletébe, legrejtettebb izűleteibe, ál-finomságaiba, látszólagos kecseibe; számon kérve minden egyes szónak az értelmét, vonatkozását az általa kifejezett eszmére, helyét a mondatban; s meglesve, mint elrejtett tanú, a költő munkáját: a gondolat és terv gyöngeségében találta fel a nyelv tökélytelenségének az okát. Utszéli jelzők, hézagos eszmék, ellenmondó, össze nem illő, felesleges, ragyogó de tartalmatlan szólamok; a szók hangzatossága, vagy a gondolatok látszólagos finomsága által álczázott határozatlanságok s szabatosság hiány: semmi, semmi sem talált kegyelmet a nyelv e »helyre-hozója« előtt.

Azok a javítások, miket ő a versirás mesterségében tett, s a melyeknek saját példája által állapította meg szabályaikat, nem kevésbbé bámulatra méltók annál a szellemnél fogva, mely irányukat adta. E szellem iránya: nehezebbé tenni a művészetet. Malherbe a ma-

gas művészet jellemét kijelölte s jövőjét biztosította Franczia-országban, mikor a gépiesség helyébe, mely lehetővé tette Ronsardnak hogy éhgyomorra kétszáz sor verset s ebédután ugyanannyit csináljon,* ő a nehézségek oly összegét, vagy is a törvények oly egészét tette, melyek lehetetlenné tették a művészetet a hivatás nélkülieknek s csak a valóban ihletett költőknek engedték meg annak gyakorlatát. S ebben áll a tizenhetedik század ama szoros fegyelme, mely inkább azon van, hogy az egyetemes észt tökélyesítse mindenkiben, mintsem hogy az egyéni szeszélyt és hajlamot buzdítsa; mindig ovatos a szabadsággal szemben; kényszeríti a költőt, hogy válogassa meg eszméit, de épen ez által biztosít neki uralmat a szellemek fölött. Boldog a kinek elég biztos szeme van, észrevenni mily magasra helyezte Malherbe a költő tollát s a ki ellent bir állni a kisértésnek, hogy vakmerően nyúljon utána, kitéve magát a hiú kisérletekkel és mulékony sikerekkel járó nyomoruságok veszélyének!

Az általa felállított szabályok közt egy sincs, melynek nem a művészet megnehezítése volna a czélja. Hova czéloz a hiatus (hangzó-elnyelés) és az elizio (hangelhagyás) tilalma, a sormetszetnek kötelezővé tétele, az

* »Ducentos versus ante cibum, et totidem coenatus scripsisse amabat« irja róla Balzac egy Silhon-hoz intézett levelében. Ugyanabban e szép dicséretet olvassuk Malherbe-ről: »Docuit, quid esset pure et cum religione scribere . . . Primus viam vidit, qua iretur ad carmen . . . Docuit in vocibus et sententiis delectum eloquentiae esse originem . . . Semper sibi constans, et sui ubique similis, non potuit quod fecit, id ratione non fecisse . . . . Finxit et emendavit civium suorum ingenia.« — Ez a kor jobb szellemeinek itélete; Boileau azt csak megerősítette.

értelem egy sorból másikba átvitelének s a félsorok rimének kiküszöbölése, a névelő visszaállítása —? mi czélja van a nehéz hangok, a hangzós rimek (assonáncz), s a henye toldások és szükségbeli szó-pótlékok* elleni egész harcznak? — mi egyéb, mint elriasztani a rossz költőket, s a jókat megmenteni attól a kisértettől, hogy elhanyagolják magokat. Mit kiván Malherbe, mikor azt követeli, hogy a törzsszók s öszetételeik, pl. *temps—printemps, jour—séjour,* vagy a származott szók, pl. *mettre—permettre,* vagy a hason képzésüek, mint *montagne—campagne,* rimekül ne használtassanak** — mi egyebet, mint azt, hogy a költészetet megóvja az ellaposúlástól s csupa emle-gyakorlattá és szójátékká válástól? Szebb, úgymond, a vers, ha egymástól távol álló szókat köt össze a rím, és semmi sem biztosb jele a nagy költőnek, mint ha nehéz rimeket tud találni. Kitünő tanács; mert csak a ki tárgyába mélyen behatol, találja meg a nehéz rímeket, s kerüli ki a könnyüeket vagy közel fekvőket; ugyan az a munka: erősen gondolni s gazdagon rimelni. Ugyan e szempontból számüzte a határozatlan kifejezéseket: ezer, száz, stb. melyek oly kényelmesek a restségnek s melyekről tréfásan mondá: »talán csak kilenczvenkilencz volt.«

Elfogult biró Malherbe ez elméleteiben talán nem fog egyebet látni, mint a türelem gépiességét a restség

* Azt mondja egy sonettről: »C'est un pâté de chevilles« (csupa habpástétom; felesleges szók halmaza).

* Mint a magyarban sem lehetnek rímek az ilyenek: fény — napfény, hagy — meghagy, hegység — völgység, meg a miket Bajza nak-nek rímeknek nevezett: magokban nem rímelő gyökök ugyanazon hajlításai. (Ford.)

gépiessége helyett. Mert mi lehetetlen mindebben egy középszerű költőnek? Ez mindössze is nemleges költészet. Ez észrevétel homályt vetne a Malherbe emlékére ha ő csak a verstant szabályozta volna. De a mivel ő a verselés gépies oldalát tökélyesbítette, csak járulék azokhoz a szabályokhoz, melyeket a költői gondolat tökélyes kifejezésére adott. A verselő munkája csak kiegészíti a költő munkáját. Csak ha a formára és a lényegre vonatkozólag egyaránt megértjük, lesz a Malherbe elmélete egyaránt sújtó a Ronsard iskolájának könnyü költészetére s a Racine és Boileau nehéz költészetének bizonyos utánzóira nézve. Ez a fegyelem csak a lángelméjű költőknek kedvez s épen ez az a mit benne szeretek.

Csak ők tudnak szabadon mozogni annyi szabály közepette, a melyek nem egyebek, mint az ő tehetségök természetes kinyomata s olvasóikkal való titkos összhangzásuk törvényeinek összessége. Az a tanács, hogy ritka és távol eső rímeket kell keresni, melyeken »a nagy költő megérzik« — készen találta Molière-t, a kinek e részben való szerencséje mondatta a Malherbe nagy művészetének nehézségei alatt olykor leroskadó Boileau-val:

Taníts meg, Molière, hol veszed rímeid'?

VII.

Mily példát adott Malherbe, elmélete támogatására.

A Ronsard és iskolája által hátrahagyott példák egészen felforgatták mindazt, a mit elméletök szabályozott vala. Malherbe nem így tett: az ő példája szentesíti elméletét. A mit tanított, azt gyakorolta is. Ő állandóan

tájékozta a szellemeket a költészet tárgya s a versirás mesterségének feltételei iránt. A költészet tárgyát határozottan kimutatta; az általános igazságokhoz kötve azt; majd azt mondám: a közhelyekhez — s miért ne? egyedül a közhelyek újak mindig, mert csak azok örökké állandók. A vers nyelvét illetőleg, megmutatta, miben áll annak igazi nemessége, áthelyezvén azt a szókról, a melyekből Ronsard származtatni akarta, a tárgyakra, melyekből természetesen megy a szókra át. Megmutatta, hogy a valódi zengzetesség, világért sem valami különös sajátság, mely a hangok bizonyos összeköttetéséből származnék, hanem a magában mind a többit egyesítő irálynak végleges és legmagasb összhangja. A Ronsard iskolája feljebb tartotta magát Virgilnnél, mivel túltett e nagy költőn a ló leirásában, néhány, a lovásznyelvből kölcsönzött műszóval gazdagítván azt. Malherbe, ha leirt valamit, nem elemezett, nem részletezett. Azokkal a nagy és összefoglaló vonásokkal festett, a melyek a kültermészet összbenyomását adják. Egymásután széttörve a tudákosság és az utánzás által megmételyezett költészet valamennyi bilincsét, szakítva valamennyi egyezményes hazugsággal, melyekhez még a jobb tehetségű költők is kénytelenek voltak alkalmazni saját egyéniségöket, ő a vers nyelvét a költő legsajátabb egyéni érzelmeinek a nyelvévé tette. Őszinte volt önmagához, őszinte volt olvasói iránt; s öröm őt hallani, mikor így szól a múzsákhoz, kiknek tiszteletét helyreállította:

Hogy még eremben a vér lángolt,
És fiatal vágy hevített:
Majd panaszim' sohajtozátok,
Majd dallátok örömimet,

De most, hogy a hanyatló évek
Már-már a véghez érkezének:
Nem illenék már, hogy a dal
Untasson még most születő
Öltőket egy agg szerető
Nevetséges kalandival!
Nem, szűzek, e pajkos beszédek
Folytatásával felhagyok . . . .

A Malherbe által választott műfaj legjobban összeillett a költészet e »helyre-hozásával.« Ronsardé a dicsőség, hogy azt már jelezte: az *ódát** t. i. a legalkalmasabbat valamennyi költői forma közt arra, hogy újításának mivoltát érezhetővé tegye, mivel semmit sem olvastak figyelmesebben s a részletekbe is behatóbban. Tanu a keletkező *Franczia Akadémia*, mely három hónapot töltött »A Limousinbe induló IV. Henrik király imájának« elemzésével s még akkor sem érkezett el a négy utolsó versszakig.

Nem ismerek az összes irodalmak történetében szebb példát, mint e férfiúét, a ki újító volt ösztönből, nagy költő csaknem kötelességből, ki a példa-adás kedveért egy oly műfaj mívelésére adta magát, melyhez sem képzelete, sem véralkata nem vonzotta, s a kit tisztének nehézségeivel szemben az a meggyőződés tartott fenn, hogy azt teljesítenie szükséges. Nem egyszer roskadozott Malherbe a teher alatt, s egy-egy úttörő óda első vers szakait hónapokig hagyta száradni a papiron. Akkor felhagyott vele, inkább akarván saját fegyelme által legyőzöttnek vallani be magát, mintsem

* E név nem csak a tulajdonképi ódát, hanem a dalt is magában foglalja. (Ford.)

azt kijátszani igyekezzék; s majd abban a sekélyes költészetben keresett könnyebbülést, melyet maga is kicsinyelt, de a melyben mégis kitünni vágyni gyöngesége vala; majd a barátaival való komoly tárgyalásokba merült, melyekben, vitatkozva az általa el nem érhetett eszményről, új erőt merített ismét törekedni s küzdeni utána.

Azért nem is találjuk túlzottnak a dicséreteket, melyekkel némely darabjában, saját költészetéről szól. Részemről szeretem a büszkeséget, mely e költeményekben nyilatkozik, a miket Malherbe kétségkivül oly órában irt, mikor nem érezte magát sokkal alatta amaz eszménynek, s mikor az újító meg volt elégedve a költővel!

Apollo nyitja ablakát ott
S szabadon hagyja bárkinek
Szaggatni az örök-zöld ágot,
Mely sohse hágy vénülni meg,
De fonni abból koszorút
Fejére nem mindenki tud,
Csak hárman értik, avagy négyen
— S köztök neveznek engemet —
Szerezni olyan hirnevet,
A mely örökké tartó légyen.*

Máskor ismét azt mondja magáról:

A köznapi mű nehány évet él;
Örökre tart, a mit Malherbe beszél.**

Szép dolog, a ki így szólhat magáról a nélkül, hogy csalódásba ringatná magát. Nevetséges elbizottság volna ez: ha az utókor meghazudtolná. De ha az utókor megnyug-

* Óda Médicis Máriához, a kormányzónőhöz, 1611. Ugyanaz a jogos büszkeség, melylyel Horácz szól III. k. 30. ód.

Exegi monumentum, aere perennius.

** Sonett XIII. Lajoshoz. 1624.

szik az öndicséretben, akkor az csak a helyes önismeret dicsőséges bizonyítéka. Ronsard, mikor azzal dicsekedett, hogy nevét egy tengernek sem kölcsönözte még, a fenyegetés daczára, melylyel a latin költő ijesztette mind azokat, a kik a Pindár nyomdokain mernek indúlni: csak gyermeki hiúságot árult el. A vallomás, melyet Malherbe, a Boileau itéletét előlegezve, tesz önmagáról, azok közé tartozik, a melyekről Montaigne azt mondja: »Nem akarom, hogy az önhittség hibájába eséstől való félelemből, az ember félreismerje magát s kevesebbnek tartsa mint a mi valóban . . . . Az az igazság, hogy e részben is, mint egyebekben, úgy lássa a dolgot, a mint van; ha Caesar: tartsa magát bátran a világ legnagyobb hadvezérének.«* Hadd gyűjtse össze a történelem azokat az öndicséreteket, melyeket a költők magokról mondanak, s a szerint a mint az utókor megerősíti, vagy meghazudtolja, büntetésül lesznek a tévedésnek, melybe emezek estek, vagy szentesítésül az igazságnak, mely amazokat ihlette.

A Malherbe büszkesége: önbizalom az általa felállított törvényekben, melyeket korának valamennyi jobb szelleme elfogadott.

Jól tudja mind az egész Frankhon,
Hogy volt alap s ok kimondhatnom,
Ha mondtam: ez jó, ez silány —
És hogy tudósai koromnak,
Itéletemben megnyugodtak,
Biróul engemet hiván.**

* Essais, II. k. XVII. fej.

** Óda De la Garde úrhoz. Ez Malherbe legutolsó művei egyike. Fia halálát említi benne, a kit 1627. évi julius 13-án, párbajban öltek meg.

Különben a Racan tanubizonysága szerint, magánérintkezéseiben nem hogy kevély lett volna, sőt inkább gyakran nyilatkozott bölcsészi megvetéssel oly dolgokról, melyekre méltán hiu lehetett volna; a nemességről, pedig az övé elég régi volt; magáról a költészetről is, melyről azt hitte, hogy hiába vesztegette reá fáradságát.

Ha Racan nem mondta volna is, a Malherbe költészetének némely jellemző vonásából ugyanezt következtethetnők. E nemes és parancsoló hangú költeményeken egyaránt megérzik az elméleti költő, a ki a művészetnek általa összeállított s hatályba helyezett örök törvényei nevében rendelkezik, s az emelkedett szellemű ember, a ki nem táplál csalódásokat semmi iránt, még az iránt sem, a mi a mások bámulatát vonta reá. Ebben áll, e fenséges versekben, a fegyelem szellemének s a szabadság szellemének az összhangzása. Malherbe minden egyéb szépségei e fő szépségéből erednek. E komolyság, melyben semmi szomorúság nincs, e negélyezetlen méltóság, e nyájasság által mérsékelt büszkeség, mind oly költőre vallanak, a ki csak azt a módszert kivánta szabályozni, mely szerint gondolatainkat a nyelv által másokkal közölnünk kell, de nem követelt semmi jogot magának szellemünk szabadsága fölött. Fegyelmének nem czélja e szabadságot megszorítani vagy korlátozni; sőt inkább felszabadítani azt az utánzás, a divat, az egyéni szeszély szolgaságából s a költőt visszaadni önmagának. Mi egyebet akart Malherbe a maga újításaival, mint megmutatni a korabeli költőknek, hogy a mit az akkori szellem-irány, az olaszok utánzása s az áltudományosság rájok erőszakolt, nem ér föl azokkal a szabad és természetes eszmékkel, melyeket az ó-kori

irodalmak által kiművelt s az élet tapasztalatai által kifejtett saját józan eszük, mintegy tudtokon kivül, sugallt nekik.

Ez volt a Malherbe szerepe. Szép ódái, bámulandó versei, melyeket Boileau annyira érzett, mikor e kifejező sort irta:

»Stanzái sok kecscsel tudnak szállongani . . .«

nehány zsoltár át-költése, — nem csak a költészet valódi mintái, hanem bizonyos értelemben a nyelv szabályozói is. Sem az általok szentesített szabályok tekintélye nem csökkent, sem szépségök nem hervadt el. Mert e szabályok megegyeznek a franczia szellemmel, s ugyan e megegyezés örökké frisekké teszi szépségeit.

Valóban, bármennyire igyekezzünk is, az elmélet, a remekművek olvasása, jobb természetünk s helyes ösztönünk által, korunk képzeleti irányának ellent állani: a múlandó, a pillanati értékű behatol legelzárkózottabb rejtekünkbe is, s ha elég erősen tartjuk magunkat, hogy végre is el ne veszítsük egyéniségünket, nehezünkre esik, hogy olykor ki ne vetkőztessünk abból. S ha ily pillanatokban esetleg Malherbe kerül kezünkbe, honnan van, hogy úgy meglep egy hatvan éves ember ez élénksége, ez üde fiatalsága, e magas szellem, ez igazságok, melyek megtalálták tökélyes kifejezésöket, e szabatos, nemes, találó irály? Mert saját természetes egyéniségünknek érezzük magunkat visszaadva, mely örökké új nekünk. E költemények érdeme azért ma is ugyanaz, a mi volt abban a korban, mikor először jelentek meg: hogy újak. Apáink, több mint két századdal ezelőtt ugyanazt bámulták bennök, a mit mi is bámulunk ma, a férfi korába lépő franczia szellemet s az e szellem természetének és hivatásának megfelelő költői nyelvet.

HATODIK FEJEZET.

I. Összehasonlítása a költészet és a próza haladásának a tizenhatodik században. — II. Az Amyot *Plutarch*-ja. — III. Montaigne Mihály. Mennyiben képezte őt a renaissance. — IV. Az *Essai*-k tárgya. A Montaigne jelleme; élete; kora. — V. Az Essai-k általános jelleme. Miért viseltetik Montaigne különös előszeretettel a latin hanyatlási korszak bizonyos irói iránt? — VI. A Montaigne népszerűségének okai. — VII. Montaigne némely levelei. Egy szó a IV. Henrik *Levelezésé*-ről.

I.

Összehasonlítása a költészet és a próza haladásának a tizenhatodik században.

Ha a tizenhatodik század költőit* olvassuk, meglep, hogy milyen kevés általános eszmét juttattak kifejezésre. Néhány, kevés számu, darabon kivül, a melyek ép ez általános igazságokból merítették az erőt és sajátságot, mely őket maradandókká tette, a többiben eszme és részletek a pillanattól, a korszak sajátlagos erkölcseiből és szellemi irányából vannak merítve. Nem mintha a

* Malherbe-t nem számítom közéjök, kinek első maradandó értékü darabja 1605-ből való.

költők, ne sejtették volna legalább az általános eszmék értékét, — tanui az akkori nyomtatványok, melyek az ilyeneket, mint orákulumokat, macska-köröm (idézőjelek) közé zárták, de a helyett, hogy magok indultak volna azokat az elmélkedés által ép azon mélységekben keresni, a honnan azokat az ó-kor lángesze legelőször elővonta, ők csak emlékezetökből s önkénytelen utánzásból mondták ki azokat, ékeskedve velök külsőleg, mint a tudósság jelvényeivel, a helyett, hogy önerejöken igyekeztek volna e magasabb eszmék, vagy hasonlók színvonaláig emelkedni. Ez a divat zsarnokságának a hatása volt, mely a költészetet előbb az olaszok utánzására, azután az ó-kori költészet formáinak bálványozására kényszerítvén, szeszélyes művészetet csinált belőle, mely a legmúlandóbbnak és legváltozandóbbnak, a pillanat eszméinek tette rabszolgájává. Ez az oka, miért nem voltak a költők gondolkodók; képzeletök s irályuk összes tehetségét csak annak a kifejezésére fordítják, a mi épen koruknak tetszik; s tudósok is csak azért, mert tudósnak lenni divatban volt. A költők nem nélkülözhetik a jelen tetszését; rabjai mind annak, a mi szájról-szájra hordozza nevöket; a dicsőséget keresik, koczkáztatva, hogy csak a népszerűséggel találkoznak. E korszak költői közül azok is, a kik általános eszméket fejeztek ki, nem annyira saját eszök sugallatának hódoltak, mint a divatnak hízelegtek, mely szerencsére okos dolgokra is kiterjesztette szeszélyét.

Az általános eszmék e ritkasága magyarázza meg a tizenhatodik századi költészet meddőségét s a versirás mesterségében való tökélytelenségét. Nem is a költőkben kell a franczia szellem mértékét keresni e korszakban;

a prózairók adják azt meg csupán. E század végén a prózairás művészete annyira fejlődött, hogy már csak tartalmi tekintetben volt még tanulni valója, s a mi magát a nyelvet illeti, az is csak részletes javításokat igényelt, s a fegyelem bizonyos nemét, melyről a maga helyén szólandunk.

Talán a lángész is hiányzott a költőknek e korszakban, mely kiváló szellemekben oly termékeny volt, ha csak a kettős utánzás járma nem okozta, hogy még a lángész is idétlen elme-játékokat szüljön. Lett légyen bármikép, annyi áll: a prózairókban nyilatkozik a maga teljességében a franczia szellem, mert csak nálok juttat nagyobb számu általános eszmét kifejezésre. Rabelais és Kálvin után tömegesen lépnek föl ez eszmék a prózai művekben, s egyre franczíábbakká látjuk őket válni, Amyotnál és Montaigne-nél.

II.

Az Amyot Plutarch-ja.

Mig Ronsard Sain-Gelaistől vitatta a »Költők fejedelme« czímét, az ó-kor utánzása dühének e korszakában, egy lángeszü fordító, Amyot, ösztönszerűleg eltalálva, a mi az újító költők figyelmét kikerülte vala, átlátta, hogy a nyelvek csak eszmék által gazdagúlnak, s azért az ó-kor eszméinek, erkölcseinek, embereinek és tárgyainak legteljesebb gyűjteményét, a Plutarch munkáit, nyelvünk edényébe mindenestől átöntötte.

Rabelais-é és Kálviné a dicsőség, hogy először alkalmazták szerencsésen a régi eszméket az új társada-

lomra. De a franczia szellem ilyszerű nevelése koraibb volt még, mintsem teljes lehessen. Azonkivül Kálvin igen is hittudós volt, Rabelais pedig nagyon is kapott az ó-kor adomaszerű különösségein. A haladás ez első lépéseinek biztosítására s tovább fejtésére a leghatalmasabb és legszabályosab mód volt: magát az ó-kort, mint egy kivonatban s a magunk nyelvén szólaltatni meg, s így mutatni föl a franczia szellem előtt. Ezt tette Amyot, lefordítván egy kitünő ember iratait, a ki Görögország és Róma minden nagy emlékét összegyűjtötte.

Könnyen elgondolhatjuk, mily érdekes olvasmány lehetett Plutarch, mikor Montaigne kifejezése szerint Amyot által francziává lett. Valódi tárháza az ó-kornak. *Párhúzamos életrajzaiban:* az ó-kor nagy emberei; *Erkölcsi müveiben:* annak bölcsészeti rendszerei, vallásai, szokásai, házi élete s adomái; mennyi termékeny forrás, mennyi anyag az akkori társadalommal való összehasonlításra! mennyi gondolat-ébresztő elem! A jellemek nem kevesebbet nyertek általa, mint az elmék. Majdnem annyira vált az erkölcsök, mint a nyelv iskolájává. A régiség magas eszméivel együtt, annak nagy tettei s hős halálai is felújítattak. A század legnagyobb embere, IV. Henrik, Plutarch-kal táplálkozott. * Plutarch müveinek for-

* Ime, mit ir róla nejének, Medicis Máriának. Montaigne maga sem szólott Plutarchról élénkebb hangon, sem erősebb és közvetlenebb benyomása alatt az ezen olvasmányból merített haszonnak és élvezetnek:

»Kedves barátném, óráról órára vártam leveledet. Megesókoltam, mikor elolvastam. A tengeren válaszolok, a hová szép idővel kirándulást ohajtottam tenni. Az élő istenre! nem irhattál volna semmit, a mi nagyobb örömet okozott volna nekem, mint hogy kedvedet leled a Plutarch olvasásában. Plutarchot akárhány-

dítása nálunk ép annyira politikai, mint irodalmi esemény volt.

S ez eredmény dicsősége egy meluni mészáros fiát illeti.** A hagyomány azt mondja, hogy Amyot, tanulmányait folytatni Párisba jött, hová az anyja minden héten egy kenyeret küldött neki a málha-kocsitól; s hogy ott a Collége de Navarre tanulói mellett szolga-fiu volt. Érdeme által fokozatosan emelkedett bellosanne-i apáttá, a bourges-i egyetem tanárává, a II. Henrik fiainak nevelőjévé, IX. Károly alamizsnásává (udvari papjává), Franczíaország fő-alamizsnásává s végre auxerre-i érsekké. Bár elejétől fogva az egyházi pályára volt szánva, s épen akkor lépett a papi rendbe, mikor a reformatio által ébresztett viszályok kitörtek, Amyot távol tartotta magát a hittudományi vitáktól s auxerre-i érsekké emeltetéseig csak világi tudományokkal foglalkozott. Először is két görög regényt fordított le, *a Théagénes és Charikléia szerelmeit* (1547-ben) s *Daphnis és Chloé-t* (1559-ben).

szor olvasom, mindig meglep újságával; őt szeretni annyi mint engemet szeretni, mert soká volt serdülő korom mestere. Jó anyám, a kinek mindent köszönök, s a ki oly nagy gondot fordított arra, hogy szeretettel vezesse foglalkozásaimat, és — a mint mondá — nem akart előkelő tudatlant nevelni a fiából, korán kezembe adta e könyvet, mikor alig voltam elválasztva a csecstől. Mintegy lelki ismeretemmé vált és sok becsületes igazságot és kitünő elvet súgott fülembe, magamviseletét és dolgaim elrendelését illetőleg. — Isten veled, kedves szivem! Százezerszer csókollak. Calays-ban, e september 3-kán «

E levél a *IV. Henrik levelei gyüjteményéből (Recueil des Lettres de Henri IV.)* való, melyet a közoktatási miniszterium pártolása mellett, Berger de Xivrey bocsátott közre.

* Született 1513-ban vagy 1514-ben.

A *Nevezetes férfiak életének* bevezetése (1559.) szintén egészen világias, kivéve nehány szép szót istenről, melyeket csak a reformatio által megújított katholicismus sugallhatott. Ellenben az *erkölcsi művek* előbeszéde (1574.) sok helytt nagyon egyházi-beszéd szinezetű. Időközben neveztetett ki auxerrei érsekké; úgy látszik egészen át volt hatva ifjukori theologiai tanulmányaitól, melyekből soha sem vitte többre a szükségesnél.

E szerint az Amyot szellemét és tehetségét kizárólag a renaissance képezte. Egyaránt jártas volt a görögben és a latinban. Tiz éven át tanította egyiket minden reggel, másikat minden este, a bourges-i egyetemen. Plutarchot a vatikáni kéziratok nyomán fordította. A latin nyelvben még otthonosabb volt, mint a francziában; s fordítói szelleme abban is kimutatta magát, hogy latinúl szokta szerkeszteni egyházi beszédeit, melyeket francziául kelle elmondania. Innen a mély és biztos behatolás s mondhatni mindennapi gyakorlat a régi nyelveknek a miénkkel való hasonlatába; innen, hogy nemzetünk szellemének megfelelő annyi kifejezést s szólamot teremtett. Sajátságos lángeszénél fogva, Amyot eltalálta: menynyit bír felfogni s kifejezni az általános eszmékből a régiség tanulmánya által müvelt és kifejtett franczia szellem; de mikor az ó-kor ily eszmékben leggazdagabbirói egyikét fordította, helyes tapintattal tudott megállani mindenütt azon a ponton, a hol nyelvünk szelleme ellenszegült volna, ha tovább megy. Ő egyszerre merész és tartózkodó; merész, a hol a nyelvrokonság világánál haladhat; tartózkodó, mihelyt e vezérfény elfogy előle s kitünő tapintata érezteti vele, hogy ha a görög szerző valamely finom eszme-árnyalatát a franczia olvasóval meg akarná

értetni, kénytelen volna a fordítás nyelvét feláldozni az eredeti nyelvének.

Prózairónak születvén, a költészet mindig daczosnak mutatta magát iránta és soha sem is tudta annyira vinni, hogy csak középszerűen is verseljen. Életirója Rouillard azt mondja felőle; »Nem igen volt ügyes a költészetben«. — »Költészetben is próbálkozott« — mondja Bayle — »de nem sikerült neki«. Görög versek franczia versekben fordítása, teszi hozzá, a mit Amyot Plutarchjában is erőltetett, valóban »iszonyu«. IX. Károly is durvának s esetlennek találta, amiben, mondja Rouillard, sok mások is egy véleményben voltak vele. Amyot e részben még annyi ügyességgel sem birt, a mennyit a gyakorlat a középszerű iróknak is megadhat, s a mennyivel a tizenhatodik század versirói általában birtak. A görög versek fordításánál többször esik meg rajta, hogy semmivé teszi az eredetit, a helyett, hogy saját nyelvét gazdagítaná.

Amyot csak a prózában tünt ki s csak fordításaiban irt eredetiséggel. Ugyancsak az említett Roulliard itélete arról, a mit eredeti műveiből olvasott, »a mi előttem, úgymond, rendkivül nehézkesnek és darabosnak tetszik«, szintén alapos, kivéve az *Életrajzok* bevezetésének néhány lapját, a mik a tizenhatodik század legjobb prózái közé sorozhatók. Az eredeti iró ez alsóbb rendűségében, a fordítóhoz mérve, hivatásának sajátlagos jelére ismerhetünk. Oly korban, mikor a nyelv előbbrevitele képezte valamennyi iró dicsvágyát, mikor sokan estek abba a tévedésbe, hogy ezt a szók számának szaporításában keresték, semmi sem volt sürgősebb, mint érintkezésbe hozni e nyelvet azzal, a mit az ó-kor szellemének legér-

telmesebb tolmácsa legjobbat gondolt és irt, s az ó-kort magát szólaltatni meg nyelvünkön. Ez volt az Amyot szerepe. Hírneves fordításában, az egyetlenben, mely az eredeti művek dicsőségében osztozott, a franczia szellemet az ó-kori szellem színvonalára emelte, s nyelvünket összemérte a régiség két nyelve közül a gazdagabbikkal. E meglepő összehasonlítás által megmutatta, jobban mint kortársai elméleteikkel s jobban mint ő maga eredeti irásaival, mily példányokat kell követnie a franczia szellemnek, s mily forrásokból kell merítenie nyelvünknek.

Az Amyot fordítása teljesen megérdemli azt a csodálatot, melyet a tizenhetedik század kiváló szellemeiben, Vaugelas-, Huet-, Pellisson- és másokban ébresztett, a kik elevenebben érezték, mennyi általa teremtett kifejezés van e nyelvben, a miket a megszokás köznapiakká tett s dicsőségüktől megfosztotta feltalálójokat. E korszakban Amyot-t, mint minta-irót tanulmányozták. Sainte-Marthe azt mondta róla: hogy »a nyelvet a tisztaság legmagasb pontjára emelve, a melyre csak eljutni képes nem kisebb dicsőséget vívott ki ezen az úton, mint ha tartományokat hódított volna fegyverrel, s kijebb terjesztette volna a királyság határait«* Huet, a kit szintén Baillet idéz, ** úgy dicséri, mint a ki »fordításában annyi szellemet és egészséges eszmét, annyi finomságot és simaságot tüntetett föl, hogy el lehet mondani róla, hogy ő volt az első, a ki megmutatta, mennyire terjedhet nyelvünk ereje és gazdagsága.« — »Mennyivel tartozik neki

* *Jugements des savants, sur la traduction de Plutarque, par Amyot.* Baillet, III. köt. 113. l.

** U. O.

nyelvünk« — kiált fel Vaugelas — holott soha senki nem ismerte annyira annak szellemét és sajátságát, mint ő; senki sem használta a szókat és szólamokat oly igazi franczián, minden táj-szólamtól tisztán, melyek a valódi franczia nyelv tisztaságát minden lépten nyomon megvesztegetik! Nyelvünk összes kincse és tárháza e nagy ember műveiben van. S még ma sincs egyetlen nemes, és felséges kifejezésünk vagy szólamunk, a melyet ne ő hagyott volna reánk; s ámbár az általa használt szók és kifejezések felét elhagytuk már, a másik felében nyelvünk majdnem összes gazdagsága benne van!*

Hogy Amyot épen Plutarchot választotta lefordításra: ez azon egyezmények egyike volt, minőket e munka folytán már több ízben jeleztem, a kor szüksége s azon iró szelleme közt, a ki e szükségnek eleget tenni volt hivatva. Mire volt szükség az Amyot korában? A lehető legnagyobb számban gyűjteni össze s fejezni ki minden tárgyu oly eszméket, a melyek irodalmi alakot ölthetnek s a nyelveket tökélyesbíthetik. Ámde az ó-kor egyetlen irója sem adott több ily eszmének kifejezést, mint épen Plutarch. Ámbár történelmi s erkölcsi iró, sem a történelmi modor törvényeihez, sem az erkölcsi értekezések formáihoz nem köti magát. Ha ritkán bír is oly magasabb rendű szépségekkel, minők az erősen gondolt tervből s szigorú tárgyalásból erednek, ha hiányzik is irásaiból az összbenyomás ama benső és titkos tökélye, melyet a mélyebb elmélkedés éreztet, de a helyes, mély és finom eszmék oly gazdag

* A *Remarques sur la langue francaise* bevezetésében.

változatosságát találjuk nála, mely oly hatást tesz, mint az eszmék összes birodalmát bevilágító fény. Az eszmék, mely rendében nem fejezett ki Plutarch valamely mély és maradandó igazságot, vagy nem jegyzett fel oly tényt, melyből, más iró tolla alatt, hasonló igazság eredhet? Mint történetiró, a történelmi tudomány mely részét nem érintette: háborút, közigazgatást, kormányzatot, a régieknél alkalmazva volt valamennyi társadalmi formában, a keleti kényuralomtól kezdve a legteljesebb népuralomig? S az erkölcsi irónál, mennyi nézet a szenvedélyek fölött átalában s a jellemek különbségei fölött, mily bővsége a magán és nyilvános tényeknek, itéletei támogatására! Mily változatosság a kitérésekben, mily mindenre kiterjedő érdeklődés, ámbár mindig azon czél által irányozva, hogy az élet folytatására hasznos igazságokat mondjon! Mily sokasága az erkölcsi szabályoknak s mennyi ténynyel támogatva mindenegy szabály! Valódi tárháza, mint Vaugelas mondja, az emberi életre vonatkozó gyakorlati eszméknek, teljes leltára az ó kor bölcseségének, egy kiváló egyéniségben személyesítve, a ki egy végéhez hanyatló világ hagyományait gyűjti össze. E bölcseségnek tesz részesévé az Amyot nyelve minket a tizenhatodik században. E szerzemény becsének érzete oly élénk is volt, hogy Montaigne az Amyot Plutarchjáról szólva, elmondhatta valamennyi kortársa nevében: »Elvesztünk volna tudatlanságunkban, ha ez a könyv ki nem húzott volna a sárból; neki köszönjük, hogy mai napság még beszélni s irni merünk; a hölgyek belőle tanítják az iskolamestereket; ez a mi breviáriumunk«.*

* *Essais* II. k. IV. fej.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

III.

Montaigne Mihály. — Mennyiben képezte öt a renaissance?

Amyot egyik legnagyobb érdemére akarok még rámutatni: s ez az, hogy anyagot adott Montaignenek, s így járult hozzá e bámulatos szellem kiképezéséhez. Valóban, ki ne tudná, mily gyümölcsöket termett Montaigne-ben a Plutarch olvasmánya? Ha félre teszi is rendesen a könyveket irás közben, attól való féltében, nehogy — mint mondja — megzavarják előadását s még azért is, hogy a jó irók elveszik bátorságát, de »Plutarchot csak igen nehezen nélkülözheti«. »Oly egyetemes s oly teljes« — teszi hozzá — »hogy minden alkalommal, s bármily rendkivüli tárgygyal foglalkozol is, önként elődbe tolakodik, s bőkezűleg nyújtja gazdagságban és szépségekben kifogyhatatlan kezét elődbe!* Képzelni tudjuk Montaigne-t, olykor, ha eszmék fogyatékán volt, vagy nem volt iró kedvében, hogyan lapozgatott Plutarchban, czél és rend nélkül; s ha ama mély, vagy csak szellemes eszmék egyikére bukkant, melyekben ez iró annyira bővelkedik, mennyire kapott rajta, s mennyi gondolatot ébresztett benne a Plutarch eszméje. Ámde Plutarchot Montaigne az Amyot fordításában használta. »A francziává lett Plutarchot«.** Montaigne nem olvashatta volna eredetiben a görög irót. »Nem bírom magamat rákapatni a görögre« — mondja egyhelyt, — »mert itéletem nem elégszik meg fél-megértéssel«.*** Ismét

* *Essais* II. k. IX. fejze.
** U. o. II. k. X. fejez.
*** U. o. II. k. IV. fejez.

máshelytt: »Úgyszólván nem is értek görögül«. S ismét máshol, Platonról szólva, a kinek párbeszédes modorát kárhoztatja: »Semmit sem látok irálya szépségéből« * Montaigne tehát csak Amyot által ismerte azt a régi írót, a kit legjobban szeretett s legtöbbet olvasott. Amyot volt a tizenhatodik század legnagyobb irójának a tanítója.

Montaigne nem csak korának első írója, hanem a kor szerinti elsőbbség jogánál fogva népszerű iróink közt átalában is első; értem azok közt, a kiket a művelt szellemek ép oly kevéssé nélkülözhetnek, mint Montaigne Plutarchot. Az *Essai*-k könyvével kezdődik a remek művek ama sorozata, melyek a franczia szellemnek megannyi teljes, bár különböző, képei.

A reformatio keveset tett Montaigne nevelésére. Katholikusnak találta s meghagyta keresztyén bölcsésznek. Hatott rá a keresztyén tanok e komolysága, melyet a kalvinizmus annyira elsötétített; kedvét találta abban, hogy tanulmányozza az embert keresztyén szempontból, természetének ellentmondásai és nyomorai közepette. »Mindazon nézetek közt«, mondja, »melyeket a régiség táplált, nagyjában az ember felől: részemről legszivesebben azokat fogadom el s azokhoz ragaszkodom legjobban, a melyek leginkább megvetik, lealázzák s eltiporják az embert«. ** A mi a hittant illeti, azt mind végig kerülte. Ha érdeklődése, melylyel az emberek minden vitatárgya iránt viseltetett, kisértetbe hozta volna is, hogy bele pillantson, a vallási háboruk csakhamar elvették volna tőle a kedvét.

* *Essais* II. k. XVII. fejez.
** U. o. II. k. XVII. fejez.

A két régiség: a keresztyén és a pogány közül Montaigne-t csak ez az utóbbi képezte. Tápláléka volt s úgyszólván vérévé vált. Montaigne e tekintetben határozott haladását jelöli a franczia szellemnek.

A renaissance két különböző befolyást gyakorolt a franczia szellemre. Kezdetben a bálványozás s a tudomány-ittasság egy nemével nyilatkozik az irodalmi művekben. Tanu: Rabelais, a kinek fejébe szállt, mint a mámor füstje; tanu: az a gyerekes imádása a régi költészet formáinak, Ronsardnál s iskolájánál. Kálvin ellenállt e befolyásnak. Mindig józan, tárgyához ragaszkodó, fegyelmezett és tartózkodó volt még akkor is, mikor ez az ittasság a legjobb szellemeket is megragadta, jelleme, tiszte, tárgyának komolysága által megóva az irodalmi lelkesedés kicsapongásaitól, az ó-kortól nem vett egyebet, mint módszerének egyszerűségét; különben is sokkal inkább volt hittudós, hogysem a világi tudomány kincseinek nagyobb részét el ne hanyagolta volna. A mi Amyot-t illeti, ő a fordító szerepére szorítkozott, az igaz, hogy megmutatta ebben is, mennyit merhet a franczia szellem a pogány ó-kor segélyével s úgyszólván annak oltalma alatt, de nem adott semmit a magáéból s az ó-kori eszmék közé egyetlen saját eszméjét sem vegyítette.

A renaissance második korszakában, a franczia szellem már rendszeresebb és egyszersmind gyakorlatibb módon tanulmányozza az ó-kor szellemét. Miután lecsillapította mohó szomját s élvezte a tudás minden gyönyörét, most már arra gondol, mikép vonhasson az életre üdvös tanulságokat belőle. A franczia szellem most összeméri magát az ó-kori szellemmel, s ugyan azon szemléletek

terén találkozva vele, magasabb véleménynyel kezd lenni önmagáról, erőt merít ez összemérközésből a helyett, hogy túlságos bámulásba bolondulna. »A mi fogalmakat én« — mondja Montaigne — »magamtól alkottam az emberről, megállapítottam s megerősítettem a mások tekintélye s az ó-kor egészséges példái által is, a melyekkel összhangzónak találtam saját itéletemet.« Montaigne-t illeti meg, hogy leghelyesebb kifejezést adjon e változásnak. Benne van megszemélyesítve a franczia szellem abban a korszakban, mikor a régiség utánzására annak elsajátítása következett. Montaigne a maga fejétől gondolja azt, a mit az ó-kor gondolt; a franczia szellemet egyenlő sorba állítja a régi szellemmel.

E nagy ember még egy másik változást is jelöl, mely szükségkép következett az elsőből: a latin szellem túlsúlyát a görög felett a franczia irodalomban; Montaigne inkább latin mint görög. Még Plutarch iránti előszeretete, a mi azonban legkevésbbé sem csökkenti Seneca iránti szeretetét,* sem czáfolja meg ez észrevételt; Plutarch a római hanyatlás latin irói által képezett görög iró volt, úgyszólván egy görög Seneca.

Egyébiránt a változás, mely a Montaigne idejében a görögöt a közkedveltségből kiszorította, átalánosabb okokból eredt. A görög az eretnekség nyelve volt; ámde az eretnekség a rövidebbet húzván, vele együtt a görög nyelv is legyőzetett. A Collége de France alapíttatásakor egy latin tanszék mellett két görög tanszék volt szervezve. Mikor a királyság a reformatio ellenében a barátoknak adott igazat, ezek megemlékeznek róla, hogy a

* *Essais.* II. k. XVII. fejez.

görög volt az ő ellenségök. A reformatio maga sem tett semmit annak fentartására; mivel a Kálvin lángesze és példája nyomán az is a latin írókat vette példányúl, a kiket Kálvin, mint tudjuk, jobban kedvelt a görögöknél.

Egyébiránt a nemzeti szellem előbb utóbb magától is meg tette volna, a mit a vallásos erőszak csak siettetett. Mi a latinok örökösei vagyunk; azért mindig is előnyt fogunk adni a latin szellemnek. Róma gyakorlati szelleme él bennünk; tőle kaptuk azt az előszeretetünket az átalános iránt, mely politikai történelmünkben, mint hódítási vágy nyilatkozik, hogy mindent a saját mintánkra szabhassunk. Különben Francziaországban soha egy perczig sem szüntek meg latinúl irni s beszélni. A vallásnál, a szokásnál, a római néppel való nagy családi hasonlatnál fogva arra felé hajoltunk, a merre először a reformatio hajtott, utóbb a katholicizmus, mely a reformatiót legyőzte.

A *fantázia* (képzelet), a Ronsard iskolája által franczíásított szép görög szó, jellemzi a görög-utánzó egész szellemirányt; Montaigne s a latin szellem által sugalmazott szellemirány, az észt és bölcsészet (ratio, sapientia), a Horácz *sapere*-jét* tette helyébe, mint az irásművészet egyetlen titkát, az sem levén egyéb, mint az élet helyes folytatásának a mestersége.

Nem mintha Montaigne, a kinek a latin »mintegy anyanyelve gyanánt volt«, megtagadta volna magától a görögöknek oly sajátos szemlélődő szellem bármely szabadságát; de képzelete, mely szabadabb volt mint me-

* »Scribendi recte sapere est et principium et fons.«

rész, soha sem tör a lehetetlenbe, esze pedig az erkölcsi élet változatosságaiban s ellentéteiben leli legfőbb kedvét. A mi illeti nyelvének jellemét, a latinosság valóban természetében fekszik, mintha az anyatejjel szívta volna magába. Csak úgy francziásítja a latin szavakat, mint Rabelais francziásította volt a görögöket. S mint Rabelaisnek, mikor csak arra van gondja, hogy önmaga előtt világos legyen, neki sem sikerül mindig latinizmusait valódi francziákká tenni.

IV.

Az Essai-k tárgya.

A Montaigne könyvének a tárgya egyébiránt ugyanaz, mint elődei műveinek: az általános eszmék, a mindig igaz igazságok. E részben nem talál fel újat; saját leleménye, az ő egyéni bélyege: az arra való törekvés, hogy mind ez eszméket, mind ez igazságokat, egyetlen főtárgya körül csoportosítsa, a minden korszakban s minden országban tanulmányozott s önmagával egybevetett *ember* körül.

Montaigne az embert elméletiebben is vizsgálja, mint Rabelais s szabadabban is, vagy legalább több tisztelettel az emberi szabadság iránt, mint Kálvin. Nála minden: nyugodt tanulmány vagy érdeklődő vizsgálódás. Nincs semmi része a szeszélynek, mint Rabelaisnél, semmi vitatkozó elem mint Kálvinnál. Oly ember ő, ki embertársát elfogulatlan szemmel tekinti, önmagát igyekezve elemezni, — mint Montaigne mondja — »önismeret után sóvárogva.« A szemlélő ember, egyszersmind a szemlélet tárgya, lelkiismeretéhez mint próbakőhöz mérve mind

azokat a vonásokat, melyeket valamennyi bölcsészet és történelem az ember természetéhez tartozókúl jelöl. Annyi emlékirat közt, melyeknek a tizenhatodik század lételt adott, a legérdekesebbek a benső életnek, egy ember gondolatainak ez *Emlékiratai.*

S ki volt ez az ember, a ki magát az összehasonlítás mértékeül merte állítani mindahhoz, a ki csak előtte élt, és saját bölcseségével akarta ellenőrizni az ó- és újkori bölcseséget, saját súlyával mérni meg az emberi nemet?

Montaigne, a mint jellemét Essai-i előnkbe állítják, oly ember, a kit véralkata szintúgy, mint nyugalmat engedő szerencsés helyzete gondtalanná s könnyű vérüvé tett; határozatlan, részint a fény hatása (melyben a dolgokat látja) és a miatt mert minden alkalommal épen annyi oka van cselekedni, mint visszatartani magát, részint mert az elhatározás fáradsága kimeríti; gyűlölője a házi bajok kellemetlenségének s inkább akarva, hogy meglopják, mintsem őrködjék javai fölött; ellensége minden kényszernek, elannyira, hogy nyereségnek tartaná, bizonyos emberektől, azok hálátlansága árán menekülni; nem engedve zavarba hozatni magát senki és semmi által; csak akkor ülve munkához, ha kedve vonta; egyszerű, gyermeteg, őszinte maga és mások iránt; olyan ember, a kinek joga volt könnyűségével, hitével, jó lelkiismeretével s minden álszíneskedés elleni gyűlöletével dicsekedni oly korban, a mikor e tulajdonok mindenike veszedelmes volt;* »nyilt« — úgymond — »egész az

* Essais, II. k. XVII. fej. A vallási szinleges békék korszakában.

udvariatlanságig és nyerseségig«; de kényes, igéretei megtartásában, s igyekezve megtartani azokat, minden esetben, még ha bizonytalanúl s feltételesen tette is;* bátor a nagyokkal, gyöngéd a kicsinyekkel szemben; s a kit a nyiltság szükségérzete az imént udvariatlanná tett vala, az udvariasságot egész a süvegelésig vinni tudó,** kiváltkép nyáron, nyilván mert akkor kevésbbé koczkáztatja az ember, hogy náthát kap; oly ember, a ki átalában a becsületes emberek erényeivel birt, s alkalomszerűleg képes is volt azokat érvényesíteni; a jámborság és ravaszság, a nyiltság és eszélyesség, az őszinteség és finomság vegyűlete; a ki úgy mérsékelte erényeit, mint mások vétkeiket mérséklik, fékezve azokat nagy önszeretetével, a melyből nem is csinál titkot, s mely természetében feküdt; s végre, ha hiu, nem kevésbbé az hibáira mint erényeire.

Ez-e a Montaigne egész jelleme? Nem. Ez egy jellemben, mindenféle jellemből van valami, ez egy emberben minden emberből. Ugy látszik: átérezve minden mozzanatát, átment minden ellenmondásán emberi természetünknek, semmit sem hagyott megfigyelés nélkül; tudásvágyát nem riasztva vissza az önismeret s önbirálat nehézsége, sem a szégyen, hogy hibákon fogja kapni magát. Saját életében cselekvő és szemlélő egyszersmind, úgy kiséri azt, mint figyelmes néző a színdarabot, lelkiismeretes elemzését adja, mint oly ember, a ki mulat rajta s nem törődik azzal, ha a darab kigúnyolja a nézőt vagy a nézőnek nem tetszik a darab.***

* Essais. II. k. IX. fej.
** U. o. II. k. XVII. fej.
*** U. o. II. k. XVII. fej.

Ily természeti adományokkal s ily bámulatos hangulattal fogott Montaigne az ember e tanulmányához, mely Essai-i tárgya s maradandó igazsága. Állása nem kevésbbé szolgált e czéljának, mint jelleme. Oly gyermekkor után, mely, mint maga mondja, »hanyag s fegyelmetlen volt«,* »könnyen s minden akadály nélkül lépett az udvari szolgálatba és tisztségbe. Huszonegy éves korában tanácsos volt a bordeaux-i parlamentnél; utóbb IX. Károly király kamarása; egyébiránt nem ismerte a nagyravágyást, melytől vagyoni állása is fölmentette, vagy ha ismerte is annak ösztökéjét fiatalságában, harczolt az ellen »régi jó barátai tanácsai folytán«, mivel, úgymond, nagyravágyás csak oly emberhez illik, a kinek vagyona nem ad annyit »a mibe megvesse a lábát.« **

De ha nem ismerte az emberek e fő ösztönzőjét, volt alkalma legalább annak tárgyait elég közelről szemügyre venni, hogy önámítás és előítélet nélkül itélhesse meg. Ámbár rendkivül szerette a nyugalmat s mindenek fölé helyezte a maga kényelmét, nem vonhatta ki magát a közügyekből; de azokba is csak azzal a mérséklettel

* Mily nehéz és koczkáztatott dolog, megítélni akarni oly embert, a ki azt mondja magáról: »Nem hagyok fenn semmi követelni vagy kitalálni valót magamról. Ha arról kell szólani, őszintén és igazán akarom hogy történjék; szivesen visszajőnék a más világról, hogy meghazudtoljam azt, a ki mássá akarna tenni mint valóban voltam, még ha előnyömre akarná is azt« (III. k. IX. fej.) De mikép lehessen megfogni a »legkülönbözőbb«, a »leghullámzóbb« embert? Montaigne a Horácz Proteusa. Mily hálóval lehessen megfogni ezt a változó arczu Proteust?

»Quo teneam vultus mutantem Protea nodo?

(Hor. Epist. I. 1. 96 v.)

** Essais. II. k. XVII. fej.

elegyedett, melyet mindenben megtartott. 1581-ben Lucquesben időzvén, egészségi szempontból, Bordeaux város polgármesterévé neveztetett ki s miután e hivatalt két évig viselte, ugyanannyi időre újra megválasztatott. Négy évvel utóbb, a blois-i rendeknél, De Thou szerint, titkos ügyvivői szerepet vitt. E két minőségében elég alkalma volt megismerni, mily különböző és ingadozó magyarázatok tárgyai a nyilvános működések, s megtanulta az eljárásai felől keletkezett ítéletekből, mit kell tartani az emberek véleményéről s azok magasztalásáról vagy kárhoztatásáról. E rövid szereplése alatt a közügyekben, a melyről, megvallja, hogy »nagyon hanyag és közönyös magaviseletet tanusított«, kigyógyult volna, ha szükség lett volna rá, a szemlélődő tanulmány önáltatásaiból; elég tapasztalást gyűjtött eszméi támogatására s elég emléket, új eszmék anyagául.

Oly embernek, a ki ily bámulatos előkészületeket tett, hogy helyesen itélhessen, mily gazdag anyagot nyújtott a tizenhatodik század! Montaigne mindazt látta benne a mi az embert alkotja; erényt és vétket, harczot és békét, polgári s vallási meghasonlásokat; a nyilvános gyülekezeteket, áramlataikkal s önámitásaikkal; minden szenvedélyt, minden túlhajtást, a hősiség minden nemét; nyomorokat, éhséget, pestist, zsákmányolást, s mindazt, a mit közromlásnak neveznek. Némileg átment az Achilles paizsának, a Homér korabeli emberi élet s társadalom e jelképének egész körén: megérintve mindent, látva minden eszmét, emberek és események alakjában kiábrázolva.

Végre, a jellem és helyzet e kettős előnyéhez, s ahoz a kiváltsághoz, hogy egy munkás és mozgalmas

századot, mindenféle életmód ez összeségét közelről és magasból láthatott, Montaignenél még egy sajátság járult, melylyel korának egyetlen irója sem birt akkora mértékben, a melyben az már a lángész ismertető jegye, t. i. a mérséklet. Ellenkezőleg Rabelais-vel és Kálvinnal, a kiket minden perczben elragad, egyiket a képzelet szeszélye, a másikat az okoskodás önámítása, és egyéniségök legszélsőbb határaig hajt: Montaigne a magáénak mindig a kellős közepén tudja magát tartani. Ezért folyvást fölszabadítva tartja magát képzeletétől úgy mint szenvedélyeitől; mindig azt a közép pontot keresi, a hol az ember föltalálja végre saját énjét s a honnan a legbiztosabban ítélhet meg másokat. Ez volt az a *zug*, melyet ő lelkében menten tartott, s igyekezett megóvni a szenvendélyektől, épen úgy mint montaigne-i családi házát, e másik *zugot*, melyet a közvihar elől menten igyekezett tartani.* Kiadja magának azt a bizonyítványt, hogy lelkében nincsenek oly mozzanatok, melyek az ész elől elrejtőzni igyekeznének. »Ha nem is vagyok mindig itthon, mindig közel vagyok legalább«.** Valódi lángeszű ember, mivel mérsékelt. Rabelaisben, a természetében fekvő szeszélyen kivül is, az orvos, a tudás különlegességei iránt kiváncsi tudós, elhomályosítja, vagy eltakarja a bölcsészt. Kálvin viszont az emberről való egész tudományt a hittanra fordítja. Az igazságot mindketten meglátták, de az egyik visszaélt vele, mint egy részegítő itallal, a másik a fegyelem s uralkodás eszközeül használta fel; talán mind a ketten jobbnak tartották magokat magánál az igazság-

* Essais II. k. XV. fej.
** U. a II. k. I fej

nál. Egyedül Montaigne keresi azt önzetlenül, s állítja oly színben elő, a milyen valóban, és sem le nem alázza, játékszerül használva, mint Rabelais, sem gyülöletessé nem teszi, feláldozva neki a szabadságot, mint Kálvin.

V.

Az Essai-k általános jelleme. Miért viseltetik Montaigne különös elöszeretettel a latin hanyatlási korszak irói iránt?

Az ember, az iró s a korszak mind ez előnyeinek szerencsés találkozása s a bámulatos mérséklet ez erénye, a Montaigne *Essai*-it a franczia próza első népszerű művévé tették. Sőt sokan azt tartják róla, hogy időrendileg az első lángeszű franczia mű. S ez igaz is volna, ha csak azok lehetnének lángeszű irók, a kiket olvasnak. Mindenesetre méltán tartják azokat, a kiket olvasnak, a legnagyobbaknak. Az irók nagyságának arányban kell állani azzal a jóval a mit tesznek, akár közvetlenül az észhez szóló tan-iratokban hirdetik az igazságot, akár valószinű képzeleti alkotások bája által kedveltetik azt meg; akkár szabályozzák az életet, akár kellemesebbé teszik azt. Dicsőségöket azok száma szerint kell mérni, a kik hasznot merítnek irataikból: mert minél több szellem táplálkozik azokból, annál jobban megközelíti az iró az istent, a kinek kiváltságos teremtménye.

Valamennyi általános eszme benfoglaltatik az *Essai*-k könyvében. Valamennyi igazság s valamennyi kétely

együtt van abban. De az igazságok azért fenhagyják mindenkinek a szabadságot, hogy kedve szerint éljen, s a kételyek csak bevallásai a korlátolt bölcseségnek, melyet az isten az emberek részébe juttatott.

Mindamellett túlnyomók a kételyek. Ez a kor hatása, a melyben Montaigne élt. Irodalomban, politikában, vallásban, mindenki azt mondta: »Mindent tudok.« Montaigne ezt vette jelszavául: »Mit tudok?« Felséges leczke, melyet egy kiváló és elfogulatlan szellem ad annyi köznapi és felfuvalkodott szellemnek, melyek bölcseséggel s bizonyossággal kérkednek. De ez a kétkedés nem az a pyrrhonizmus, melylyel őt Pascal vádolta: mert sok pontban, s oly dolgokban, melyek habozást nem türnek, Montaigne állít és dönt. Ha minden egyébben kétkedik: ez csak a magasabb szellem ellentállása mindazon véleményekkel szembe, a melyek magokat az igazság birtokában lenni hitték s tűzzel és vassal erőszakolták magokat ellentmondóikra. A Montaigne kétkedése a lelkiismeret szabadságát proklamálja s sértetlen fentartja a cseledetek erkölcsiségét. Igy jártak el a kor összes jobbjai. Szemben az erőszakos állításokkal, melyek egymást, az erősebbség esélyei szerint, sorban egymás után lerontják, mindnyájan az igazságot keresték, mely az állítással szemben először is a kételyben nyilatkozik. A kétely volt az akkor egyedül lehetséges bölcseség; s ha Montaigne többet kétkedett mint századában bárki más: azért van, mert lángeszűbb volt valamennyi kortársánál.

A hol a kétely kerül felyül, nem csoda, ha több a tudni vágy, mint a megállapodás. Egy új vonása Montaigne-nek: nem kevésbbé tudni vágyó, mint két-

kedő. A kétkedő, nem állapodhatva feltétlenül meg semmiben, kénytelen mindig újra számbavenni s bővíteni ismereteit és eszméit. Miután czélpontja nincs, s nem annyira azért gondolkodik, hogy meggyőződésre jusson s másokat is meggyőzzön, mint inkább csak azért, hogy szellemét csöndes tevékenységben tartsa; miután nem türelmetlen, nem akar bizonyos kitűzött eredményhez jutni: minden részlet, minden adoma, minden sajátosság érdekli, minden eszmét szivesen fogad, minden út jó neki. Innen van, hogy Montaigne, egészséges izlése, s a latinság jó iróiról ejtett helyes itéletei mellett is, különös előszeretettel viseltetik a hanyatlás korszak irói — s kivált Seneca iránt, a kinek, megvallja, szivesen utánozza a »modorát«.* Plutarchban a tények sokasága s különfélesége; Senecában a féligazságok végetlen száma, oly árnyalatok, melyek gyakran megcsalnak a szók álszabatossága által: ez a Montaigne kedvencz tápláléka. Ezeket nevezi oly olvasmányoknak, »melyekben kissé több haszon is jár a gyönyörrel«.** A költők, maga Virgil is, a kinek Georgicon-ját egyébiránt »a legtökéletesebb költői műnek tekinti,*** a költők neki csak múlattató olvasmányok.

A tudni vágyás e szelleme igaztalanná tette őt Cicero iránt. »A legelső s legkönnyebb érveket, mondja, a melyek rendesen legjobban fogadtatnak, én, rossz népszónok létemre, nem használhatom.« — Mintha csak újjal mutatna Ciceróra, a kinek az a főérdeme, hogy bámu-

* Essais, II. k. XVII. fej.

** U. o.

*** Bámulatos itélet, oly ember tolláből, a ki Lucanust »sajátságos erélye s véleményeinek igazsága« miatt szerette.

latosan tudta kifejezni a legelső s legkönnyebb érveket, melyeket mindenki elfogad s igazi kitünő népszónok volt. Montaigne jobban szerette Seneca szőrszálhasogatásait, a melyek kihívták s felingerelték közönyét, mint egy sem szőrszálhasogató, sem vakmerő, sem paradox beszéd egyenlő és tiszta szépségét, melyben a szerző nem annyira saját eszméivel akar csillogni, mint inkább azt igyekszik közölni másokkal a mi mindnyájok közös birtoka. Ő nem kap a megállapított igazságokon, a melyek iránt mindenki egyet ért. Az igazságot is csak úgy szereti, ha nem a határozott állítás alakjában jelenik meg. A kétséges dolog közt, a mely őt ingerli s ösztökéli, s a világos igazság közt, a melynek nem mondhat ellent: könnyű neki a választás, ő mindig a kétséges felé hajlik. Azért is többre becsüli Cicerónál az idősb Pliniust, minden meséivel, melyek az emberi józanészt zavarba hozzák.

Emlékező tehetségének restsége, melyet talán hiuságból túlzott is, s a megszokás, hogy csak alkalomszerűleg s a mások gondolatai nyomán gondolkozzék, őt szintén a rendkivüli és nehézkes érvek felé vonzották. A rest emlékező tehetség sajátsága, kitünő szellemeknél, hogy jobban megtartja az oly dolgokat, melyeknek a józan ész ellent mond, mint az olyanokat, melyeket egyszerre elfogad; s szívesebben tartja meg az olyanokat, melyek többet igérnek, mint teljesítenek, mint az olyanokat, melyek mind azt teljesítik, a mit igértek. Az értelem ama másik restségénél fogva, melyről Montaigne is panaszkodik, vagy a melylyel dicsekszik, Senecának egy paradoxona jobban hatott reá, mint Terentius egy szép jelenete vagy Cicero egy szép mondása. A mi csak szeszélyes és

kétes becsű van a hanyatlási kor iróiban, legjobban símúlt az ő kissé gascogne-ias kedélyéhez, szelleme fitogtatási vágyához, a mit két századdal utóbb egy ugyanazon tartománybeli másik nagy iróban Montesquieu-ben is feltalálunk. Mint Seneca, Montaigne is, az eszméket önmagokért kutatja, és pedig kiváló előszeretettel a legmegtámadhatóbbakat, a melyek több alkalmat nyújtanak a szellemes fejtegetésekre vagy a bőv ellentmondásra; s ugyanazzal a kézzel terjeszti a valódi fényt, a nélkül, hogy annak követését parancsolná, s az álfényt, nem aggódva azon, ha maga után vonja is a gyönge elméket.

VI.

A Montaigne népszerűségének okai.

A Montaigne népszerűsége hosszu idő műve; azért nem is volt változás alá vetve. A képzelet kedvezésének nincs benne semmi része. Ronsard mellett, a ki átalános taps közepette élt s halt meg, Montaigne-t alig ismerik a választottak.* Titokban olvassák és élvezik; nincs is tényleges hatása. Egyébiránt ellenségei sem számosabbak, mint barátai.*

A tizenhetedik század elején, hiába igyekszik de Gournay kisasszony, a Montaigne fogadott leánya, kegye-

* Igaz, hogy ezek aztán nem kevéssé bámúlják. Justus Lipsius *franczia Thales*-nek nevezi; Pasquier gyönyörrel olvassa, ámbár kevésbbé magasztalja mint Ronsard-t. De Thou ezt irja róla (latinúl): »Az őszinte szabadság embere, kit Essai-i a legtávolabbi utókorban is halhatatlanná fognak tenni«. Duperron bibornok az Essai-ket a *becsületes emberek Breviáriumá*-nak nevezte.

letes iratai által újra éleszteni a bámulatot az *Essai*-k irója iránt. Az akkori puristák, a kik a divatnak épen irányt adtak, mint ósdit gyalázták le. Balsac, őszinte magasztalások mellett, elég élénken meg is birálta; Port-Royal vallástalannak találta, s megtámadja bölcsészetét, mely azzal van fenn, hogy ellehet vallás nélkül. E kegyes társaság legnagyobb embere, Pascal, szigorúbbnak mutatkozik Montaigne mint a jezsuiták iránt. Szerinte az *Essai*-k kárhozatos, erkölcstelen könyv, tele szennyes és becstelen szavakkal; Montaigne-nek nincs egyébre gondja mint arra, hogy nyugodtan s gyáván halhasson meg. A Port-Royal *Logikájá*-ban még méltányosság sincs a szerző iránt, merít belőle s meg sem köszöni. Mindazáltal a század vége felé olvasni kezdik, jobban itélik meg. La-Bruyère szembetünőleg utánozza irályát; La Fontaine elmélkedik fölötte; Bayle könnyű fegyvernek használja kételyeit, hogy azokkal ostromolja az emberi szellem tévedéseit.

Csak a tizennyolczadik században méltányolták Montaigne-t érdeme szerint. A nagy irók dicső elődüknek ismerik el. Elfoglalhatja végre helyét, a kételkedők teljes társaságában s nincs többé baja sem a jézsuitákkal, sem a janzénistákkal. Voltaire fölveszi Montaigne valamennyi eszméjét, a vitatás egész szabatosságával s élénkségével ruházza fel azokat a nézeteket, melyek Montaigne-nél még a henye szemlélődés bő, festői, néha vontatott nyelvébe voltak burkolva. Rousseau egyenesen másolja; Montesquieu, Diderot s mind az encyklopedisták tanulmányozzák, kölcsönöznek tőle, szellemes kételyeit új alakba öltöztetik. Montaigne-nek az a sorsa, hogy minél inkább vénül, annál inkább növekedik dicsősége.

Bámulatos könyvének egymásután minden különböző oldala mintegy új életre támad. A tizenhetedik és tizennyolczadik században: eszméi; a tizenkilenczedikben, mikor az eszmékről szabadabban s elfogulatlanabbúl gondolkodnak, mikor majdnem oly távol állunk a janzénisták haragtartásától, mint a bölcsészek hitetlenségétől: irályát tanulmányozzák s becsülik. Méltán mondják, hogy Montaigne-nél kell a nyelv megifjodását keresni, részint újítások, részint a régi jó felélesztése által. Bármely szempontból tekintették is, akár tanulságot, akár szórakozást kerestek nála, kevés iró volt három század óta, a kinek több olvasója lett volna hazánkban, s olvasói jobb barátai lettek volna.

Maga az a kétely, melyben nincs semmi rideg, semmi gúnyos, mely kiméli a mások hitét, még mikor ostromolja is, nem legcsekélyebb vonzó ereje ez olvasmánynak. Hány lélek van, melynek a kétely tetszik, akár csekély ragaszkodásánál fogva az igazsághoz, akár mint kényelmes erkölcstan! Hányan vannak a kik az igazságot jobban szeretik elméletben, mint alkalmazni; inkább mint természetökkel megegyezőt ami hiúságuknak hízeleg, mint életök kötelező szabályául! Montaigne mind e hajlamoknak kedvez s föloldozza mind e gyöngeségeket. E csábító jelszóval édesgeti magához az embereket: »Mit tudok?« — a minek a gyakorlati életben ez felel meg: »Mit tegyek?« Kényelmes kétségek, oly időkben, mikor lelkiismeretünk és szenvedélyeink egyenlő esélyekkel harczolnak, vagy inkább mikor a szenvedély kezd felül kerülni. Részemről nem tulajdonítom dicsőségül Montaigne-nek, hogy mintegy világi gyóntató, a ki megalkuszik legtitkosabb gyöngeségeinkkel, csakhogy mi is meg-

bocsássuk, vagy épen bámuljuk az övéit; csak azt mondom, mily jól esik e jóakaró és sohasem támadó természetű kétely. S mi volna bámulni való azon, hogy ily engedékeny biró, a ki mindig kész megtagadni magát, csak hogy mást elitélnie ne kelljen, sokkal több ember előtt kedves, mint az oly biró, a ki a törvény nevében itél s kárhoztat?

A kétkedő szellem ez engedékenységén kivül, a melylyel Montaigne annyi barátot szerez magának, kivált e mi Francziaországunkban, egy ártatlanabb vonzó tulajdon is teszi őt, talán még kedvesebbé, előttünk: az, hogy mindenikünk magára ismer benne. Pascal mondá, nem is gondolva, hogy ezzel a legnagyobb dicséretet mondja reá: »Nem Montaigne-ben, hanem magamban találom a mit benne látok«. * Ezzel bevallja, hogy magára ismert az *Essai*-kben; mert a mit magában látott, azt olvasva, nem tagadja, hogy azt Montaigne vette észre először. Pascal e megrovása jobban dicséri az *Essai*-k iróját, mint valamennyi magasztalás. Én is magamat látom Montaigne-ben, valahányszor könyvét kinyitom; ma reggel is láttam benne magamat, mikor egy idézet helyességéről akarva meggyőződni, lapozgattam; s ha megfeledkezném magamról, csak benne keresném magamat.

Abban a homályban s bizonytalanságban, a melyben magunk felől vagyunk, képtelenek levén magunkat csupán szemeink segélyével meglátni s tisztán beszélni minmagunkkal, Montaigne a maga szemeit kölcsönzi

* »Kiadatlan Gondolat« — a Cousin által összegyűjtöttek között. Lásd jelentését a franczia akadémiában, a Pascal »Gondolatai«-ról.

nekünk, hogy jobban lássuk magunkat s a maga szavát, hogy számot adjunk magunknak gondolatainkról. Hajlamainkból, lelkiállapotainkból semmi sincs elrejtve előtte; föltárja belsőnket, azt érinteti velünk, a mit kivül lenni véltünk érintésünk körén, s így látásunkat és tapintásunkat fokozza, fejleszt és megnövel a nélkül, hogy kivenne magunkból. A mit Pascal, mint lángész, egyszerre lát Montaigne-ben és önmagában, mi, a tanulmány által magunkat tökéletesíteni képes lelkek tömege, szintén látjuk, az ő segítségével, s el vagyunk bájolva, hogy jobban becsülhetjük magunkat abban a pillanatban, mikor jobban megismertük.

Ez az első jól eső érzés, hogy a szeretetre méltó bölcsészhez hasonlítunk, nem az egyetlen a mit benne élvezünk. Igyekszünk személyiségünket is fölismerni abban a személyiségben, melyet Montaigne-nek neveztek, abban a képben, melyet ő világért sem rajzol magáról egy végből, nehogy némely vonásokat elhagyjon, másokat igen is kinyomjon, de a melyet szétszórva öntött el műve egész folyamán. Ki nem látta, vagy ki nem vélte látni magát, az ő véralkatának, izlésének, cselekvés módjának, egy vagy más sajátságában, sőt abban a gondban is, melylyel mindent a mi magára vonatkozik, feljegyezni igyekszik? Ha gyöngeségeiről, vagy lelkiismerete bizonyos lazaságairól beszél, melyek nem épen bűnök ugyan, de bizonyára még kevésbbé erények, annál kevésbbé habozunk azokat magunkban is fölismerni, mert az a gondolat, hogy egy oly kiváló szellemmel közösek bennünk, enyhíti szemeinkben vétkességöket. Némely jó tulajdonát is föltaláljuk magunkban, vagy mert valóban megvannak bennünk, vagy mert

tudtunkon kivül, gyermeteg őszinteségének varázsa, melylyel hozzánk szól, s az óhajtás, hogy hozzá hasonlítsunk, elhiteti velünk, hogy hasonlítunk hozzá.

Mind e csábokat növeli a Montaigne módszere. Fejezeteinek tárgyai: majd valamely erkölcsi alap-elv, majd valamely erény, valamely szenvedély, vagy szokás, majd az embereket cselekvésre hajtó indokok valamelyike. E pontok felett hí, hogy elmélkedésbe bocsátkozzunk vele. Ha valamely erényről vagy szenvedélyről van szó, elemezi annak értelmezéseit, s példákat hoz fel rá az egyetemes vagy az adomai történetből; s ha valamely átalános elv: czáfolja vagy helyesli, de mindig kiemeli az ellenmondásokat, melyekkel az találkozott; ha valamely tan, melyet hirdetői vagy felhasználói követelővé vagy türelmetlenné tettek, gyönyörködik annak czáfolatában s meghazudtolásában. Mellőzöm a járulékokat: az adomákat, elbeszéléseket, a tárgygyal szomszédos dolgokra való kitéréseket, a fordított vagy körülirt idézeteket, ez ezer meg ezer szeszélyét egy oly embernek, a ki nem siet, s a ki csak akkor tapad tárgyához, ha nem kinálkozik kellemes alkalom, hogy attól eltávozzék.

Vonzó módszer, melybe minden modor s minden hang belevegyül; tanító s elmélkedő, abbahagyva kellő időben, félbeszakítva kellemes elbeszélésekkel s csipős önvallomásokkal; soha sem vaskalapos, még ott sem, a hol Montaigne komolyan meggyőződve látszik lenni arról a mit mond; soha sem üres csevegés; a könnyed csevegést maga idején váltva föl valami komoly beszéddel: szóval az irály valamennyi neme, kellemes változatosságban, a legmagasabbtól a legbizalmasabb hangig, s nem várva be soha, míg az emelkedett hang

túlfeszíti, vagy a bizalmas elernyeszti az olvasó szellemét; az előadás minden formája, kimerítve a nyelv minden segélyforását.

Lehet-e mondani csak azt is, hogy rendszer volna gondolatai e naplójában, melynek levelei egymást követik anélkül, hogy össze volnának fűzve, mely fejezetek címeit viseli, de a mely, az iró szeszélye szerint, többet igérne mint nyújt, vagy többet nyújtana mint igért? Más-e Montaigne, mint szeszélyes és mély gondolkodó, aki, olykor saját első ösztönéből, olykor azon iró indítására, a kit épen olvasott, megy vagy engedi magát vitetni csöndesen, az emberi elmélkedés valamennyi tárgya felé? Egymásután ir a költészetről, orvostanról, természetrajzról, politikáról, vallásról, erkölcsökről, érdeklődve minden eszme iránt, de elhanyagolva az összekötő átmeneteket; nem köszörűlve szelleme éles hegyét a rendezés türelmes munkájában. Úgy járdal a gondolatok világában, mint az utazó valamely történelmi téren, egyedül kiváncsisága által vezetve, s minden nyomon, melyet elhagyott, egy-egy gúnyos vagy szomorú észrevételt, egy emléket vagy egy méla sohajt hagyva hátra. . . .

Nyissátok fel Montaigne-t, mindegy akármelyik lapnál, mindjárt az első szóknál bele találjátok magatokat. Azok közé a könyvek közé tartozik, melyek minden lapon kezdődnek s végződnek; tizszer nyithatunk ugyanarra a lapra, nem fogjuk sem kevésbbé újnak, sem kevésbbé váratlannak találni. Vannak emberek, a kik mindig olvassák Montaigne-t és soha sem fejezik be.

Bámulatosan festi szellemének e szeszélyességét, e közönyösségét minden rendszer iránt ő maga: »Papirszeleteim rendezését egyedül a véletlenre bízom; a mily

sorban fölmerűlnek eszméim, besorozom őket; majd csoportosan jelentkeznek, majd egyenként szállingóznak. Akarom, hogy lépésemet, járásomat a maga természetes valóságában lássák, ha bár tévelygek is; hagyom vonatni magamat, a hogy épen jő. Azért ezek nem is olyan dolgok, a miket szükségkép tudni kellene, vagy a melyekről ne volna szabad mellékesen s vakmerően is beszélni. Szeretnék tökéletesebben belátni a dolgokba; de nem akarom megadni e belátásért azt az árt, a mibe kerül. Czélom, csöndesen s fáradság nélkül menni át életem hátralevő részén: nincs semmi ok, a miért a fejemet törjem; még a a tudományért sem, bármily nagy értékű egyébiránt«. *

Mint hangulatát legjobban festi maga, irályát is legjobban jellemzi. »Én leginkább szeretem az egyszerű és őszinte beszédet, szájban úgy mint papiron; izmos és velős beszédet; legyen rövid és tömött, inkább rohamos és erőszakos, mint kicsiszolt és megfésült,

Haec demum sapiet dictio quae feriet **

inkább nehézkes mint unalmas, távol minden szenvelgéstől, szabálytalan, pongyola, merész; hogy benne minden falat az egészre valljon; ne legyen tudákos, se símogató, se védekező.« — Valóban, ilyen a Montaigne irálya. Élénk és költői képzelettel ruházva fel, mely az eszméket úgy tudta előállítani, mint tárgyakat s még az elvont fogalmakat is színezni tudta; tele józanészszel és ravaszsággal, gazdag a magáéból s az ó-kor kincseiből egyaránt: úgy találta a franczia prózát, alig kelve ki böl-

* Essais. II. k. X. fejez.

** A helyes kifejezés az, mely talál (vág, üt).« I. k. XXV. fej.

csőjéből, merésznek, kalandozónak, mint minden kezdő irály; a maga gondolatai szeszélyéhez hajlította s eredeti fordulatokkal és szólamokkal gazdagította, melyek az ő neve alatt jöttek forgalomba. Mögötte nem volt szabályozó minta, körüle nem volt kritika, mely őt a hagyomány megsértésével vádolta volna s hivatalos szótárt állított volna szembe vele; hanem volt az irodalmi dicsőségre szomjas nemzet, mely nagy iróitól várta nyelvét. Nyelvtan és szabályok nélkül, egyedül az ösztön s a hasonlat által vezetve, mindent mert, hogy gondolatát kifejezhesse, s nem úgy bánt a nyelvvel mint mindenki közös örökségével, hanem mint saját egyéni tulajdonával. Így bánnak lángeszű irók a még meg nem állapodott nyelvekkel; a népet utánozzák, mely mindig gyermek marad, még ha tökéletesen kifejlett nyelvvel bir is, s több eszméje lévén, mint szava azok kifejezésére, hasonlatokhoz, képekhez, hasonértelmű szókhoz folyamodik, segít magán a hogy tud, nyelvén hordva szívét, s a pillanat hevében nyelvet teremt, szabálytalant, de élénket, kifejezőt és színezettet.

Montaigne-nek a nyelve, nem legkisebb e nagy iró többi csábereje közt. Mindenki talál benne valamit kedvére. A tudósoknak újdonsága tetszik s nemzetünk szellemével összhangzó annyi szólam s kifejezés, a mi mind Montaigne-től származik. A tudatlanokat, a kiknek felfogása bágyadt és tehetetlen s a kik mindent csak képzeletök útján fogadhatnak elméjökbe, azok az élénk színek káprázatják el, melyekkel ő az eszméket festi s melyek, úgyszólván, az érzékek érdeklődését keltik föl az értelmi fogalmak iránt. S minden mívelt szellem megszereti azt a szerencsés adományt, mely a köznapi dol-

gokat új színbe öltözteti az előadás művészete által; mert ebben áll a szellemesség, a mi oly népszerű nálunk. A Montaigne nyelve oly becses és oly szabad, mint a Rabelais-é, de ennek a szókat dobáló és összeforgató dühe nélkül. Oly szabatos, mint a Kálviné, de több változatossággal; meg van nála az Amyot összes nyelvanyaga, még ad is hozzá, s végre egyesíti magában mind azt a tudományt és leleményességet, a mit a tizenhatodik század irodalmi nyelvünk alakítására fordított; e nyelvnek, mely ezentúl az új-kori szellem nyelvévé vált, anyanyelvünk nekünk, fogadott nyelve egész Európában mind azoknak, a kik irodalomban, tudományban, a kormányzás mesterségében, a szellemi vagy politikai működésben maradandó nevet hagytak hátra, vagy fognak még hátra hagyni.

VII.

A Montaigne leveleiről. — Egy szó a IV. Henrik levelezéséről.

Montaigne néhány levele, melyeket néhány éve fedeztek föl és tettek közzé*, nem elégségesek arra, hogy őt a nevezetes »levél-irók« közé emeljék. E levelek legnagyobb része ügyleti dologban iratott s bordeaux-i polgármester-korából származik; bennök csak az meglepő, a mi hiányzik belőlök. Ha hitelt adhatunk szavának,

* Lettres inédites de Michel Montaigne et de quelques autres personnages du XVI.-e siècle, publiées par M. Feuillet de Conches, 1803.

nem volt érzéke e műnem iránt. »E leveleket illetőleg, úgymond, csak annyit akarok mondani, hogy barátaim véleménye szerint értenék valamit az e fajta munkához; szívesen is választottam volna ezt az útat gondolataim közlésére, *ha lett volna kihez irjak.*« Ez az igazság: nem volt kihez irjon. Szerelmes leveleket irni, ennek az ideje, elhihetjük, elmúlt tőle. Barátainak irni? Ki volt neki jobb barátja önmagánál? Csak magának irt s e végből nem volt szükség a levél-alakra. Halljuk csak mit mond: »Nem irom viselt dolgaimat, magamat, lényemet irom. Tekintetemet enmagam belsejébe mélyesztem; ott ver gyökeret s ez nekem gyönyört ad. Mások magok elé pillantanak, én magamba pillantok. Nekem csak magamra van gondom; magamat vizsgálom szüntelen, ellenőrzöm, élvezem, hányom-vetem magamat magamban.« Gyönyörű szavak, elismerem, csakhogy eszébe juttatják az embernek az önszeretet házi mintáját, a maga körül hengergőző *macskát*, mely mindig a maga szőrét símogatja s talpát nyalogatja.

Úgy látszik mégis, ismerte a barátságot, mely gyöngéd leveleket sugall egy távollevő baráthoz. La Boétieről szóló lapjai méltán híresek. Lehetetlen valami kedvesebbet képzelni, mint bizalmas nyilatkozatai e viszonyról, ha csak nem túlozza némileg a dolgot, s akár a képzelet túlzásából, oly embernél, a kinek azt vetették szemére, hogy »képei igen vastagok«, akár kedvezésből egy, a halál által megszakított barátság emléke iránt: oly ritkának tünteti föl a maga barátságát, hogy még azt is mondja: »annyi összetalálkozás kivántatik arra, hogy ily barátságot lehessen építeni rá, hogy sok ha ily szerencse háromszáz évben egyszer megtörténik!« Miért épen há-

rom-, s miért nem két- vagy négyszáz évben? Sokkal obban szeretem Montaigne-t, mintsem kétségbe vonnám, hogy ily ritka barátságra képes volt; de mennyivel jobban meggyőzne egyetlen, szívből és tartaléktalan irt levél La Boétie-hez, mint mind az a sok készület és szellem, a mit annak a bebizonyítására fordít, hogy egyikünk sem volt képes oly szeretetet sem érezni sem kelteni mint ő!

Két újabb levele igazán festi őt és pedig egészen különböző két oldalról. Az elsőt Matignon maréchalhoz irta 1585. május 22-kén. La Guienne-t, a hol ez, a király nevében vezényelt, egyaránt nyugtalanította a Líga, mely épen Bordeaux városa ellen kisérlett támadást, s a navarrai király mozdulatai, a ki a Líga ellen és saját neje ellen védte magát. Agenből a hol lakott, a királynő kémeket küldött ki a környék s a helyzet kitapogatására. Matignon, »igen ravasz és szemfüles normandi«, a mint Brantôme nevezi, bejárta Agen, Coudom, és Fleurance környékét, s mindent elkövetett, hogy a király tekintélyét, a huguenottákkal s a lígával szemben, helyreállítsa. Montaigne Bordeauxban maradva, a hadcsapatok mozgásai közepette nyugtalankodik s ír a tábornagynak, hogy térjen oda vissza. Fél, hogy a Matignon távolléte miatt nem lehet megtartani a várost; sőt fél magának a tábornagynak megmaradásáért is, »tudván« — ugymond — »hogy a király érdekeinek ellenei nagyon érzik, mennyire szükség van ott reá, s mily rosszul megy nélküle minden«. Igyekszik elijeszteni a tábornagyot attól a vidéktől, a hol tartózkodik, s a bonyodalmaktól, melyek ott minden felől meglephetik; soká fogna tartani, míg mindent elintézhet, sok és hosszantartó nehézségekkel fog ott találkozni. A mi magát

Montaigne-t illeti »mindent elkövet, hogy értesüljön mindenről; minden fajta embereket látogat s igyekszik kipuhatolni«. Még eddig minden csöndes; de »könyörög a tábornagynak, gondolja meg, hogy az ily fajta mozgalmak oly váratlanul szoktak jőni, hogy ha be találnak következni, egyszerre torkon ragadják s azt se mondják: vigyázz!«

Nem akarok ellent mondani azoknak, kik Montaigne-t bálványozó hevökben azt állítják, hogy őt szeretni három negyedrészben annyi, mint őt helyesen itélni meg, s a kik jobban szeretik őt, mint önmaga szerette, a mivel nem kevés van mondva. De ha a Matignonhoz intézett sürgetések nem félelemből eredtek, meg kell vallani, hogy legalább oly nemű nyugtalanság nyilatkozik bennök, mely nagyon hasonlít ahhoz. Avagy tán nem gascogneias dolog-e félelemre adni tanácsot a tábornagynak, a kinek az eszélyre való intésre sem volt szüksége, miután — mint ismét Brantôme mondja — »nagyon is lassú és ácsori volt, úgy az elhatározásban mint a kivitelben«. Valóban, Bordeaux egyátalában nem forgott semmi veszélyben. Nehány héttel azelőtt Matignon biztosította azt minden meglepetéstől, elfogatván a trompette-i várkastély kormányzóját, a ki a líga felé hajlott. Montaigne legkevésbbé sem félhetett a torkon ragadástól; de ő nem találja jól magát oly vidéken, hol fegyveres csapatok czirkálnak, valamint később nem érzi jól magát oly városban, a hol a pestis dühöng. Ne rójjuk meg ezért felettébb, legyen; csak ne mondják az ilyen levélről, hogy szép!

Ezt a dicséretet tartsuk fenn a második s valóban szép levél számára, melyet Montaigne IV. Henrikhez irt,

1590. september 2-kán, válaszul valamely hivatal vagy pénz felajánlására e király részéről, a ki érdemét és szolgálatait kellően tudta méltányolni. Montaigne visszautasítja az ajánlatot; »Sire, Felséged kegyes lesz elhinni nekem, hogy soha sem fogom félteni az erszényemet oly alkalmakkor, melyekben életemet sem kímélném. Soha sem fogadtam el semmi fizetést a Felségtek szolgálatában tett lépéseimért, melyekről részben Felségednek is van tudomása. A mit elődeiért tettem, azt még sokkal szivesebben fogom tenni Felségedért. Én, Sire, oly gazdag vagyok, mint óhajtom magamnak. Ha Felséged körében ki fogom ürítni az erszényemet Párisban, leszek oly bátor, hogy azt megmondjam Felségednek, s ha akkor méltónak találand arra, hogy továbbra is kiséretében akarjon tartani, higyje meg, olcsóbban fogja azt tehetni, mint tisztjei legkisebbikével.«

Ez már nemes hangú levél! Az a Montaigne, a ki ezt irta, valódi nemes ember, a ki az erényig emelkedik. S minő erényig! Igazi önzetlenségig, oly korban, a melyről Brantôme azt mondja, hogy »csupa vadászat volt minden!« Ezért oly szép ez a levél. Montaigne szép s ritka dolgot cselekszik, s azzal az érzéssel irja meg, mely azt neki sugallta.

Mivel minden csupa tett és pedig gyakran szép tett a IV. Henrik leveleiben, azért nevezhetjük e fejedelmet a levelek mesterének. Ő csak azért ír, hogy elmondja mit tett, vagy mit szándékozik tenni. A hadi ember érzik minden során, azon frisen, a mint kengyelbe hág, vagy abból száll le. A lehető legélénkebb s legszeretetre méltóbb levelek. Valamennyi levél közt, a mit e korszakban irtak, a IV. Henrikéi kiválnak s lekötik a

figyelmet, mint a fehér sisak-bokréta az ivry-i napon. Bámulatra méltó fejedelem s bámulatra méltó iró, amannak minden erényével emebben; s könnyű megérteni, hogy mind azon, a mi prózájából, vagy szavaiból forgalomba jött, Montaigne messziről fölismerte IV. Henriket a navarrai Henrikben, s jó szemmel nézte diadalait, »még ha gyónnia kellett is miatta a papjának.« Becsületére válik, mint franczián ak, hogy e fejedelem pártjára állott, s ha mentségeül szolgálhat valami, hogy kivonta magát a hazáját szaggató polgár-harczokból: az, hogy egyike volt az elsőknek, a kik előre látták és óhajtották a IV. Henrik szerencséjét a nélkül, hogy hasznot húzott volna belőle.

HETEDIK FEJEZET.

I. A tizenhatodik század nevezetesebb másodrangú iróiról. — II. A *Menippée* satyra. — III. A franczia szellem haladása a tizenhatodik századi irodalomban, s minő családásba esnek e részben némelyek? — IV. E szellem átalános jelleme, a mint a Montaigne jelességeiben és fogyatkozásaiban nyilatkozik; s mi teendőt hagyott még a tizenhatodik század a tizenhetediknek? — V. Mit kivántak a tizenhetedik század elején? Charron. Szalézi szent Ferencz. A IV. Henrik országlásának a hatása.

I.

A tizenhatodik század nevezetesebb másodrendü iróiról.

A tizenhatodik század nagy prózairóinak névsora ki van merítve. Négynél nem mutathatunk fel többet; azok közül is az egyik, Amyot, csak lángeszű fordító. Ebben a négy prózairóban kell keresni a tizenhatodik századi franczia szellem legteljesebb képét. A másodrendű irók nagyon kevés vonással járulnak e képhez. Tovább fejtik azt bizonyos pontokon; egy-egy sajátlagos eszme-sorhoz ragaszkodnak; gazdagítják a nyelvet néhány részlettel. De a nagy jelességek, melyek maradandókká teszik az irott műveket, oly ritkák nálok, mint a termő

ér véletlene a csak tehetséges iróknál átalában. A lángeszű iróké kizárólag az a dicsőség, hogy haladást jelöljenek, s hódítással ajándékozzák meg az emberi szellemet; a tehetséges iróké az érdem, hogy megérzik e haladást s terjesztik a hódítást.

Ehhez az érdemhez, a tizenhatodik század másodrendű iróinál, még egy másik is járúl. Ők teremtik meg az úgynevezhető közvetítő nyelvet a tömeg, és a lángeszű irók nyelve között. Azért a másodrendű irók tisztesebb állást is foglalnak el a tizenhatodik században, mint a következő kettőben. Mikor egy nagy nép nyelve eléri a tökély fokát, az emberi szellem minden jellességét magokon viselő nagy művekben, akkor a másodrendű irók legnagyobb része csak azt szedegeti össze, a mit a lángeszű irók, mint feleslegest elhullattak. Némelyek, kifejtés közben meggyöngítik, vagy tévedésekkel kevervén, megvesztegetik az emezek által kifejezett igazságokat; mások, a kikben több a tűz és a merészség, egyenesen a lángelmék művei által szentesített igazságok és szabályok ellen fordulnak, s megtámadják a közönség izlését, képtelenek levén azt kielégíteni. A tizenhatodik században, mikor a kitünő irók is hagytak még fenn tökélyesíteni valót, a másodrendűek, a közös feladat könnyebb részével megbizott segédek fontosságával és eredetiségével bírnak. Bizonyos rendű igazságok és ismeretek körében ezek viszik előbbre a franczia szellemet és a nyelvet, s kiegészítik a lángész hódításait.

Három csoportba sorozhatók: azok, a kik folytatják az egykorú események följegyzését, a krónikások modorában; azok, a kik az ó-kor örökségének valamely

részét zsákmányolják ki; végre azok, a kik annak módszereit s halhatatlan leczkéit a jelen jobbítására s a jövő előkészítésére alkalmazzák: az emlékirat-szerzők, a tudósok s a politikai irók.

Az emlékirat-szerzők közt említendő a két Du Bellay testvér, kitünő szellemű család, kik a század első felének nagy eseményeiben forgottak s azokat elbeszélik; az egyik egyszerű *Emlékiratok*-ban, krónikás elődei módjára; * a másik a Titus Livius mintájára kissé fellengős szabású *Történet*-ben, némi követelő tudákossággal, a mi egyébiránt abban az időben nem volt épen rosz példa. ** *A hü szolga,* névtelen, talán egy a Bayard titkárai közül, a kinek életét könnyed természetes és kecscsel teljes krónikában beszéli el, melyben a tárgya iránti csodálat, a helyett, hogy szolgaivá válnék, mint Froissart-nál, mindig indokolt és őszinte; bájos kis mű, ugyanoly jellemű, mint a Valois Margit irásai, a renaissance első szelletétől érintett franczia szellem gyümölcse. *** Azután következik magának ennek a fejedelemnőnek az unokahúga, a második Valois Margit, a II. Henrik leánya s IV. Henrik neje, amaz *Emlékiratok* szerzője, melyekben a franczia Akadémia itélete, talán némi udvariasság hozzájárultával, a tizenhatodik századi próza mintáját látta ****; d'Ossat bibornok, IV. Henrik követe a római udvarnál, egyszerű, egyenes, de beható

* Du Bellay Márton; meghalt 1559-ben. *Emlékiratai* 1513—1547-ről szólanak, folytatólag fivére följegyzéseihez.

** Du Bellay Vilmos, Langey földesura; meghalt 1543-ban. Nyolcz könyvre terjedő Emlékirata, *Ogdoades* czimet visel.

*** 1527-ben.

**** Meghalt 1615-ben. Emlékiratai 1565—1572-ig terjednek.

szellem, a ki urának, királyának bőszavú és erélyes modorban beszéli el az ügyesség és türelem összes segély forrásaival folytatott alkudozásokat;* Brantôme, a kinek érdeklődése nem szorítkozik csak saját korának és hazájának ügyeire, a ki könyvekből és hallomásból szedte össze botrány-krónikája anyagát; egyébiránt csupa értelem, finom érzékű s kitünő irályú; s ha valami, inkább az a hibája, hogy oly kiváncsi században a titkos kamrákra volt kiváncsi, mint az, hogy szándékosan hizelgett volna kora romlottságának; ** Montluc tábornagy, a kinek Emlékiratait IV. Henrik a *Katonák Bibliájá*-nak nevezte s ezzel az itélettel jellemezte az egész könyvet.*** Mellőzök nehány nevet, nem mint megvetendőbbeket, csak mint kevésbbé jellemzőket, mert a nyelv bizonyos üdesége és fiatalsága becsessé teszi e kor legkevésbbé ismert iróit is.

Az olyanok, mint Budaeus, Turnébe, Vatable, Fauchet, Ramus, maradandó nevet hagytak a franczia tudományosság történetében. Az első, ámbár többet irt görögül és latinúl, mint francziáúl, egyike volt hazánkban a renaissance fáklyáinak, s tanácsadója I. Ferenczcznek, tudományos alapítványai tételében. Az utolsónak az a dicsőség jutott, hogy ő kisértette meg legelőször, a mit Des Cartes valósított kevesebb mint egy század mulva: a bölcsészet fölszabadítását. Halála éreztette a szolgálat nagyságát, melyet az emberi szellemnek tett. Pasquier, a ki mindannyi közt talán a legkellemesebben olvasható, szellemes és értelmes a *Kutatásokban*, s csí-

* Meghalt 1604. Levelezése IV. Henrikkel.
** Meghalt 1614-ben.
*** Meghalt 1577-ben.

pős a *Levelekben*, melyekben az ifjabb Plinius müvészetét utánozza, a ki a csekélységeknek is becset tud adni az előadás bája által; de soha sem emelkedik az eszmék azon magaslatáig, a hol a nyelv maga a lángész. Estienne Henrik, családjának leghíresebb tagja, egyaránt nemes a tudomány s az irodalmi buzgalom öröksége által; müveiben minden csupa mozgalom és lelkesedés; egy kissé zavaros, a hol a franczia nyelvet, melyet a görögggel helyez egy rangba, az olasz utánzás ellen védi; összevegyít mindent, nyelvészetet és vitatkozást, értekezést és adomákat a katholikusok ellen, hítújítói és tudós szenvedélyét. Mind ügyes munkások, bátorszívűek; semmit sem irnak bágyadtan; eszméiknek mindnyájan élénk és merész kifejezést tudnak adni, akár mert átérezték koruk szenvedélyeit, akár mert égő tudnivágygyal fordultak az emberi tudás minden tárgya felé.

E másodrendű irók közt az első hely azokat illeti meg, a kik tudományukat a társadalom megújítására fordították. Két magasabb értelmiségű férfi áll közöttök legelől, a polgári jog és államjog két csillaga e korban: Dumoulin és Bodin; egyik a tizenhatodik század legnagyobb jogásza, másik legnagyobb publiczistája. Dumoulin találta fel valódi forrásait s rakta le alapjait a franczia jognak; Bodin, pythagorási ábrándjaiba két kitünő elvet vegyített, melyek a közjog alapelveivé váltak: a kincstári javak elidegeníthetetlenségét, s az alattvalók beleegyezésének szükségét, adók kivethetésére. Kettejök után a Pithou fivérek fejtegették a korona és a szentszék, a gallikán és a római egyház viszonyának kényes kérdéseit. Mindnyájan ahhoz a politikai párthoz tartoztak, mely a kor legemelkedettebb s legtermékenyebb eszmé-

jét, Francziaország minden tekintetben egységes voltának eszméjét sürgette; ennek az alkalmazásán dolgoztak ők mint gondolkodók s mint polgárok, jó müveik úgy mint erényeik által.

De mindezek csak oly irók, a kik irodalmi fölemlítésnél többre ma már nem számíttatnak. Hogy még olvastassék, e rendből csak egyetlen munka igényelheti, mert a kor helyes politikáját oly eszközökkel és oly müvészettel védte, a melyek minden időkorra szólanak: a *Mennippée* szatira.*

II.

A Menippée szatira.

A nyomdász előbeszéde nem a legkevésbbé mulatságos része a műnek. Teszi magát, hogy nem ismeri a munka szerzőjét; hogy meg akarván köszönni neki a nagy hasznot, melyet a mű kelendősége által a nyomdának szerzett, a hová — mondja — úgy özönlöttek az emberek, mint a tűzvészhez, soká kérdezősködött kiléte és lakhelye után. Bizonyos *Agnoste* úrhoz útasították, *Aléthée* tartományban, *Eleüthére* városában, ahol párisiak laknak, s úgy irták le mint »jóra való és egyenes

* Menippos a Diogenes iskolájából való cynikus bölcsész, s nagy uzsorás volt, a ki vagyonát balfordulat által elvesztvén, felakasztotta magát. Mint iró a legmaróbb szatirákkal ostromolta az emberi bűnöket, és a társadalmi ferdeségeket. Reá akart emlékeztetni M. Terentius Varro, Róma irodalmi fénykorának legnagyobb nyelv s régiség tudósa, midőn Satira Menippéa név alatt egy saját műfaját kezdette a legélesebb gúnyköltészetnek. Innen vette nevét a tizenhatodik századbeli franczia *Menippée* szatira is. *Ford.*

lelkű embert, a ki jobban szereti a borházi mint a tridenti conciliumot«.* Úgy mondták, hogy a *Jó idők* utczájában lakik a *Gazdag Földmíves* czégnél. Nyomdászunk keresi mindenütt, de nem talál se' jó időket, se gazdag földművest. Miért? kérdezzétek a lígát! Végre találkozik Agnoste úrnak egy rokonával, a ki megmagyarázza neki a Menippée szatira czímét s megfelel a mű ellen irt birálatokra. Ezek legfőbbike a D'Aubray úr, a kereskedők főnöke, beszédét támadja meg, melyet igen hosszúnak s igen komolynak talál a többihez képest, a melyek rövidek és mulatságosak. Egykorú birálat, mely ma is helyes.**

Az eszme nagyon szerencsés volt: az állam és társadalom különböző személyeinek gyülekezetét állítani elő s beszédeket tartatni velök, melyekben elárulják magokat s leleplezik magok és barátaik önző indokait. Valódi vígjáték, ámbár alsóbb rendű annál, a melyben a személyek épen annál az igyekezetnél fogva álczázzák le magokat, a melyet a magok jelleme és czéljai elleplezésére fordítanak. De a jellemek igazak benne, a kor szerint s minden idők szerint. Az ember szívesen figyel az oly mesére, melyben a személyek azt beszélik el, a mit leginkább érdekökben van elhallgatni. Sőt sok olyan dolog is van, a mit magoknak egész hangosan is bevallhattak. Például, ha túlzás föltenni, hogy a Mayenne-i herczeg

* A francziásított görög szók értelme világos: *Agnoste* (ἄγνωστος) ismeretlen; *Aléthée* (ἀλήθεια) igazság; Eleüthére (ἐλευθερια) szabadság. Igazság és szabadság szép jelmondat Páris városának.

** A Menippée szatira négy iró műve. Ezek: Gillot, a párisi parlament tanácsosa, Pithou Péter s két költő: Rapin és Passerat.

nyiltan dicsekedjék a maga gyávaságával, fösvénységével és minden hitszegésével: viszont csak valószínű azt mondatni vele, hogy csak azért nem akarta haddal támadni meg a béarnit,* hogy önmagát kimélje, s azért nem közelített hozzá, nehogy egyházi átok alá kerüljön. Valóban, nem akadhatott-e a tizenhatodik században olyan rossz hadvezér, a ki elhitette volna magával, hogy csak azért vonúl vissza az eretnek ellenségtől, ne hogy maga is eretnekségbe sodortassék? Másutt, a hol Mayenne bevallja, hogy mindig arra gondolt, hogyan használhasson neki s az övéinek, nem hihette-e, kapzsisága jó-hiszemében, hogy méltó jutalmát nyeri annak a mit a líga érdekében tett?

Szintúgy, ha nem valószinű, hogy Pelvé bibornok a lothringeni ház iránti hűségének önző aljasságával dicsekedjék, de valószinű, hogy II. Fülöpöt azzal dicséri, hogy kész lett volna odaadni országai egy részét azért, ha minden francziát jó katholikussá tehetett s a szent inquisitió jóvoltában részeltethetett volna. Sok jámbor lélek hitte ezt akkoriban.

A líga titkos utógondolatait egy, Spanyolországnak magát a bibornoki kalap reményeért eladott szövetséges-társ által beszéltetni ki: a legjobb fajta komikumhoz tartozó vonás. Ez a szövetséges-társ: a lyoni érsek. Fiatal korában kálvinista, pantagruelista erkölcsökkel, bőjtben is húsevő s parázna létére, az isten s a spanyol doublonok kegyelme. — mondja a szatira — rábirták, hogy a szent lígát aláirja. Senki sem tud többet nála az áttérések titkos rugóiról, melyek által e párt annyira felszaporodott.

* A béarni: IV. Henrik.

Hasonló fajta elmésségű lelemény, hogy Doctor Rose. az egyetem rektora, testestől lelkestől a líga híve, maga rajzolja a tudományok pusztulását, mikor a környékbeli parasztok foglalják el a tanárok s hallgatók helyét s a tantermeket istálókká alakítják át. Saját pártját támadja meg; jelzi a Mayenne cselszövényeit, unoka öcscse Guise herczeg ellen, s politikáját mely csak a maga bőre megmentésére irányúl. Rose a vaskalapos tanár, a ki akkor is tanítványai előtt képzeli magát, mikor bűntársainak tart leczkét. »Sok kutya vagytok itt egy csonton rágódni« mondja nekik. Mayenne tábornok helytartó oda hajol a pápai követhez s ezt súgja a fülébe: »Ez a bolond elárúlja az egész titkot«. Pompás vonás, mely egy csapással sújtja a rossz ügy vezetőit és segítő társaikat.

A doctor Rose beszéde nagy zajt kelt. A csendőrök kurjogatnak: »Csend legyen!« nem merve azt mondani: »Békesség!« mert a *békesség* szót nem szabad kimondani az álhősök e gyülekezetében* a kik II. Fülöpnek a háta mögött harczolnak.

De Rieux úr, nemességi követ, egészíti ki e szemenszedett furcsa kompániát. »*Ifjabb* de Rieux úr«-nak nevezik, mivel nem az ősi de Rieux családból származott. Ő a líga szájaskodója. Szemtelenül hirdeti annak valódi czéljait s dicsekszik annak kegyetlenkedéseivel, épen mint Montluc *Emlékirataiban*. De Rieux a polgárháborúért őrjöng. »Miért nem tesznek engem királylyá? — kiált föl. — Több ember vagyok én itt valamennyinél.

* Magyarúl nem mondják: Békesség! (Paix lá!) hanem csitt legyen, de a szót meg kellett tartani a szójáték kedveért *Ford.*

Mert nagyapám franczia maréchal volt, s ha ő *vason* nyert, én *paradicsomba* jutok«. * Compiegne-ben, 1593-ban, felakasztották. A *Menippée* megjósoltatja vele saját végét. »Ha Noyont bevehetem« mondja, »majd vágok egy grimászt Compiègnenek«. A compiègne-iek csakugyan vágattak is vele egy grimászt, mert fölakasztották. Ime a polgárháborúk rablómadarainak a mintaképe! A politikai és vallásos fejetlenség s zavargás szülötte: nem ismer sem istent sem királyt, s az alatt az ürügy alatt, hogy a két párt nem az igazi isten s az igazi király érdekében harczol: különbség nélkül fosztogatja mind a kettőt.

A *Menippée* szatira ez egész része a renaissance által kiművelt, de át nem alakított tiszta franczia szellem gyümölcse. Apáink gúnyoros vidámságára ismerek benne. Nem hiányzik abból semmi: sem a metsző él, sem az értelmet alkalmazó szójáték, sem a kissé durva izléshez mért élcz. Ámbár tudósok munkája, a nemzeti keserűség, mely őket sugalmazta, oly élénk s oly mély, hogy a mellett még tudósságukról is megfeledkeznek. A régiség legkisebb utánzása sem látszik a hitében, nemzeti függetlenségében és jogában megsértett Francziaország e kitörésén. E nyers furcsaságú beszédek czélja: nevetségessé tenni Francziaország hőseit; ugyan kitől kölcsönözhetné erre a fegyvereket Francziaország?

* Itt már a szójáték egészen fordíthatatlan. Maréchal de France, franczia tábornagy; de maréchal egyszersmind *kovács* is; s de Rieux-nek a nagy apja kovács mesterember lehetett. Mint kovács, *vason* (en fer) nyert; *enfer* pedig, egyszónak irva pokolt jelent, a minek ellentéte a paradicsom. Magyarban nincs összefüggés a kettő közt, s a szójáték egészen elvész, valamint a tábornagy és a kovács közötti is. *Ford.*

De a renaissance rányomta a maga nemes bélyegét a kereskedő czéh főnökének, d'Aubraynak a beszédére, mely utolsó helyen áll a gyűjteményben s az egyetlen, mely komoly hangon van tartva. Olyan, hogy igazán elmondhatta volna d'Aubray, a ki a nyomdász előbeszéde szerint »ily bőbeszédű s érvekben gazdag volt, a ki soha sem fogyott ki sem a tudományból sem a beszédből.« * E vonások alatt is a franczia szellemre ismerünk, nem többé a Panurge, hanem a Gargantua szellemére, mikor fia tanulmányainak a tervét vázolja. D'Aubray olvasta a latin ékesszólás példányait, elsajátította azok rendszerét és modorát. Itéletet tart a líga fölött, az örök igazságú elvek nevében, melyek minden fejetlenséget kárhoztatnak; annak politikájával Francziaország igazi politikáját állítja szembe, s mikor a polgárháború iszonyait festi, eltalálja a Fülöp álarczát lerántó Demosthenes, az Antoniust lesújtó Cicero hangját. Mind ez, meg kell vallani, nagyon aránytalanúl, nagyon hosszan, — beszéde végen d'Aubray maga is elismeri —, olykor az ékesszólásból a szónoklásba esve, vagy némi rossz izléssel vegyítve, a mi Montaigne után már kevésbbé megbocsátható; de mindenütt elevenen, velősen, izmosan, alapos érvekkel bővelkedően; első nyilatkozványa s első maradandó képe az igaz hazafiságnak hazánkban.

* A d'Aubray beszéde a Rapin munkája.

III.

A franczia szellem haladása a tizenhatodik században; s minő csalódásba esnek e részben némelyek?

El lehet mondani, hogy a tizenhatodik században az eszmék egész mezeje feltöretett. A jelen, a múlt, a jövő egyszerre foglalkoztatták az elméket; a jelent az emlékiratokban beszélték el, a múltat a tudomány fedezte föl a két régiségben, a jövőt előérezték s mintegy előkészítették a moralisták szabad szemlélődései, a türelmi szózatok, s a polgári és politikai reform szelleme, mely áthatotta a franczia társadalmat.

A vallás, a bölcsészet, az erkölcstan, a politika, melyek addig az encyclopediai tudomány egy nemébe voltak összekeverve, melynek a hittan volt a kulcsa, végre szétváltak s osztályoztattak, mindenik külön, szabatosan, meghatározott körben s területtel.

A vallást a reformatio megújította. A bölcsészet, melyet addig egy terjedelmesebb és ténylegesebb tudomány, a hittan, nyelt vala el, ki kezdett abból bontakozni s világi tudománynyá vált.

A politika, mint a kormányzat átalános tudománya, mély gondolkodókat támasztott s foglalkoztatott; a franczia politika, a nemzeti egység politikája, egy röpiratot sugallott, mely fenmaradt.

Az erkölcstan, mint a kötelességek átalános szabálya, elvált a vallási erkölcstantól. Mint valamennyi különleges viszony és cselekvésmód tudománya, mily bámulandó tolmácsokra talált Rabelais-ben és Montaigne-ben!

Az erkölcstan világivá, vagyis a vallástantól függetlenné tétele a tizenhatodik századnak talán a legeredetibb műve.

A tizenhatodik század előtt alig merül föl az emberiség eszméje. Mindenki csak a jelennel foglalkozván, csak úgy tünedezik föl az, mint a jelenvaló dolgokra függesztett gondolatok közé betévedő emlék. Az egész ember, elfoglalva a jelen pillanat által, nem fordúl vissza a múltba, nem tekint előre a jövőbe, s túlzás nélkül el lehet mondani, hogy a tizenhatodik század előtt, mind a mi a lefolyt időkben élt, csak gyönge hagyomány, s mind a mi a jövendő időkben leend, csak rejtély.

A tizenhatodik században a múlt és a jövő több helyet foglalnak el az elmékben, mint a jelen, s magát a jelent sem úgy tekintik többé, mint az összes időt, hanem mint átmenetet a múltról a jövőre. Az ember magára ismer a hajdani emberekben; kiterjeszti élete határait, visszanyújtva azt a születése előtti időkre, s megnyújtva túl azon az időn, mely neki élni adatott. Az emberiség eszméje nem zavaros hagyomány többé, hanem az elmék tulajdonképi foglalkozása és élete. Ugy jelenik meg végre, mint az időben és helyben annyira különböző ember egységét alkotó általános és közös vonások összeségéből alkotott kép. Ez az a kép, melyet Montaigne láttatott velünk; ez az *Essai*-k embere, annyi arcz-helyzetben nézve, annyi álruhából kibontva, annyi jelmezből kivetkőztetve, oly közelről vizsgálva, annyira kikémlelve, annyi szempontból s oly sok fénysugárral megvilágítva, hogy azt hinnők, nincs is már mit irni róla, a tizenhatodik század után! Innen ered sokaknak a csalódása, korunkban, a kiknek úgy tetszik,

hogy a tizenhetedik század kevesebbet tudott e nagy tárgyról, mint a tizenhatodik, s hogy több eszme volt arról a Montaigne idejében, mint a Bossuet-ében; valódi optikai csalódás, mely századunknak egy a tizenhatodik századdal közös szellemirányából származik.

A tudás hő szomját értem, mely az emberi ismeretek minden ágában elfoglalta a hit helyét. A bölcsészetben az egyes iskolák történetét irjuk s szellemesen mérlegeljük mindeniknek az érdemeit és fogyatkozásait. De ki foglalkozik magokkal az elvekkel, a melyekben a tudománynak a veleje van? Kiben van az a nemes becsvágy, hogy egy fokkal fölebb vigyen minket azon a rejtelmes hágcsón, melyen az ember egész az istenig remél följuthatni, egyedül eszének ereje által? A történelemben előbbre teszszük az adomákat a tanulságoknál; az egyént keressük a hős alatt; inkább igyekszünk kisebbíteni a nagy példák tekintélyét, mint növelni. A politikában különböző elvek közt tapogatózunk, melyek mind rossz hirben állanak, részint a túlzások miatt, melyek azok alkalmazását beszennyezték, részint mert képtelenek voltak a nemzeteket feltartóztatni azon a meredeken, a melyen a jobbra törekedve, veszedelembe rohannak. Minket az átalánosságok fárasztanak; jobban szeretjük a részleges eszméket, melyek szellemes emberek hirébe hoznak, s a mellett szabadon hagynak cselekvésünkben. E hasonlósága miatt a mi századunkhoz, tetszik annyira a tizenhatodik század azoknak, a kikről szóltam, s látszik előttök értelmileg gazdagabbnak a tizenhetedik századnál. Az árnyalatok e végetlen száma az eszmékben s a különlegességeké a tényekben, ez a kielégíthetetlen kiváncsiság, a lényegesnek a feles-

legesbe fúlasztása, s a minden dologban való bizonytalanság, mely az embereknek úgy tünik fel, mint árnya a szabadságnak, melyre oly kényesek: ime ezekből ered amaz emberek csalódása. Ezt a bővelkedést ők lelemények tartják, a tarkaságot változatosságnak; s a mi rosszúl illik az értelmi dolgokhoz, a mennyiséget előbbre helyezik a minőségnél.*

Nézetem szerint épen e bővelkedés és e különféleség teszi a tizenhatodik századot oly tökélytelenné, s utána a tizenhetediket oly szükségessé. Ennyi bizonytalanság kifárasztja a lelket, ennyi árnyalat szétszórttá teszi. A tizenhatodik század e szemléje után a fáradság érzete lep meg, s némi kábultságot érzek, mely után a tizenhetedik század világosságában s bámulandó rendében óhajtok megpihenni.

IV.

A franczia szellem általános jelleme, a mint a Montaigne jelességeiben s fogyatkozásaiban nyilatkozik: s mi teendőt hagyott még a tizenhatodik század a tizenhetediknek?

Két ellentétes szellemi irányzat sugalmazta a tizenhatodik század íróit.

Az egyik résznél az erőszakos állítás, engesztelhetetlen, a nyers erőhöz is kész folyamodni, hogy letiporja az ellenszegülőket: a magát hitczikként a lelkekre kény-

* Ezt a lapot 1843 körül irtam; az akkori dolgokra és emberekre találónak véltem; az olvasó itélje meg, megszünt-e az lenni a mai dolgokra és emberekre.

szerítő állítás; ez a Kálvin jelleme s átalában azoké az iróké, a kik a vallási vitákba vegyültek.

A másik nagyobb résznél, élükön Montaigne-nyel, a tudni vágy és szabad vizsgálódás szelleme. A reformatio a szabad vizsgálódás elvére hivatkozott a katholicismus ellen; de mihelyt azt kivívta, igyekezett elfojtani, csak addig találván azt jónak, míg ellenségei ellen fordíthatta. A tizenhatodik század gondolkodói azonban elfogadták a magok részére, s kiterjesztették minden rendű eszmékre, mind arra a mi az embert érdekli. A tudni vágy és a szabad vizsgálat szelleme, elválhatatlan kisérőjükkel a kételylyel, ez a tizenhatodik század iróinak legközönségesb jelleme.

A tudni vágy volt e korszak legtermészetesb ösztöne. Minő élet elégíthette volna ki azt? Ki hizelghetett volna magának azzal, hogy bár futó szemlét is tarthatott az emberi szellem és az összes kincseiket egyszerre kitáró két régiség minden gazdagságai fölött? Némelyeknél a tudást egész az ittasságig hajtva láttuk. Olyanok voltak, mint a hirtelen meggazdagodottak, a kik a szegénységből egyszerre gazdagságra jutnak s rabjai lesznek vagyonuknak, a helyett, hogy a bölcsek tanácsa szerint, ők uralkodnának rajta. Nagy részök beéri azzal, hogy szemeit legeltesse arany halmazán. A tudásnak is megvannak a maga kéjelgői s vértanúi. S a tudósok e századának eredetisége abban áll, hogy tudás-szomjuk izgatott, értelmes, lelkesült, s hogy e hódítók, kik a Du Bellay fölhivására, kizsákmányolják a két régiséget, annyi kincs láttára, örömüket és meglepetésöket bámulatos élénkséggel s gyermetegséggel tanusítják.

A mi illeti a kételyt, mely részint e tudás-szomjból, részint magának az állításnak a túlkapásaiból, vallási dolgokban, eredt: az nem olynemű kétely, mint a melyről a mi századunk panaszkodik, hogy háborgatja.

Nagyon is túlságosan élünk, vagy visszaélünk, e szóval. Általában kínos, nyugtalan, s nézetem szerint, nagyon romboló hatású lelki állapot, ha féken nem tartjuk.

A kétely a tizenhatodik században, a *Mit tudok?* nem volt kínos. A tudományos kétely volt az, mely csak valószinűséget ismer s oly dolgokban a hol el kell határoznia magát, megszokás szerint határoz. Inkább csak egyenlő hajlam, vagyis közönyösség, a legellentétesb dolgok iránt, mint rendszeres vagy nyugtalan bizalmatlanság az igazaknak ismert eszmék iránt. Különben nem annyi-e kételkedni, mint tanúlni? S ki hizeleghet magának azzal, hogy már eleget tanúlt arra, hogy megszünhessék kételkedni? Szellemünk két leghatározottabb hajlama: az ismeret-vágy és a megállapodás szüksége közűl, az elsőt annyira ingerli a megismerendő tárgyak újdonsága és gazdagsága, hogy végre is megcsalja a másodikat s elfoglalja egész szellemünket. Mi sürget: állítnunk valamit? mintha ezt mondanák ama kor gondolkodói, — nem látunk-e szép eredményeket magunk körül? S tovább kételkednek, míg csak mindent nem tudnak.

Egyébiránt e tudás-vágy és e kétely rossz következményei is érezhetők: a tekintély hiánya, az egyéniségnek tulajdonított túlságos fontosság, s a gondolatnak az értelem játékává fajulása. Ime a tizenhatodik század gondolkodó iróinak a hibái; s hibák alatt itt nem a részletek foltjait értem, a melyek a legkitünőbb munkát is

elrontják, hanem az igazság meglátásának és maradandó nyelven kifejezésének a tökélytelenségét.

Igaz, hogy a tizenhatodik század kételye, különösen a Montaigne irataiban, soha sem ölt dogmatikus arczot. Nem parancsol semmit, nem ir elő szabályokat. Pascal azt mondá: »Ez az önmagában kételkedő kétely, az önmagát nem ismerő tudatlanság.« És máshelytt: »Másokra bízni az igaz és jó keresésének a fáradságát; nyugalomban maradni; átsiklani a tárgyakon, nehogy a beléjök mélyedés által bennök ragadjunk; nem fogni meg az igazat és jót, nehogy kisikúljanak újjaink közül; beérni a közönséges fogalmakkal; úgy tenni mint mások.« * Valóban megdöbbentő képe a Montaigne szellemének! Ez magyarázza meg csekély tekintélyét az olvasó előtt. Az igaz és jó felől kételkedni, csak könnyelmű, vagy egyedül saját pillanati kényelmökkel gondoló szellemekhez illik. Mély szellem, mely képes önmagán kivül találni a miben megállapodjék, nagyon hamar belefárad. Ha nem sikerül megállapodnia: jele nem köznapiságának az is, hogy komolyan törekszik arra; mert ki meri állítani, hogy nem létezik sem jó sem igaz, s ha léteznek, ne volna a legnemesebb szellemek hivatása, törekedni utánok? Az ily szellemek szemében, s azokéban, a kik, több józansággal mint tudnivágygyal birva, belátják mily rövid az élet s mennyivel fontosabb az akaratot világosítani meg, mint a tudást gyarapítani, az ily szellemek előtt lesz legvilágosabb a tekintély e hiánya, a szellem műveinek e talán legrosszabbika. E hiu kecsegtetések, melyekkel szabadságomnak hizelegnek, talán elcsá-

* *Pascal*: Pensées.

bítanak először; Montaigne, hiuságom által akar a maga kételyének megnyerni, s kicsibe múlik, hogy magamat befonatni nem hagyom. De csakhamar belefáradok e hizelgésekbe, melyek, ha nem vigyázok magamra, elveszik a kedvemet minden erénytől, minden nemes törekvéstől; s meggyőződöm végre, hogy kevésbbé egyeznek meg természetemmel, bármennyire legyezgetik is gyöngéimet, mint a tekintély és fegyelem, melyek szabályoznak, s ha kell, meg is fenyítenek. A benső szabadság, melylyel Montaigne megajándékoz, csak maszlag; hogy kielégítsen, vagyis inkább hogy meg ne rontson, ugyanazon helyzetnek az előnyét kellene egyesítenünk vele, a melyben ő született.

A tudnivágy és a kétely másik következménye, hogy túlságos fontosságot tulajdonít az egyénnek. Ez a Pascal *oly gyülöletes én*-je, melyet ő Montaigneben, minden igyekezete daczára, hogy kellemessé tegye, azonnal felismert. Valóban, minden dolgok ily bizonytalanságában, mi bizonyos az *én*-en kivül? S ebben a kettős lényből, egy gondolkodó lélekből s egy a szenvedélyektől oly nehezen megkülönböztethető szükségekkel biró testből összetett *én*-ben, melyiket illeti meg az elsőség: a lelket-e, mely csak kétségekkel s homályosságokkal vajudik, vagy a testet, melynek ösztönei oly világosak s oly parancsolók? Ime, hogyan siklunk észrevétlenül alá a jóllétet kereső önszeretet lejtőjén, a véralkat némi mérsékletének a kegyelmére bízva, melyben eszünknek semmi érdeme, s elhatározásainkban szeszélyünk vagy érdekeink martalékai. Ki biztosít, hogy az önszeretetet nem visszük-e annyira, hogy minmagunkat véljük az igazságnak? Mi hát az *önmegismerés szomja*, ha nem

vezet arra, hogy megkülönböztessük magunkban a jót a rossztól, hogy választást tegyünk, mi más akkor, kérlek, mint az önszeretet túlhajtása? Ha Montaigne annyira sóvárog megismerni önmagát, félek csak azért teszi, hogy magát annál inkább szerethesse, s a rossz, a mit magában lát, csak is a jótól különböző valaminek látszik előtte. Híjjával van annak, hogy más ismeretek is annyira érdekeljék mint ez egy; a legfontosabbak sem bírják kellőleg lekötni; egyátalában nem lehet félni, hogy valamelyiket inkább megszeresse mint magát. Ellenkezőleg, nem látom-e: mennyire elfoglalják s mulattatják *én*-jének változásai? Van-e tárgy, mely őt egy percznél hosszabb időre el bírná vonni önmagától, vagy ne vezetné ismét vissza? *Én*-jének, mely részletét mellőzte, vagy nem vizsgálta kellőleg? Szégyenlősebb volt inasával, mint az utókorral szemben.

Végre annyi példából, a mikor Montaigne és kortársai csak találomra és tárgy nélkül gondolkoznak, látjuk: mennyire megcsalhatja a tudnivágy és a szabad akarat féltékenysége a legkiválóbb szellemet is. S ezt az értelmet, mely annyira irtózik a szolgaságtól, mely bizalmatlanúl néz az igazságra, csak mert a tekintélyhez hasonlít, mely annyira óvakodik, nehogy meglepetni engedje magát, mely annyira felül érzi magát tárgyán, lám mennyire meg tudja ingatni egy görög, vagy latin agyból kipattant áltétel, egy kellemes különösség, sőt egy szójáték is, s menyire hatalmába keríti, legalább egy pillanatra! Egy szó-hang, egy rím, kitéríti az útjából. A mit Montaigne mond, az akaratát elhatározó okokról, azokról a habozásokról, melyekben oly kevés kell, hogy tollát a szélbe dobja, mindez oly

őszintén festi az ész e szabadságának nyomorúltságát, mely ellenszegűl az egyetemes erkölcsi elvnek s megadja magát egy élcz előtt! E kor legjobb irói tele vannak élczekkel; Olaszország példáján kivűl ez is a gondolatnak magáért a gondolatért való mértéktelen szeretetéből eredt. A hol minden eszme egyenlő súlylyal bír, a hol minden igazság nem egyéb mint eszme, — miért ne mehetne el egy élcz, szellemes nézet számba?

A tizenhatodik századi prózairók nyelve visszatükrözi mind e fogyatkozásokat. Túlterhelt s rosszúl rendezett nyelv. A szók túlságát az eszmék megválasztásának a hiánya szüli benne, a rendetlenség pedig a szemlélet szabadosságának s a kétely gondatlanságának felel meg. A kinek nincs mit bizonyítson, azon kivül, hogy semmit sem lehet bizonyítni, az nem is igyekszik beszédét jól rendezni, vagy tömötté tenni. Nem lehet csodálni, hogy fejetlenség van az oly nyelvben, a hol minden szó uralkodó, mert minden eszme érvényesűlni akar. Az árnyalatok sokasága a beszédet szőrszálhasogatóvá s áttekinthetetlenné teszi; a jelzők egészen elárasztják. Kikerűlhetetlen hibája minden oly szellemi műnek, a melyben a szerzőnek sem kitűzött czélja, sem bebizonyítandó tétele nem levén, minden részletre túlságos súlyt helyez, s a nyelvet nem annyira azért forgatja, hogy másokat győzzön meg, hanem hogy önmagát ringassa csalódásba. Az irók minden szóra kiteszik a lelköket, s a rosszul összeférczelt és bágyadt egészben minden tehetségöket a részletek kiszínezésére fordítják.

Az elméletből, melyet közöttök a legügyesebbik, Montaigne állított fel, megitélhetjük, mi teendő maradt még utódaira, nyelvünk tekintetében. Bámulatos helyes-

ségű szempontokkal, melyek Montaigne-t minden időre nagy iróvá teszik, oly helyteleneket vegyít, melyeken megismerszik a saját kora előítéleteitől elfoglalt iró. »A mint a szellemes irók bánnak vele, úgy mond, az adja meg a nyelv becsét, nem annyira újításaik által, mint inkább a különböző használat s erélyes fordulatok által módosítva és hajlítva. Nem gyarapítják új szavakkal, de gazdagítják a meglevőket, súlyosabbá teszik, mélyebbítik s terjesztik jelentőségöket« * Az újítás iránti bizalmatlanság közös minden kor nagy iróival; de a veszélyes tanács, súlyosbítani s mélyebbíteni a szók jelentőségét: a tizenhatodik század irójának sajátja. A főmunkát a dolgokról a szókra viszi át; mindeniken különös nyomatékkal pihen meg; azt a balga félelmet ébreszti az iróban, nehogy úgy találjon beszélni, mint mindenki, a mi azt a törekvést szüli, hogy elburkoljon mindent s túlhajtson mindent.

Szintén a minden korra nagy iróra ismerek százada bizonyos iróinak im e birálatában: »Csak hogy az újdonságban dúskálkodhassanak, mit sem gondoltak a hatással; hogy egy új szót felkaphassanak, elhagyják a megszokottat, holott gyakran erősebbet s velősebbet« ** De ime ismét a mi a tizenhatodik század irójára vall: »Nyelvünket elég gazdagnak találom, de nem eléggé hajlékonynak s erőteljesnek; a hatalmas s merész gondolatnak rendesen nem felel meg; ha erősen akarsz irni, érzed, hogy bágyad és megtörik kezed alatt; s hogy a hol elégtelen, a latint kell segítségül venned, máskor

* *Essais* III. k. V. fej.
** U. o.

meg a görögöt.« Ez a félelem, hogy igen keveset talál mondani, hogy valamit el talál hagyni, s a mit elhagy, talán épen a legfontosabb: annak a századnak a jellemvonása, mely jobban szomjúhozza az ismereteket, mint az igazságot. Azonkivül a jeles irók gyöngeségét is látom ebben, mely a középszerűekről rájok is elragadt s panaszra fakasztja őket hazájok nyelve ellen, a miért a petyhüdt vagy keresett gondolatok kifejezésének ellenszegűl.

Montaigne is a latint és görögöt hívja segítségül az irónak: »S érje el a gascognei, úgymond, a mit a franczia nem bir elérni!« Ez a Ronsard elmélete. Ez a tudós nyelvek és vidéki tájszólások hirhedt keveréke, a legkülönczebb újdonság, tanácsolva oly ember által, a ki előtt minden újítás magában gyanús. Sőt az útasítás sem hiányzik, hogy kifejezéseket kölcsönözzenek a nemesekül elismert foglalkozásoktól: »Vadászataink s hadviselésünk szólamaiból, úgymond, mindent csinálhatunk, ez a leghálásabb tér a kölcsönzésre«.* Ettől már csak egy lépés az *>*-ek összeválogatására, melyek oly szépen *hangzanak!*

Nagyon értelmes emberek, Montaigne kortársai, birálták irályát. »Nagyon vastagok a képeid«, mondá neki barátja, Pasquier István. Mások azt vetették szemére, hogy egész nyersen alkalmazza a gascognei tájszókat. Pasquier, a ki észre sem veszi Ronsardnál, megütődik rajta Montaigne-nél. A prózairók iránt követelőbb az ember mint a költők iránt: amazoknál észreveszik a feleslegest s a hamist, mert már a hasznost és igazat keresik

**Essais* III. k. V. fej.

nálok. Ugyanazok, a kik nem hihették, hogy költő jobb lehessen Ronsardnál, tudtak képzelni Montaigne-nél kitünőbb prózairót. A tudnivágy kezdett csillapulni s az ízlés megszületett.

V.

Mit kivántak a tizenhetedik század elején? Charron. — Szalézi szent Ferencz. — A IV. Henrik országlásának a hatása.

Mit kivántak hát a tizenhetedik század kezdetén? Eszmék és benyomások helyett *igazságokat*, s az igazságok közül is főleg az élet irányzására szolgálókat. Módszert kivántak; érezték a fegyelmezett nyelv szükségét, melyben a szók választéka az eszmék választékosságának feleljen meg. Végre szakítani akartak a tizenhatodik század »Mit tudok?«-jával, s keresni akarták, a mit tudni kell, hogy megismerjék a mit tenni kell.

A szellemek e haladása hatott két iróra, a kik a tizenhatodik század második felében születvén, legjobb műveiket a tizenhetedik század első éveiben irták: u. m. Charron és Szalézi szent Ferencz. Másodrendű irók mind a ketten, Charron, mivel a lángész tulajdonainak híjjával volt, és Szalézi szent Ferencz, mivel lángelméjét a keresztyén alázatosság a vallásos igazságok körére szorította, mindketten az által költik fel érdeklődésünket, mert ők kisértették meg először a módszert a cselekvések szabályozását czélzó igazságok keresésére alkalmazni, s először tettek válogatást az eszmékben és a szavakban, átmenetet jelölve ez által a tizenhatodik századról a tizenhetedikre.

A mit Charron tett az erkölcsi philosophia —, ugyan azt tette Szalézi szent Ferencz a keresztyén erkölcstan körében. Két különböző szempontból tekintették az embert s az életet; de ugyanazon egy czélból: hogy szabályozzák.

Charron* barátja és tanítványa volt Montaignenek. Tanulmányait a párisi egyetemen, a jogot az orleans-i és bourges-i egyetemeken végezvén, öt vagy hat évi ügyvédi gyakorlat után, a mitől azzal végkép el is ment a kedve, hogy a hittanhoz és az igehirdetéshez forduljon: a Montaigne iskolájában moralistává lett, megtartván a hittani módszert s a szigorú szokást: meggyőzés czéljából irni. Montaigne, a ki 1592-ben halt meg, megengedte neki végrendelete záradékában, hogy családi czimerével éljen.

1601-ben jelent meg, Bordeauxban, az a könyv, mely nevét hiressé tette. *A bölcseség*, első ízben e czím alatt: *Kisded értekezés a bölcseségről.*** A halál két év múlva lepte meg, Párisban, mikor épen befejezte munkája átnézését a második kiadásra. A moralista ebben oly sokszor megfeledkezett a theologusról, hogy a hires jezsuita Garasse eretnekségről vádolta be a munkát. Feleletül a pedáns következő arczképét kapta: »A pedáns nem csak hasonlatlan s ellenkező a bölcscsel, hanem daczosan s kevélyen szembe is száll vele, s mindenfélekép felfegyverkezve megtámadja és ostromolja, elhatározottan s parancsolólag szólva ellene.« Montaigne keményebben vágott volna vissza.

A Charron halála után a parlament be akarta tiltani a könyvet, a hittani kar pedig rendes vizsgálat alá

* Született Párisban, 1551-ben, meghalt 1603. november 16-án

** *La Sagesse*; *Petit Traité de la Sagesse.*

akarta vetni. De Jeannin elnök némi változtatásokat tevén rajta, a könyv 1604-ben mégis megjelenhetett.

Charront megtámadva, az egyháziak nem rágalmazták. *A bölcseség*-ről szóló könyv, a legvilágosabb s legőszintébb fentartások mellett is a hitet illetőleg, a helyébe, a szerző tudtán kivül, az észt tette, az átalános erkölcstan által szabályozván bizonyos dolgokat, melyeket addig kizárólag a vallás szabályozott. Azt lehetett hinni, hogy Charron szemében a vallás csupán a hittan, vagyis a vallás forrásairól szóló tudomány és vizsgálódás, mely köteles tárgy keresztyén országban, de különben nem alkalmazható az élet folytatására a tisztán emberi viszonyokban. Ez ember, a ki oly valódi keresztyén volt, s kanonok volt és karthauzi akart lenni, oly tan birtokában, mely mindent a legegyszerűebben szabályoz, mely semmi ellenmondást nem hagy felelet nélkül, semmi ellenvetést kimagyarázatlanul, attól a bölcseségtől, melynek homályosságait s nyomorúságát Montaigne tárta föl előtte, azt a szabályt követelte, melynek tökélytelensége volt épen az *Essai*-ik tárgya. Az istentagadók, pogányok és szakadárok két fajta megczáfolása közül, t. i. a bölcsészeti és emberi s a hit szerinti és theologiai czáfolat közül, ő az elsőt választotta s a keresztyének számára a pogányok összes bölcs mondásaiból szerkesztette a bölcseséget.

Egyébiránt a mester bélyege rá van nyomva a tanítványra. Gyakran megesik, hogy a tudásvágy szórakozottá teszi s a kétely, incselgéseivel, kisérti a megállapodni és hinni hajlandó szellemet, mely szilárd de korlátolt, készebb állítni, mint kétkedni, állít is a tekintély nyomán, de kétkedik a kegyelem segélye nélkül. Épen akkor, midőn értekezését irta a *bölcseség*-ről, kisded házat építtetvén

1600-ban, ezt irta az ajtaja fölé: *Nem tudom.* E jelszó s a Montaigne-é között az a különbség, hogy Charron azt látszik bevallani, hogy olykor terhére vált a tudatlanság, a mely Montaigne-nek gyönyört okoz. »*Mit tudom én?*« ez egy szeretetre méltó epikuréus szava, a kinek elég azt tudnia, miért nem tud, a ki titkon tán dicsőségét leli abban, annyi tudatlan vagy elfogult állító között. »Nem tudom« — egy komoly szellem szava, a ki szeretne tudni, hogy taníthasson, a ki talán sajnálja, hogy néha úgy állított, mintha tudott volna. A mester gyönyört talál kétkedésében; a tanítvány a magáét módszerének szigorával próbálta fékezni; de mindkettőnél ugyan az a kétkedés. Csakhogy, a mi komoly s épen annál fogva következetlen a Charronéban, azt a határozatlan benyomást teszi, mely értekezése elolvasása után marad hátra. Szinte azt mondanók: hittudós, a kit Montaigne megtérített a maga kétkedésére, *egy csökönyössé vált állító*, a mint Charron nevezi ellenfeleit, a kit egy kétkedő megnyert. A módszer nem mindig győz meg, s a kétkedő más szeretetre méltóbbra emlékeztet.

Charron eltanulta mesterétől a nyelv formáit, modorát, a szók kettőztetését az eszme erősbítésére, s a kiterjeszkedést, minden árnyalat felölelésére; a jelzőket, melyek olyanok, mint ugyanazon tárgy különböző oldalai; a képeket, melyeket a szemlélődő lelkek annyira szeretnek, a kiknek a félszemmel nézés annyit ér, mint a világos és teljes látás. De a mester nyelve, a tanítvány keresett utánzásában, meghasonlik a szabályszerű osztályok és alosztályok, meghatározások és megkülönböztetések közepett, melyekkel Charron tele tüzdeli a könyvét, gondolva, hogy világosabbá s hatásosabbá teszi. A sza-

bad szemlélődés őszinte modora, mintegy nyügben van az efajta skolastika osztályozásai közt, s a szabad gondolkodó szeszélye még súlyosabban érezteti a theologus módszerét. E nyelvben együtt van valami vaskalaposság a túlságos szabadsággal; a vaskalapot az iró nevelése s hivatala szüli, a szabadosságot a példa, melyet követ. De sem szigora nem elég meggyőző az észre nézve, sem szabadsága nem elég korlátlan a képzeletnek. Ha okát keressük, miért nem oly nyilt őszinte a Charron szellemiránya mint a Montaigne-é, holott átalában oly alapos s bizonyos pontokon több benne a mélység, mint a mesterében, s oly hasonló hozzá a styl tekintetében: abban találjuk, mert a dogmatikus iró nem bizonyít eleget, s a Montaigne iskolájából kikerült kételkedő igen sokat igyekszik bizonyítani.

E fogyatkozások mellett is, a *Bölcseségről* szóló könyv kitünő példát adott. E sokszor szerencsés kisérlet, egy csomóba gyűjteni össze az emberi bölcseség valamennyi parancsát, természetes rendbe sorozni s fokozatosan tárgyalni azokat: megkedveltette a rendszeres munkákat. Először történt Francziaországban, hogy a tisztán emberi morál tudományosan s módszeresen tárgyaltatott. S talán Charron az egyetlen, moralistáink között, a ki felmutatva természetünk különféle gyöngéit, rámutatott mindeniknek az orvosságára is. Rendelvényeket ad mindenféle betegségre. Ha nem gyógyulunk meg: nem az ő könyvén múlik, a legnagyobb lélek-orvosok is kifogytak a gyógyításból. De a gyógyítás dicsősége után, mely oly keveseknek adatik, a legszebb: megismertetni velünk betegségünket s természetünk segélyforrásait s gyöngéink és erőnk ez összevetésével fen-

tartani bennünk, holtunkig, a gyógyúlás vágyát és reményét.

A módszer és arány ugyanazon érdeme ajánlja a Szalézi szent Ferencz* ájtatossági müveit is. Itt minden pont a maga helyén van tárgyalva, arányos terjedelemben, nem keverve össze oda nem tartozó eszmékkel vagy fejtegetésekkel. De itt nem az emberi bölcseség szolgál az élet szabályáúl, hanem a vallás. A segélyforrásokat, melyekért Charron természetünkhöz folyamodik, annak fogyatkozásai ellen, Szalézi szent Ferencz a hitben keresi. Az ember orvosa már nem az ember, hanem maga az isten, a ki gondviselésével öleli körül a keresztyén lelket s belenyúl annak legtitkosabb mozdulataiba.

A kegyes lelkek, s azok, a kik e magas álláspontra emelkedni nem birva, a szellemiség gyümölcseit csak azon nézetekben ízlelik, melyeket azokban az életre vonatkozólag találnak, tudják, mily rendkivüli kenetességgel s mily szelídséggel osztja parancsait Szalézi szent Ferencz! Mily áthatò s mégis mily szűz pillantást vet azokra a nyomorokra és kihágásokra, melyektől korai szentsége őt megóvta. Mily ártatlan merészség s mily mérséklet nyilatkozik azokról vázolt rajzaiban! Mily gyöngéd részvét bajaink s azokat szülő gyöngéink iránt, különböző állapotaink követelményei, sőt még mulatságaink iránt is, melyeket szelíd erénye nem irigyel tőlünk! Megérinti az élet mind e körülményeit, ismer mindent, elmond mindent, vagy, a mint *az ágyas-ház tisztaságáról* szóló

* Született Savoyában 1567-ben, meghalt Lyonban 1622-ben.

fejezete végén maga mondja »megérteti a nélkül, hogy mondaná, a mit nem akart elmondani«.*

E részben nagy különbség van közte és Charron között. Charon, épen becsületessége által félrevezetve, vagy mestere szabadosságának példája által vonatva, mindent nyersen, durván láttat; nem érezve lelkét értelme szabadságának bűntársául. Szalézi Ferencz csak egy sarkát emeli föl a fátyolnak; csak annyit mutat az emberi tévelygésekből, a mi vagy megbánást vagy félelmet ébreszthet bennünk azok iránt; s mind a mellett oly erőteljesen festi le azokat, hogy lelkünket soha sem hagyja bizonytalanságban, vagy határozatlanságban.

Először történt, hogy a vallás megválva a hittantól, a helyett, hogy szabályzatok által irányozná az embert, belebocsátkozott annak részletes vizsgálatába, s elismerte szabadságát épen azon gond által, melyet minden mozdulata ellenőrzésére fordított. A genfi komor tudor helyett, a ki a szakadárok egész nemzedékeit taszítja az örök halálba, melynek titkát kevélysége ismerni véli, s melyen túl kijelölte mindenkinek, mi sors vár rá; a ki nem engedi senkinek, hogy késlekedjék s lélekzetet vegyen e kinos útazásban a más világ felé: egy szeretetre méltó pásztort látok, a ki nyáját szelíden tereli a végczél felé. Még a tévelygők iránt is alig szigorú; a többieket szabadon hagyja, hadd folytassák útjokat, megengedve, hogy némi gyönyört is leljenek e világban, hová őket isten egy nehány perczre helyezte, mint idegeneket és vándorokat. Útközben beszélget velök, min-

* *Introduction á la vie dévote* (Bevezetés a kegyes életbe), III. r. XXXIX. fej.

denikkel a maga szüksége szerint, felhasználva meggyőzésökre mindent, a mit látnak s a mit szeretnek; példáit életmódjokból, házi szokásaikból, emlékeikből meríti s tanításait azzal teszi hatályosakká, hogy szivök és képzeletök érdeklődését kelti föl.

Az alp-természet nagy látományai közt születve, Olaszországban növekedve, Szalézi Ferencz emlékezetét a gondviselés nagyságának és jóságának felséges képei töltötték el. Érzéke van azon titkos kapcsok iránt, melyek az embert a helyhez kötik, a hol született s lakik, s ájtatosságát majd a mezei élet ezer visszaemlékezésével, a nyájak, a méhek, az olajfák közé ültetett szőlőtőkék, a »minket isten dicséretére búzdító madarak« nyájas képeivel vidámítja, majd a társadalom bűnei- s viszásságaiból vett képek által teszi gyakorlativá vagy szellemessé, mint világfiak közt folyó finom beszélgetést. Felváltva költői és festői, szellemes és elmés, a legkényesebb szellemek kedvét is elveszi attól, hogy a kor fogyatkozásának némely nyomain fennakadjanak, annyi bájos szépség közt, melyeket neki az a vágy sugall, hogy tessék azoknak, a kiket jobbítani akar s megmenteni.

E jelességek mindig kedves olvasmánynyá teendik, még a legvilágiasabbak előtt is, a Szalézi szent Ferencz leghíresebb művét, a *Bevezetést a kegyes életbe.* Tegyük mindehhez a könnyed és behizelgő irály báját, mely tele van a természetből s a köznapi életből kölcsönzött vidám s jól eső képekkel, édes és rábeszélő, hogy megkedveltesse a kegyességet, s hatásos, mivel teljes jó indulattal. A franczia akadémia, mikor nehány irót kiválasztott, hogy a nyelv példányaiúl szolgáljanak, csak igazságos volt, hogy Szalézi szent Ferenczet is Malherbe mellé sorozta.

A *Bevezetés a kegyes életbe* 1608-ban jelent meg. Először egyszerű, oktató levelek sorozata volt, melyeket a szent püspök egy hölgy-rokonához intézett. E hölgy megmutatta azokat egy jézsuitának, a ki bámulta azok alaposságát s igyekezett rábeszélni Szalézi Ferenczet, hogy szedje össze s csináljon belőlök összefüggő munkát, azzal fenyegetőzve, megtagadás esetén, hogy maga fogja kiadni. Míg habozott, IV. Henrik azt izente neki egy barátjától, hogy oly művet óhajtana birni tőle, a mely útmutatóúl szolgáljon az udvar- és nagyvilág-belieknek, nem véve ki a királyokat és fejedelmeket sem, hogy keresztyénileg éljenek, kiki a maga állapota szerint. Óhajtotta, hogy e mű egyaránt távol maradjon, a vallási háborúk következtében akkoriban átalános két iránytól: az erkölcsi lazaságtól, mely abból az eszméből indúlt ki, hogy istennek nincs gondja az emberekre, s a kétségbeeséstől, mely arra az eszmére vezet, hogy isten azért vigyáz reánk, hogy büntessen, s hogy a kegyesség lehetetlen. Azt kivánta végre, hogy ez útmutatás legyen világos, értelmes, olyan, hogy mindenki használhassa. Szalézi Ferencz nem vélte feljogosítva magát az ellenszegülésre; visszakérte leveleit rokonától s azokból szerkeztette a *Bevezetés a kegyes életbe* czímü kedves könyvét, melyet Philothea-hoz (az istenszerető, kegyes lélekhez) intéz.

Nem mulattatóúl hozom fel ezt az adomát, hanem, hogy legnépszerűbb királyunknak megadjam az őt megillető tisztességet. Azt, a ki az államban a rendet és egységet helyre állította, megillette, hogy a lélek munkáiban is azt tegye. A becsülés, melylyel IV. Henrik Malherbe és Szalézi Ferencz iránt viseltetett, nem kevésbbé vall benne a nagy királyra, mint politikája. Ő érezte,

hogy eljött az idő, melyben Francziaország képének, kiragadva a pártok kezéből s diadalmaskodva az idegenen, vissza kelle tükröződnie irodalmában is, s a kor legjobb négy szellemének: Charronnak, Malherbenek, Regniernek és Szalézi szent Ferencznek, ő jelölte ki az első eszményt.

Vége az első kötetnek.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA
KÖNYV TÁRA
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA 682 /1950 N. SZ.